PARDINES.
CANDO ETA
EMPEZOU A MATAR

GAIZKA FERNÁNDEZ SOLDEVILLA e
FLORENCIO DOMÍNGUEZ IRIBARREN
(*coords.*)

PARDINES. CANDO ETA EMPEZOU A MATAR

Prólogo de
FERNANDO ARAMBURU

AUTORES

JUAN AVILÉS FARRÉ
JESÚS CASQUETE
SANTIAGO DE PABLO
FLORENCIO DOMÍNGUEZ
GAIZKA FERNÁNDEZ SOLDEVILLA
JAVIER GÓMEZ CALVO
ÓSCAR JAIME JIMÉNEZ
MARÍA JIMÉNEZ RAMOS
RONCESVALLES LABIANO
RAÚL LÓPEZ ROMO
JAVIER MARRODÁN
JOSÉ ANTONIO PÉREZ PÉREZ
JOSÉ MARÍA RUIZ SOROA

tecnos

XUNTA DE GALICIA

Diseño de cubierta:
Carlos Lasarte González

Fotografía de cubierta:
Sánchez Corbí, Manuel Ángel y Simón, Manuela (2017):
Historia de un desafío. Cinco décadas de lucha sin cuartel de la Guardia Civil contra ETA,
Barcelona: Península

A edición deste libro contou con axudas das seguintes institucións:

Fundación Centro para la Memoria de las Víctimas del Terrorismo.
Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria
Diputación de Gipuzkoa. Departamento de Cultura, Turismo, Juventud y Deportes.
UNED: proxecto de investigación subvencionado pola Secretaría de Estado de Investigación, Desenvolvemento e Innovación «O terrorismo europeo nos anos de chumbo: unha análise comparativa», con referencia HAR2015-65048-P.

Reservados todos los derechos. El contenido de esta obra está protegido por la Ley, que establece penas de prisión y/o multas, además de las correspondientes indemnizaciones por daños y perjuicios, para quienes reprodujeren, plagiaren, distribuyeren o comunicaren públicamente, en todo o en parte, una obra literaria, artística o científica, o su transformación, interpretación o ejecución artística fijada en cualquier tipo de soporte o comunicada a través de cualquier medio, sin la preceptiva autorización.

© Juan Avilés Farré, Jesús Casquete, Santiago de Pablo, Florencio Domínguez, Gaizka Fernández Soldevilla, Javier Gómez Calvo, Óscar Jaime Jiménez, María Jiménez Ramos, Roncesvalles Labiano, Raúl López Romo, Javier Marrodán, José Antonio Pérez Pérez y José María Ruiz Soroa, 2018
© Prólogo de Fernando Aramburu, 2018
© FUNDACIÓN CENTRO PARA LA MEMORIA DE LAS VÍCTIMAS DEL TERRORISMO, 2018
© EDITORIAL TECNOS (GRUPO ANAYA, S. A.), 2018
Juan Ignacio Luca de Tena, 15 - 28027 Madrid
ISBN: 978-84-309-7399-6
Depósito Legal: M-8.374-2018

Printed in Spain

Ás vítimas do terrorismo

Pensei que a miña palabra resultaría tanto máis crible canto máis obxectiva e menos apaixonada fose; só así a testemuña nun xuízo cumpre a súa función, que é a de preparar o terreo para o xuíz.

Os xuíces sodes vós.

Primo Levi: *Se isto é un home.*

ÍNDICE

PRÓLOGO. ANTES E DESPOIS DO PRIMEIRO DISPARO, por *Fernando Aramburu* ..... *Pág.* 13

INTRODUCCIÓN. CONTRA O ESQUECEMENTO DAS VÍTIMAS, por *Florencio Domínguez* 17

CAPÍTULO I. A RESACA DO 68. O INICIO DOS ANOS DE CHUMBO EN EUROPA, por *Juan Avilés Farré* 21
I. A TERCEIRA ONDA DO TERRORISMO 22
II. O ARRANQUE DA TERCEIRA ONDA 24
III. ANTECEDENTES: A CONTESTACIÓN DOS ANOS SESENTA 28
IV. A INVERSIÓN DUNHA TENDENCIA PLURISECULAR: O AUXE DA VIOLENCIA INTERPERSONAL 32
V. DAS MANIFESTACIÓNS AOS ATENTADOS: IRLANDA DO NORTE, ITALIA E ALEMAÑA 35
CONCLUSIÓNS 37

CAPÍTULO II. TEMPO DE CONTRASTES. O PAÍS VASCO EN NA DÉCADA DE 1960, por *Santiago de Pablo* 39
I. DÚAS IMAXES PARA UNHA DÉCADA 39
II. ENTRE A OPOSICIÓN, A ACOMODACIÓN E O APOIO 42
III. UN PAÍS IRRECOÑECIBLE 46
IV. O ESPERTAR DA CULTURA 49
V. UNHA IGREXA REVOLUCIONADA 53
VI. ENTRE A APERTURA E A CRISE DO RÉXIME 56
VII. VELLA E NOVA OPOSICIÓN 60
ANEXOS 70

CAPÍTULO III. A SANGUE FRÍO. O ASASINATO DE JOSÉ ANTONIO PARDINES (E OS SEUS ANTECEDENTES), por *Gaizka Fernández Soldevilla* 75
I. «ALGÚN DÍA CHEGARÁN OS TIROS». A XÉNESE DE ETA (1952-1960) 77
II. PINTADAS, SABOTAXES, MALLEIRAS E TEORÍA. O PRIMEIRO ACTIVISMO DE ETA (1961-1964) 82

III. Das palabras aos feitos. O inicio da espiral (1965-1968)..... 86
IV. Anatomía dun asasinato. Aduna, 7 de xuño de 1968 92
V. Txabi Echebarrieta. O primeiro que matou, o primeiro en morrer 99
VI. A tormenta imperfecta. Do espellismo guerrilleiro ao terrorismo 104
Conclusións 107
Epílogo 108
Anexos 111

Capítulo IV. PARDINES: (DES)MEMORIA DUN ASASINATO, por *Raúl López Romo* 125
I. Literatura militante 128
II. Ensaios e libros xornalísticos 132
III. Obras académicas 134
IV. Bibliometría 136
Conclusións 140
Bibliografía empregada na análise bibliométrica 143

Capítulo V. DO HOME AO SÍMBOLO. PARDINES, A PRIMEIRA VÍTIMA DE ETA, por *José Antonio Pérez Pérez* y *Javier Gómez Calvo* 147
I. José Antonio Pardines, o simbolismo da primera vítima de ETA 148
II. Unha vítima sen biografía 154
Epílogo 158
Anexos 160

Capítulo VI. TXABI ECHEBARRIETA: UN MÁRTIR DE LENDA, OU A LENDA DUN MÁRTIR, por *Jesús Casquete* 165
I. Terrorismo, estratexia comunicativa e mentira 165
II. Heroes-mártires pola patria 169
III. O comezo dos *anos huligánicos:* Primeiro acto 171
IV. O comezo dos *anos huligánicos:* Segundo acto 177
V. Vida curta, recordo longo: a mitoconstrución de Echebarrieta 181
Conclusións 187
Anexos 189

Capítulo VII. DA «GUERRA REVOLUCIONARIA» Á GUERRA DE DESGASTE. A ESPIRAL VIOLENTA DE ETA (1968-1978), por *Óscar Jaime Jiménez* 193
I. As estruturas policiais da ditadura 194
II. Trazando o camiño 196
III. A violencia que non cesa (1970-1975) 201
IV. Avanzando cara á democracia (1976-1977) 210

V. Comeza o peor (1978-…) 216
Conclusións 219
Anexos 221

Capítulo VIII. A LOITA POLICIAL CONTRA ETA: OS ATENTADOS QUE NON SE COMETERON, por *Roncesvalles Labiano* y *Javier Marrodán* 225
I. As primeiras investigacións 228
II. Tras a pista dos asasinos de Pardines y Manzanas 231
III. Do xuízo de Burgos ao asasinato de Carrero Blanco 242
IV. Unha estratexia nova: a «Operación Lobo» 252
V. O desenlace da «Operación Anido» 259

Capítulo IX. AS PRIMEIRAS VÍTIMAS DE ETA, por *María Jiménez Ramos* 265
I. Os primeiros mortos 267
II. O mapa dos asasinados por ETA 269
III. Unha aproximación ao perfil das vítimas 275
IV. Os sobreviventes de ETA 280
V. Os reféns de ETA: as historias dos secuestrados 283
VI. Valentín Parra Tostado: un caso por esclarecer 287
Conclusións 289
Anexos 291

Capítulo X. XUÍZO E RESPONSABILIDADE, por *José María Ruiz Soroa* 305
I. Xénese da violencia de ETA 308
II. A responsabilidade 316

NOTAS 321

OS AUTORES 345

BIBLIOGRAFÍA 351

LISTA DE SIGLAS 367

ÍNDICE ONOMÁSTICO 369

PRÓLOGO

ANTES E DESPOIS DO PRIMEIRO DISPARO

É unha ilusión pensar que a Historia forma remansos nos que temporalmente se detén. Non transcorre un instante na vida dos homes en que non ocorra un feito que non proceda dunha suma inabarcable de acontecementos anteriores e non prolongue, con maior ou menor repercusión, esta serie. O soldado que en 1914 é levado ao campo de batalla ignora que a súa guerra será denominada a Primeira Mundial debido a que vinte e cinco anos máis tarde estalará, en parecidos escenarios, outra guerra que merecerá o nome de Segunda. Ningún ser humano soubo no seu día que era un neandertal. Ningún imaxinou que estaba a vivir nun período que, moito tempo despois, habería de recibir o nome de Idade Media.

Inmersos na actualidade, somos, no mellor dos casos, testemuñas parciais de canto ocorre ao noso redor. Apenas podemos conxecturar o sentido histórico que o futuro lles asignará aos sucesos dos nosos días, entre outras razóns porque o futuro será o presente doutra complexa situación histórica e porque, ben mirado, os homes vindeiros interesados en pescudar e entender non xulgarán os feitos do pasado, senón os seus testemuños e vestixios. O que si sabemos de certo é que os feitos se producen e que desde o primeiro instante ou son materia para a memoria colectiva ou desaparecen coma se xamais sucedesen.

Un relato, por moi verídico que sexa e aínda que estea fundado en probas fidedignas, por forza constitúe unha versión e un resumo, os que nos legou redactados con maior ou menor pericia o cronista. O período histórico en que ETA estivo activa non escapa a esta lei. O anuncio do cesamento teoricamente definitivo da actividade armada de ETA en outubro de 2011 tivo para os contemporáneos un cariz de ciclo terminado. Como de costume, o tempo ditaminará.

Con iso e todo, aínda que a Historia non se deteña, dá a sensación de que é posible extraer dela segmentos temporais singularizados por características propias. Diríase que o obxecto de estudo cesou de moverse, o que facilita a súa observación. A inactividade de ETA, polo

menos en forma de atentados, desde 2011 ata o momento en que as miñas mans escriben estas liñas sitúa o historiador nunha perspectiva propicia para o coñecemento dun período de contornos recoñecibles, non susceptibles de súbita modificación por mor de novas accións sanguentas. Este período, como se sabe, foi promovido por un núcleo de fundadores a finais da década dos cincuenta do século XX; ten na primavera de 1968, con ocasión do asasinato do garda civil de tráfico José Antonio Pardines Arcay e, pouco despois, da morte do seu agresor, Txabi Echebarrieta, nun enfrontamento a tiros, o suceso desencadeamento dunha longa cadea de crimes que se alongará durante máis de catro décadas, deixando un longo e ominoso regueiro de mortos e feridos, e causando unha fractura de graves consecuencias na sociedade vasca.

No que a min respecta, non gardo un recordo persoal daquel afastado asasinato ocorrido na Estrada N-1 á altura de Aduna, a menos de 20 quilómetros da miña vivenda. Por eses días teño nove anos. O nome de ETA éme descoñecido. Nin na casa, nin no colexio, nin no meu barrio das aforas de San Sebastián, se falou daquel suceso. Ou quizá si, pero ás costas dos nenos. Naquel tempo, a presenza dos asuntos políticos na rúa é mínima, por non dicir inexistente. As paredes víanse limpas de pintadas. A ditadura parecía firmemente asentada, polo menos a ollos da poboación, que dificilmente se podía decatar do que empezara a fraguarse na clandestinidade.

Franco seguía pasando a súa tempada estival na cidade. A silueta branca do iate Azor, fondeado na baía, formaba parte da estampa típica de San Sebastián en datas calorosas. Recordo ir de neno, movido pola curiosidade, a presenciar a chegada do Xeneralísimo ao peirao. Había un xentío nas beirarrúas. Ao paso do coche oficial, moitas persoas aplaudían a aquel ancián vestido de uniforme branco. Esta imaxe gravada na miña memoria infantil é posterior, hoxe seino, á morte de Pardines, de Melitón Manzanas, e poida que tamén posterior á do taxista Fermín Monasterio, a primeira vítima civil de ETA, cuxo asasinato data de abril de 1969.

A primeira vez que oín pronunciar aquelas siglas con certa conciencia do que significaban foi en 1970, a consecuencia do secuestro do cónsul alemán Eugen Beihl. Dicíase que o encerraban no edificio do Seminario Diocesano, a cen metros do colexio onde eu cursaba o bacharelato elemental. Tratábase dun simple rumor sen ningunha base real, como se soubo tempo despois. O feito coincidiu co chamado proceso de Burgos. A ditadura persistía, agora con estados de excepción, notable presenza da policía nas rúas e un crecente agravamento represivo, e xa ata os nenos empezamos a comprender pola nosa conta que algo inquietante ocorría, que a Historia non é unha cousa que só exis-

te nas páxinas dos libros. Se os que estabamos metidos ata o pescozo dentro dela non a podiamos abarcar nin entender suficientemente, que dicir de quen, nacidos máis tarde, nin sequera a viviron de preto? De Ortega e Gasset (*En torno a Galileo*) é a comparación dos feitos históricos coas «figuras dun xeroglífico». Este libro supón un intento valioso de descifrar con datos e reflexión pormenorizada e serena como, en que circunstancias e por que empezou aquel capítulo atroz do terrorismo de ETA.

FERNANDO ARAMBURU

INTRODUCIÓN

CONTRA O ESQUECEMENTO DAS VÍTIMAS

FLORENCIO DOMÍNGUEZ
Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo (CMVT)

«O Atrida Menelao matou coa aguda pica a Escamandrio, fillo de Estrofio, exercitado na caza. A tan excelente cazador a mesma Ártemis lle ensinar a tirar a cantas feras crían as selvas dos montes. (…) Merione deixou sen vida a Fereclo, fillo de Tectón Harmónida, que coas mans fabricaba toda clase de obras de enxeño, porque era moi caro a Palas Atenea. (…) Eneas matou dous fillos de Diocles, Cretón e Orsíloco, homes valentísimos, cuxo pai vivía na ben construída Fera abastado de bens, e era descendente do anchuroso Alfeo, que rega o país dos pilios».

Para Homero non hai vítimas anónimas. Os mortos son fillos de alguén, teñen irmáns, vida social, habilidades que os fan destacar en algo. Son queridos polos seus e ata polos deuses. Teñen nome propio, unha personalidade diferenciada dos outros guerreiros. En definitiva, son individuos singulares cunha historia propia que Homero lembra, aínda que sexa de forma breve e sucinta, no momento do seu final. Grazas a Homero, case tres mil anos despois de que escribise *A Ilíada*, podemos lembrar non só os vencedores da guerra de Troia, senón tamén os nomes dos mortos e os seus atributos.

O tempo pasa, pero non debe pasar a memoria das vítimas do terrorismo, non polo menos nunha sociedade que queira consumar a derrota intelectual da violencia padecida e previr a violencia futura. Di Fernando Aramburu, no prólogo que escribiu para o libro *Lluvia de lodo*, de Maite Pagazaurtundua, que «aínda queda pendente a tarefa prioritaria, asumida ata a data por un número limitado de conciencias solidarias, de levantar testemuño do ocorrido; tarefa complementaria dun labor non menos importante de análise e reflexión». Manter viva esa memoria é obrigación da sociedade no seu conxunto, non só dun «número limitado de conciencias», pero non sempre ocorre así.

Os avatares da vida persoal, o paso inclemente dos anos ou o esquecemento social promovido e selectivo, fan que episodios que tiveron unha transcendencia histórica singular para as últimas dúas xeracións de españois estean esvaecidos e perdidos na bruma do pasado. Todo o mundo lembra que facía o 23-F, o día que Tejero entrou no Congreso dos Deputados, a pesar de que a influencia efectiva dese acontecemento na vida cotiá dos españois foi pasaxeira e de limitado calado. Case ninguén lembra, en cambio, quen foi José Antonio Pardines, a pesar de que o seu asasinato, o primeiro cometido por membros de ETA, *Euskadi ta Askatasuna* (Euskadi e Liberdade), tivo profundos efectos na vida diaria dunha gran parte dos cidadáns durante décadas porque significou o inicio dunha longa historia de dor e morte.

Por encargo do Centro Memorial, unha sondaxe realizada polo Euskobarómetro en outubro de 2017 incluía unha pregunta sobre quen era a primeira vítima de ETA. Só o 1,2% dos enquisados soubo dar a resposta acertada. Outro 19,8% deu diversas respostas, todas elas equivocadas, e o resto recoñeceu directamente que non o sabía. O esquecemento sobre o ocorrido hai medio século podería parecer lóxico se non se estivese producindo tamén unha amnesia estendida sobre feitos do terrorismo moito máis recentes que mostra un alto compoñente de voluntariedade no desexo de esquecer.

Facer memoria do ocorrido un 7 de xuño de 1968, data do primeiro asasinato de ETA, levantar testemuño daqueles acontecementos e reflexionar sobre a época é o obxecto deste libro que ten como protagonista principal a José Antonio Pardines, aquel garda civil de 25 anos que se converteu na primeira vítima mortal da banda terrorista. Sen aquel encontro fatal en Aduna, Pardines podería ser hoxe un xubilado de 75 anos que vería crecer os seus netos, quizais na súa vila natal da costa coruñesa. Pero isto último é só historia contrafactual, unha ficción, porque a historia real de José Antonio se truncou hai xa medio século ao bordo dunha estrada guipuscoana.

O Centro Memorial quere con esta obra rescatar do esquecemento o xove axente cuxa morte violenta foi o crime inaugural dunha nova época. Fai seu o poema de Virgilio na *Eneida*, que inspirou o lema do Memorial neoiorquino do 11-S: «Se algo poden os meus versos, ningún día te borrará da memoria do tempo».

O recordo e a homenaxe de José Antonio Pardines é, por tanto, o eixe central do libro, escrito por algúns dos principais expertos na materia (historiadores, politólogos, xornalistas e xuristas), pero é así mesmo motivo de reflexión todo o que xira ao redor daquel crime fundacional. Por iso se estuda tamén os autores materiais do asasinato e o grupo ao que pertencían, porque onde hai unha vítima hai, necesariamente, un verdugo. Neste caso o verdugo foi presentado como vítima

ante a sociedade vasca, dándolle un recoñecemento público indebido, mentres a vítima real quedaba oculta nas sombras da historia, desprazada ao ámbito do recordo familiar ou pouco máis. Reflexiónase tamén sobre a sociedade na que vivían a vítima e os vitimarios, as consecuencias daquel asasinato, a violencia na contorna internacional ou a resposta dada polas institucións a aquel terrorismo emerxente.

Escribimos sobre o asasinato de Pardines e a súa época cando xa desapareceu o terrorismo etarra, pero non desapareceu o sucedido no pasado nin as consecuencias da actividade etarra, especialmente as máis duras, as representadas polas persoas asasinadas, polos feridos e polo sufrimento de todos os afectados. Este tempo sen atentados debe ser o tempo da memoria, unha memoria que deslexitime a violencia sufrida e que non disolva as súas responsabilidades nun relato de culpabilidades compartidas.

A memoria que temos que afianzar é unha memoria baseada nunha exhaustiva e rigorosa investigación académica, na historia, na certeza do ocorrido e non na sentimentalidade que iguala todos os sufrimentos, xa sexan accidentais ou provocados, sen distinguir entre as causas que os xeraron. Necesitamos unha memoria baseada no coñecemento histórico porque xa chegou á maioría de idade unha xeración que non coñece o noso pasado recente e se xunta con outra xeración adulta á que lle custa lembrar ese pasado. Porque algúns pasados doen e o que ten que ver co terrorismo etarra especialmente. Dóelles ás vítimas directas e dóelles a moitos espectadores, a uns por empatía cos afectados, a outros por mala conciencia.

Esa memoria que hai que reconstruír socialmente ten que ser crítica cos acontecementos porque a historia de ETA, como a de calquera outro terrorismo, non pode enfocarse coa mesma neutralidade que o relato das inclemencias meteorolóxicas. Recordos do pasado hai moitos, tantos como persoas, pero o pluralismo da memoria ten que ter como mínimo común denominador ético a convicción de que non debe persistir ningunha xustificación retrospectiva do terror.

Necesitamos, ademais, escribir a historia desde a perspectiva das vítimas porque pola contra arriscámonos a vela escrita desde a perspectiva dos terroristas xa que non faltan amanuenses dispostos a elaborar un relato xustificador da violencia.

En suma, necesitamos unha memoria crítica e deslexitimadora do terrorismo, que cuestione a violencia pasada para evitar que no futuro alguén poida ter a tentación de volver ás armas como instrumento de acción política, tomando como inspiración o exemplo de ETA. Necesitamos unha memoria que consolide na sociedade o valor do respecto aos dereitos humanos como fundamento da convivencia, dereitos que non poden ser vulnerados en nome de ningunha causa. Nese esforzo,

o recordo das persoas asasinadas, con nome e apelidos, persoas como José Antonio Pardines Arcay, contribúe á desmitificación do terrorismo e á humanización das súas vítimas.

***

Esta obra foi impulsada pola Fundación Centro para la Memoria de las Víctimas del Terrorismo, co apoio da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia, o Departamento de Cultura, Turismo, Juventud y Deportes da Diputación Foral de Gipuzkoa e a UNED no marco do proxecto de investigación subvencionado pola Secretaría de Estado de Investigación, Desenvolvemento e Innovación « El terrorismo europeo en los años de plomo: un análisis comparativo», con referencia HAR2015-65048-P. Ademais, diversos colegas, institucións e arquivos contribuíron á súa realización. Sen a súa inestimable axuda, este libro non sería posible. Quede constancia aquí do noso agradecemento.

Unha última nota. Ao longo da obra utilízanse os topónimos tradicionais en español, pero poden aparecer doutras formas cando se trata de citas literais entre comiñas. En canto ao nome e apelidos dos personaxes, tentouse respectar a grafía que empregaban eles mesmos, sempre que se teña constancia desta: así, José Antonio Aguirre (e non Agirre), Javier Echebarrieta (e non Etxebarrieta nin Echevarrieta)[1] ou Mario Onaindia (e non Onaindía).

CAPÍTULO I

A RESACA DO 68. O INICIO DOS ANOS DE CHUMBO EN EUROPA*

JUAN AVILÉS FARRÉ
Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED)

O día 7 de xuño de 1968, cando José Antonio Pardines foi asasinado (ver o capítulo III), era moi difícil imaxinar que se iniciaba en España unha onda de terrorismo que se ía a prolongar durante máis de corenta anos, ata o 6 de marzo de 2010 data en que foi asasinado o policía francés Jean-Serge Nérin, última vítima de ETA, *Euskadi ta Askatasuna* (Euskadi e Liberdade). Igualmente difícil era por entón imaxinar que outros países de Europa, como Irlanda do Norte, Italia e Alemaña, estaban a piques de entrar nunha era de terrorismo. Lonxe de ser un fenómeno puramente español, o salto de ETA á acción terrorista era un episodio máis no inicio dunha onda que ía afectar a moitos países durante os chamados «anos de chumbo». Esta última expresión, que xurdiu a partir do filme do mesmo nome de Margarethe von Trotta (*Die bleierne Zeit*, 1981), xeneralizouse en Italia para referirse ao terrorismo daqueles anos e cada vez máis se usa noutros países.

A fins dos anos sesenta e comezos dos anos setenta un significativo número de persoas, na súa maioría xoves, que vivían en lugares tan distantes como Euskadi, Irlanda do Norte, Italia, Alemaña, Arxentina, Uruguai, Estados Unidos, Xapón ou Palestina, chegaron á convicción de que, para impulsar a revolución social, ou para combatela, para promover os seus obxectivos nacionais, ou para evitar que outros os lograsen, a vía máis eficaz era a da violencia. Durante uns anos as pistolas, os explosivos, o secuestro de persoas concretas ou de todos os pasaxeiros dun avión encheron os noticiarios internacionais, mentres que a resposta dos estados foi inicialmente pouco efectiva, cando non criminal, como en Arxentina. Hai que destacar, con todo, que ningún dos grupos citados logrou os seus propósitos. En contra do que ás veces

se teme, o terrorismo de cando en cando dá resultado máis alá do sangue vertido e a dor causada.

I. A TERCEIRA ONDA DO TERRORISMO

Debido a que existen varias definicións de terrorismo, pode ser útil precisar que nestas páxinas se entende como unha sucesión de accións violentas, de carácter premeditado e preparadas na clandestinidade, exercidas contra persoas non combatentes, xa se trate de civís ou de membros das Forzas Armadas que non estean a participar nun conflito aberto, e cuxo propósito é crear un clima de temor favorable aos obxectivos políticos de quen os perpetra. E é importante destacar que o terrorismo foi expresamente repudiado pola comunidade internacional no seu conxunto, aínda que só en datas relativamente recentes, posteriores ao comezo da onda terrorista que nos ocupa. Foi en 1995 cando a resolución 49/60 da Asemblea Xeral de Nacións Unidas cualificou os atentados terroristas como «actos criminais con fins políticos concibidos ou planeados para provocar un estado de terror na poboación en xeral, nun grupo de persoas ou en persoas determinadas», que resultan «inxustificables en todas as circunstancias, independentemente das consideracións políticas, filosóficas, ideolóxicas, raciais, étnicas, relixiosas ou de calquera outra índole que se fagan valer para xustificalos».

Un dos pioneiros no estudo histórico do terrorismo, David C. Rapoport formulou por primeira vez en 1999 a teoría, hoxe amplamente aceptada, de que a partir do século XIX se sucederon catro ondas de terrorismo. A primeira xurdiu en Rusia nas últimas décadas do século XIX, cunha orientación socialista revolucionaria, e estendeuse a occidente por obra de grupos anarquistas e a algúns outros lugares por obra de grupos nacionalistas. A segunda xurdiu tras a Primeira Guerra Mundial e tivo unha orientación basicamente anticolonialista. A terceira iniciouse nos anos sesenta, de novo cunha orientación socialista revolucionaria, que nalgúns casos se combinou co nacionalismo e noutros chocou cun terrorismo contrarrevolucionario. E a cuarta xurdiu nos anos oitenta, inspirada no fundamentalismo relixioso, sobre todo no islamita[1].

Aquí interésanos a terceira onda, protagonizada por grupos xurdidos da Nova Esquerda (*New Left*), termo co que se adoita designar os movementos radicais e revolucionarios xurdidos nos anos sesenta en Estados Unidos, Europa occidental e Xapón e que resulta tamén aplicable os que xurdiron en América Latina baixo o estímulo da Revolución cubana triunfante en 1959 (que foi tamén un referente para os

radicais europeos)[2]. En Francia o termo *gauchisme* emprégase máis que o de Nova Esquerda, pero trátase en todo caso da emerxencia de novos grupos cuxa impaciencia revolucionaria contrastaba coa integración no sistema político das tradicionais organizacións socialistas e comunistas. Algúns grupos terroristas de inspiración basicamente nacionalista, como ETA e IRA, *Irish Republican Army* (Exército Republicano Irlandés), tiveron certa influencia da Nova Esquerda, pero na terceira onda actuaron tamén grupos terroristas cuxa ideoloxía era antitética respecto daquela, como foi o caso dos lealistas de Irlanda do Norte e os neofascistas italianos.

A onda prolongouse durante máis de corenta anos e o seu final, aparentemente definitivo, pode situarse en datas tan recentes como a renuncia de ETA á «actividade armada» en 2011 e o acordo de paz das FARC, Forzas Armadas Revolucionarias de Colombia, co goberno colombiano en 2016. A súa máxima intensidade deuse nos anos setenta.

Hai que destacar que a violencia revolucionaria daqueles anos non se limitou a accións terroristas, senón que nalgúns países, notoriamente en América Central e Colombia, alcanzou as dimensións dun amplo movemento guerrilleiro ou mesmo dunha guerra civil, que en Nicaragua lles deu a vitoria aos insurxente. Por outra banda, a distinción entre terrorismo e guerrilla non é nítida, entre outros motivos porque é frecuente que organizacións guerrilleiras cometan tamén actos que encaixan na definición de terrorismo anteriormente exposta. Con todo, hai un criterio crucial: os terroristas incumpren os requisitos que o dereito internacional humanitario esixe para que un guerrilleiro, partisano ou resistente quede baixo a protección dos convenios da Haia e de Xenebra. En concreto o artigo 4 do terceiro convenio de Xenebra esíxelles catro condicións aos combatentes irregulares: que sexan mandados por unha persoa responsable dos seus subordinados, que leven un signo distintivo fixo recoñecible a distancia, que leven as armas á vista e que conduzan as súas operacións «de conformidade coas leis e costumes da guerra».

Os terroristas, dado o seu modo clandestino de operar, nin levan signos distintivos nin portan armas abertamente, pero sobre todo ignoran as esixencias do dereito internacional humanitario en casos de conflito armado: secuestran tanto a civís como a militares e ás veces execútanos, lanzan ataques contra poboacións civís, ignoran a neutralidade dos países non implicados nun conflito executando represalias no seu territorio e violan a inmunidade diplomática. Agora ben, se nunha área rural escasamente controlada polo Estado é posible que uns guerrilleiros leven á vista as armas e un signo distintivo recoñecible, iso é inviable en case calquera cidade, polo que os practicantes da «gue-

rrilla urbana» nunca poden ser considerados combatentes de acordo co dereito internacional humanitario.

A fase de violencia armada que nace en América Latina a partir do triunfo da Revolución cubana en 1959 presenta trazos comúns co terrorismo europeo dos anos de chumbo, incluída a súa ideoloxía revolucionaria, pero tamén diferenzas. Os grupos de guerrilla urbana xurdidos en Arxentina, en Uruguai e, a menor escala, en Brasil e Chile, foron os máis similares aos grupos terroristas europeos, mentres que os movementos guerrilleiros de Nicaragua, O Salvador, Guatemala e Colombia alcanzaron unha dimensión moito maior.

A resposta do estado tampouco foi igual en Europa e en América Latina. Aínda que en Europa houbo crimes puntuais cometidos por axentes das forzas armadas ou de seguridade (desde a morte a tiros de trece manifestantes no domingo sanguento de Derry en 1972 ata o secuestro e asasinato de José Lasa e Ignacio Zabala en 1983) ningún estado europeo respondeu o terrorismo mediante prácticas que vulnerasen sistematicamente os dereitos humanos, como ocorreu en varios países latinoamericanos, nin tampouco contribuíu o terrorismo á caída de ningunha democracia, como ocorreu en Arxentina e Uruguai.

II. O ARRANQUE DA TERCEIRA ONDA

Resulta moi sorprendente a sincronía no arranque desta onda de violencia revolucionaria e terrorismo en ámbitos xeográficos tan distintos como Europa occidental, América Latina, Estados Unidos, Palestina ou Xapón. Os que deron en chamarse anos de chumbo comezaron case simultaneamente.

En Irlanda do Norte, unha nova fase de violencia intercomunitaria, nun país que coñecera xa moitas, iniciouse cos asasinatos perpetrados pola lealista UVF, *Ulster Voluntary Force* (Forza Voluntaria do Ulster) en maio e xuño de 1966 e prolongouse durante máis de trinta anos, basicamente ata o acordo de paz de abril de 1999, aínda que houbo algunhas vítimas posteriores. Os anos máis letais do terrorismo norirlandés foron os de 1971 a 1976 (en 1972 alcanzouse a tremenda cifra de 498 vítimas mortais)[3].

En España produciuse nos anos setenta unha confluencia de terrorismo nacionalista, marxista-leninista e ultradereitista. ETA empezou a matar en 1968 e seguiu facéndoo ata 2011; o terrorismo independentista catalán matou por primeira vez en 1971 e alcanzou sinistra notoriedade cos asasinatos de José María Bultó en 1977 e de Joaquín Viola e a súa esposa Montserrat Tarragona en 1978, aínda que nunca chegaría a alcanzar, nin de lonxe, a letalidade de ETA; o FRAP, Fronte Re-

volucionaria Antifascista e Patriota, realizou unha campaña de atentados mortais no verán de 1975; os GRAPO, Grupos de Resistencia Antifascista Primeiro de Outubro, iniciaron en 1976 unha actuación terrorista que causaría a súa última vítima mortal en 2006; e as primeiras vítimas da ultradereita morreron en Montejurra en maio de 1976. En conxunto, o período máis tráxico do terrorismo en España deuse entre 1978 e 1980 (ver os capítulos VII a IX)[4].

En Italia o primeiro grande atentado, de autoría neofascista, foi a matanza da Piazza Fontana de Milán, en decembro de 1979. O impacto do terrorismo culminou co asasinato de Aldo Moro polas BR, *Brigate Rosse* (Brigadas Vermellas), en maio de 1978 e o terrible atentado neofascista na estación de Bolonia de agosto de 1980, e declinou moi rapidamente a continuación[5].

En Alemaña, a RAF, *Rote Armee Fraktion* (Fracción do Exército Vermello), á que a prensa bautizou como banda Baader-Meinhof, cometeu o seu primeiro asasinato en outubro de 1971 e o último en outubro de 1977. O número de atentados cometidos pola RAF e as demais organizacións terroristas alemás foi moi inferior ao dos sufridos en Irlanda do Norte, España ou Italia, pero o seu eco na opinión foi moi relevante[6].

Noutros países europeos o terrorismo revolucionario xurdiu algo máis tarde e tivo menor impacto. En Grecia, a 17N, *Epanastatiki Organosi 17 Noemvri* (Organización Revolucionaria 17 de novembro), de orientación comunista e cunha forte carga ultranacionalista, antiamericana e antiturca, xurdiu en 1975, é dicir, que empezou a actuar cando a democracia xa se restablecera, aínda que a súa denominación alude á matanza perpetrada pola ditadura militar o 17 de novembro de 1973, en resposta a unha protesta estudantil. Ao longo de 27 anos, sen apenas apoio social pero cunha sorprendente capacidade para non ser detectados pola policía, os terroristas da 17N asasinaron a 21 persoas, antes de que a policía os desarticulase en 2002[7].

O outro país mediterráneo que naqueles anos alcanzou a democracia, Portugal, presenta unha historia máis complexa. A loita contra unha prolongada ditadura traduciuse en esporádicos actos de loita armada, un dos cales pode considerarse un exemplo típico de terrorismo internacional: o secuestro do transatlántico portugués *Santa María* en xaneiro de 1961 por un grupo de militantes do DRIL, Directorio Revolucionario Ibérico de Liberación (ou *Directório Revolucionário Ibérico de Libertaçâo*). O DRIL tiña tamén un compoñente español e realizou en España unha campaña de ataques con explosivos en 1960, na que morreu a nena Begoña Urroz, erroneamente considerada ás veces como a primeira vítima de ETA (ver o capítulo III). Logo, a guerra colonial, que comezou en 1961 en Angola, radicalizou a algúns

grupos da oposición portuguesa, que optaron pola loita armada, aínda que a súa incidencia foi mínima. O propio PCP, *Partido Comunista Português* chegou a dotarse dun brazo armado, a ARA *Acçâo Revolucionaría Armada*, que realizou varios atentados entre 1970 e 1972, pero evitou coidadosamente causar danos persoais, polo que é discutible que puidese ser considerada como unha organización terrorista. Algo similar cabe dicir das *Brigadas Revolucionárias*, brazo armado do *Partido Revolucionário do Proletariado*, de orientación guevarista, xurdido en 1973[8].

A caída da ditadura en 1974 puxo fin a esa dinámica armada, pero en 1980, cando o proceso revolucionario portugués desembocara xa nunha democracia de tipo occidental, algúns radicais decepcionados, entre eles Otelo Saraiva de Carvalho, un dos estrategos militares da revolución de 1974, fundaron as FP-25, *Forças Populares 25 de abril*. Estas foron responsables de 13 mortes entre 1980 e 1987, pero o esclarecemento xudicial das súas accións foi incompleto e non existen aínda estudos académicos sobre o tema[9].

En Francia, onde tiveran lugar as emblemáticas protestas do maio de 1968, a deriva terrorista foi en cambio case nula. O grupo máis importante, AD, *Action Directe* (Acción Directa), fundado en 1978 e de orientación anarquista, cometeu preto dun centenar de atentados, con varias vítimas mortais, ata 1987[10]. En Bélxica, as Células Comunistas Combatentes xurdiron en 1983 e foron desarticuladas dous anos despois; as súas únicas vítimas mortais foron dous bombeiros mortos nunha explosión[11].

En América Latina os grupos armados xurdidos á calor do triunfo revolucionario en Cuba, coa súa énfase nos focos guerrilleiros rurais, foran derrotados case por completo cando Ernesto *Che* Guevara morreu en Bolivia en 1967, pero a finais da década produciuse unha reactivación, que nalgúns países se baseou na guerrilla urbana. En Arxentina, os Montoneros déronse a coñecer en maio de 1970, co secuestro e asasinato do xeneral Pedro Aramburu, e realizaron os seus últimos atentados en 1980, aínda que o seu declive se iniciou aínda antes de que en 1976 se establecese unha ditadura militar, caracterizada polos seus métodos represivos extremadamente crueis, que finalmente os erradicaron. No veciño Uruguai, os Tupamaros, que xa realizaran previamente accións armadas, causaron as primeiras vítimas mortais en outubro de 1969, co asalto de varios edificios oficiais na cidade de Pando, e podían considerarse derrotados cando en xuño de 1973 se instaurou a ditadura, durante cuxo transcurso non realizaron accións armadas[12].

Moita menor incidencia tivo o terrorismo asociado á Nova Esquerda en Estados Unidos. Os *Weathermen* (literalmente Homes do tempo,

pintoresca denominación tomada dunha canción de Bob Dylan) xurdiron en 1969 a partir do movemento estudantil en favor dos dereitos civís e contra a guerra de Vietnam, realizaron algúns atentados con explosivos a partir de 1970 e cara a 1977 xa se desintegraran[13].

Houbo tamén neses anos atentados palestinos en solo europeo. Tras a vitoria de Israel sobre os exércitos de cinco estados árabes na guerra dos Seis Días, en xuño de 1967, a resistencia palestina decidiu darlle visibilidade á súa causa mediante accións terroristas en Europa. A primeira foi o secuestro dun avión en voo de Roma a Tel Aviv en xullo de 1968, e a máis terrible foi a matanza de atletas israelís durante a Olimpíada de Múnic, en setembro de 1972. E hai que destacar que FPLP, *Al Yabha As Sabiyy li Tahrir Filastin* (a Fronte Popular de Liberación de Palestina), de orientación marxista, cuxa sección de operacións exteriores dirixía Wadie Haddad, contou para os seus atentados coa colaboración de terroristas xaponeses, latinoamericanos e alemáns[14].

Os grupos terroristas xaponeses que xurdiron neses mesmos anos resultaron minoritarios e efémeros, pero extremadamente feroces. A *Segikun-ha* (Fracción do Exército Vermello) declaroulle a guerra ao Estado en setembro de 1969, pero foi pronto desarticulada, tras o cal algúns dos seus membros confluíron cun grupo maoísta para formar, en xullo de 1971, o *Rengo Segikun* (Exército Vermello Unido) que se fixo famoso porque as súas vítimas foron sobre todo membros do propio grupo. Doce deles foron acusados de desviacionismo e asasinados nun campo de adestramento no monte Haruna, entre o 31 de decembro de 1971 e o 12 de febreiro de 1972, e pouco despois o grupo foi desarticulado pola policía[15].

Maior resonancia internacional tiveron as accións do ERJ, *Nihon Segikun* (Exército Vermello Xaponés), fundado a comezos de 1971 no Líbano, por unha ex-militante de Segikun-ha, Fusako Shigenobu, que se orientou cara á revolución mundial. O ERJ colaborou estreitamente coa sección de operacións exteriores do FPLP. A súa operación máis letal foi o ataque perpetrado por tres terroristas xaponeses no aeroporto israelí de Lod, en maio de 1972, que causou a morte de 26 persoas e feridas a outras oitenta, na súa maioría peregrinos cristiáns portorriqueños. E houbo tamén participación do ERJ en ataques realizados en Europa, como o asalto á embaixada francesa na Haia, en setembro de 1974, realizado por tres xaponeses, en cuxa preparación participou o terrorista venezolano Ilich Ramírez, máis coñecido como Carlos, que por entón traballaba para o FPLP[16].

Carlos dirixiu, por conta de Wadie Haddad, o secuestro en Viena dos ministros da OPEP, Organización de Países Exportadores de Petróleo, en decembro 1975, no que participaron dous terroristas alemáns

das RZ, *Revolutionäre Zellen* (Células Revolucionarias). Tras iso Carlos rompeu con Haddad, pero non cesou na súa actividade terrorista e foi o responsable, en conexión co réxime sirio de Hafed Al-Assad, de graves atentados realizados en Francia en 1982. Membros das RZ, en cambio, seguiron participando en accións promovidas por Haddad, como o secuestro dun avión de Air France en xuño de 1976, do que se apoderaron en pleno voo dous palestinos e dous alemáns, que terminaron por desvialo a Entebbe, Uganda, onde un comando israelí logrou asaltalo e liberar os pasaxeiros[17].

III. ANTECEDENTES: A CONTESTACIÓN DOS ANOS SESENTA

Tan asombrosa coincidencia temporal dificilmente pode ser froito do azar e expón o problema da posible relación entre o terrorismo dos anos setenta e o amplo e multiforme movemento de protesta que na década anterior se difundiu por Estados Unidos, América Latina, Europa occidental e Xapón e que tivo o seu momento máis emblemático no maio francés de 1968.

De entrada hai que destacar que o movemento dos sesenta tivo unha amplísima participación, sobre todo xuvenil, foi esencialmente non violento e formou parte dun amplo proceso de transformacións sociais e culturais, como o recoñecemento dos dereitos civís dos afroamericanos e outras minorías, o pacifismo, a emancipación feminina, a liberación sexual e unha maior liberdade de costumes, sen as cales non se entendería a sociedade actual. O terrorismo dos anos de chumbo foi en cambio un fenómeno minoritario, que en Europa só logrou un relativo apoio social en sectores da poboación de Irlanda do Norte, Euskadi e algunhas cidades do centro e o norte de Italia, e que non se pode asociar a ningunha transformación positiva.

Dous trazos esenciais da cultura dos sesenta, estreitamente entrelazados, foron a afirmación da identidade xeracional diferenciada dos mozos (todas as xeracións se senten máis ou menos especiais pero o fenómeno foi particularmente intenso neses anos) e a aparición dunha cultura xuvenil que transcendía as fronteiras nacionais. A esa internacionalización da cultura xuvenil contribuíron a televisión (aquela era a primeira xeración que se criou fronte á pequena pantalla) e pola difusión dos ubicuos transistores (que permitían oír a radio en calquera parte). A nova música, cuxa expresión máis significativa foi o rock and roll, converteuse na linguaxe universal desa cultura xuvenil que proclamaba a ruptura co tradicional, como o exemplifica unha famosa canción de Bob Dylan, *The times, they are a'changing* (1964):

«*Come mothers and fathers/ Throughout the land/ And don't criticize/ What you can't understand/ Your sons and your daughters/ Are beyond your command*».

Por suposto, ese desafío xuvenil non implicaba necesariamente unha actitude revolucionaria, nin moito menos o recurso ás armas, o termo contestación é quizá o máis apropiado para evocar o amplo desafío ás normas e institucións establecidas que, para ben e para mal, sacudiu as sociedades occidentais nos anos sesenta. Non equivalía a unha revolución violenta, pero tampouco se limitaba a un conxunto de reivindicacións que puidesen ser satisfeitas mediante reformas máis ou menos profundas. Como dixo o líder estudantil francés Daniel Cohn-Bendit durante as xornadas de maio de 1968, non se trataba de «reclamar» senón de «tomar». As reivindicacións concretas daban paso á contestación do sistema político e social no seu conxunto. A posta en cuestión dos valores que rexían a vida cotiá, o que se veu denominar contracultura, tiña tanta importancia como a loita política[18].

O xove intelectual estadounidense Theodore Roszak, nun artigo de marzo de 1968, definiu a contracultura como «a embrionaria base cultural das políticas da Nova Esquerda, o esforzo para descubrir novos tipos de comunidade, novas pautas familiares, novos costumes sexuais, novas vías de gañarse a vida, novas formas estéticas e novas identidades persoais, no polo oposto da política de poder, do fogar burgués e da ética protestante do traballo»[19].

Arthur Marwick, autor dun monumental estudo sobre a revolución cultural que se produciu entre fins dos anos cincuenta e comezos dos setenta en Gran Bretaña, Francia, Italia e Estados Unidos, escribiu que, desde o punto de vista de quen a valora positivamente, os seus trazos máis destacados serían a afirmación dos dereitos civís dos negros; a influencia da cultura xuvenil; a tendencia ao idealismo, á protesta e á rebelión; o triunfo dunha música popular baseada en modelos afroamericanos, que se converteu nunha linguaxe universal; a procura de inspiración nas relixións orientais; cambios masivos nas relacións persoais e os comportamentos sexuais; unha maior audacia e franqueza nos libros, os medios de comunicación e o trato cotián; unha relaxación da censura; o novo feminismo; o movemento de liberación gai; a emerxencia do *underground* e a contracultura; o optimismo e unha fe xenuína en que estaba a amencer un mundo novo. Desde o punto de vista conservador, destacaríase en cambio o comezo do consumo masivo de drogas, o aumento nas estatísticas do delito, o descenso no nivel educativo e en xeral a deterioración do marco xeral de moralidade, autoridade e disciplina. Como dixo Margaret Thatcher en 1982: «estamos a recoller o que se sementou nos sesenta»[20].

O propio Marwick está moi lonxe de denigrar todo aquel cambio cultural, pero destaca que os seus protagonistas, tendían a caer na que denomina «gran falacia *marxistizante*» (utiliza ese termo para subliñar que non se trataba dunha actitude exclusiva dos marxistas) é dicir a crenza en que a detestable sociedade burguesa en que vivimos está en crise e que a boa sociedade chegará pronto se se actúa sistematicamente para destruír a linguaxe, os valores, a cultura e a ideoloxía burguesas. Desta maneira todas as reivindicacións concretas, que de feito conduciron a moitos cambios positivos, quedaban englobadas na aspiración irreal a un cambio total[21].

A iso sumouse a estendida crenza en que á vangarda do movemento transformador se atopaban os revolucionarios do terceiro mundo, que en realidade operaban en sociedades que pouco tiñan que ver coas occidentais e cuxas tendencias autoritarias e mesmo totalitarias non se querían ver. O concepto de terceiro mundo fora introducido en 1952 polo demógrafo francés Alfred Sauvy e cobrou significado coa primeira conferencia de países non aliñados celebrada en Bandung en 1955. A partir de entón o termo terceiro mundo designaría a aqueles países en vías de desenvolvemento de Asia, África e América Latina que non se aliñaban nin con Washington nin con Moscova. A revolución cubana triunfante en 1959 foi a primeira revolución «terceiromundista» que recibiu o aplauso da esquerda occidental. E cando Fidel Castro terminou por aliarse estreitamente con Moscova, quedou o mito do Che Guevara (ver o capítulo VI), morto en 1967, para manter vivo o ideal revolucionario afastado dun modelo soviético que carecía xa de prestixio na Nova Esquerda[22].

A guerra de liberación alxerina, triunfante en 1962 tivo certo impacto na esquerda radical francesa, pero foi sobre todo a guerra de Vietnam a que xerou unha ampla solidariedade en medios de esquerda occidentais. E esa solidariedade con Cuba, Alxeria ou Vietnam dáballes aos radicais europeos dos anos sesenta a sensación de pertencer a un movemento mundial, que podía ter poucos seguidores en París, Berlín ou Roma, pero representaba o avance irresistible das masas do terceiro mundo, un mito que veu substituír o do proletariado revolucionario, cada vez menos visible nos países desenvolvidos. A Cuba castrista soubo darlle relevo a este tercermundismo revolucionario a través da Conferencia Tricontinental celebrada na Habana en 1966, que reuniu a centenares de representantes de gobernos, partidos e movementos de Asia, África e América Latina. Na seguinte conferencia, celebrada na Habana en 1967, difundiuse unha mensaxe na que o Che Guevara chamaba a «crear dous, tres… moitos Vietnam».

A guerra de Vietnam alcanzou o seu paroxismo coa ofensiva do Tet lanzada pola Fronte Nacional de Liberación en xaneiro e febrei-

ro de 1968, que non logrou o seu obxectivos pero demostrou a súa forza. O movemento de oposición á guerra desenvolveuse en Estados Unidos a partir de que en 1965 comezasen os bombardeos do Vietnam do Norte e sobre todo desde 1967, cando a acumulación de mortes de xoves soldados estadounidenses xerou un amplo rexeitamento a un conflito no que era difícil entender que vitais intereses americanos estaban en xogo. O grupo que máis impulsou a masiva protesta antibélica nas universidades foi SDS, *Students for a Democratic Society* (Estudantes por unha Sociedade Democrática), un grupo característico da Nova Esquerda, en cuxo seo xurdirían os *Weathermen*. Con todo, o movemento baseouse en boa medida nun pacifismo de raíz moral e relixiosa. En Europa, pola contra, o movemento de protesta contra a guerra foi menos masivo e máis radical: o tema da paz contaba menos que o apoio directo aos revolucionarios vietnamitas. Cando en febreiro de 1968 miles de mozos procedentes dunha decena de países europeos se reuniron en Berlín para unha manifestación contra a intervención de Estados Unidos, coreouse un slogan rítmico moi característico daquel ano: «Ho, Ho, Ho-Chi-Minh! Che, Che, Gue-va-ra!»[23]A tendencia a glorificar os líderes que encarnaban a revolución armada no terceiro mundo foi un trazo común dos movementos contestatarios da segunda metade dos anos sesenta. A admiración cara a Fidel Castro, Ho Chi Minh, Mao Zedong e o Che Guevara non se limitaba aos militantes máis radicalizados, senón que alcanzaba a un sector máis amplo da mocidade contestataria. Ao contrario que a gris burocracia soviética, aqueles líderes daban unha imaxe de romanticismo rebelde que, como subliñou Robert Frank, respondía a un trazo esencial dos movementos contestatarios occidentais: «un voluntarismo fundamentalmente antirealista».[24] Con audacia e imaxinación todo parecía posible. Os salvaxes excesos da Revolución Cultural Chinesa foron totalmente ignorados polos seus admiradores, o mesmo que a absoluta falta de apoio do campesiñado boliviano á proposta guerrilleira do Che. Pola contra, a súa morte heroica e temperá converteuno na grande icona revolucionaria e a fermosa imaxe do seu cadáver xacente suxeriu a comparación con Cristo. Toda esta admiración polos combatentes revolucionarios de afastados países tiña con todo para a maioría unha dimensión puramente simbólica. Foron moi poucos aqueles a quen a fatal fantasía de que a loita armada era tamén viable nas sociedades desenvolvidas de occidente conduciu ao terrorismo.

A filiación do terrorismo dos setenta coa contestación dos sesenta non é por tanto directa. Baste considerar a amplitude que alcanzaron as protestas en Francia e a case completa ausencia de terrorismo nese

país, onde o grupo *Action Directe* xurdiu tardiamente, dez anos despois do mítico maio de 1968, e tivo pouco percorrido. Polo contrario en España, onde o terrorismo alcanzaría unha intensidade que en Europa só foi superada en Irlanda do Norte, é difícil buscar a orixe de ETA ou dos GRAPO, en amplos movementos contestatarios dos anos sesenta. En 1968 houbo en España axitación estudantil, pero non foi dela de onde xurdiron os militantes terroristas.

En Irlanda do Norte, onde o terrorismo tivo un apoio social significativo en ambas as comunidades enfrontadas, en Italia, onde algúns sectores estudantís e obreiros lle deron certo apoio, e en Alemaña, onde tivo un mínimo apoio social pero logrou un impacto importante na opinión, é posible en cambio formular o problema de como os enfrontamentos na rúa contribuíron ao xurdimento do terrorismo. Antes de analizar eses tres casos debemos con todo considerar outro fenómeno que puido ter relación co xurdimento da violencia política: o auxe da violencia interpersoal.

IV. A INVERSIÓN DUNHA TENDENCIA PLURISECULAR: O AUXE DA VIOLENCIA INTERPERSONAL

Un fenómeno de grande importancia ao que os historiadores tardaron en prestar atención foi o declive da violencia interpersoal (é dicir aquela que exclúe a violencia política e a guerra) que se produciu nas sociedades occidentais desde finais da Idade Media. Dous artigos pioneiros publicados por Ted Gurr e Lawrence Stone a comezos dos anos oitenta, aos que logo se foron sumando outros estudos, constataron que a documentación histórica conservada en diversos países, sobre todo a referente ao homicidio, mostra con claridade ese declive. No caso de Inglaterra, o mellor coñecido, a taxa anual de homicidio situábase ao redor de 20 por 100.000 habitantes en 1200, 6 en 1700 e 1 en 1900. Un estudo sobre o caso de Amsterdam, baseado na moi completa documentación sobre as autopsias realizadas, mostra un descenso aínda máis rápido da taxa: de 10 a comezos do século XVIII a 1 a comezos do XIX. E no condado de Kent a taxa de homicidio pasou dun máximo de 6 na década dos oitenta do século XVI a un mínimo de 0,3 nas décadas dos cincuenta e sesenta do século XX… para elevarse de novo a 0,7 na dos setenta.[25]

Aínda que se propuxeron diversas interpretacións deste fenómeno, os investigadores, a partir de Gurr e Stone, prestaron sobre todo atención á tese proposta polo sociólogo alemán exiliado Norbert Elias nun libro de 1939, Über den *Prozess der Zivilisation*, que entón pasou case

desapercibido pero que cobrou fama trinta anos despois, cando se publicou en inglés. Ese proceso de civilización ao que alude o título consistiu no crecente refinamento das maneiras, iniciado polas clases altas na Baixa Idade Media e difundido logo en círculos sociais máis amplos, que impuxo hábitos de autocontrol e reduciu a violencia impulsiva, tan frecuente en épocas pasadas, á vez que o Estado ía asumindo gradualmente o monopolio da violencia lexítima, e desprazaba a vinganza privada[26].

A plurisecular tendencia ao declive da violencia interpersoal prolongouse ata despois da Segunda Guerra Mundial, pero ao redor dos anos sesenta iniciouse en moitos países occidentais unha tendencia á alza. En Estados Unidos, onde a taxa de homicidio era máis alta que en Europa, elevouse bruscamente de 4 en 1957 a 10 en 1980. O fenómeno sorprendeu os analistas, porque se iniciou nun momento de forte crecemento económico, pleno emprego, reducida desigualdade social, avance dos dereitos civís dos afroamericanos e auxe dos programas sociais, ademais do avance médico que reducía as posibilidades de que a vítima dunha agresión morrese. No caso de Europa occidental, un estudo de Manuel Eisner baseado en datos dun bo número de países estima que a taxa media de homicidio era 2,5 na década de 1870-1879, descendeu a un mínimo de 0,7 na de 1960-1969, elevouse ata 1,43 na de 1990-1999 e reduciuse a 1,29 nos primeiros anos do século XXI[27].

O enfoque de Norbert Elias ofrecía unha posible interpretación do ocorrido: o auxe do homicidio e doutros delitos a partir dos anos sesenta puidese estar relacionado cun retroceso do proceso civilizador, en concreto co cuestionamento das normas de boa conduta pola nova xeración da mocidade. Durante séculos o proceso de civilización consistiu na difusión das pautas de comportamento da «boa sociedade» cara aos estratos sociais inferiores. A nova xeración poñía con todo en cuestión as xerarquías sociais, denunciaba os moitos males da próspera sociedade dos sesenta e rexeitaba os valores tradicionais respecto ao traballo, á familia, á sexualidade ou ás relacións persoais ou á roupa. Todo o cal contribuíu ao xurdimento dunha sociedade máis libre, máis espontánea e máis igualitaria no trato, pero implicaba tamén unha relaxación dos controis que o proceso civilizador impuxera ás condutas violentas. Esa é a tese que o psicólogo Steven Pinker, no seu monumental estudo sobre os diversos procesos que conduciron a unha redución xeral de todos os tipos de violencia, propón para explicar esa inversión da tendencia, que durante un par de décadas fixo que as taxas de violencia interpersoal se elevasen nas sociedades occidentais. O abandono do autocontrol en favor do «fai o que queiras», o rexeitamento cara ao traballo estable e á formación dunha familia, o culto á espontaneidade

mesmo violenta e o abuso das drogas xerarían, na súa opinión, un clima favorable a ese auxe da delincuencia que devastou moitos centros urbanos estadounidenses[28].

A interpretación de Manuel Eisner, aínda que se inspira máis en Max Weber que en Elias, é similar. Sostén que o marcado declive da violencia interpersoal do período de 1850 a 1950 estivo ligado á difusión, apoiada polas institucións sociais, dun modelo cultural de conduta que salientaba o autocontrol, os valores familiares e a respetabilidade, unha tendencia que se mantivo mesmo durante o período de brutal auxe da guerra e a violencia política na primeira metade do século XX, pero que se inverteu nos anos sesenta. As taxas de atraco, por exemplo, experimentaron un forte aumento entre 1970 e 2000 en Inglaterra, Suecia, Dinamarca, Italia e Suíza. En canto á taxa de homicidios, incrementouse sobre todo entre os mozos, sector da poboación no que se multiplicou por seis en Inglaterra entre os anos cincuenta e os noventa. Significativamente a taxa de vitimización feminina non se incrementou da mesma maneira, os homicidios no seo da familia estancáronse e as taxas de infanticidio diminuíron; o que se elevou dramaticamente foi a violencia entre mozos en espazos públicos, que por outra banda fora moi elevada antes do século XIX. A explicación, segundo Eisner, debe por tanto buscarse no retroceso dos modelos de conduta que salientaban o autocontrol e o respecto ás normas institucionais[29].

Pódese pois esbozar unha hipótese que ligaría a moi estendida contestación xuvenil e contracultural dos sesenta co auxe da delincuencia, que se prolongaría durante tres décadas, e co fenómeno, extremadamente minoritario en occidente, da opción pola loita armada. Limitarse a esta formulación supón con todo esquecer outros aspectos do fenómeno. A loita armada, que nunha sociedade desenvolvida só pode tomar a forma de terrorismo, só cobrou certo relevo nalgúns países europeos e extinguiuse a comezos dos anos oitenta, salvo a prolongación no tempo que tivo en Irlanda do Norte e en Euskadi. A violencia interpersoal descendeu a partir da década dos noventa (en Estados Unidos a taxa de homicidio reduciuse a 4,8 en 2010, moi pouco por encima da de 1957). En cambio, mantivéronse os movementos xurdidos nos anos sesenta e setenta en favor dos dereitos das minorías, as mulleres, os nenos e os homosexuais que loitan contra moitos tipos de violencia e potenciaron unha lexislación que persegue os crimes de odio, a violencia de xénero ou os malos tratos aos nenos. Os grandes fenómenos sociais resístense á simplificación[30].

V. DAS MANIFESTACIÓNS AOS ATENTADOS: IRLANDA DO NORTE, ITALIA E ALEMAÑA

A seguinte cuestión que é necesario abordar é a de en que medida os enfrontamentos violentos entre manifestantes e policías ou entre grupos contrapostos, que se foron desenvolvendo desde finais dos anos sesenta, tras unha fase especial de protesta pacífica, contribuíron a xerar un ambiente favorable á eclosión do terrorismo. Para expor a posibilidade de que así fose, bastará unha breve alusión aos casos de tres países europeos.

En Irlanda do Norte cobrou forza a partir de mediados dos sesenta un movemento polos dereitos civís, en parte inspirado polo modelo de Estados Unidos, que pretendía poñer fin á situación de discriminación que padecía a minoría católica. No verán de 1968 comezaron as grandes marchas en favor dos dereitos civís, que ás veces daban lugar a violentos disturbios, con enfrontamentos dos manifestantes coa policía e con manifestantes protestantes[31].

Por entón o IRA cesara, desde 1962, a loita armada, mentres que en 1966 se constituíu a Forza Voluntaria do Ulster, o principal grupo terrorista protestante, que cometeu os seus primeiros asasinatos ese mesmo ano. Pero foron os enfrontamentos da rúa iniciados en 1968 os que conduciron a unha radicalización que facilitou o salto cara ao terrorismo. En agosto de 1969 o goberno británico despregou o exército en Irlanda do Norte para poñer fin á violencia intercomunitaria, unha medida inicialmente ben recibida nos barrios católicos pero que non tardou en resultar contraproducente. A inicios de 1970, o sector nacionalista máis radical escindiuse do IRA oficial, que adoptara unha orientación marxista, para fundar o IRA provisional, que sería o grupo terrorista máis letal. As mortes por terrorismo, nulas en 1967 e 1968, pasaron de 19 en 1969 a 140 en 1971.

No novo clima de violencia, as marchas desapareceron, para renovarse como protesta pola decisión do goberno británico de encarcerar sen proceso os sospeitosos de terrorismo. E de novo a violencia na rúa contribuíu á radicalización, cando en xaneiro de 1972 paracaidistas británicos dispararon en Derry contra manifestantes pacíficos, e mataron a catorce deles. Ese ano as vítimas mortais da violencia política serían 498.

En Italia, as protestas estudantís e obreiras do bienio 1968 a 1969, nas que se alcanzou certo grao de violencia, crearon un clima de radicalización que favoreceu a emerxencia do terrorismo. As protestas estudantís comezaron en novembro de 1967 na universidade de Trento e estendéronse rapidamente por case todo o país, con numerosas ocupacións de facultades. En Trento a facultade de Socioloxía estivo ocupa-

da dez semanas e entre os impulsores da protesta atopábanse os futuros fundadores das Brigadas Vermellas, Renato Curcio e Mara Cagol. Un salto cualitativo deuse o 1 de marzo de 1968 na Universidade de Roma, cando tres mil estudantes se enfrontaron directamente á policía no que a prensa chamou a batalla de Valle Giulia, cun balance de douscentos feridos e outros tantos detidos. A axitación estudantil mantívose durante anos, pero no outono quente de 1969, o epicentro da protesta social trasladouse ás grandes fábricas do norte, como a FIAT de Turín, onde as folgas tomaron un ton violento e foron apoiadas por estudantes contestatarios[32].

Ao tempo emerxían grupos radicais da Nova Esquerda, que consideraban a revolución inminente e asumían a mística da violencia. Destacaron *Potere Operaio*, fundado en 1967, e *Lotta Continua*, fundada en 1969, cuxos servizos de orde se converteron en forzas de choque dotadas de cascos, paus, chaves inglesas e outros instrumentos ofensivos. Os choques entre militantes de extrema esquerda e extrema dereita contribuíron ao clima de violencia e en 1977 houbo unha nova onda de protestas na rúa, moito máis violentas que as de dez anos antes. Pero o paso decisivo cara ao terrorismo dérono os neofascistas que en decembro de 1969 puxeron unha bomba que causou unha matanza indiscriminada nun banco situado na Piazza Fontana de Milán. A crenza de que aquel atentado formaba parte dunha estratexia da tensión fomentada desde o Estado para crear un ambiente favorable a un golpe militar, contribuíu á radicalización. O grupo terrorista de esquerda máis importante, as Brigadas Vermellas, fundouse en 1970 e cometeu o seu primeiro asasinato en 1974.

Algo similar, en moita menor escala e sen participación obreira, ocorreu na República Federal Alemá. As protestas estudantís foron importantes e dous incidentes tráxicos contribuíron á radicalización violenta. En xuño de 1967, durante as protestas por unha visita do xa de Persia a Berlín, un policía matou ao xove estudante Benno Ohnesorg e en abril de 1968 un extremista de dereitas feriu gravemente o dirixente estudantil Rudi Dutschke. Un salto cualitativo deuse cando un milleiro de manifestantes se enfrontou violentamente á policía en Berlín en novembro de 1968, pero para entón o movemento de protesta empezara a declinar.[33] Entre tanto, en abril de 1968, Andreas Baader e Gudrun Ennslin, futuros líderes da banda Baader-Meinhoff, deron o salto á violencia co incendio duns grandes almacéns de Frankfurt, un atentado que se inscribía na tendencia contracultural a denunciar o consumismo. Tras unha estancia dos seus fundadores nun campo de adestramento palestino en Xordania no verán de 1970, a Fracción do Exército Vermello constituíuse a comezos de 1971 e a súa primeira vítima, un policía, foi asasinado en outubro dese ano. Un trazo moi

contracultural da banda foi que algúns dos seus membros desen o salto ao terrorismo a partir da súa militancia nun grupo de antipsiquiatría, o Colectivo Socialista de Pacientes, ao grito de «Tolos ás armas»[34].

CONCLUSIÓNS

A hipótese que se propón neste capítulo é que a irreal aspiración a unha revolución armada, que nunha sociedade desenvolvida só podía traducirse nun terrorismo cuxo único resultado tanxible foi o sufrimento das vítimas, xurdiu no contexto máis amplo da contestación dos anos sesenta. O rexeitamento da nova xeración cara aos valores dunha sociedade que consideraba vetusta podía levar a loitar polos dereitos civís, a emancipación feminina ou a paz; a entusiasmarse pola tríade «sexo, drogas e rock and roll»; a compracerse en comportamentos violentos, aos que non foron alleos estrelas do rock como o batería de The Who, Keith Moon; a derivar cara á delincuencia, a miúdo vía o consumo de drogas que conducía ao tráfico; e tamén a crer que só unha revolución armada permitiría alcanzar unha sociedade mellor.

Nese sentido, o terrorismo da Nova Esquerda puido considerarse como un dos produtos, certamente moi minoritario, da contestación contracultural, coa que compartía a rebeldía cara ao establecido e o voluntarismo idealista. Como escribiu Schura Cook, o desafío é o de analizar os factores que facilitaron o paso dalgúns mozos da protesta pacífica ao terrorismo fanático, un proceso ao que puido contribuír unha reacción excesiva das autoridades fronte á contestación non violenta[35]. O estudo das traxectorias dos terroristas dos setenta durante a década anterior permitiría precisar os límites desa filiación dos anos de chumbo respecto dos anos da contestación.

CAPÍTULO II

TEMPO DE CONTRASTES. O PAÍS VASCO EN NA DÉCADA DE 1960*

SANTIAGO DE PABLO
Universidade do País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

I. DÚAS IMAXES PARA UNHA DÉCADA

En 1963, dous reporteiros suecos, Dan Grenholm e Lennart Olson, visitaron o País Vasco co fin de realizar uns documentais para a televisión pública do seu país. Seguindo a visión do vasco que xa aparecera no cinema anterior, herdeira á súa vez dos estereotipos románticos do século XIX, Grenholm e Olson debuxaron unha Euskadi rural, ancorada nas súas tradicións. Mostraron o xogo de pelota, os casaríos, as danzas tradicionais, o canto coral, o *txistu*, a *txalaparta*, os deportes rurais ou o *bertsolarismo*. Pola contra, apenas aparecían algúns trazos urbanos ou industriais, a pesar de producirse cando as provincias vascas xa sufriran un intenso proceso de modernización. Ademais, o País Vasco semella un territorio completamente illado de España, e o mesmo sucede co franquismo, pois non se fala en ningún momento do contexto político e social da época.

A pesar da imaxe dunha Arcadia tradicional e illada do mundo que tentan reflectir estes documentais, nun deles, titulado *Basker* («Vascos»), hai unha secuencia na que, quizais traizoando a vontade dos seus autores, aparecen uns planos que son un auténtico testemuño histórico. Están filmados na praza de Aya, unha pequena vila de Guipúscoa, onde ten lugar unha competición de loita de carneiros, un popular xogo tradicional vasco. A xente arremuíñase ao redor, nun ambiente popular e festivo, tipicamente euscaldún, tal e como reflicten o vestiario e os tipos humanos que participan na escena. Ademais, nesta e outras se-

cuencias do filme todo o mundo fala en éuscaro, tal e como era corrente nas vilas guipuscoanas nesa época. De súpeto, como un elemento a primeira vista estraño, pode verse un garda civil vestido de uniforme, co tradicional tricorne. Este personaxe observa a pelexa, rindo, en actitude confiada e alegre, confraternizando coa xente da vila, que non fai ningún aceno ante a súa presenza alí. Estamos en Aya, en pleno corazón do País Vasco, en 1963 (ver os anexos)[1].

Cinco anos despois, o 7 de xuño de 1968, no termo municipal de Aduna, a tan só vinte quilómetros de Aya, ETA asasinaba o garda civil José Antonio Pardines Arcay (ver o capítulo III). Obviamente, non existe un rexistro audiovisual do primeiro asasinato de ETA, pero o contraste entre ambas as secuencias, moi próximas no tempo e no espazo, e as dúas coa Garda Civil como protagonista, non pode ser máis chocante: o cotiá da vida dun axente dese instituto armado nunha pequena vila euscalduna (revelada polo cinema documental, que moitas veces nos achegan a feitos ou circunstancias históricas que outras fontes non mostran), fronte ao asasinato a sangue frío dun garda civil por un membro dunha organización que dicía actuar en nome do pobo vasco. Ese mesmo pobo que case á vez confraternizaba coa Garda Civil, gozando dunha lingua e unha cultura autóctona que, segundo algúns, o franquismo sometería a un auténtico *xenocidio*[2].

As dúas escenas están separadas só por vinte quilómetros e cinco anos. Podería interpretarse que o contraste entre ambas sería debido á súa diferente cronoloxía. En 1963 estariamos nunha etapa na que o franquismo, superando os difíciles momentos da posguerra, nos que houbo unha cruel represión, puido levantar o pé do acelerador, aproveitando os inicios do desenvolvemento económico que se consolidaría ao longo da década. Pola contra, en 1968 iniciaríase un rexurdir da oposición antifranquista, identificada no caso vasco sobre todo con ETA. Pero, sendo en parte certa a explicación cronolóxica, resulta excesivamente simplista, aínda que o estado actual dos nosos coñecementos non nos permita resolver por completo o enigma desa contradición.

E é que, se a diverxencia entre ambas as escenas é absoluta, tamén o é a súa memoria posterior: mentres 1963 non é especialmente significativo, 1968 foi cualificado como un ano clave na historia contemporánea mundial, española e vasca[3]. Aínda que naquel momento os seus protagonistas non fosen conscientes diso, o primeiro asasinato cometido por ETA, ao que seguiu a morte de Echebarrieta a mans da Garda Civil (ver o capítulo VI), abriu un ciclo de violencia que non terminaría ata o anuncio do «cesamento definitivo da súa actividade armada» por parte de ETA en 2011. A pesar de que segue habendo moitos aspectos nos que hai que profundar, nas últimas décadas a historiografía e as

ciencias sociais prestáronlle bastante atención á evolución histórica desa organización durante o franquismo, destacando a importancia do seu primeiro asasinato, aínda que non tanto da vítima en si, que durante moito tempo foi obxecto dun exercicio de «(des)memoria» (ver capítulos IV e V). O efecto da acción de ETA nos anos sesenta e a consecuente represión contribuíron a certa idea dun pobo vasco levantado en bloque contra o franquismo. Enlazando coa interpretación do conflito bélico de 1936 en Euskadi como unha guerra de invasión por España, o protagonismo de ETA e a súa represión fixeron que algúns construísen —en palabras de José Luis de la Granja— unha historia heroica de «resistencia» ao invasor e «de insurrección xeral contra Franco»[4].

Pola contra, moitos outros aspectos da vida diaria no País Vasco da década de 1960 —eses «momentos mortos da historia», parafraseando a un coñecido cómico español—, quizais representados na escena recollida polos documentalistas suecos, quedaron nun segundo plano. En consecuencia, a imaxe que pasou á historia é moito máis a de 1968 (a loita de ETA e, forzando a interpretación, a do pobo vasco contra o franquismo) que a de 1963 (a Garda Civil convivindo tranquilamente nun ambiente euscaldún). Ademais de que é lóxico que un feito traumático deixe máis pegada que o cotiá, posiblemente isto ten que ver non só coa mencionada interpretación partidista desa etapa senón coa ausencia, salvo no caso de Áraba, de investigacións profundas que nos axuden a coñecer e entender a realidade daquela época.

Así, nun recente estado da cuestión dos estudos sobre o franquismo no País Vasco sublíñase que «aínda hoxe, por cada artigo ou libro sobre a constitución interna dun poder tan resistente no tempo temos unha ducia referida a aqueles que se opuxeron a el. Non contamos con listas completas de gobernadores civís nalgunhas provincias, pero si que podemos coñecer a última acción táctica de minúsculas entidades antifranquistas. Aínda os manuais de bacharelato ou algún intento compilador de todo o período resumen esa desigual ignorancia dedicando nove de cada dez liñas á oposición e ata ao exilio, e só unha a quen ou como sostiveron o franquismo no lugar. É coma se a ignorancia viñese referendar a falsidade de que o País Vasco no seu conxunto non tivo que ver con aquela, igual que ese xogo absurdo que levan a cabo algunhas institucións vascas de facer coma se naquel tempo estas estivesen en suspenso, sen ningunha forma de exercicio e sen ser ocupadas por algúns dos seus veciños»[5]. En calquera caso, a partir do que se investigou ata agora, o obxectivo deste capítulo é explicar sinteticamente a década de 1960 no País Vasco, como marco no que se produciu o primeiro asasinato de ETA.

II. ENTRE A OPOSICIÓN, A ACOMODACIÓN E O APOIO

Tal e como adiantamos no título do capítulo, esta etapa pode considerarse un tempo de contrastes. Fronte ao carácter *pesado* da inmediata posguerra, en que a represión, a autarquía, o subdesenvolvemento económico, as dificultades da vida cotiá, o auxe dos sectores do réxime vinculados co falanxismo, ou o control político e social da poboación foron a nota dominante, o segundo franquismo aparece como unha etapa contraditoria. O mesmo réxime que modernizaba a economía e certos aspectos da vida social trataba de frear en seco outros cambios propios da modernidade; algunhas institucións locais renovaban as súas elites, adiantándose á Transición, mentres outras trataban de recuperar as esencias do franquismo; á vez, a represión era compatible con certa apertura[6].

Unha primeira mostra deses contrastes é a relación, moi distinta que na inmediata posguerra, entre coerción, oposición, consenso e adhesión á ditadura. Aínda que, como acabamos de ver, non contamos con estudos en profundidade sobre estas cuestións, si podemos tentar achegarnos a elas. Así, diversas investigacións referidas a España en xeral, sen negar o carácter ditatorial do réxime, que se mantivo ata o final, están a poñer de manifesto cada vez máis as diferenzas entre o primeiro e o segundo franquismo, por exemplo en termos de represión, con cifras que poñen en cuestión as teorías que cualifican de «exterminista» ou «xenocida» o réxime de principio a fin. Por exemplo, Edward Malefakis fala dun «réxime bifurcado», que «cambiou radicalmente no curso da súa prolongada carreira», aínda que o fixese entre dous tipos diferentes de ditadura. Este autor chega a afirmar que «en toda a historia do mundo xamais houbo unha ditadura persoal que cambiase tanto como a franquista». Aínda que as estatísticas poden esconder realidades moito máis complexas, incluíndo posibles formas de represión difusas, Malefakis compara as miles de execucións do primeiro franquismo coas oito dos anos sesenta, tanto de presos comúns como políticos, o mesmo número que en Texas só no ano 1960. Iso non lle fai negar que houbo «brutalidade» ata o final e que o franquismo seguiu «impoñendo a súa vontade á poboación día tras día mediante actuacións non letais»[7]. Doutra banda, non hai que esquecer que as execucións aumentaron na primeira metade da década de 1970, pois ata 1975 houbo outras oito[8].

Unha cuestión interesante é se na represión desta etapa houbo unha especial fixación contra o País Vasco. Para empezar, só dúas das 16 execucións levadas a cabo en España entre 1960 e 1975 acabaron coa vida de persoas vinculadas ao País Vasco (os membros de ETA Juan

Paredes Manot, Txiki, e Ángel Otaegi, executados en 1975), o que parece desmentir a tese dunha especial represión contra Euskadi, mesmo cando ETA comezara as súas accións violentas.

Con todo, hai que ter en conta outras formas de represión, como a levada a cabo polo Tribunal de Orde Pública, que desde 1964 xulgou os delitos que tendían a «subverter os principios básicos do Estado, perturbar a orde pública ou sementar o desacougo na conciencia nacional». Neste caso, «en termos relativos, foron as tres provincias vascas, xunto a Navarra e Asturias» as que máis sufriron a represión deste tribunal, o que indica unha maior forza da oposición antifranquista. Así, Guipúscoa foi con diferenza a provincia máis perseguida en relación coa súa poboación, seguida de Biscaia e —sorpresivamente, ao ser dúas provincias tradicionalmente pouco problemáticas— Áraba e Navarra. En total, 1700 residentes no País Vasco e 198 en Navarra foron procesados polo Tribunal, cun claro incremento a medida que pasaba o tempo (por exemplo, 41 vascos en 1964 e 207 en 1969)[9].

Ademais, segundo Portal, das 59 persoas mortas en diversas circunstancias polas forzas da orde entre 1960 e 1975 houbo tamén unha porcentaxe altísima de vascos (algo máis do 50%), na súa maioría pertencentes a ETA. A eles habería que sumar dous membros desta organización e dúas da rama xuvenil do PNV, Partido Nacionalista Vasco, EGI, *Euzko Gaztedi* (Xuventude Vasca), mortos ao estalarlles os explosivos que ían colocar, así como outras dúas persoas asasinadas por descoñecidos no País Vasco en 1975[10]. Estes datos só se entenden se temos en conta que, neses mesmos anos, ETA asasinou a 45 persoas. En calquera caso, confirman a sensación dunha Euskadi convulsa e con especial incidencia de accións represivas (máis indiscriminadas que as xudiciais) nos últimos anos do franquismo, debido a que case todas elas se concentran a partir do asasinato de Pardines (ver os capítulos VII e VIII).

Algo semellante sucede cos once estados de excepción proclamados entre 1956 e 1975: deles, dous afectaron a Asturias, seis a Biscaia e Guipúscoa e o resto a todo o territorio nacional, aínda que varios deles tiveron especial incidencia no País Vasco. Ademais, algúns estaban directamente relacionados coas actividades de ETA. Todo iso, segundo Jáuregui, puido contribuír a facer «verosímil» a sensación de «ocupación española» do País Vasco, que xa estaba presente no imaxinario simbólico de Sabino Arana a finais do século XIX. Pola contra, recentemente Fernández Soldevilla e López Romo matizaron o poder explicativo desta fórmula, que «non reserva un lugar destacado á vontade dos militantes de ETA de poñerse en acción»[11]. Tamén se podería expor ata que punto, mesmo nesas circunstancias de agravamento da represión, pode falarse dunha sensación de «ocupación española». Iso im-

plicaría que quen tiña esa sensación debían pechar os ollos a unha realidade moito máis complexa, pois á vez moitos vascos vivían o franquismo con certa tranquilidade ou mesmo colaboraban con el.

En efecto, o problema é saber que porcentaxe de poboación participaba nestas actividades subversivas, ata que punto as apoiaba ou compartía o seu substrato ideolóxico, e cantos vivían acomodados ao réxime, por non falar de quen aínda podían estar convencidos das súas bondades, con maior ou menor grao de entusiasmo. Tanto a dificultade de acceder a fontes para un tema tan complexo como o pouco que foi estudado para o caso vasco fan imposible contar cunha resposta exacta a esa cuestión. Só algúns indicios permiten achegarnos, por exemplo, ao número de opositores activos ao réxime no País Vasco. Así, os 1700 procesados polo Tribunal de Orde Pública, algúns deles por «delitos» insignificantes, constitúen unha cifra importante, pero supoñen só un 0,09% da poboación. Outros datos parecen confirmar esta impresión. Por exemplo, o Goberno Civil de Biscaia impuxo 686 multas en 1966, pero a maioría (398) foron por escándalo, falta de disciplina de costumes e vandalismo, e só 101 por actividades subversivas e alteración da orde pública[12]. Nun libro monográfico sobre a represión contra o sindicato ELA, *Eusko Langileen Alkartasuna* (Solidariedade de Traballadores Vascos), sorprende que, máis alá de afirmacións xerais, cando se concretan os números de represaliados, as cifras dos anos sesenta son moi pequenas: sete membros dela condenados a seis meses de prisión en 1963; xuízo contra once sindicalistas en 1967 etc.[13]

Desde o punto de vista da memoria persoal, hai recordos contraditorios acerca da posición da sociedade vasca ante o franquismo neses anos. Por exemplo, Pedro Ibarra pensa que «en Euskadi moitas xentes (…) loitaron contra a ditadura» e que «unha comunidade se puxo en marcha para combater» o franquismo. Con todo, trataríase dun fenómeno máis ben tardío, pois segundo este autor o número de militantes antifranquistas en Biscaia multiplicouse aproximadamente por cinco entre 1968 e 1975. Doutra banda, Ibarra publica unha lista de case 4000 nomes de «militantes» que dun modo ou outro actuaron en Biscaia desde 1966 ata 1976 «na loita contra o réxime franquista»: detidos, membros de organizacións clandestinas, participantes en folgas e manifestacións etc. Asegura que se trata dunha lista moi completa e que apenas se lle pode escapar algún nome, aínda que se trata dunha listaxe basicamente formada só por homes, pola particularidade da acción das mulleres nesa época, menos activas nunha oposición *formal*[14]. Pero, mesmo se facemos o cálculo sobre a poboación masculina, estariamos a falar de só un 0,78% de opositores activos, o que non parece unha porcentaxe moi alta.

Neste sentido, Iñaki Díaz Balerdi escribiu que «xa vai sendo hora de recoñecer que por aquí nin todos eran antifranquistas, nin todos estaban dispostos a arriscar nada no empeño de selo, nin se preocupaban por grandes cousas máis alá do benestar material ou dos gustos marcados pola moda. Hoxe, a corenta anos de distancia, a gran maioría sitúase nun lado da trincheira —nun difuso antifranquismo—, pero isto non é máis que unha proxección interesada, aínda que probablemente tamén bienintencionada: a gran maioría, non nos enganemos, estaba alén desa trincheira na que o medo e os retos do día a día eran o suficientemente serios como para intentar outras aventuras»[15]. Da mesma opinión é o historiador Imanol Villa, que pensa que «ao longo da década dos sesenta a sociedade vasca en conxunto mostrou, do mesmo xeito que no resto de España, certa aquiescencia que ben podería interpretarse como unha tolerancia abúlica cara ao réxime»[16].

De feito, cada vez máis, os autores que se achegan á análise do franquismo en España e en zonas concretas tenden a destacar a súa complexidade, en especial cando se trata de estudar as actitudes ante a ditadura e o grao de aceptación ou rexeitamento que xeraba. O que si está claro é que o franquismo non puido manterse durante tanto tempo só por medio da represión. Pola contra, houbo unha interacción de factores relacionados entre si (represivos, culturais, sociais, económicos, propagandísticos, mecanismos de intermediación entre o Estado e a sociedade etcétera) que explican a continuidade do réxime, ante o que a poboación mostrou actitudes moi diversas. Xunto a considerables «zonas grises», seguramente moitas persoas mostraron unha mera «acomodación». A maior parte da xente corrente estaba posiblemente moito máis preocupada por sobrevivir (na posguerra), por existir ou por vivir aínda mellor (no tardofranquismo) que por cuestións políticas. Todo iso axuda a explicar como é posible que «un réxime que parecía vivir o seu apoxeo para mediados dos sesenta se derrubase tan só uns poucos anos despois»[17].

Como xa sinalei, o problema á hora de aplicar estas categorías ao caso vasco é a ausencia de estudos profundos sobre o particular. Pero é significativo que algúns datos apunten máis na dirección dunha acomodación maioritaria que dunha oposición activa, en contra do que se desprende de certa narración heroica do pasado recente de Euskadi. Por exemplo, un informe do Goberno Civil de Áraba de 1962 destacaba precisamente a preeminencia na provincia dun «neutralismo político»: o arabés medio aspiraba «a vivir tranquilo nunha seguridade que ás veces lle parece de orde natural (…) para o presente e o futuro»[18].

En documentos privados, que contrastan coa visión das súas publicacións periódicas, tamén os dirixentes do exilio vasco recoñecían con pena que a maior parte da sociedade vasca vivía acomodada ao fran-

quismo. Os do PNV, por exemplo, admitían que o desenvolvemento económico estaba a levar a empresarios e cadros medios nacionalistas a aclimatarse sen problemas ao réxime. A finais dos anos cincuenta Francisco Javier Landaburu escribía a un correlixionario que o PNV non podía facer nada contra esa acomodación «porque os nosos amigos máis próximos participan nese estado de cousas e ata o fomentan». Como crente, consideraba con humor que a súa única esperanza era confiar en Deus, a non ser que este puxese «entre o Zadorra, o Urumea e o Nervión un taller mecánico. Nese caso, estamos perdidos». O seu correlixionario Jesús María Leizaola falaba dun «estado de ánimo conformista e acomodaticio que abarca a mozos e vellos (…). Os nosos compatriotas preocúpanse do seu traballo, dos seus negocios, da súa vida familiar e das súas expansións xeralmente honestas e case sempre inofensivas»[19]. Nas súas memorias, varias persoas procedentes do nacionalismo vasco confirman esta sensación. O antigo membro de ETA Xabier Zumalde (El Cabra) escribiu que case todo o mundo estaba «máis interesado en comprar un Seat 600, ou polo menos un televisor, que en meterse en problemas». Pola súa banda, o exiliado *jeltzale* Jokin Inza conta que «levou grandes desilusións» ao atoparse con antigos correlixionarios que «xa non pensaban como el. Non pensaban máis que en vivir ben. E non falaban máis que de diñeiro, de coches, para comer ben»[20].

É certo que esa adaptación ás circunstancias podía ser compatible con certas formas de «resistencia» sinaladas por algúns autores, como a «silenciosa» ou a «emocional». Falando dos *jeltzales*, Josu Erkoreka escribiu que había «moitas formas de resistencia» ao franquismo: por exemplo «aguantar, sen ceder, engurrarse ou claudicar ante os seus ditados»[21]. Con todo, mentres non contemos con investigacións baseadas en fontes, é fácil partir de visións apriorísticas ou interpretar como un signo de «resistencia» silenciosa ou emocional o que tamén podería selo de «aquiescencia», de «acomodación» ou de «neutralismo»[22].

III. UN PAÍS IRRECOÑECIBLE

Nese mundo de contrastes que foi a sociedade vasca dos anos sesenta, os cambios máis profundos afectaron a demografía, a economía, a sociedade e a cultura. De feito, eses cambios foron tales que entón «se produciu a transformación máis importante e completa da historia contemporánea vasca. A segunda industrialización afectou a todos os seus territorios e conformou basicamente o país modernizado que coñecemos»[23]. Resulta lóxico que esa transformación tan acelerada afectase a cuestións non directamente políticas, pois nestas a ditadura im-

pedía unha modificación a fondo. Pero, se comparamos a situación coa posguerra, o cambio é aínda máis significativo.

Para empezar, a poboación vasca tivo un crecemento moi acelerado, pasando en só dez anos de algo menos de 1.400.000 habitantes a case 1.900.000. Este incremento demográfico afectou tanto a Áraba, ata ese momento pouco dinámica, como a Biscaia e Guipúscoa, que xa creceran considerablemente antes de 1936. Así, o Gran Bilbao foi o escenario na segunda metade do franquismo dun crecemento de poboación que «pode ser cualificado de espectacular», superando incluso o de finais do século XIX. Como no resto do País Vasco, ese incremento foi debido tanto á alta natalidade e á moi baixa mortalidade como á inmigración, procedente do resto de España. Pola súa banda, Áraba tivo nos anos sesenta un saldo positivo equivalente ao 31,80% da súa poboación, e foi «a provincia española con maior porcentaxe de inmigración neta»[24].

Segundo Álvarez Llano, a política económica posta en marcha polos plans de desenvolvemento levou a España a «un crecemento económico sen precedentes», só superado no ámbito mundial na mesma época por Xapón. Pero, neste marco, as provincias vascas «contabilizaron maiores crecementos que a media española» (6,3% anual entre 1961 e 1975), cun PIB per cápita moi superior. Este panorama non debe ser sobreestimado, pois nunca faltaron os problemas, derivados das tensións inflacionistas ou da excesiva intervención pública, que provocou «o desenvolvemento artificial de sectores que logo non puideron resistir nin a crise da segunda metade dos setenta nin a competitividade exterior cando chegou a globalización mundial da economía»[25]. Ademais, o rápido crecemento produciu en Biscaia «graves alteracións nas zonas urbanas que se traduciron en concentracións case autárquicas, amoreamentos e unha ausencia case absoluta de infraestruturas». Iso foi debido a que, polo menos en Bilbao, neste «período de profunda transformación da vila» o concello improvisou solucións parciais, sen planificación nin recursos suficientes. Algo semellante sucedeu en Guipúscoa, onde as institucións locais apenas puideron influír no «segundo proceso de modernización» da provincia. A pesar de tentalo, a deputación, tras a perda do Concerto económico en 1937, «non foi determinante, nin sequera importante» nese proceso e «xamais impulsou o motor do mesmo: a industria»[26].

Exactamente o contrario sucedeu en Áraba, onde as institucións locais aproveitaron a autonomía fiscal e administrativa garantida polo Concerto para promover unha industrialización que en poucos anos cambiou a estrutura económica e social da provincia. Iso converteu a Áraba, en palabras de García Zúñiga, no «paradigma do éxito» entre as provincias de industrialización tardía, ocupando o primeiro lugar

no crecemento da produción neta e adiantándose no tempo á posta en marcha dos plans de desenvolvemento no ámbito estatal. No caso arabés, do mesmo xeito que no navarro, houbo unha resposta institucional adecuada, que canalizou e potenciou o dinamismo do mercado. A deputación e o concello aproveitaron a situación xeográfica favorable para combinar incentivos fiscais, oferta de solo industrial alcanzable, mellora de infraestruturas e un capital humano ben formado, grazas sobre todo ás escolas de formación profesional promovidas pola Igrexa na posguerra en Vitoria. A diferenza de Biscaia, o concello da capital arabesa planificou o crecemento urbano, adiantouse en boa medida á industrialización e evitou os graves problemas estruturais que afectaron o Gran Bilbao[27].

Outra novidade importante, neste caso especialmente nas dúas provincias costeiras, foi a conversión dun bo número de pequenas localidades en centros industriais. Iso foi unido a unha importante renovación en sectores como a máquina ferramenta, os electrodomésticos, compoñentes de automóbiles etc. Estas industrias, de menor volume que as grandes factorías da Ría de Bilbao, basearon o seu desenvolvemento na alta cualificación formativa dos seus traballadores, logrando un mapa fabril de alta produtividade, que seguía a tradición, vinculada sobre todo a Guipúscoa, de pequenos talleres dispersos pola xeografía vasca. Un exemplo deste tecido industrial pegado ao terreo foi o movemento cooperativo de Mondragón, impulsado polo sacerdote José María Arizmendiarrieta, que trataba así de aplicar a doutrina social cristiá[28].

Ao final do franquismo, a porcentaxe de poboación urbana nas tres provincias era xa superior ao 75%. E, dada a relación habitual entre os procesos de urbanización e modernización, é obvio —aínda que sexa arduo medilo con fontes exactas— que a mentalidade de boa parte da poboación estaba a evolucionar. É máis, nin sequera as vilas pequenas estaban xa tan illadas como antes, grazas á mellora das comunicacións, á mobilidade da poboación e ao progresivo auxe dos medios informativos e de entretemento. A iso hai que sumar o incremento dos salarios reais e a mellora continua do nivel de vida e das posibilidades do consumo, nun momento en que as taxas de paro no País Vasco eran practicamente inexistentes. En consecuencia, foise introducindo «a alteración de costumes, a deriva cara a unha mentalidade menos ríxida e máis acomodaticia aos novos tempos», a través do cinema, a televisión, a mobilidade producida pola xeneralización progresiva do automóbil, as posibilidades do turismo, a mellora das comunicacións, a socialización do deporte e unha certa renovación cultural[29].

A pesar de ser algo difícil de medir, os informes da Policía daban conta deste cambio, tal e como reflectía un sobre Biscaia en 1969, fa-

cendo referencia á entrada en España das correntes europeas, o turismo, os cambios na Igrexa, o consumismo etc.: «Hai algo no ambiente e nas esixencias da vida moderna que escapa de toda medida gobernativa». Tamén os informes confidenciais do PNV enviados ao exilio desde o interior falaban dun «cambio no modo de vida», que estaba a provocar «unha transformación da mentalidade»[30].

IV. O ESPERTAR DA CULTURA

Xunto ao cambio radical da demografía e da economía vasca, tamén no ámbito cultural e social o País Vasco estaba en parte adiantándose ao seu tempo, aínda que sempre dentro dos estreitos límites permitidos pola ditadura. Doutra banda, hai que ter en conta que, ás veces con certa veleidade, a permisividade do franquismo estendeuse máis alá do que era previsible só uns anos antes. Por poñer só dous exemplos, o Consulado francés en Bilbao informou en 1966 da estrea comercial do filme franco-norteamericano *Arde París?*, de René Clément, sobre a resistencia contra os nazis na capital francesa ao final da Segunda Guerra Mundial. O cónsul sinalaba que «a censura non autorizaría a presentación dun filme como este hai só uns cantos meses», pois mostraba «escenas de insurrección» que facilmente poderían servir de exemplo á oposición antifranquista[31]. En 1970, a censura permitiu publicar a tradución ao éuscaro de *Pola revolución africana* de Franz Fanon, o teórico da revolución alxerina e un dos libros de cabeceira de ETA nese período[32]. Pero, nesa época de contrastes, isto era compatible con que se prohibisen ou censurasen outras obras a priori menos perigosas para a ditadura.

Ao falar da eclosión cultural dos anos sesenta, hai que ter en conta que nin toda a axitada vida cultural da época estaba relacionada co nacionalismo vasco nin formaba parte da oposición ao réxime. Asumir esas dúas premisas levaríanos unha vez máis a unha visión equivocada desta etapa. De feito, esa renovación reflectiu un pluralismo cultural que anticipou en certa maneira a pluralidade política da Transición. Así, importantes autores vascos en castelán, como os poetas Gabriel Celaya e Blas de Otero ou os novelistas Luís Martín Santos e Luís de Castresana, coexistiron con outros en lingua vasca, como Gabriel Aresti ou José Luis Álvarez Enparantza (Txillardegi).

Así mesmo, tampouco pode obviarse o labor das institucións locais na promoción cultural, incluída a de carácter vasquista. Por exemplo, non ten sentido debuxar un mapa da cultura nesa época sen mencionar os avances na escolarización, que era xa plena en 1970, a pesar de que presentase «aínda certas facetas de atraso respecto dos países máis

desenvolvidos»[33]. Algo semellante sucedeu cos estudos superiores, que deixaron de ser patrimonio duns poucos e se abriron ás diversas clases sociais, nun proceso que se aceleraría aínda máis a partir de 1975. Fronte aos 31.809 estudantes universitarios españois no curso 1935-1936, en 1971-1972 había 187.756. Ademais, foi nesta época cando a porcentaxe de mulleres creceu de forma exponencial. En 1968 o Estado puxo en marcha a Universidade de Bilbao, xerme da do País Vasco, creada oficialmente en 1980[34].

Tamén no terreo dos museos, «no fin do franquismo (…) a situación do patrimonio cultural experimenta certa melloría. Modernízanse algunhas institucións museísticas. Ábrense outras novas. Comézase a investir con maior seriedade nuns proxectos ata entón considerados fontes de gasto sen beneficio aparente». Grazas ao desvelo de «xentes que, aínda integrándose na política oficial, souberon saír do estereotipo e transitar por camiños ata certo punto inéditos», consolidouse o Museo de Bellas Artes de Bilbao e creouse o de Vitoria, «que nos anos finais da ditadura revelarase como unha das iniciativas museísticas máis novas no panorama español»[35].

En canto á cultura euscalduna, as deputacións provinciais de Biscaia e Guipúscoa e a Foral de Áraba, o mesmo que a de Navarra, fomentaron o éuscaro. Tal e como se escribiu, este labor facíase «sempre dentro do estreito marco establecido polo réxime», pero —visto en perspectiva— sorprende o que ese marco permitía, aínda que fose moitas veces tras negociacións e cesións, con decisións que dependían máis do talante persoal das autoridades que de normas preestablecidas. Así, en 1966 a corporación provincial guipuscoana apoiou a introdución do éuscaro no ensino. A idea era non só protexer a lingua vasca nas zonas vasco falantes senón estendelo no resto da provincia, «como medio para asegurar a persistencia dunha lingua tan antiga como marabillosa, da nosa cultura nacional»[36]. En 1964, creouse —non no exilio, senón en Vitoria— o que ía ser posiblemente o máis completo centro de documentación especializado en cultura vasca: a Biblioteca vasca da actual Fundación Sancho el Sabio. O seu creador foi o tradicionalista euscaldún Jesús Olaizola, co apoio do director da Caixa de Aforros, o tamén dereitista Vicente Botella. Con independencia da súa ideoloxía, Olaizola recompilaba todo o publicado sobre tema vasco, incluíndo os libros prohibidos de antes da guerra ou os editados no exilio, que poñía á disposición dos investigadores[37].

Así, se na posguerra, ante as dificultades existentes, boa parte da creación cultural vasquista se desprazou ao exilio, na década de 1960 o dinamismo cultural volveu ao interior, aproveitando a relativa permisividade do réxime. Dado que esta apertura era compatible con trabas e dificultades, esta acción cultural apoiouse moitas veces nas posi-

bilidades que proporcionaba a Igrexa, en xeral menos controlada polas autoridades. Os nacionalistas vascos eran conscientes de que a cultura era un campo de batalla que lles permitía lograr avances dos que quizais máis adiante podían sacar réditos políticos, pero sobre todo cultivar «a alma vasca», tal e como xa fixeran durante a Ditadura de Primo de Rivera. Moitos militantes do vello e do novo nacionalismo aparecían promovendo ou formando parte de grupos de danzas vascas, agrupacións de txistularis, editoriais, revistas, iniciativas educativas ou festivais, como os das covas de Mairuelegorreta, no macizo do Gorbea. Unha vez máis de modo contraditorio, as primeiras edicións destas festas vascas, iniciadas en 1963, estiveron presididas polas autoridades franquistas. Pola contra, en 1968 o Goberno Civil prohibiu a súa celebración, pois os asistentes vestían as cores da ikurriña e lanzaban panfletos e berros políticos, amparados na multitude que gozaba de cancións e danzas vascas[38].

Ao longo da década, o desenvolvemento do éuscaro reflectiuse no incremento do número de libros editados nesa lingua. Por exemplo, en 1960-1969 publicáronse en España 592 libros en éuscaro, case o mesmo número dos editados nos vinte anos anteriores á Guerra Civil (593), que é considerada unha etapa de renacemento vasquista. Era só un preámbulo do que sucedeu en 1970-1975, con 723 libros en éuscaro en só seis anos. Aínda que, como é lóxico, estas cifras son escasas en comparación coas posteriores á morte de Franco, en ningún momento da historia se publicaran tantos volumes en éuscaro como na etapa final do franquismo[39]. Tamén hai que destacar a creación da Feira do Libro e do Disco Vascos de Durango (1965), a presenza da lingua vasca nos medios de comunicación e a revitalización de Euskaltzaindia (a Academia da Lingua Vasca). Esta logrou entón un dos obxectivos que se propuxo desde a súa creación en 1919, ao fixar en 1968 o éuscaro *batua* (unificado), labor na que destacou o lingüista Luis Michelena.

No ámbito da educación, foi fundamental o movemento das *ikastolas* (centros de ensino regrado impartido en éuscaro), xurdidas ao principio en parte grazas ás posibilidades do ensino eclesiástico. A primeira *ikastola* nacera en San Sebastián en 1954, seguida dunha en Bilbao en 1957. Con todo, o seu verdadeiro desenvolvemento comezou na década de 1960, estendéndose a todas as provincias vascas e chegando a contar con 12.000 estudantes en 1970. Nesa época non faltaron problemas, derivados non só das trabas administrativas oficiais, senón tamén de cuestións ideolóxicas, froito do enfrontamento entre o nacionalismo tradicional e o revolucionario. A pesar dos receos que moitas autoridades tiñan ante elas, nos últimos anos do franquismo as *ikastolas* foron recoñecidas como centros de ensino homologables a calquera

outra escola privada. Algunhas delas, foron promovidas directamente por institucións do réxime, tal e como fixo xa en 1973 a Deputación de Áraba[40].

A renovación cultural afectou moito menos á prensa diaria, integrada basicamente polos mesmos títulos que na posguerra. Dous diarios privados, un de tradición ideolóxica católica e outro monárquico (*La Gaceta del Norte* e *El Correo Español-El Pueblo Vasco*), rivalizaban por facerse co liderado da opinión pública en Biscaia. Pola contra, en Guipúscoa non deixa de ser significativo que un xornal da Prensa do Movemento (*La Voz de España*) superase a *El Diario Vasco* ata a forzada desaparición do primeiro en 1980. Á vez, publicábanse diversas revistas en éuscaro, sobre todo de carácter relixioso (*Jakin*, *Zeruko Argia*, *Anaitasuna*, *Karmel* etc.). Con todo, resulta sorprendente —incluso se o comparamos coa situación posterior á Transición— que o *Boletín Informativo de la Revista Financiera del Banco de Vizcaya* se publicase en lingua vasca entre 1964 e 1970, con idea de chegar sobre todo aos vascos residentes en América[41]. Un movemento similar houbo na radio, grazas sobre todo ás distintas emisoras de Radio Popular, dependentes da Igrexa, que incidiron na defensa da cultura e da lingua vascas, polo que foron obxecto de multas e peches. Por último, a pesar da súa crecente importancia social e de que en 1971 se inaugurou un Centro Rexional de Televisión Española en Bilbao, a acabada de nacer televisión non desempeñou un papel semellante á radio, ao tratarse dun monopolio estatal controlado polo Goberno.

O renacemento cultural vasquista alcanzou tamén á música (coa agrupación *Ez dok amairu*, integrada entre outros por Mikel Laboa, Lourdes Iriondo e Benito Lertxundi), a escultura (Jorge Oteiza, Eduardo Chillida, Néstor Basterrechea, Agustín Ibarrola etc.), a pintura (grupos Gaur, Orain e Emen) e o cinema (*Ama Lur*, 1968)[42]. No caso do deporte, a súa politización pola oposición fíxose perceptible sobre todo no montañismo, convertido en sementeiro do nacionalismo vasco, do mesmo xeito que sucedera antes da Guerra Civil. En 1967 a Federación Vasca de Montaña foi suspendida durante catro anos, tras coñecerse que unha expedición cravara a ikurriña nunha cima dos Andes, polo que foron encarcerados algúns dos seus compoñentes.

O panorama cultural que resumimos desmente afirmacións categóricas, que aínda se repiten de cando en vez, sobre a «prohibición do éuscaro durante o franquismo»[43]. Esta prohibición nunca existiu, nin sequera nos anos máis duros da posguerra, na que si foi reducido ao ámbito privado e sufriu unha persecución por parte dunhas autoridades dispostas a atallar calquera indicio de «separatismo». Xa un informe do Consulado de Estados Unidos en Bilbao, datado en febreiro de 1956, indicaba que «as autoridades continúan sendo menos opostas ao

uso da lingua vasca que o eran hai uns poucos anos». Na década de 1960 non só non foi prohibido senón que en ocasións foi promovido por algunhas autoridades, e provocou ás veces rozamentos dentro do réxime. Con todo, a lingua e outros referentes simbólicos da cultura vasca identificáronse tanto co nacionalismo que era difícil evitar a súa contaminación. Así se viu no fracasado intento do Consello Nacional do Movemento en 1961 de arrebatarlle a bandeira simbólica ao nacionalismo, reivindicando «todo o vasco como o máis antigo patrimonio do español». O relatorio designado para o efecto mostrou as contradicións do réxime neste punto. Sobre o éuscaro, propoñía «fomentar o seu coñecemento», pero sen crer sinceramente que fose un instrumento útil para a vida moderna e tratando de «manter por forza a súa pureza orixinaria», en contra da unificación e modernización nas que estaba empeñada *Euskaltzaindia*. O franquismo perdera a batalla simbólica e a percepción social identificaba xa a cultura vasca co nacionalismo e a ditadura, coa súa prohibición[44].

V. UNHA IGREXA REVOLUCIONADA

Segundo Ibarra, o «espazo cristián» —ou, noutras palabras, «a toma de conciencia desde a relixión»— foi posiblemente o «que produciu máis militantes da loita antifranquista». Os informes policiais da época confirman esta impresión: por exemplo, a Xefatura de Policía de Biscaia afirmaba en 1968 que os membros do «clero progresista separatista vasco» eran «os máximos responsables de cantas anormalidades ocorreron, nesta capital e provincia, tanto na orde laboral e estudantil, de manifestacións, concentracións, conflitos laborais etc.»[45].

Tendo en conta as relacións entre a Igrexa e o franquismo na posguerra, esta situación pode parecer sorprendente, pero no caso vasco en parte tratouse dun rebrotar de tensións que a Guerra Civil levara ao máximo e que nos anos corenta estaban quizais soterradas, pero non desapareceran. Aínda que xa na década de 1950 se fixeron notar algúns síntomas do distanciamento posterior, perceptibles, por exemplo, na actuación dos grupos obreiros de Acción Católica, a tensión entre a Igrexa e o réxime chegou ao seu cénit nos tres últimos lustros do franquismo. Coincidindo cunha renovación católica, ligada ao Concilio Vaticano II, cuxas consecuencias derivaron paradoxalmente nunha importante crise eclesiástica, produciuse unha contestación clerical contra o franquismo, que no País Vasco estivo moitas veces tinguida de nacionalismo. Por outra banda, o eclesiástico era un dos poucos ámbitos con certa liberdade e por iso todo tipo de actividades (educación, éuscaro, sindicalismo etc.) creceron ao amparo da Igrexa.

No País Vasco, a crise posconciliar tivo unha enorme repercusión, afectou sobre todo os seminarios e revolucionou unha institución que durante moito tempo se caracterizou pola súa solidez. A tradición dun clericalismo acentuado, os problemas políticos, a herdanza da guerra e a violencia de ETA incidiron gravemente sobre a situación eclesiástica, que non foi allea aos cambios culturais e de mentalidade que se estaban producindo nese momento. En palabras de Joseba Arregi, nos anos sesenta a sociedade vasca atopábase «na encrucillada, persistían elementos socioculturais provenientes de épocas anteriores. A relixión católica aínda mantiña unha forza de control social e cultural importante, ou moi importante, de modo que seguía sendo unha das forzas conformadoras da mentalidade dos vascos». Pero, á vez, «parte da mocidade vasca comeza a situarse a distancia crítica da relixión católica (…), valéndose dunha formulación marxista». En realidade, esta inseriuse en certas visións do catolicismo da época, dando lugar a un peculiar cóctel que, no marco dunha ditadura que seguía proclamándose confesional, ía dar lugar a unha situación explosiva. Arregi engade que, así como tras a primeira industrialización xurdiu «unha dicotomía clara» entre o socialismo e un «nacionalismo teocrático», agora abriuse «un espazo en que o nacionalismo, un novo nacionalismo (…) e o marxismo, tamén un novo marxismo, parece que poden atoparse, abrindo a posibilidade de superación da dicotomía herdada»[46].

A sinatura en 1960 dun documento no que 339 sacerdotes denunciaron a «encarnizada persecución das características étnicas, lingüísticas e sociais que nos deu Deus aos vascos» iniciou unha etapa de protesta antifranquista por parte do clero, que se fixo máis frecuente a medida que a década avanzaba. Con todo, non hai que esquecer que o clero era heteroxéneo desde o punto de vista político e pastoral. Xunto a sacerdotes e relixiosos que chegaron a apoiar as accións de ETA, moitos se situaban pacificamente contra o franquismo (uns poñendo o acento na cuestión social e outros na nacional), e outros seguían tratando de desvincular a súa acción pastoral da conflitiva situación política, mentres persistía unha minoría tradicionalista. Con todo, do mesmo xeito que sucede noutros ámbitos, a imaxe do clero vasco identificado co nacionalismo e o antifranquismo —moito máis sorprendente que a dunha quizais maioría de sacerdotes que non se implicaban en cuestións directamente políticas— fíxose omnipresente[47].

En calquera caso, os conflitos entre os eclesiásticos vascos e o franquismo aumentaran expoñencialmente a partir de 1960. Algúns clérigos —que na súa inmensa maioría terminaron secularizándose— optaron por unha acción política, asumindo a ideoloxía nacionalista radical e mesmo unha peculiar adaptación da versión marxista da teoloxía da liberación, chegando algúns a apoiar directamente o terrorismo. Ao

ver en Xesús Cristo un mero liberador nacional do pobo xudeu, axustizado pola opresión romana, era fácil facer a transposición ao caso vasco, convertendo o feito relixioso nunha mera reivindicación sociopolítica. Nesta liña enmarcouse o grupo *Gogor*, nacido en setembro de 1968, que era minoritario entre o clero e que se enfrontou á xerarquía eclesiástica, á que consideraban vendida á ditadura. Tal e como lembra o bispo Cirarda, «non poucos sacerdotes subverteran a xerarquía dos seus valores, ata subordinar os evanxeos a opcións temporais partidistas. Non faltaban pebidas de verdade nas súas críticas á situación sociopolítica. Pero estaban mesturadas con tanta ganga, que se perdían no lodo. Así, non poucos daqueles sacerdotes terminaron perdendo a fe. Salváronse os que acertaron a frear a tempo o seu radicalismo»[48].

Froito desta actitude foron a celebración de varias asembleas de ETA en casas relixiosas e a axuda prestada por eclesiásticos a etarras perseguidos, a actividades de propaganda, á recolección de fondos de solidariedade cos detidos, etc., coas consecuentes multas ou o encarceramento de clérigos. Con todo, non toda a relación entre a Igrexa e o antifranquismo vasco se plasmou sempre en formas tan radicais como estas, pois houbo sacerdotes que se limitaron a defender os dereitos humanos, a denunciar as torturas policiais ou a apoiar determinadas reivindicacións dos traballadores, pero que estaban nas antípodas do terrorismo de ETA e non compartían o apoio que lle prestaban á organización algúns dos seus compañeiros. O propio bispo de San Sebastián condenou o primeiro asasinato de ETA en 1968, lembrando que «a violencia non é camiño para resolver os problemas (…), non cabe, en cristián, ningunha xustificación para o seu emprego»[49].

Un repaso superficial aos acontecementos político-relixiosos máis importantes deses anos nas dioceses vascas reflicte que na contestación clerical do final do franquismo se mesturaron problemas intraeclesiásticos, políticos e sociais. Foi nas dúas provincias costeiras onde os problemas foron máis graves, interferindo con forza a cuestión nacional e a acción de ETA. En Biscaia, o bispo Pablo Gúrpide (1955-1968) tivo que afrontar o caso do sacerdote Alberto Gabicagogeascoa, que en 1964 denunciou nunha homilía as torturas e a falta de liberdade. O prelado deu a súa autorización para que fose xulgado, provocando a solidariedade doutros sacerdotes, que pola súa vez foron multados. Entre 1965 e 1968, o Goberno Civil de Biscaia elaborou 367 informes sobre actividades políticas do clero, incluíndo homilías consideradas subversivas e apoio a mobilizacións obreiras. Algúns destes expedientes acabaron en multas e detencións, e provocaron novas protestas.

No verán de 1968, a Curia diocesana de Bilbao foi ocupada en dúas ocasións por un grupo de sacerdotes, na súa maior parte mozos. En novembro dese ano produciuse un novo peche no Seminario, en peti-

ción do final da opresión franquista sobre Euskadi, a elección popular do bispo e a creación dunha Igrexa «indíxena», o que supoñía un ton moito máis radical que o do documento dos 339. Os encerrados foron suspendidos *a divinis* por Gúrpide, que faleceu pouco despois. Tratando de acougar a situación, a Santa Sé nomeou o bispo de Santander, José María Cirarda, como administrador apostólico de Bilbao. Este levantou a suspensión, dando comezo a un novo estilo pastoral, aínda que o seu labor foi criticado tanto polo Goberno como polo clero tradicionalista e o radical, que chegou a organizar unha folga de fame no Bispado. Entre 1969 e 1970 varios sacerdotes (incluído José Ángel Ubieta, o vigairo de Pastoral) foron detidos, algúns deles acusados de colaborar con ETA.

A situación foi tamén moi difícil en Guipúscoa, onde a cuestión nacional tivo especial incidencia. O bispo nomeado en 1963, Lorenzo Bereciartúa, actuou con máis man esquerda que Gúrpide, e adoptou unha postura máis tolerante. Os problemas tamén incidiron no Seminario, onde se produciron paros de estudantes e profesores, e expulsións por motivos políticos. Ante a xeneralización dos conflitos, en 1966 o curso foi interrompido, e reabriuse só tras a mediación do nuncio, a pesar das protestas do gobernador civil. A liña de Jacinto Argaya, que sucedeu a Bereciartúa en 1968, pode considerarse similar á de Cirarda, aínda que o seu afastamento do poder non evitou os conflitos, como o producido en 1969, cando a Policía desaloxou sen permiso do bispo os curas que se encerraron na catedral, como protesta polo estado de excepción.

Por último, fronte ao ambiente de Biscaia e Guipúscoa, a situación eclesiástica en Áraba era menos problemática. Aquí non foi tanto a cuestión nacional como as sociais e as intraeclesiásticas as que mobilizaron a acción dalgúns sacerdotes, e provocaron problemas coas autoridades e co bispo. Pero, mesmo nesta diocese máis tranquila, o franquismo vía a parte do clero como un inimigo. Por exemplo, segundo fontes gobernativas, a campaña a favor da abstención no referendo da Lei orgánica do Estado de 1966 estivo en Áraba «dirixida polo clero, actuando ao unísono os sacerdotes de carácter nacionalista vasco cos sacerdotes progresistas»[50].

VI. ENTRE A APERTURA E A CRISE DO RÉXIME

A pesar dos cambios económicos, sociais e culturais que o País Vasco estaba a experimentar na década de 1960, España seguía gobernada por un réxime que, aínda sendo moi diferente ao da inmediata posguerra, seguía sendo unha ditadura, na que as liberdades políticas

estaban ausentes por completo. En calquera caso, en moitos aspectos o franquismo cambiara moito desde a fascistización da súa primeira etapa ata a ditadura autoritaria e *desarrollista* dos anos sesenta. No ámbito simbólico, por exemplo, a situación era moi diferente. Só en datas concretas, como a inauguración de tardíos monumentos aos caídos, as sucesivas conmemoracións anuais da liberación de Bilbao ou San Sebastián, ou do 18 de xullo, sacábanse á rúa os uniformes do Movemento e facíanse discursos que reforzaban o espírito de cruzada propio da etapa anterior. Mesmo en actos oficiais que podían ser aproveitados para relanzar ese espírito, como a celebración do 150 aniversario da batalla de Vitoria contra as tropas napoleónicas en 1963, as ideas predominantes foron a paz —enlazando coa doutrina de Xoán XXIII—, o progreso e a apertura a Europa[51].

Aínda que o persoal político vasco desta etapa, como xa sinalamos, está pouco estudado, os datos que temos apuntan a que o tenue aperturismo dos últimos lustros do franquismo permitiu certa renovación dalgunhas elites locais, menos vinculadas ao Movemento ou aos grupos que o constituían: carlistas e falanxistas. De feito, algúns dos membros das deputacións ou concellos nos últimos anos do franquismo apenas se poden adscribir a grupos ou familias determinadas e mesmo representan unha especie de *desarrollismo* no ámbito local.

Esta relativa renovación das elites fixo que nas institucións houbese nesta etapa certa loita política. Esta poñíase de manifesto no enfrontamento entre diversas candidaturas polo denominado terzo familiar nas eleccións municipais e, desde 1967, nas de procuradores a Cortes. Como non podía ser doutro xeito, tratábase dunha política moi peculiar, sempre baixo a atenta mirada do gobernador civil. Así, en San Sebastián, José Ramón Recalde e outros representantes da esquerda chegaron a promover unha candidatura ao terzo familiar ás eleccións municipais de 1960. En Vitoria, en 1963, o sacerdote que estaba á fronte do Secretariado Social Diocesano promoveu unha candidatura de «concelleiros sociais», baixo cuxo nome se enmascararon xentes próximas ao nacionalismo vasco e á esquerda. Mentres que o intento de Recalde fracasou en San Sebastián, en Vitoria, para sorpresa de todos, incluído o gobernador civil, esta candidatura derrotou con claridade a lista oficial, o que fixo que a partir dese momento aquel tratase de controlar moito máis aos candidatos. Iso non impediu que entre 1967 e 1974 fosen elixidos concelleiros na capital arabesa algúns dos futuros dirixentes do PSOE, Partido Socialista Obreiro Español, da UCD, Unión de Centro Democrático, e do PNV en Áraba durante a Transición, incluíndo o futuro alcalde entre 1979 e 1999, o carismático nacionalista José Ángel Cuerda[52].

Esta renovación non afectou a outras institucións, como o Concello de Bilbao, onde ocuparon a alcaldía ao longo da década Lorenzo Hurtado de Saracho (1959-1963), Javier Ybarra Bergé (1963-1969) —que sería asasinado por ETA en 1977— e Pilar Careaga (1969-1975). Tratábase de antigos monárquicos radicalizados, procedentes de Renovación Española pero integrados no réxime a través de Falanxe. Todos viviran a Guerra Civil, mesmo como cativos do bando republicano, e parecían ter un empeño persoal en seguir mantendo a memoria do conflito bélico e en borrar a etiqueta de Bilbao como cidade «vermello-separatista». Ademais, o feito de que pertencesen ás grandes familias da oligarquía biscaíña (ou o que é o mesmo, de Neguri, o barrio do municipio de Guecho onde residían) era tamén un feito significativo.

Destaca, con todo, Pilar Careaga, filla dos condes de Cadagua e cuñada do ex-ministro de Asuntos Exteriores José Félix de Lequerica, que foi a primeira española titulada en Enxeñería Industrial en 1929 e tamén primeira alcaldesa da historia de Bilbao. A súa presenza non ten nada que ver con ningunha renovación política —máis ben o contrario—, pero si mostra a progresiva incorporación da muller á escasísima vida política do franquismo. Esta reflectiuse no acceso ao voto das mulleres —nunhas eleccións que, como queda dito, non eran en absoluto democráticas— e na elección de concelleiras en diversos concellos, como Baracaldo (Carmen Esturo) e Bilbao (a propia Careaga e a mestra Esther Saiz). Nalgúns lugares, como Baracaldo, «houbo un certo xogo político» pero, cando superou certos límites, foi cortado desde o Goberno Civil. Aquí, o alcalde carlista nomeado en 1968, Luís Díez Marín, opúxose á expansión que expuña Altos Hornos de Vizcaya, por motivos de saúde pública e por contravir o plan de ordenación urbana. O concello vetou o proxecto desa grande empresa, que finalmente non se puido levar a cabo[53]. Con todo, pouco despois o alcalde foi cesado e nas seguintes eleccións municipais o gobernador extremou o control sobre os cargos electos, e impediu calquera renovación[54].

Ademais, nas Cortes franquistas, algúns procuradores vasco-navarros elixidos en 1967 trataron de flexibilizar o réxime, presentando emendas á totalidade a algunhas propostas do Goberno ou propoñendo a introdución do éuscaro no ensino. Este grupo renovador, promovido entre outros polo carlista navarro José Ángel Zubiaur, fracasou xa en 1970, tanto pola súa división interna como pola oposición do Goberno. Unha das súas peticións foi a derrogación do decreto de xuño de 1937 que suprimira o Concerto económico para Biscaia e Guipúscoa. As autoridades guipuscoanas —moito máis foralistas que as de Biscaia, que cando interviñeron fixérono de xeito tépedo, preocupadas sobre todo pola cuestión económica e non tanto polo seu simbolismo foral— non desistiron no seu empeño de recuperar o réxime concerta-

do. O certo é que, nas mesmas datas, Áraba aproveitara o concerto non só para promover o desenvolvemento económico da provincia, senón para levar a cabo unha política simbólica fortemente foralista, de carácter alavesista pero compatible cun vasquismo cultural. Así sucedeu especialmente durante o mandato de Manuel Aranegui (1957-1966) á fronte da Deputación Foral de Áraba.

En Guipúscoa foron os presidentes de orixe carlista, como Antonio Epelde (1962-1968), quen máis se empeñaron na recuperación do concerto desde a deputación provincial. Tamén José María Araluce (1968-1976) —asasinado así mesmo por ETA en 1976— reivindicaba o foralismo guipuscoano, explicando que «hai unha maneira de contribuír das Castelas e outra da provincia. Pero os nosos homes non quedaron atrás no servizo do Reino»[55]. Finalmente conseguiuse que o preámbulo do decreto, que acusaba as dúas provincias de utilizar o concerto «para realizar a máis torpe política antiespañola», fose derrogado en 1968. Pero o feito de que o núcleo do decreto de 1937 permanecese intacto é unha mostra máis do fracaso do réxime á hora de construír un «san rexionalismo» alternativo ao nacionalismo vasco, que tamén se reflectiu no fracaso do xa mencionado relatorio do Consello Nacional do Movemento para resolver o problema rexional en 1961.

Ao mesmo tempo que se producía esta relativa renovación no ámbito dalgunhas institucións locais, se incubaba tamén o colapso definitivo do carlismo, o grupo político de maior percorrido histórico na historia contemporánea vasca. A práctica desaparición do carlismo vasco, a pesar de militar por primeira vez na súa historia no bando vencedor dunha guerra civil, pode considerarse un paradoxo da historia. Se a II República fora un balón de osíxeno para o carlismo, convertido no buque insignia da dereita antidemocrática da década de 1930, o triunfo do franquismo esvaeceu a súa forza no conglomerado que apoiaba a ditadura e dividiuno en faccións, oscilando entre a colaboración e a oposición. A todo iso hai que engadir a ausencia, clave nun partido definido por motivos dinásticos, dun candidato claro á realeza, ata o punto de que certos sectores do tradicionalismo terminaron aceptando a don Juan de Borbón.

Nas tres provincias vascas, a década de 1960 profundou a división e o desconcerto do carlismo. En Áraba, o xefe delegado, Ignacio Ruiz de Gauna, non controlaba os seus seguidores e mesmo nunha provincia con tanta tradición carlista, os seus candidatos eran derrotados nas eleccións locais por antigos tradicionalistas reconvertidos en franquistas a secas ou por persoas sen adscrición determinada. En Guipúscoa o carlismo, liderado a principios da década por Antonio Arrúe (membro de Euskaltzaindia e de quen á súa morte en 1976 se afirmou que o éuscaro lle debía «boa parte deste auxe que experimentou nos últimos

anos»), sufriu problemas de disciplina e falta de unidade. Os seus intentos de facer unha campaña foralista para debilitar un nacionalismo vasco ao que, significativamente, vían como o gran competidor no futuro, non se concretaron. Tamén en Biscaia, tras certa mobilización a principios da década, a sensación era de desunión e desencanto. O intento de crear unha Xunta Foral Carlista Vasco-Navarra, para revitalizar o partido, terminou en fracaso. O xiro cara á esquerda do movemento, encabezado polo pretendente Carlos Hugo de Borbón-Parma, empezouse a percibir cara a 1965, provocando unha reacción en contra de moitos dos seus seguidores: «Mentres uns permaneceron ancorados na pasividade, desencantados de todo, outros darán pasos cara a un novo integrismo». A chegada de José María de Zavala á secretaría xeral do partido en 1967 significou o triunfo definitivo do xiro esquerdista do carlismo, ata facelo irrecoñecible[56].

VII. VELLA E NOVA OPOSICIÓN

A renovación de certas estruturas do franquismo foi paralela a cambios importantes na oposición ao réxime. Tras un momento de relativa calma a principios dos anos sesenta, os conflitos acentuáronse, sobre todo por mor da aparición dunha nova oposición desde dentro, que politizaba todos os ámbitos da sociedade e non tiña tantos contactos co exterior como a da inmediata posguerra. Estes cambios, unidos á aparición de ETA, fixeron entrar en declive o Goberno vasco, presidido desde 1960 por Jesús María Leizaola. Parecía que este xa non era capaz de mobilizar o interior, tal e como o facía, polo menos ata 1951, o de José Antonio Aguirre. Con todo, o País Vasco comezaba á vez a mobilizarse pola súa conta, aínda que fose ás veces de forma máis difusa. Así se reflectiu nos xa mencionados ámbitos eclesiástico e cultural, e na acción do novo movemento obreiro.

En canto a este último, a historia dos conflitos laborais nesta época é difícil de separar da acción antifranquista, porque, nun momento en que a política, máis alá das estreitas marxes do réxime, oficialmente non existía, calquera reivindicación meramente laboral era tamén política. O renovado movemento obreiro da segunda metade do franquismo supuxo en primeiro lugar un desprazamento das organizacións tradicionais, aínda que a ELA, a UXT, a Unión Xeral de Traballadores, ou a CNT, Confederación Nacional do Traballo, trataron de manterse activas. Estas trataron de seguir colaborando entre elas, estratexia apoiada polas internacionais obreiras, que temían unha fragmentación do sindicalismo clandestino en España. Así, a UXT, baixo a dirección de Ramón Rubial, intentou manter a Alianza Sindical proveniente da

etapa anterior, o que na práctica era difícil polos problemas internos que atravesaban tanto a CNT como a ELA, e pola «imposibilidade de unir os obxectivos de tres organizacións profundamente diferentes». A actitude para adoptar ante a participación nas eleccións sindicais oficiais —optando habitualmente polo boicot—, a estratexia ante as novas Comisións Obreiras e mesmo a repartición dos fondos que recibían de organismos internacionais provocaban a desunión. A saída dela da Alianza Sindical en 1965 fixo que esta quedase en nada no caso vasco.

A pesar destas dificultades, a UXT seguiu mantendo certa forza en Biscaia, especialmente na industria siderometalúrxica da marxe esquerda da ría, cunha forte tradición socialista, e na naval de Sestao. En 1970 a executiva da UXT con sede en Toulouse aseguraba que «en Biscaia e Guipúscoa segue funcionando a organización normalmente», mentres que a «suposta» federación arabesa non se reuniu nunca. Pero nin sequera en Biscaia a situación era moi boiante: cando empezou a actuar un comité siderometalúrxico nesa provincia, a propia UXT recoñecía que só existía «sobre o papel». Seguindo unha tradición anterior á Guerra Civil, as culturas socialistas das dúas provincias costeiras eran diferentes ente si: máis netamente obreira e reticente ao nacionalismo en Biscaia; e aberta a este último e á cultura vasca en Guipúscoa, onde entre os principais activistas da UXT abundaban tamén profesionais, avogados etc. Iso si, non había discusión na «cultura de sintonía e unidade» entre a UXT e o PSOE, o que fai que ás veces sexa difícil distinguir as actividades de ambas as entidades[57].

En canto a ELA, sufriu na década de 1960 unha substitución xeracional aínda máis drástica. A dirección do sindicato no exilio (presidida polo seu líder histórico, Manuel Robles Aránguiz) seguía pensando nunha terceira vía social-cristiá entre o comunismo e o capitalismo, e nela como unha correa de transmisión sindical do PNV. Pola contra, os novos líderes do interior, como Kepa Anabitarte (Eladio), promoveron unha ELA definida como «socialista e laica». En 1964 a ruptura consumouse, coa creación no interior de ELA-*Berri* (ELA-Nova), que centrou a súa actividade, máis que na loita estritamente sindical, na propaganda e na creación de escolas sociais clandestinas. O sindicato renovado foi crítico non só co PNV e o Goberno vasco (negándose a participar, por exemplo, nos sucesivos *Aberri Eguna*, Día da Patria Vasca), senón tamén co terrorismo de ETA. A súa vocación máis política que sindical levouna a reconverterse en 1968 en ELA-MSE (Movemento Socialista de Euskadi). Con todo, este grupo volveu partirse en dous ao ano seguinte, reflectindo a dificultade da oposición para manter unha estabilidade organizativa e unha coherencia ideolóxica[58].

Pero o principal protagonismo sindical na década de 1960 correspondeu a CCOO, Comisións Obreiras. Inicialmente, esta non era un

sindicato senón, como o seu nome indica, unha serie de comisións de traballadores, elixidas nas fábricas polos seus compañeiros para negociar cos empresarios, á marxe do Sindicato Vertical. As primeiras comisións xurdiron en Biscaia, por mor das folgas de 1962, cunha importante presenza dos membros das ramas obreiras de Acción Católica, cada vez máis despegados do réxime, así como de traballadores comunistas. De feito, a Comisión Obreira Provincial de Biscaia, que trataba de agrupar ás diversas comisións de fábrica, constituíuse no local da Irmandade Obreira de Acción Católica de Bilbao. Tras unha etapa de tolerancia, os seus dirixentes foron denunciados ante o Tribunal de Orde Pública e as CCOO tiveron que traballar na clandestinidade, aínda que seguiron utilizando os Xurados de Empresa para conseguir melloras laborais. Moitas veces boicotearon as eleccións sindicais, o que provocou unha moi baixa participación, tal e como sucedeu en Biscaia en 1963. Pero cando, nalgún caso, decidiron participar, o resultado foi a derrota da candidatura oficialista nalgunhas empresas.

Este novo modelo de relacións laborais estaba vinculado ao desenvolvemento económico, á formación dunha clase obreira renovada e á promulgación dun novo marco legal (a Lei de convenios colectivos de 1958), que permitía a empresarios e traballadores concertar os salarios e as condicións laborais, fronte ao sistema pechado do período anterior. As folgas de carácter laboral multiplicáronse a partir de 1963, pero a represión por parte do réxime non foi tan dura como a que seguira os movementos de folga da posguerra. En xeral, os empresarios «apenas responderon con despedimentos por encarceramentos e outros motivos políticos». A partir de 1967 a situación modificouse, e intensificáronse os conflitos laborais (113 en Biscaia só nese ano), a represión e a politización do movemento laboral. Foi ao redor desta época cando CCOO deixou de ser unha agrupación unitaria para converterse nunha «estrutura dirixida na práctica polo Partido Comunista de Euskadi» (PCE).

A folga de Bandas de Echévarri (Biscaia) en 1966-1967 tivo unha longa duración (163 días) e foi un fito no seu momento, e exemplificou as características do movemento obreiro desa época: importancia das asembleas de traballadores, acción unitaria, protagonismo das novas organizacións obreiras, utilización de medios legais e ilegais, ambiente social de identificación cos folguistas e implicación do PCE e da Igrexa (con asembleas en parroquias, accións de solidariedade etc.). Ante un conflito que non controlaban, a UXT e o PSOE dubidaron acerca da postura que debían tomar. Finalmente implicáronse na folga porque era unha oportunidade para debilitar o réxime. O franquismo respondeu esta vez coa represión, implantando o estado de excepción e poñendo así fin ao conflito. En 1969 proclamouse un novo estado de ex-

cepción, con folgas que, segundo a UXT, tiveron un gran seguimento, polo menos en Biscaia. Incluso varias mulleres socialistas foron detidas por apoiar o paro. Unha folga de fame, realizada polos dirixentes obreiros presos, en protesta contra a represión, foi acompañada por actos de solidariedade internacional, incluíndo a visita aos cárceres de representantes da OIT, Organización Internacional do Traballo.

En Guipúscoa, os problemas sociais tamén se acentuaron, ata o punto de que en 1969 foi a provincia española con máis folgas (133), mesmo por encima de Biscaia. As CCOO guipuscoanas creceron con forza, pero aquí a maior presenza do nacionalismo e a influencia de ETA fíxose notar. Así, a Comisión Obreira Provincial guipuscoana aprobou en 1967 unha proposta para suprimir «a explotación do home polo home, realizando a liberación do pobo vasco». Por último, en Álava, cun desenvolvemento industrial máis recente, apenas se rexistraron mobilizacións ata 1969. Entre elas caben destacar as accións de solidariedade coa folga de Bandas e a xornada de protesta contra a carestía da vida de outubro de 1967, que supuxo a detención do grupo de comunistas que tentaba dar vida en Vitoria ás ata entón débiles CCOO[59].

En canto aos partidos políticos, os últimos lustros do franquismo foron tempos difíciles para a oposición tradicional. Non é estraño que a palabra «crise» estivese en boca dos grupos provenientes da etapa republicana. A súa esperanza era que o declive do franquismo —do que falaban constantemente os opositores, pero non os franquistas— deviñese en real, sobre todo pola inevitable deterioración física de Franco. Bastantes exiliados do tempo da guerra volveran ao interior, outros asentábanse nos seus países de destino e o tempo transcorría sen que algúns dos partidos históricos fosen capaces de conectar cun interior moi diferente ao de 1939. Certos grupos, como Esquerda Republicana, Unión Republicana ou Acción Nacionalista Vasca, desapareceron ou reduciron a súa influencia ao mínimo, tal e como se viu a partir de 1975.

O distanciamento entre o exilio e o interior deu lugar a problemas domésticos nos diversos partidos. En case todos os casos, eses resolvéronse pasando o centro de gravidade do partido ao interior e substituíndo os líderes procedentes da etapa republicana por unha nova xeración de dirixentes máis novos. Aínda que isto produciu algunhas discrepancias internas, en xeral os veteranos eran conscientes de que había falta zume novo e de que o exilio se estaba quedando desconectado dunha realidade que cambiaba ás alancadas, polo que non tiña sentido empeñarse en manter incólumes as estruturas organizativas tradicionais. Iso si, en moitos casos a referencia exterior mantívose como un elemento simbólico aglutinante, tal e como sucedeu co propio

Goberno vasco, presidido en París por Leizaola e sostido en realidade só polo PNV e o PSOE.

Os socialistas vascos trataron de manter viva a súa organización, baixo o liderado renovado de Nicolás Redondo e Enrique Múgica, que se uniron a veteranos como Ramón Rubial ou Antonio Amat. A discusión sobre a colaboración cos comunistas ou os rozamentos coa executiva do exilio deron lugar a algúns problemas de indisciplina, que non chegaron a máis, debido ao liderado e a personalidade de Rubial. As zonas de maior militancia socialista eran a marxe esquerda, San Sebastián, Eibar e Irún. A «reestruturación da organización clandestina» do PSOE deu algúns froitos na década de 1960, pero os estudos recentes recoñecen que «non conseguiron unha reactivación demasiado notable». O partido tiña no País Vasco só «uns poucos centenares de militantes» e «a capacidade de acción do PSOE naqueles anos era modesta». Ademais, o partido, en unidade de acción coa UXT, seguiu sufrindo os embates da represión, da que foi obxecto o propio Rubial.

Un dos puntos fortes da actividade socialista era a celebración anual do Primeiro de Maio, con repartición de panfletos o día anterior nas fábricas, un «desfile» na Gran Vía de Bilbao —ao que ao principio acudían afiliados das tres provincias— e unha concentración silenciosa ante a sede dos sindicatos oficiais. A Policía coñecía o guión e mesmo algúns anos detiña os líderes preventivamente. En 1964 a celebración reivindicativa ampliouse por primeira vez a San Sebastián. Aquí, os responsables do partido informaron a executiva de que «a masa inmigrante incontrolada nin apareceu, demostrando unha carencia de espírito de clase». Na capital guipuscoana, a organización fora completamente destruída en 1958 polas detencións e o apartamento de Luís Martín Santos. Reconstituíuse despois grazas a Enrique Múgica, procedente do PCE. Como avogado, encargouse de cuestións xurídicas e, grazas á proximidade a Francia, colaborou co único representante do PSOE no Goberno vasco, Juan Iglesias, no paso da fronteira de persoas e documentos.

Tamén nesta época houbo un intento de relanzar as Xuventudes Socialistas desde o exterior, pero o certo é que esta organización contaba con moi poucos afiliados no País Vasco. A celebración dunha reunión clandestina da Internacional das Xuventudes Socialistas en Portugalete en febreiro de 1967 foi un fito histórico, ao mostrar que o PSOE mantiña capacidade organizativa aínda que, como sempre, foi acompañada pola represión posterior. Do mesmo xeito que os nacionalistas, tamén os mozos socialistas utilizaron o montañismo para actividades clandestinas, como a realizada en maio de 1968, pero numericamente non tiveron moito éxito, a pesar de asistir afiliados doutras

rexións. Con todo, no caso socialista houbo, como no PNV, unha transmisión das ideas no ámbito familiar, ou por medio de «formas cotiás de rebelión na contorna do traballo, o recoñecemento da identidade obreirista propia e allea nas cuadrillas, nos bares» etc.[60]

Por último, o PSOE tivo que enfrontarse á presenza dun novo grupo socialista que ameazaba con ocupar o seu espazo. Tratouse de ESBA, *Euskadiko Sozialisten Batasuna* (Unidade dos Socialistas de Euskadi), a rama vasca do FLP, Fronte de Liberación Popular, fundada en 1961, con Luciano Rincón e José Ramón Recalde como principais dirixentes. ESBA tivo especial incidencia en Guipúscoa, onde algúns dos seus membros, relacionados moito máis cos sectores intelectuais que cos obreiros, dinamizaron o ámbito cultural de San Sebastián. ESBA caracterizábase como un «partido de ideoloxía socialista», tocado dun certo «eclecticismo» e crítico co nacionalismo vasco. Tamén sufriu os embates da represión, xa que, en ocasións, algúns dos seus dirixentes foron detidos. Estes manifestáronse en contra do uso da violencia e de ETA, cuxo auxe, unido a contradicións internas e á acción policial, levou á súa desaparición definitiva en 1969, ao mesmo tempo que tamén o FLP se disolvía en toda España[61]. En canto ao PCE —cuxo secretario xeral foi nestes anos Ramón Ormazábal— tivo tamén problemas internos, ao apoiar algúns dos seus líderes a invasión soviética de Checoslovaquia en 1968. Con todo, durante boa parte dos anos sesenta o PCE seguiu sendo a obsesión das forzas policiais no País Vasco, non só polo tradicional anticomunismo franquista senón tamén pola proximidade á fronteira francesa.

O PNV pasou igualmente por momentos difíciles nesta época, a pesar de ser o partido clásico que mantivo unha mellor organización. Tamén os *jeltzales* trasladaron o epicentro da súa acción política e organizativa ao interior, cunha nova xeración de líderes, como Xabier Arzalluz e Mikel Isasi. Isto non significa que se perdese a memoria e o contacto coa xeración da II República pois, a pesar das dificultades internas, a nova fornada de dirixentes traballou ao unísono cos procedentes da etapa anterior, como Juan Ajuriaguerra e Manuel Irujo. Na primeira metade da década, as fontes internas do PNV recoñecían a situación crítica en que se atopaba. Así, en Áraba e Navarra «o Partido non existía, porque unha reunión periódica de media ducia de individuos non é un partido». Tamén en Guipúscoa había unha «moi deficiente» estrutura, que estaba «en mans dun só home». Só en Biscaia podía falarse de «unha boa organización», e mesmo a crise afectaba as xuntas do partido en Francia e en América, «onde estamos a declinar moito e perigosamente»[62].

Esta situación crítica comezou a cambiar na segunda metade da década, ao realizar a súa actividade no interior. A celebración en 1964,

por primeira vez desde o final da Guerra Civil, do *Aberri Eguna* no interior, e en concreto, en Guernica, foi unha concreción dese intento de facerse presente na realidade do país. Ata ese momento, o Día da Patria Vasca celebrouse na sede do Goberno vasco en París, nos centros nacionalistas do estranxeiro e na intimidade dos fogares nacionalistas. O cambio de escenario xa supoñía unha declaración de intencións, que se concretou nun maior activismo nos anos seguintes. Boa parte deste correspondeulle á revitalizada organización xuvenil do partido, EGI, que realizou diversas accións simbólicas (pintadas, ikurriñas, panfletos etc.) e mesmo levou a cabo puntualmente accións violentas, como a colocación dunha bomba na etapa Vitoria-Pamplona da Volta Ciclista a España de 1968[63]. O *Aberri Eguna* deses anos, do mesmo xeito que o Primeiro de Maio para a esquerda, converteuse na data clave para demostrar a forza do nacionalismo, sendo sempre obxecto de intervencións policiais para reprimir a marcha dos militantes polas rúas sinaladas, mentres lanzaban panfletos ou gritaban lemas políticos, tratando despois de ocultarse entre os viandantes. Ademais, o sentimento nacionalista transmitiuse de pais a fillos nas familias e conservouse en ámbitos privados ou asociativos de todo tipo, como as cuadrillas de amigos, as sociedades gastronómicas, os clubs de montaña, as agrupacións corais, as *ikastolas* etc.

Ao mesmo tempo, os dirixentes do PNV no exterior seguían mantendo unha estratexia de futuro. Tratábase sobre todo de prepararse para o día despois da morte de Franco, mantendo o Goberno vasco, nun momento en que outras institucións republicanas case desapareceran. A pesar das duras críticas de ETA e dos sectores radicais do propio PNV, os seus dirixentes consideraban que o Goberno de Leizaola no exilio —a pesar de non ter case vida activa— podía ser un elemento decisivo nunha futura transición á democracia, ao mostrar unha continuidade histórica e presentar a autonomía vasca como un feito consumado. De aí o mantemento do gabinete, a pesar de que tivo que superar en 1965 unha crise de confianza entre socialistas e *jeltzales*, que levou a Leizaola a presentar a súa dimisión, que non foi aceptada polo seu partido. Ademais, o PNV participou en diversas entidades conxuntas da oposición española, como a Unión de Forzas Democráticas (1961). Tamén puxo especial empeño en estar presente no Movemento Europeísta e na Internacional Demócrata Cristiá, e mesmo en manter boas relacións con Estados Unidos, a pesar de que este levaba anos apoiando a Franco, como un mal menor no marco da Guerra Fría. Aínda que o intento *jeltzale* de seguir contando coa amizade da administración norteamericana pode considerarse «inxenuo» e «pouco realista», a longo prazo —o mesmo que a súa presenza en todo tipo de foros europeístas— valeulle o recoñecemento das democracias occiden-

tais e axudoulle a ocupar un lugar privilexiado no crebacabezas que se abriu tras a morte de Franco en 1975[64].

Todo este panorama acerca do contexto dos anos sesenta quedaría incompleto sen ter en conta a existencia de ETA. Esta organización foi gañando en protagonismo ao longo da década, aínda que para a Policía só comezou a ser o principal perigo a partir de 1968. Con todo, o PNV foi consciente bastante pronto de que o nacionalismo vasco sufrira a maior ruptura da súa historia e de que podía sufrir un *sorpasso* a mans de ETA. Para moitos, esta era símbolo de mocidade e futuro, mentres o PNV o era de experiencia e de pasado. Ademais, os *jeltzales* debatíanse entre quen vía a ETA como un fillo descarreirado, ao que había que unirse para reconstruír «a casa do pai» (Telesforo Monzón), e quen a observaba coma «un cancro que, se non o extirpamos, alcanzará todo o noso corpo político» (Manuel Irujo)[65].

A orixe de ETA hai que buscalo en Ekin (Facer), un pequeno grupo de mozos nacionalistas, creado en 1952, que se integrou despois en EGI, a mocidade do PNV. Con todo, pronto comezaron os problemas internos, relacionados en parte co anquilosamento en que se atopaba entón o partido fundado por Sabino Arana e co reto que supoñía o activismo da nova xeración de militantes, que precisamente lle reprochaban ao PNV a súa pasividade na loita contra a ditadura. Ante estes conflitos, as autoridades do partido expulsaron a varios membros de EGI, que para distinguirse dos que seguiron vinculados ao PNV adoptaron o nome de ETA. Este nome xa fora decidido a finais de 1958, pero o inicio da organización pode datarse en xullo de 1959, cando ETA redactou o seu primeiro manifesto[66].

En comparación con textos posteriores, tratábase dun documento moi moderado, apostando pola democracia e a autodeterminación e mantendo unha disposición favorable a colaborar co Goberno vasco, a pesar de que a crítica á súa inactividade fora unha das razóns da súa creación. Neste manifesto, ETA dicía buscar «a salvación das esencias vascas a través dunha canle estritamente patriótica, e polo tanto apolítica e aconfesional (…), nun marco de liberdade nacional». Para iso, propugnaba «a autodeterminación do destino da nosa Patria; no político social, a execración de toda ditadura e a esixencia por tanto, dos dereitos do home como cidadán (dereito de expresión, de credo relixioso, de opinión, de ensino, de reunión etc.) e como traballadores (dereito ao traballo, de sindicación, de folga, de seguridade etc.) no humano, o espírito liberal, a igualdade, o mutuo respecto, a tolerancia etc.».

O tempo ía desmentir esta inicial moderación programática da nova organización, que moi pronto enlazou co primeiro Sabino Arana (a pesar de abandonar as súas explicitacións racistas) e cos demais elos do nacionalismo vasco radical e independentista sen concesións: os

aberrianos da década de 1920 e o grupo *Jagi-Jagi* (Arriba-Arriba) da etapa republicana. A mística martirial destes movementos, o odio a España, o recordo mitificado da «loita do pobo vasco» na Guerra Civil e a súa aposta pola súa a resistencia fronte ao opresor atoparon un caldo de cultivo adecuado na conxuntura da ditadura franquista.

Pero houbo algo máis que puido influír en que os membros de ETA tomasen voluntariamente a decisión de utilizar a violencia, incluíndo o asasinato, para enfrontarse non só ao franquismo senón á opresión española, segundo eles mesmos puxeron de manifesto xa na década de 1960. E é que, na súa primeira asemblea, celebrada en maio de 1962, ETA definiuse a si mesma como un «Movemento Revolucionario Vasco de Liberación Nacional». Ao ano seguinte publicábase o libro *Vasconia: Estudio dialéctico de una nacionalidad*, unha auténtica biblia de ETA, na que o seu autor, Federico Krutwig, introducía o concepto de «guerra revolucionaria». Segundo esta idea, o vasco debía asumir a solución «adoptada polos pobos asiáticos e africanos que expulsaron o xugo do colonialismo, e que sempre vai acompañada do emprego da forza». Estaban postas as bases para aplicarlle ao caso vasco o modelo terceiromundista; é dicir, a acción guerrilleira, tan en boga naqueles anos, e consideraban a Euskadi unha colonia ocupada por España.

En 1965, a IV asemblea de ETA aprobou as «Bases teóricas de la Guerra Revolucionaria», segundo as cales unha «minoría organizada» debía levar a cabo «accións que traerán derramamento de sangue (…) para seguir ampliando a espiral revolucionaria». Por fin, na V Asemblea, celebrada en dúas fases en 1966 e 1967, ETA definiuse a si mesma como un «Movemento Socialista Vasco de Liberación Nacional». O seu «nacionalismo revolucionario» dicía enmarcarse na «loita de liberación dos pobos oprimidos» contra o «imperialismo internacional». Eran palabras que sen dúbida soarían como unha herexía a oídos de Sabino Arana e que confirmaban o abismo ideolóxico que se abriu entre o PNV e ETA, a pesar de que, paradoxalmente, ese tipo de afirmacións estivesen mesturadas con outras literalmente sabinianas[67].

.....

OJO FALTA TRADUCIR?????
ESTE PÁRRAFO APARECE EN CASTELLANO

La violencia aparecía ahora unida al doble proceso de liberación nacional y social que, tal y como explicitaba ETA en 1966, llevaría no solo a la independencia vasca sino al «desarrollo de la Revolución Socialista en Euzkadi». De hecho, en paralelo a su radicalización ideológica, ETA emprendió muy pronto la vía del activismo, aunque al prin-

cipio lo hiciera en la línea del PNV (pintadas y colocación de ikurriñas), a las que enseguida siguieron ataques a monumentos y a edificios oficiales. Como en otras ocasiones, el régimen respondió con la represión, lo que no hizo sino incrementar la notoriedad de ETA. Tras unos años infligiendo solo daños materiales y atacando símbolos franquistas, el 7 de junio de 1968 *Txabi* Echebarrieta iba a dar un paso más, asesinando a José Antonio Pardines. Nadie podía prever entonces la trascendencia que este hecho iba a tener en la historia vasca en los años siguientes, hasta el punto de hacer olvidar que —en una época de contrastes como fue la década de 1960— la imagen del guardia civil que aparece en *Basker* era tan real como la muerte de Pardines y de Echebarrieta, ocurrida solo cinco años después.

.....

ANEXOS

Un garda civil goza dunha festa vasca en Aya (Guipúscoa). Fotograma do documental *Basker* (1963).



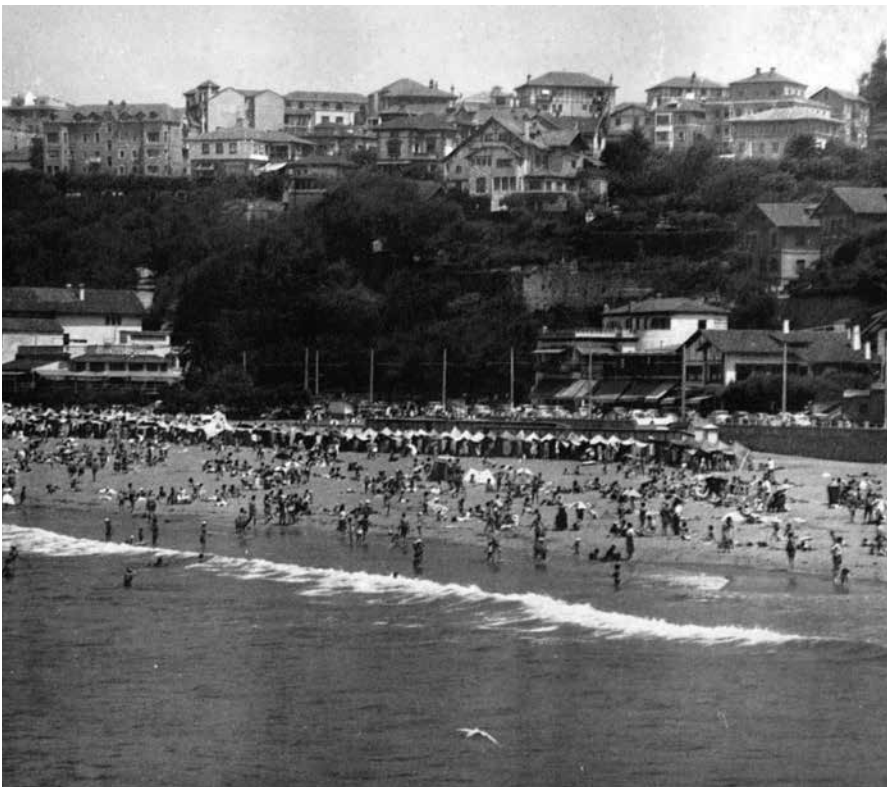
FONTE: *Basker* (Dan Grenholm y Lennart Olson), 1963. ©Sveriges Television AB.

Desenvolvemento industrial do País Vasco nos anos sesenta: vista aérea do porto de Pasajes (Guipúscoa).



FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

Cambios na vida cotiá e xeneralización do turismo. A praia biscaíña de Ereaga en 1963.



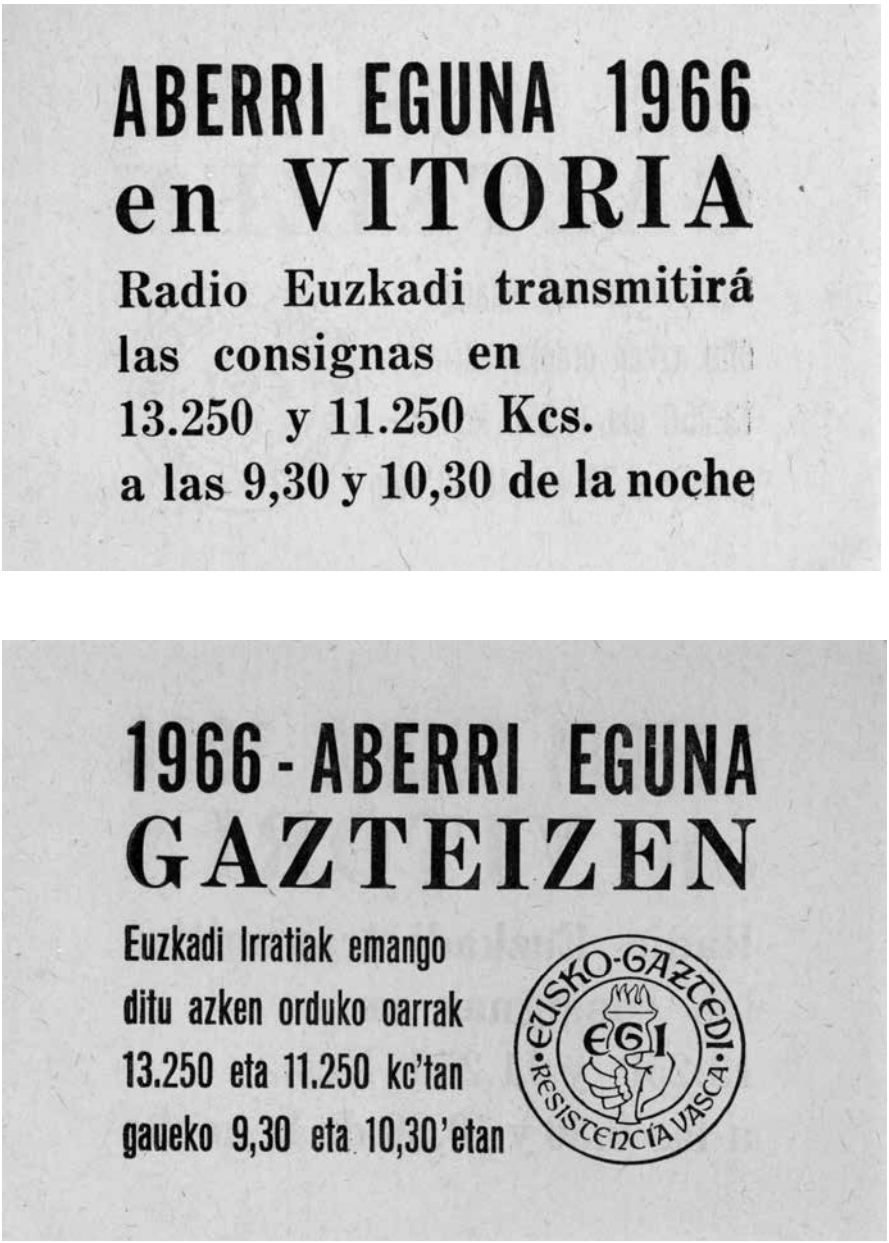
FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

Franco, aclamado por un bo número de personas, fai entrega dunhas vivendas na rúa Los Herrán de Vitoria, o 29 de xullo de 1964.



FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

Panfletos do *Aberri Eguna* organizado polo PNV e EGI en Vitoria en 1966.



FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

Celebración clandestina do *Aberri Eguna*, organizado polo PNV e EGI, en Guernica en 1964.



FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

Unha manifestación franquista en Bilbao, 24 de decembre de 1970. Á esquerda da imaxe, a alcaldesa Pilar Careaga.



FONTE: Fundación Sancho el Sabio.

CAPÍTULO III

A SANGUE FRÍO. O ASASINATO DE JOSÉ ANTONIO PARDINES (E OS SEUS ANTECEDENTES)*

GAIZKA FERNÁNDEZ SOLDEVILLA
Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo (CMVT)

—As pistolas nunca solucionan nada —dixen. —Só son un pano rápido antes dun segundo acto moi malo.

Raymond Chandler: *Playback.*

Ás 17:30 do venres 7 de xuño de 1968 un xove garda civil foi asasinado na desviación da estrada N-I, Madrid-Irún, no termo de Aduna (Guipúscoa); á altura do quilómetro 446,5. Unha hora despois o instrutor militar das dilixencias, un comandante da Benemérita, acudiu á escena do crime xunto a un secretario. O cadáver, constatou, atopábase en posición decúbito supino, é dicir, tendido boca arriba, sobre o asfalto. «Próximo á man dereita e no chan atópase un permiso de circulación aberto pola súa primeira folla». A inspección ocular indica que a vítima presentaba cinco buracos de bala no torso. O posterior informe forense ofrécenos máis detalles: unha ferida estaba na «rexión subclavicular dereita, dous orificios en [a] rexión precordial e dous orificios en [o] hipocondrio esquerdo» (ver os anexos). Cinco vaíñas localizáronse a menos dun metro do corpo. E, debaixo del, catro proxectís. A funda da pistola regulamentaria seguía abrochada. O axente non chegara a empuñala. A súa motocicleta, que os etarras tiraran ao chan na fuxida, permanecía tombada sobre o seu costado esquerdo, fóra da estrada (ver os anexos). A dilixencia dedica seis liñas a describir os danos que sufrira o vehículo e só unha frase concisa ás feridas da vítima[1].

Chamábase José Antonio Pardines Arcay. Era de Malpica de Bergantiños (A Coruña) e tiña 25 anos. Fillo e neto de gardas civís, na súa folla de servizos consta que levaba cinco anos, un mes e trece días servindo na Benemérita. «O seu primeiro destino foi en Asturias e estaba ben», relatou o seu pai tres décadas despois. «Podía quedar alí, pero veulle o empeño de ingresar en Tráfico. Pola moto nada máis. Encantábanlle... Igual que o fútbol (…). E despois, xa en San Sebastián, coñeceu unha moza, tiñan pensado casar...» (ver o capítulo V)[2].

A morte de Pardines ocupou pouco espazo nos xornais do día seguinte: acaparaba as portadas o funeral do senador estadounidense Robert F. Kennedy, asasinado, do mesmo xeito que o seu irmán, o presidente JFK. En xuño de 1968 era difícil que algún medio español previse a transcendencia do que acababa de ocorrer en Aduna. Con todo, no ámbito local a noticia causou certo estupor. Hai que ter en conta que a violencia terrorista aínda non formaba parte da paisaxe cotiá do País Vasco e Navarra. Unha desconcertada veciña da próxima localidade de Villabona declarou á revista *El Caso* que «por aquí non se fala doutra cousa (…). Non estamos afeitos a tiros nin a crimes e isto impresionounos moito». Acabaríanse afacendo. Só fixo falta «sangue e tempo», a receita na que confiaba o dirixente etarra José Manuel Pagoaga (Peixoto) para «facer un pobo». Segundo a obra *Vidas rotas*, ao longo da súa traxectoria ETA matou a vinte e catro persoas na comarca de Tolosa, á que pertencen tanto Villabona como Aduna. Unha década despois outro garda civil foi asasinado nesta última vila[3].

Bernardo Atxaga, que naquel momento vivía preto de alí, sentenciou que «aquel ano, 1968, cambiou a historia política vasca». Utilizando case os mesmos termos, José María Garmendia especificaba que o 7 de xuño «cambiou a historia do País Vasco para sempre»[4]. E, polo tanto, a do resto de España. Non só se tratou da primeira vez que ETA mataba, senón tamén da posta en marcha dunha espiral de violencia que non se detivo ata hai relativamente pouco, debido á actuación do Estado de dereito (ver os capítulos VII a IX)[5]. A partir de 1968, ano a ano, atentado a atentado, a organización cobrou maior protagonismo, converténdose nun pesado lastre para a sociedade vasca. O saldo do terrorismo etarra contabiliza máis de 3500 atentados e máis de oitocentas vítimas mortais: 853, segundo o Ministerio do Interior; 845, segundo os cálculos de Raúl López Romo, quen engade un mínimo de 2533 feridos (deles 709 con grande invalidez), 15.649 ameazados (no período 1968-2001; en 2002 había case un milleiro de persoas con escolta) e un número descoñecido de exiliados forzosos, extorsionados e damnificados economicamente[6]. Aos danos humanos súmanse os efectos perniciosos que a violencia causou na cidadanía: o medo, a polarización política, o sectarismo, a persecución sufrida polos partidos non

nacionalistas ou o control de non poucos movementos sociais e culturais por parte do nacionalismo radical, que durante moito tempo case monopolizou a rúa. En definitiva, a degradación da democracia.

Por usar os títulos dalgunhas obras: Cales son as raíces do medo en Euskadi? Como chegamos a isto? Como puido pasarnos isto? Desde diferentes perspectivas, non faltaron os intelectuais que acometesen a empresa de atopar unha resposta global a esas grandes preguntas[7]. O obxectivo do presente capítulo consiste en facer unha modesta achega ao seu esclarecemento. De tal maneira, aquí expóñense dúas hipóteses de partida. Unha, que polo menos unha parte do problema que condicionou negativamente a historia recente do País Vasco e Navarra comezou o 7 de xuño de 1968. E dous, que, de acordo con Raúl López Romo, «todo podería ser diferente»[8].

O atentado mortal contra José Antonio Pardines foi narrado en repetidas ocasións (ver o capítulo IV). Con todo, non o contamos de forma correcta. Así o revela a documentación inédita que se consultou para este traballo, na que destaca a causa xudicial n.º 16/68, a do consello sumarísimo contra Iñaki Sarasketa (Pello). Grazas a ela, tívose a oportunidade de realizar unha minuciosa anatomía do crime. Con todo, antes de poñer o foco sobre aquel día, convén botar a vista atrás para repasar a relación de ETA coa violencia durante a primeira etapa da súa longa historia.

I. «ALGÚN DÍA CHEGARÁN OS TIROS». A XÉNESE DE ETA (1952-1960)

O Goberno vasco no exilio do lehendakari José Antonio Aguirre, no que participaban o PNV, o PSOE e outras forzas de esquerda, confiaba en que a vitoria dos aliados na Segunda Guerra Mundial (1939-1945) precipitase a caída do franquismo. Non ocorreu así. A Guerra Fría salvou o réxime, que en 1953 asinou o Concordato co Vaticano e os acordos con Estados Unidos. Dous anos despois España foi aceptada na ONU. En 1960 Aguirre morreu en París, dando fin a unha era. Substituíuno o tamén *jeltzale* Jesús María Leizaola. A partir de entón o Goberno vasco pasou a un segundo plano. Tampouco tivo un papel destacado o PNV, cuxos afiliados, a dicir de Xabier Zumalde (el Cabra), limitábanse a «lembrar vellas fazañas, celebrar funerais, lupandas e o Aberri Eguna». Federico Krutwig escribiu en Vasconia (1963) que «parecía que ía chegar a morte ao sentimento [nacionalista] vasco. Nada sucedía, nada se facía»[9].

A situación de estancamento das forzas abertzales (patriotas, nacionalistas vascas) non empezou a cambiar ata que a finais dos anos

cincuenta e principios dos sesenta apareceu unha nova xeración, moi condicionada polo contexto histórico (ver o capítulo II): a ditadura, o seu centralismo e o seu nacionalcatolicismo, unha educación militarista que exaltaba a violencia purificadora da «Cruzada», a prohibición de toda disidencia, a marxinación e o retroceso do éuscaro, o *desarrollismo* industrial, a chegada de miles de inmigrantes desde o resto de España, a reactivación do movemento obreiro e da oposición antifranquista de esquerdas (de índole non abertzale), así como o auxe das loitas anticoloniais no terceiro mundo. Así mesmo, a estes mozos uníanos certas características comúns. En primeiro lugar, estaban profundamente influídos por unha imaxe terxiversada da Guerra Civil, que o marco franquista facía verosímil: a dunha conquista estranxeira, o penúltimo episodio da secular contenda étnica entre «españois» e «vascos», o que moito despois foi bautizado como «o conflito». Educada politicamente coa imaxe glorificada dos heroes e mártires *gudaris* (soldados, membros dos batallóns nacionalistas da Guerra Civil), a nova fornada autoproclamábase a súa herdeira. En segundo termo, enterrando a evolución democristiá e posibilista que experimentara o PNV desde a II República, adscribíanse á corrente máis radical, inflexible e antiespañola da cultura abertzale. Neste sentido, aínda que oficialmente se renunciase ao racismo apelidista de Sabino Arana, eran patentes os seus prexuízos xenófobos contra os traballadores provenientes do resto de España. Terceiro, o seu obxectivo consistía en «recuperar» a Idade de Ouro que os «españois» arrebatarían aos vascos pola forza: unha Euskadi independente, «reunificada» (mediante a anexión de Navarra e o País Vasco francés) e monolingüe en éuscaro. En cuarto lugar, houbo un choque xeracional entre os mozos exaltados e os veteranos (e moito máis prudentes) líderes do PNV. Aínda que, polo xeral, primaba o respecto aos maiores, tamén se lles esixía saír da inoperancia na que se acomodaron. «Existe unha nova xeración, afortunadamente», anunciaba un boletín de ETA, *Zutik* de Caracas. «O pobo vasco non se detivo en 1936; as nosas institucións si (…). Non queremos recordos: queremos feitos. Pedimos a creación inmediata dunha resistencia vasca. Pedimos voz e voto nela á nova xeración». Quinto, crían que a nación vasca estaba a sufrir unha agonía terminal, a consecuencia dun suposto xenocidio posto en práctica polo seu eterno inimigo, España. A forma máis efectiva de evitar a desaparición de Euskadi era a «loita armada». A nobreza do fin xustificaba os medios[10].

A nova fornada de nacionalistas encadrouse en dous grupos: *Euzko Gaztedi* do Interior e ETA. EGI, as mocidades do PNV, operaba no País Vasco e Navarra. O seu boletín levaba o ilustrativo título de *Gudari*, o mesmo que tivera a revista dos batallóns nacionalistas da Gue-

rra Civil, e o seu logotipo era un facho pasando da man dos vellos *gudaris* á dos seus continuadores[11]. ETA proviña de Ekin, colectivo formado en 1952 por universitarios. Ao ano seguinte, durante a súa reunión fundacional, os membros de Ekin selaron o seu compromiso xurando solemnemente sobre un exemplar de *Gudari* da Guerra Civil. A dicir dun deles, José Luis Álvarez Enparantza (Txillardegi), críanse «*gudaris* e aquela organización (…) víase como a continuación do Exército Vasco». Pero, no canto de combater, dedicáronse ao estudo, redescubrindo o nacionalismo vasco na súa variante máis fundamentalista. A confluencia ideolóxica entre ambos os grupos facilitou que en 1956 se fusionasen baixo as siglas de EGI. Foi unha unión efémera. Debido ás desconfianzas mutuas, as ansias de control da dirección do PNV e os problemas internos do propio partido, dous anos despois produciuse o cisma. Durante un tempo os antigos integrantes de Ekin seguiron autoproclamándose a auténtica EGI, pero a finais de 1958 decidiron adoptar un nome novo: *Euskadi ta Askatasuna*[12].

A xuízo de José María Garmendia, «a necesidade de practicar a violencia está presente (...) desde o nacemento mesmo da organización». «Eu, particularmente, vina desde un principio», corroboraba nunha entrevista o antigo dirixente etarra Juan José Etxabe (Haundixe). Nese aspecto, o *Libro Blanco de ETA* (1960) estableceu que «a liberación de mans dos nosos opresores require o emprego de armas cuxo uso particular é reprobable. A violencia como última razón e no momento oportuno ha de ser admitida por todos os patriotas». Desde a perspectiva de Krutwig, era «unha obrigación para todo fillo de Euskalherria opoñerse á desnacionalización aínda que para iso se deba empregar a revolución, o terrorismo e a guerra». Non é de estrañar que, como lembraba Txillardegi, «ao tempo de crear e bautizar a nova organización», esta se dotase dunha rama de acción. Con todo, como matizaba Etxabe, aínda que «a necesidade da loita armada estivo sempre presente», non ocorreu o mesmo coa «necesidade de matar, matar é moi serio». Esta tardou bastante máis en ser asumida e toda unha década en facerse realidade. Tivo que sortear escollos como a ausencia dunha tradición insurreccional no nacionalismo vasco, os escrúpulos relixiosos e morais de parte da militancia etarra, as dificultades de orde material (adestramento, información, diñeiro, armamento etc.) e un elemento clave: a vontade humana. Antes de causar vítimas mortais, ETA estivo enfrascada tanto na procura de medios como nos debates teóricos acerca dun modelo organizativo e estratéxico propio. Mentres tanto, o grupo probou cunha violencia de baixa intensidade[13].

A miúdo sostense que ETA cometeu a súa primeira «acción» en decembro de 1959: senllos explosivos de fabricación caseira no Goberno Civil de Vitoria, o diario *Alerta* de Santander e unha comisaría de

Policía de Bilbao. Con todo, a data é incorrecta: segundo unha carta do director de *Alerta*, o artefacto contra este xornal estalou na madrugada do 24 ao 25 de outubro. Tratábase do 120 aniversario da Lei do 25 de outubro de 1839, que confirmou os foros vasco e navarro «sen prexuízo da unidade constitucional da Monarquía». Sabino Arana e os seus seguidores interpretárana como a perda da independencia de Euskadi, polo que resultaba emblemática para o nacionalismo vasco. Non sabemos se as bombas de Bilbao e Vitoria detonaron á vez, outro día de outubro ou en novembro. Só temos a certeza de que non o fixeron en decembro de 1959, xa que se nomean en dous boletíns do mes anterior: *Alderdi* e *Eusko Gaztedi*[14].

A Fronte Nacional Vasca, un fugaz grupo neoaranista radicado en Venezuela, atribuíuse o artefacto de Vitoria. Tiña certa vinculación con *Jagi-Jagi*, unha escisión extremista que o PNV sufrira durante a II República, á que sinalan outras fontes. En cambio, a Memoria do Goberno Civil de Biscaia imputáballes o lanzamento dunha «bomba no xardín da Xefatura Superior de Policía» aos membros de EGI, que levaban meses despregando un activismo inusitado para a época. Tal era así que as FOP, Forzas de Orde Pública, perseguiron as mocidades do PNV ata a súa práctica desarticulación. Nas redadas tamén foron detidos, ademais do veterano *jagi-jagi* Trifón Echebarria (Etarte), catro membros de ETA que anteriormente pertenceran a EGI, presumiblemente tras ser citados polos seus ex-compañeiros. A Policía, sostiña Julen Madariaga, «chegou á conclusión de que existía outra organización, pero non soubo o nome». Ao contrario que os de EGI e Etarte, que foron condenados polo Xulgado Especial Nacional de Propaganda Ilegal a penas que ían desde os seis meses aos catro anos e dous meses de prisión, os militantes de ETA unicamente pasaron uns días en comisaría. A dicir de Jon Nikolas, as FOP limitáronse a rexistrar os datos dos etarras sen relacionalos coas novas siglas[15].

Todos estes indicios levaron a algúns autores a cuestionar a implicación de ETA nas explosións de 1959. A fin de contas, a organización xamais reivindicou tales sabotaxes. En verdade, case ninguén coñecía a súa existencia. Excepto nas súas, non hai ningunha mención a ETA nas publicacións coetáneas nin dentro nin fóra de España. Por exemplo, en marzo de 1960 *The New York Times* facía un repaso dos «cinco movementos políticos clandestinos» antifranquistas que operaban no País Vasco: o PNV, o PSOE, os republicanos, ANV e os monárquicos. ETA non estaba incluída. De feito, non aparecería nas súas follas ata o ano seguinte[16].

Como lembra Gurutz Jáuregui, naquela época nas publicacións deste grupo, «non se ofrece ningunha referencia relativa á práctica de métodos de loita violentos»[17]. Con todo, no arquivo *de Lazkaoko Be-*

neditarren Fundazioa (Fundación dos Benedictinos de Lazcano) custódiase un documento, escrito por Julen Madariaga en 1964, pero inédito ata agora, que nos obriga a volver á hipótese inicial. Trátase dunha breve historia de Ekin e ETA na que se pode ler:

> Pero é en 1959 cando se lle dá impulso [ao cambio estratéxico]. Tratábase de saírnos da nosa reducida área e comezar a asomarnos ao mundo exterior, ao pobo de Euskadi en xeral. Noutras palabras: ETA empeza a facer propaganda fóra das súas propias filas (…)6.
>
> Dáse outro gran paso cando se inician as primeiras accións, tamén en 1959 (breadas, bandeiras de tea e bandeiriñas de papel etc.). A fins do mesmo ano colócanse as primeiras bombas caseiras en Santander, Bilbao e Gasteiz. Son os primeiros primeiros pasos. Non se deixa a nosa sinatura, non dicimos que é ETA quen o fai.
>
> A policía do ocupante cre que é EG[I] (a fracción que quedou co PNV), debido a que aínda nos descoñece por completo; o resultado é que desarticula e desfai enteiramente todo o que de EG quedaba en Biscaia. Pero revélanse por primeira vez nomes[18].

Este texto serviu de base a outro posterior de José Antonio Etxebarrieta Ortiz, de 1967, no que tamén se asume a autoría das explosións. Esta versión ía publicarse nun *Zutik* especial ao ano seguinte, con motivo do 15 aniversario de Ekin, pero finalmente non viu a luz polos acontecementos de xuño de 1968: o asasinato de Pardines e a morte do irmán do autor, Francisco Javier (Txabi ou Pepe) Echebarrieta, que obrigou os etarras a preparar un novo boletín. Con todo, si está recollido nos *Documentos E*[19]. Ambos os traballos, o de Madariaga e o de Etxebarrieta, pasaron tan desapercibidos que, ironicamente, incluso a propia ETA se esqueceu das súas primeiras bombas, que non están incluídas na listaxe oficial de atentados da banda que aparece no número 79 do seu boletín *Zuzen*[20].

Establecido cal foi o primeiro atentado de ETA, cabe preguntarse polo segundo. Escribiuse moito respecto diso, polo que convén fixar definitivamente os feitos. En xuño de 1960 houbo unha cadea de explosións no norte de España. O día 27 unha bomba estalou na estación de tren de Amase (San Sebastián), acabando coa vida da nena Begoña Urroz. A partir dun artigo de Ernest Lluch, tendeuse a responsabilizar a ETA daquela morte. Ano tras ano, a atribución repítese nos medios de comunicación. Agora ben, todo apunta ao DRIL, un grupo hispanoluso antifranquista e antisalazarista fundado en 1959, que uns meses antes xa colocara explosivos e que saltaría á fama cando secuestrou o transatlántico portugués *Santa María* en xaneiro de 1961. Non hai espazo para a dúbida. Por unha banda, as FOP culparon o DRIL dos atentados de xuño de 1960. Por outro, ETA non os recoñeceu como propios xamais, nin sequera na súa documentación interna. Por último,

como recolleu o diario *El Nacional* (Caracas), o propio directorio atribuíullos abertamente. En definitiva, o DRIL matou a Begoña Urroz, que foi vítima do terrorismo, pero non de ETA[21].

ETA tardou case dous anos en volver actuar. Non moito despois das bombas do outono de 1959 *Zutik* (Caracas) avisaba de que «existe unha clase de patriotas para os que o feito de comprar unhas metralladoras e lanzarse ao asalto das costas de Euskadi é a única estratexia que perfilan como posible para recobrar a liberdade da patria», pero «algo nos fai desconfiar desta postura, porque aínda non temos metralladoras e non se iniciou esa invasión... e eles seguen gritando (…). Eles queren metralladoras ou nada!... Claro, por agora é nada». A publicación de ETA recomendaba: «se ti, amigo, aínda pensas nas metralladoras, para un pouco, reflexiona e axúdanos. Algún día chegarán os tiros. Non teñas présa»[22].

II. PINTADAS, SABOTAXES, MALLEIRAS E TEORÍA. O PRIMEIRO ACTIVISMO DE ETA (1961-1964)

En 1961 ETA anunciou que «a Resistencia Vasca prepárase para unha nova fase de xigantescas proporcións. Preparémonos todos para a gran hora que se achega». O 18 de xullo os seus integrantes queimaron un par de bandeiras españolas en San Sebastián. Simultaneamente tres etarras quitaron 18 tirafondos e afrouxaron outros 16 do quilómetro 53,8 da vía férrea San Sebastián-Bilbao, desprazando o carril uns 4 centímetros. O seu obxectivo era facer descarrilar un tren de veteranos «ex-combatentes» guipuscoanos que acudiran á devandita cidade a conmemorar o 25 aniversario da sublevación franquista. Tratábase dun acto de vinganza simbólica contra o aborrecido inimigo que derrotara os *gudaris* na Guerra Civil. E como tal foi entendido polos veteranos ultranacionalistas exiliados en América Latina: «*Gudaris* da Resistencia, o futuro de Euskadi está nas vosas mans: o voso pobo vasco qué-revos con fervor e admíravos!! *Gudaris* da Resistencia, a Patria confía en vós!!». Tamén EGI, aínda que sen citar a súa militancia nunha organización rival, encomiou a aqueles «*gudaris* do silencio, á Resistencia Vasca». Con todo, «a gran hora» aínda non chegara. En realidade, deu a impresión de afastarse aínda máis. O plan dos etarras saldouse cun fracaso, xa que non se produciu ningún descarrilamento. Segundo a causa xudicial, a Compañía de Ferrocarrís Vascongados calculaba que «o importe de danos e gastos causados» pola «sabotaxe frustrada» só ascendera a 671,04 pesetas (uns 150 euros actuais). Ademais, o que era moito máis importante, as FOP descubriron a existencia de ETA, que ata entón descoñecían, e detiveron a unha trintena dos seus membros,

aos que incautaron propaganda e «tres chaves inglesas de gran tamaño». Sete deles foron condenados a longas penas de cárcere[23].

«Con este motivo, ETA recibe tal golpe que lle farán falta moitos meses para recuperarse», admitíase nun documento interno. As caídas afectaron tanto á estabilidade do grupo que un puñado dos seus integrantes cuestionaron a idoneidade da «loita armada». Quizá as ditas discrepancias estivesen detrás do ambiguo tratamento da violencia que se plasmou nos «Principios» da I Asemblea de ETA (1962): «Deberanse empregar os medios máis adecuados que cada circunstancia histórica dite». De calquera xeito, o debate foi breve, xa que a maioría dos membros do colectivo eran partidarios de empregar as armas. Desde o seu punto de vista, tratábase do único instrumento efectivo para enfrontarse á ocupación «estranxeira» e deter o «xenocidio» que estaba a sufrir Euskadi. Agora ben, lembraba Etxabe, «chegamos á conclusión de que quixeramos correr antes de aprender a andar, que aínda non estabamos preparados para facer accións e escapar á represión da Policía». Paralelamente, a represión policial tras o atentado do 18 de xullo traduciuse, en opinión de Gurutz Jáuregui, «nunha maior violencia verbal nos escritos de ETA». Por exemplo, *Zutik* advertiu de que «o que non colabora na Resistencia é un traidor, e como tal será tratado (…). Que todos os vascos saiban que chegou xa o momento da clasificación en heroes e traidores». Noutro número remarcábase que había que elixir «por ou en contra. Xa se acabaron os certificados de patriotismo. Patriota é aquel que está a loitar na Resistencia ou colaborando con ela (…). Todos os demais están ao lado do opresor»[24].

Nese contexto de radicalización discursiva hai que entender que en 1962 ETA se autoproclamase unha «minoría de choque» destinada a «espertar» o pobo vasco e que ameazase (premonitoriamente) o inspector Melitón Manzanas, así como a outros policías acusados de torturar os detidos: «Pagarán caro os seus crimes. Non son bravatas»[25]. Pero aínda o eran. Na primeira metade da década dos sesenta, en palabras de José Luis Unzueta (Patxo), ETA era «un grupo propagandista con case ilimitada fe nas virtualidades do papel impreso». Como recoñeceu un dos seus dirixentes, José Luis Zalbide, durante a «primeira época» houbo unha «insistencia en encher paredes coas siglas ETA», pero «eran moi poucos os que sabían sequera que as siglas ETA correspondían a unha organización política clandestina». O efecto na sociedade era mínimo. Como máximo, na rúa murmurábase que os de ETA eran «eses que pintan paredes». A dicir de Xabier Zumalde, «a xente miraba con indiferenza ou simplemente non miraba [as pintadas]. Algún espelido adoitaba comentar: —Será outra marca comercial… Que venderán estes?» José María Portell lembraba que «foron moitos —os máis perspicaces— os que pensaron que se trataba, seica, dun novo

deterxente que saíra ao mercado». E é que, por aquel entón, os ensaios de ETA coa violencia aínda entraban dentro do que Eduardo González Quella cualificou como «aventurismo armado», é dicir, «unha violencia de baixo nivel técnico practicada por militantes non especializados, cun carácter puntual e un propósito meramente publicitario»[26].

Segundo Juan José Etxabe, «a verdadeira etapa activista» iniciouse en 1963. Aínda que en Guipúscoa, segundo as autoridades, se evitou «de momento accións violentas» de ETA grazas ás «detencións efectuadas», en Biscaia os membros da organización cometeron a primeira agresión física contra unha persoa da que temos constancia. No mesmo número de *Gudari* no que se ameazaba os «coreanos» (inmigrantes) que non se adherisen á causa nacionalista, EGI denunciou por «xenocida» a Antonio García Escobar, mestre en Zaldívar (Biscaia). O 6 de decembro foi atacado por tres etarras, entre os que se contaba o propio Etxabe. A García Escobar acusábano de influír no seu alumnado para que non acudise a actos relixiosos en éuscaro, aínda que un informe policial sostiña que o motivo principal do asalto fora o seu enfrontamento cun sacerdote que pretendía discriminar «entre nenos vascos e non vascos». Sexa como fose, citando a *Zutik*, os membros de ETA propináronlle ao profesor «unha malleira da que probablemente quedará marcado. E isto non é violencia… isto é autodefensa». Nese mesmo número rogábase aos lectores que «denuncien casos similares, asegurándolles que os castigos se levarán a cabo». Xusto despois presentábase unha lista de vilas cuxos docentes xa foran sinalados. Ao ano seguinte ETA anunciou que queimara o comercio dun suposto confidente policial e convidara «» a outro a irse de Euskadi antes de ser expulsado. Nos seus boletíns tamén apareceron nomes doutros «inimigos», marcados por colocar unha bandeira española, negarse a axudar economicamente á organización ou outro tipo de actuacións percibidas como delitos de lesa patria[27].

Ao parecer, o comando que lle deu a malleira ao mestre de Zaldívar foi o mesmo que en 1963 realizou accións como a subtracción de dinamita dunha canteira, coa que se voou un vagón de tren en Alsasua (Navarra), ou o roubo das tres bandeiras dos voluntarios requetés de Tolosa que se custodiaban na ermida da Virxe de Izascun. As insignias carlistas apareceron nas rúas daquela localidade rotas, pintadas coas siglas de ETA e, segundo un informe policial, «con sinais abundantes de efectuarse sobre ela[s] diversas miccións». O asunto tiña un cariz tan vulgar que a *Oficina de Prensa de Euskadi*, órgano oficial do Goberno vasco, atribuíullo a «elementos provocadores»[28].

O ano 1963 marcou un antes e un despois no achegamento de ETA á violencia, pero non pola actividade da célula de Etxabe, senón pola publicación en París de *Vasconia*, de Federico Krutwig. De facto, como

admitiu Txillardegi, aquel libro terminou por converterse «na biblia de ETA», aínda que o propio autor aínda non militase na devandita organización. *Vasconia* ofrecíalles aos etarras unha versión do marxismo aparentemente compatible co seu nacionalismo radical. Ademais, Krutwig aplicaba o modelo de Mao Zedong e os movementos anticoloniais a Euskadi, que se presentaba como unha colonia conquistada, dividida, aculturizada e explotada por España e Francia. Por último, defendía que a clave para derrotar as metrópoles e salvagardar a existencia da patria era imitar a estratexia das exitosas frontes de liberación nacional: unha guerra revolucionaria que comprendese tanto a guerrilla como tácticas de carácter terrorista (termo que Krutwig non esquivaba), como o secuestro, a tortura e a degolación de policías e os seus familiares[29].

Vasconia, as obras de teóricos como Frantz Fanon ou Claude Delmas e o emprego da violencia por movementos nacionalistas en Israel, Chipre ou Alxeria serviron de inspiración a Julen Madariaga para redactar «La insurrección en Euskadi», relatorio aprobado na III Asemblea de ETA (1964). Os «*gudaris*-militantes» ían formar unha guerrilla para a cal «enganar, obrigar e matar non son actos unicamente deplorables senón necesarios». Tras vencer os exércitos ocupantes, ETA tomaría o poder. O plan de Madariaga non só ignoraba o abismo que separaba o industrializado e próspero País Vasco das colonias africanas e asiáticas, senón tamén pasaba por alto a situación da propia ETA. Como seis anos despois recoñeceu José Luis Zalbide, «en 1964 os primeiros militantes liberados [persoas que se dedicaban en exclusiva a traballar para ETA] non tiñan que comer pero, en cambio, xa tiñan algunhas armas. Claro que non tiñan munición nin tampouco sabían moi ben que facer con elas». Por riba, a nula experiencia bélica e a fértil imaxinación de Madariaga reflectíanse no documento ata extremos grotescos. Por exemplo, Madariaga propoñía que as unidades etarras atacasen «con grandes *irrintzis* que paralicen de medo ao inimigo. Ou ben en silencio absoluto, como gato. Segundo conveña». En calquera caso, nas súas páxinas debuxouse o primeiro bosquexo da espiral de acción-reacción. Tras un atentado, «o inimigo, como un coloso aguilloado por moitas abellas, perde o control en si mesmo, e golpea cegamente a torto e a dereito». Desta maneira, lográbase «un dos nosos maiores obxectivos: obrigalo a cometer mil torpezas e barbaries. A maioría das súas vítimas son inocentes. Entón o pobo ata entón máis ou menos pasivo, e á expectativa, vólvese cara a nós»[30].

No seu primeiro «Manifesto Nacional», datado o 1 de xaneiro de 1964, a dirección de ETA congratulábase polo «agravamento das accións da Resistencia Vasca» en 1963. Augurábase que o ano que come-

zaba ía ser o «primeiro da loita pola liberación da nosa patria». «A loita será longa e penosa. Non nos queremos enganar nin enganar a ninguén. Non existe combate sen vítimas». *A Memoria do Goberno Civil de Guipúscoa* de 1964 certificou que durante ese ano ETA desenvolveu «unha grande actividade en todas as ordes, desde a difusión de propaganda, captación de adeptos no campo estudantil e laboral, ata a consumación de feitos de terrorismo, tales como a colocación de explosivos en Vergara e San Sebastián». Alertábase do «perigo que ofrece esta organización que dispón de medios de comunicación e de membros dedicados exclusivamente á comisión de delitos contra o Estado español». Con todo, ao comparar o dinamismo de ETA coa inactividade doutros grupos como o PNV ou o PSOE, a Administración franquista estaba a esaxerar. O certo é que as limitacións do colectivo eran máis que evidentes, e non só na estratexia, militancia, formación, recursos e armamento. Como se admitía nun documento interno, «toda a poboación de Euskadi, máis ou menos, sabe que hai algo que se chama ETA. Con todo, moi poucos son os que saben que é ETA (…). Non só o gran público o ignora, senón mesmo moitos simpatizantes e ata algúns etarras»[31].

III. DAS PALABRAS AOS FEITOS. O INICIO DA ESPIRAL (1965-1968)

O 6 de xuño de 1965 cinco activistas de ETA, entre os que se contaba Julen Madariaga, tentaron cruzar a fronteira entre España e Francia para acudir á IV Asemblea. A uns dous quilómetros da fronteira unha parella da Garda Civil deulles o alto. O confuso das súas explicacións e o feito de que un dos mozos carecese de documentación e os outros tivesen pasaportes de países diferentes fixo sospeitar os axentes, polo que decidiron conducilos ao posto de Vera de Bidasoa (Navarra). A medio camiño os etarras atacaron os gardas civís, golpeándoos con pedras ata deixar inconsciente a un deles (aos dous, segundo outra versión). Naquel preciso momento, antes de emprender a fuxida, os autoproclamados «novos *gudaris*» tiveron completamente á súa mercé os dous axentes da Benemérita, corpo que no imaxinario bélico do nacionalismo vasco radical ocupaba o papel de supervilán, de inimigo por antonomasia. «Poderían matalos», aseguraba *Zutik*, «pero cumpren as ordes dadas no sentido de evitar as mortes nunha eventualidade deste tipo. Ademais, a súa misión é outra e o encontro foi totalmente accidental». Os etarras optaran por non dar ese paso transcendental. Para que se cometesen asasinatos, aínda faltaba un precipitante: a súa vontade[32].

O episodio da fronteira fixo que, por razóns de seguridade, se suspendese a proxectada asemblea. En tal conxuntura, Xabier Zumalde foi elixido como xefe dun «comando de choque» que recompilase información sobre a sorte dos seus compañeiros e os liberase no caso de que fosen capturados. A célula non pasou de facer unha excursión polo val de Acharte (Biscaia). Con todo, a boa disposición do Cabra valeulle ser elixido como primeiro xefe da fronte militar cando finalmente se celebrou a IV Asemblea. En palabras de Zumalde, «o Comité Executivo de ETA nomeoume a min porque en realidade non tiña a ninguén mellor… Eu tan só militaba na organización desde había uns meses. Non estaba politizado, nin adoutrinado e descoñecía o que representaba o nacionalismo vasco na nosa historia»[33].

Ao mesmo tempo, a IV Asemblea de ETA rexeitou o proxecto de Madariaga. O País Vasco non encaixaba no molde do terceiro mundo: a estratexia precisaba certa adaptación ás súas particulares circunstancias e unha maior dose de realismo. «A insurrección en Euskadi» foi substituída polo relatorio «Bases teóricas da guerra revolucionaria» de José Luis Zalbide. O documento asumía as limitacións do grupo (por exemplo, a fronte militar só contaba con seis armas) e optaba por unha «guerra revolucionaria» baseada na estratexia de acción-reacción, que foi descrita con maior detalle. Primeiro, «ETA, ou as masas dirixidas por ETA, realizan unha acción provocadora contra o sistema». Segundo, «o aparato de represión do Estado golpea as masas». Terceiro, «ante a represión, as masas reaccionan de dúas formas opostas e complementarias: con pánico e con rebeldía. É o momento adecuado para que ETA dea un contragolpe que diminuirá o primeiro e aumentará o segundo»[34].

A espiral de acción-reacción era a receita teórica que tanto tempo levaba buscando ETA. Os seus atentados ían tratar de instigar unhas represalias desproporcionadas por parte da ditadura. Non as sufrirían os militantes do grupo, senón os vascos no seu conxunto, polo que inevitablemente estes aplaudirían calquera acto de vinganza contra os opresores «españois» que os maltrataban. Tarde ou cedo a sometida (e demasiado acomodaticia) poboación rompería as súas cadeas para sumarse á «guerra revolucionaria». Agora ben, había dúas condicións indispensables para que funcionase a espiral. A primeira era que a estrutura de ETA aguantase a reacción policial. A segunda, que estalase unha rebelión popular que se puxese ás ordes da vangarda, ou sexa, dos propios etarras.

O Cabra instruíu a un puñado de mozos en tácticas de combate guerrilleiro e provocou algún incidente que estivo a piques de precipitar os acontecementos, como a súa rocambolesca fuxida da Garda Civil en Amurrio (Áraba). Con todo, o seu paso pola organización

foi fugaz. En 1966 Patxi Iturrioz, responsable da Oficina Política, pretendeu dar un xiro á esquerda, o que supuxo a escisión dos seguidores de Zumalde, quen se autoproclamaron Grupos Autónomos de ETA, aínda que foron xeralmente coñecidos como os Cabras. Este grupo, que ratificou a súa fidelidade aos principios da IV Asemblea, pero prescindiu de calquera disquisición política, estaba formado por traballadores que facían a «guerra» nos «momentos libres e as fins de semana». En maio «tomaron» durante unhas horas a vila de Garay (Biscaia) mentres os seus habitantes estaban na misa. Permaneceron na igrexa ata que os Cabras abandonaron o lugar. Zumalde recoñece que non estableceron contacto con ninguén, pois os veciños «ocultábanse e pechaban as contraventás. Foi unha situación difícil de asumir, pois nos deu a sensación de ser tratados como bandoleiros». A pesar da súa exaltada retórica, dos duros adestramentos militares aos que se sometían e do seu armamento, estes aprendices de guerrilleiros preferiron escapar antes de que chegase a Garda Civil. Decidiron non disparar, non matar. Os Cabras tamén se dedicaron a outras actividades, como as sabotaxes eléctricas e telefónicas, os incendios forestais ou a queima de vehículos e caravanas de turistas europeos que pasaban as súas vacacións en Biscaia. Con vistas a transformarse nunha guerrilla rural, o grupo proseguiu coa preparación de depósitos de víveres e armamento no monte. Tratábase dunha fantasía que non tardou en desvanecerse. Os Cabras foron desarticulados polas FOP en 1968[35].

A pesar das resolucións da IV Asemblea, ETA aínda tardou tres anos en iniciar o ciclo de violencia. Por exemplo, unha das súas accións máis destacables de 1966, xunto con con EGI, consistiu en realizar pintadas na estrada pola que discorría un campionato ciclista de montaña. O grupo carecía de fondos para ir moito máis alá. Como a propia ETA recoñeceu posteriormente, antes de poñer en marcha a espiral de acción-reacción necesitaba «uns medios económicos e materiais de todo tipo para subsistir». Dito doutra maneira, facía falta diñeiro para sufragar a súa propaganda e manter os seus liberados, así como para adquirir explosivos e armamento. Ata aquel momento a organización financiábase polas subscricións dos seus membros, os donativos dos seus simpatizantes e as peticións a empresarios nacionalistas, o primeiro precedente do que logo foi denominado «imposto revolucionario». Ningunha desas vías era suficiente. Tampouco axudou que o primeiro atraco, cometido o 24 de setembro de 1965 en Vergara (Guipúscoa), fóra un completo desastre: o botín ascendeu a 2,75 pesetas (0,52 euros de 2016). Para máis inri, xusto despois daquela operación, José Luis Zalbide tivo un accidente de tráfico e foi ingresado nun hospital, onde o detivo a Garda Civil[36].

En marzo de 1967, tras a expulsión da corrente obreirista encabezada por Patxi Iturrioz, ETA celebrou a segunda parte da súa V Asemblea. Decidiuse estruturar o grupo en catro frontes (cultural, socioeconómico, político e militar), adoptar o nacionalismo revolucionario, autodenominándose «Movemento Socialista Vasco de Liberación Nacional», e ratificar a estratexia de acción-reacción. O estalido da «guerra revolucionaria», anunciábase, era inminente. O sentido das votacións confirmou a hexemonía da tendencia terceiromundista de ETA, dirixida por mozos dirixentes admiradores de Krutwig e da revolución cubana, especialmente de Ernesto *Che* Guevara, a quen moitos deles soñaban con emular. Podemos citar os nomes de, entre outros, José María Escubi (Bruno) e os irmáns José Antonio e Txabi Echebarrieta Ortiz. Aqueles etarras formaban parte da mesma xeración que empezou a utilizar a violencia terrorista en Italia, Alemaña occidental e Irlanda do Norte a finais dos anos sesenta (ver o capítulo I)[37].

ETA realizou o seu primeiro atraco con éxito en abril de 1967 e obtivo 1.060.000 pesetas (147.000 euros actuais) do Banco Guipuscoano de Villabona (Guipúscoa). En outubro un comando volveu asaltar a mesma sucursal: 600.000 pesetas (83.000 euros). O Banco Guipuscoano de Arechavaleta (Guipúscoa) sufriu idéntica sorte en marzo de 1968. Os ladróns conseguiron 740.000 pesetas (100.000 euros). Entre outras cousas, aqueles fondos permitíronlle á banda pagar a manutención dos seus liberados e, por diversas vías, como o mercado negro, comprar munición, metralletas e pistolas tanto de fabricación checoslovaca (Ceska Zbrojovka, coñecidas como «Vzor») como española (Star e Astra). Segundo a sentenza do proceso de Burgos, nun dos depósitos que ETA tiña en territorio francés, preto da fronteira con España, chegáronse a acumular «armas de guerra e defensa, municións e explosivos suficientes para a dotación correspondente a unha compañía do exército». Seguramente se trataba dunha esaxeración, pero si era certo que o arsenal etarra mellorara de forma substancial. E as armas eran unha condición indispensable para materializar a súa aposta pola violencia[38].

A segunda parte da V Asemblea resolvera que «o método de acción será un proceso de acción ascendente de acción-reacción nas catro frontes que compoñen a loita revolucionaria dun país oprimido». Pero, na práctica, o peso da espiral recaeu na sección militar de ETA, que se embarcou nunha dinámica frenética: roubos, sabotaxes, ataques contra propiedades de persoas acusadas de colaborar coas FOP («chivatos»), ameazas, así como bombas en concellos, locais sindicais, cuarteis, símbolos franquistas, como o monumento aos caídos de Algorta, repetidores, xornais etc. A estes atentados sumábanse, ademais, os perpetrados polos Cabras ou por EGI nesas mesmas datas, como o incendio da

tenda dun presunto colaborador policial en San Sebastián ou o artefacto que en maio de 1968 estalou na estrada de Vitoria a Pamplona durante a Volta Ciclista a España, que deixou dous feridos leves e obrigou a suspender a etapa. En moitos casos, erroneamente, as FOP atribuíron tales operacións a ETA[39].

A escalada violenta dos etarras levaba crecentes riscos. Durante a primeira metade do ano, o seu activismo estivo a piques de causar algunha vítima mortal. En marzo de 1968 unha bomba explotou na sede central de *El Correo Español* en Bilbao. O diario informou de que «non causou (grazas a deus) máis danos persoais que as leves feridas sufridas polos nosos máis veteranos operarios da Sección de Talleres, aínda que, desde logo, puido causalos máis graves de non mediar outras providenciais circunstancias». Ao día seguinte admitíase que fora ferido (aínda que «as lesións que sufriu non revestiron importancia») Manuel Domínguez Lorenzo, operario de composición e caixa. Tamén o acredita a sentenza do proceso de Burgos. O 14 de abril, de madrugada, estalou unha carga de dinamita no cuartel da Benemérita de Sondica (Biscaia), que causou, segundo o mesmo fallo xudicial, «lesións aos nenos dos gardas civís que alí vivían e danos graves no edificio, de tal importancia e perigo, que obrigaron a evacuar inmediatamente quedando esta casacuartel inservible e inhabitable». Ese mesmo mes un comando de ETA colocou unha bomba na delegación que *El Correo Español* tiña en Eibar. Segundo relata Mario Onaindia, cando saíron á rúa os activistas «decatáronse arrepiados de que se vía unha luz na oficina porque debía estar a señora da limpeza. Subiron correndo e tentaron desactivar o artefacto con tan mala fortuna que lles estalou nas mans». Un dos etarras quedou malferido. El e o seu compañeiro foron apresados polas FOP. O atentado frustrado tivo outra consecuencia inesperada: por temor a ser delatado polos seus compañeiros detidos, pasou á clandestinidade o responsable da célula, Iñaki Sarasketa Ibáñez, quen lles facilitara o explosivo[40].

Converteuse así nun dos liberados de ETA, quen comezara a ir armados de maneira habitual. Poñíase en funcionamento o principio dramático da arma de Chéjov: cando no escenario aparece un rifle cargado, hase acabar disparándoo. Juan José Etxabe contou que, antes de repartir pistolas a un grupo de etarras, fixéralles unha advertencia: «O que non queira que non colla, pero o que colla é para usala». Entre os que decidiron tomar unha arma atopábase Txabi Echebarrieta, quen, segundo Etxabe, acabou sendo «consecuente». Non foi o único. A tal circunstancia uníronse os continuos descoidos e transgresións da disciplina interna que se denunciaban no boletín *Kemen*: «Existe en certo xeito esa mentalidade de mártires ante o pobo que nos fai esquecer as normas de seguridade e tentar ser coñecidos —mesmo á conta

de ir ao cárcere— por esas persoas que nos gusta que nos admiren». Aquela perigosa combinación levou a situacións límite. Se en abril de 1967 un encontro entre etarras e gardas civís na fronteira aínda se resolvía a puñadas, ao ano seguinte feitos similares desembocaron en tiroteos coas FOP, como os que se rexistraron durante a detención de Sabin Arana Bilbao ou as fuxidas de Escubi. Pero, como recollía un informe do tenente coronel da Comandancia de Guipúscoa, tamén se deu «o alarmante feito de que estes individuos non só fan uso das armas que portan contra as forzas de orde pública cando se ven acosados por estas, senón que por primeira vez, (…) non dubidaron en facer lume» contra «dous paisanos completamente desarmados»: os atracadores do banco de Arechavaleta, ao comprobar que estaban a ser perseguidos polo cobrador e un veciño, dispararon para escorrentalos. «Evidentemente, as probabilidades de perdas humanas elevábanse ao aumentar a frecuencia das ditas accións», sinala John Sullivan. Coincide neste punto con José María Garmendia, para quen «se era cada vez máis consciente da posibilidade dunha morte violenta nun enfrontamento armado, evidente consecuencia da actividade despregada por ETA nun réxime como o entón vixente». En certo sentido, tratábase dunha cuestión de tempo. En abril de 1968 celebrouse en San Sebastián o *Aberri Eguna*, que, segundo Gurutz Jáuregui, foi a «conmemoración máis dura das celebradas ata a data. Helicópteros militares patrullan sobre os tellados da cidade; comandos de manifestantes envorcan coches nas entradas angostas da parte vella e teñen lugar encontros violentísimos na rúa Maior». O manifesto de ETA con motivo do *Aberri Eguna*, redactado por Txabi Echebarrieta, avisaba de que «para ninguén é un segredo que dificilmente sairemos de 1968 sen algún morto». Tratouse dunha profecía autocumplida[41].

Nese clima hai que situar a transcendental sesión do *Biltzar Ttipia* (Pequena Asemblea) de ETA, órgano dirixente cunha función similar ao comité central dos partidos comunistas, que se celebrou en Ondárroa (Biscaia) o 2 de xuño de 1968. A reunión, que se ía a prolongar durante varios días, tivo que ser suspendida o primeiro, porque, pola súa conta e risco, un activista decidira atracar unha empresa de Eibar. Pero antes, entre outras cousas, os líderes do grupo tiveron tempo de tomar a resolución de asasinar a José María Junquera e Melitón Manzanas, os xefes da Brigada de Investigación Social (popularmente coñecida como Brigada Político-Social) de Bilbao e San Sebastián, respectivamente. O encargado de planificar e dirixir esta última operación, bautizada como *Sagarra* (Mazá), foi Txabi Echebarrieta, un mozo e carismático xefe de ETA fascinado polas armas, culto e con certo talento literario (ver o capítulo VI). A principios dos anos sesenta escribira dúas poesías dedicadas á figura do *gudari*. A segunda delas, na que

adoptaba o punto de vista dun combatente nacionalista morto durante a Guerra Civil, terminaba así: «Só nos sementados, non nados/ Hai algo/ …que eu espero»[42].

IV. ANATOMÍA DUN ASASINATO. ADUNA, 7 DE XUÑO DE 1968

Despois de realizar prácticas de condución e manter unha reunión con outro dirixente etarra en San Sebastián, Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa viaxaron pola estrada Madrid-Irún nun automóbil roubado: un Seat 850, cupé, de cor branca e matrícula de Zaragoza. Ambos ían armados. O primeiro portaba unha pistola da marca Astra, modelo 600-43, de calibre 9 milímetros parabéllum, fabricada en Astra, Unceta e Cía (Guernica), co número de serie 58.669. O segundo, unha Astra Falcón de 7,65 milímetros, co número borrado a lima. Tiñan unha cita en Beasáin (Guipúscoa) con Jokin Gorostidi, quen ía a entregarlles un cargamento de explosivos[43]. Debido a unhas obras nunha ponte da Nacional I, os etarras tiveron que coller un desvío pola estrada local de Aduna. Alí, desde as 15:00, atopábanse regulando o tráfico os gardas civís José Antonio Pardines Arcay e Félix de Diego Martínez. Situábanse a certa distancia o un do outro, polo que non sempre mantiñan contacto visual. Sobre as 17:30 o coche de Echebarrieta e Sarasketa pasou por diante de Pardines. Este seguiunos coa súa motocicleta e fíxolles acenos para que se detivesen. Non sabemos por que o fixo, aínda que un informe da Benemérita especulaba que quizá o axente lembrara que «un vehículo de características similares e matrícula que empezaba por Z-73…, estaba requisitoriado»[44]. Sexa como fose, o Seat 850 de Echebarrieta e Sarasketa parou á altura do quilómetro 446,5, xunto á xeseira Izaguirre (ver os anexos). Pardines pediulles o permiso de circulación. Con el na man dereita, puido comprobar que os datos non coincidían co número do bastidor. Expresou a súa estrañeza en voz alta. E esas foron as súas últimas palabras antes de ser asasinado. Recibiu cinco disparos. O camioneiro navarro Fermín Garcés, testemuña de parte dos feitos, tentou reter a un dos membros de ETA, pero o outro ameazouno cunha pistola. Sarasketa e Echebarrieta fuxiron no seu automóbil, que acabaron abandonando. Buscaron refuxio na próxima localidade de Tolosa, na casa dun colaborador da organización, E. O. Despois dun par de horas os etarras pedíronlle que llos levase de alí no seu coche. No cruzamento da estrada N-1 coa comarcal Tolosa-Azpeitia, no punto coñecido como Venta-Aundi (hoxe Benta-Haundi, ver os anexos), parounos unha parella da Garda Civil, que para entón xa estaba en alerta. No control produciuse un tiroteo no que resultou morto Txabi Echeba-

rrieta. Iñaki Sarasketa e o seu cómplice puideron darse á fuga. Un correndo, o outro no seu automóbil. Ao día seguinte, entre as 5:30 e 6:00 da mañá, Sarasketa foi detido na igrexa de Régil (Guipúscoa). O 14 de xuño E. O. correu a mesma sorte, sendo xulgado xunto á súa esposa en xaneiro de 1970: ela foi absolta de todos os cargos, el foi condenado a seis anos de cárcere por «un delito consumado de resistencia a obedecer ordes da forza armada»[45]. Antes, en xuño de 1968, Sarasketa fora sometido a un consello de guerra sumarísimo, que o declarou culpable do asasinato de Pardines, e ditaminou unha longa pena de cárcere: 58 anos. Con todo, o xuízo tivo que ser repetido por un defecto formal (un capitán de Veterinaria actuara como vogal do consello, o que ía contra a normativa castrense). A sentenza definitiva condenou á morte ao etarra, aínda que finalmente o ditador lle conmutou esa pena máxima por 30 anos de prisión maior[46]. A principios de xuño de 1977, antes das primeiras eleccións democráticas, o Goberno de Adolfo Suárez excarcerou a Sarasketa e, como a outros presos de ETA, expulsouno ao estranxeiro, concretamente a Noruega. Desvinculado da banda, militou na trotskista LKI, *Liga Komunista Iraultzailea* (Liga Comunista Revolucionaria), e foi candidato da coalición *Auzolan* nas eleccións autonómicas vascas de 1984. Sarasketa morreu en agosto de 2017, un ano antes do 50 aniversario do asasinato de Pardines[47].

Ata aquí un resumo sucinto do acontecido o 7 de xuño de 1968 e os días posteriores. Agora ben, existen versións diverxentes acerca dos detalles do episodio. Baseándose nas declaracións de Fermín Garcés, case toda a prensa do día 8 de xuño relatou o asasinato con maior ou menor rigorosidade. Nalgún caso, con ningunha. Por exemplo, segundo o diario *La Voz de Galicia*, «os ocupantes do automóbil, lonxe de deter a marcha, aceleraron á vez que disparaban, resultando morto de dous disparos un garda civil, mentres que o seu compañeiro de parella quedaba ileso». De calquera xeito, nos outros xornais tamén se detectaban serias lagoas e incongruencias: afirmábase que o primeiro tiro se realizara por detrás e se incrustara na cabeza da vítima, describíanse descargas a queimarroupa etc. Tampouco quedaba claro se fixeran lume os dous etarras ou só un deles. E mesmo había discrepancias respecto ao número de feridas de bala que recibira o corpo de Pardines. Houbo que esperar ao 19 de xuño para poder ler unha reportaxe completa e ben documentada, a do semanario *Por Que*, na que se incluíron fotografías do cadáver, dos etarras implicados, do seu cómplice, das pistolas, das vaíñas e das balas (ver os anexos). De calquera xeito, na versión de *Por Que* seguía habendo cabos soltos e erros de vulto, como unha emotiva descrición da visita ao hospital da nai de Pardines, cando levaba anos morta[48].

A pesar de que non contaba con información sobre o que ocorrera, ETA non tardou en editar publicacións e pasquíns nos que se transfe-

ría a responsabilidade de Echebarrieta a Pardines (e, por extensión, á Garda Civil). Así, o axente foi presentado como o auténtico agresor, xa que provocaría o enfrontamento cos etarras ao botar man da súa arma regulamentaria. Actuando en defensa propia, Txabi Echebarrieta, no canto de como o asasino de Pardines, era presentado como un heroe ao que a posterior morte en Venta-Aundi elevara á categoría de «Primeiro Mártir da Revolución». «Xabi morreu por todo o pobo vasco, pola súa liberación real». Tratábase de pura propaganda (ver os capítulos IV e VI). «É obvia a observación», escribiu Primo Leví, «de que onde se violenta o home violéntase tamén a linguaxe»[49].

Para esclarecer os feitos é esencial acudir aos recordos de quen os presenciou. O 7 de xuño de 1968 só había cinco persoas na escena do crime: a vítima, o seu compañeiro, os dous etarras e Fermín Garcés. Unicamente tres daqueles homes sobreviviron á xornada. Con todo, o testemuño do garda civil achega pouco e o de Sarasketa e Garcés expón dúbidas acerca da súa fiabilidade. En primeiro lugar, como certificou o instrutor, co que falou ás 19:00, o axente Félix de Diego nin sequera foi consciente do que sucedera ata que foi «informado polo ocupante dun turismo que marchaba dirección San Sebastián, que o seu compañeiro de parella sufrira un accidente». Como recoñeceu, «perdía en ocasións a vista ao seu compañeiro e tampouco puido oír os disparos».

A causa xudicial tamén recolle as declaracións que Fermín Garcés realizou ás 19:30, dúas horas despois do suceso. Cando viu o axente xunto aos dous etarras, «estaban a falar pacificamente sen accións bruscas por parte de ningún deles».

> [O camioneiro] oíu dous ruídos crendo que se trataba dun rebentón dunha roda de camión que conducía e ao ver que non era así e sen baixarse do vehículo observou tamén como caía o Garda Civil boca arriba e seguidamente viu como lle disparou un deles outros dous tiros, sendo entón cando a testemuña se dispuxo a saír do camión en persecución dos dous individuos, quen instantaneamente montaron nun coche que tiñan naquelas inmediacións e ao comprobar que tentaban darse á fuga, optou por suxeitar o condutor, antes de iniciar a súa fuxida, colléndoo polos ombreiros e impedíndolle así todo movemento sendo entón cando o outro individuo que ocupaba a dereita do condutor o apuntou cunha pistola e ante o temor de que lle disparase, botou a correr en zigzag para refuxiarse detrás do camión. Que acto seguido iniciaron aqueles individuos a súa fuga co coche, por cuxo motivo o que narra deu voces aos ocupantes dos vehículos que se atopaban detrás do seu. Que tentaron perseguilos cun coche, pero en vista de que esta persecución resultaría inútil polo tempo transcorrido, decidiron parar na Papeleira Oria distante uns cincocentos metros do lugar dos feitos, para chamar telefonicamente ao Cuartel da Garda Civil de Andoain, a fin de poñer en coñecemento os feitos ocorridos[50].

Aínda que este relato ten a vantaxe da súa contigüidade ao atentado, tamén nos expón serios dilemas. Garcés aseveraba ver a un etarra efectuar os dous últimos disparos. En cambio, os tres primeiros tiros, que el reducía a un par, unicamente os escoitaba. Por conseguinte, descoñecía a súa autoría. A máis diso ese crucial baleiro, nalgunhas entrevistas concedidas posteriormente, Garcés manifestou que ambos os etarras fixeron lume contra Pardines. Trátase dunha contradición que fai aconsellable tomar os seus recordos coas debidas precaucións[51].

O terceiro testemuño é o de Iñaki Sarasketa, que quedou plasmado en varias entrevistas. Na primeira, que concedeu a Egin en 1978, rememorábao así:

> Algo raro nos debeu ver porque un deles [Pardines] nos seguiu coa moto e fíxonos acenos de que parásemos. Era preto de Villabona. Pediunos a documentación e tratou de verificala co número do motor. Estaba agachado, cunha man sostendo os papeis e comprobando. Dixo «isto non coincide». Nós sabiamos que non ía coincidir e [Echebarrieta] sacou entón un Astra do nove longo que fixera a guerra en Alxeria e disparoulle un tiro entre as omoplatas e catro máis no peito (…)
>
> Cando iamos arrincar un camioneiro agarrou a Txabi a través da ventá que estaba aberta. Tiven que sacar a miña arma e ordenarlle que se afastase[52].

En 1998 Sarasketa ampliaba algúns detalles en *La Revista de El Mundo*:

> Supoño (…) que [Pardines] se deu conta de que a matrícula era falsa. Polo menos, sospeitouno. Pediunos a documentación e deu a volta ao coche para comprobar se coincidía cos números do motor. Txabi díxome. «Se o descobre, mátoo». «Non fai falta», contestei eu, «desarmámolo e ímonos». «Non, se o descobre mátoo». Saímos do coche. O garda civil dábanos as costas, de crequenas mirando o motor na parte de detrás. Sen volverse empezou a falar. «Isto non coincide...». Txabi sacou a pistola e disparoulle nese momento. Caeu boca arriba. Txabi volveu dispararlle tres ou catro tiros máis no peito. Tomara centraminas [anfetaminas] e quizá iso influíu. En calquera caso foi un día aciago. Un erro. Como outros moitos nestes 20 anos (sic). Era un garda civil anónimo, un pobre rapaz. Non había ningunha necesidade de que aquel home morrese[53].

A pesar das tres décadas transcorridas desde o asasinato de Pardines e a que se trata da narración dunha persoa directamente implicada neste, esta última entrevista adoitou ser admitida como unha fonte válida, cando non a única, por historiadores e outros investigadores. Así, desde 1998 reproducimos o seu contido en diversos traballos. Con todo, o testemuño de Sarasketa non coincide coa documentación xu-

dicial. E é que a sentenza da causa n.º 16/68 resume así os feitos que o consello de guerra considerou probados:

> [Echebarrieta e Sarasketa] chegaron á variante de Aduna, na estrada RN-1 Madrid-Irún, onde despois de parar unha ponte, en que prestaba os seus servizos unha parella da Garda Civil de Tráfico, deberon de pasar a uns douscentos metros da ponte, por seguilos e requirilos para o efecto o compoñente da parella garda don José Pardines Arcay, quedando no seu posto de servizo o outro membro da Forza, separado ademais por un camión e varios vehículos.
>
> Baixou do vehículo Francisco Echevarrieta, baixou tamén, sen necesidade, o procesado [Sarasketa] e cando o garda completamente alleo a toda idea de perigo, tiña a atención posta no exame da documentación do coche e talvez na confrontación do seu número co do motor, ambos os paisanos dispararon as súas pistolas contra el, producíndolle tres feridas de bala nese momento e rematándoo Echevarrieta unha vez caída a vítima, con outros dous disparos.

Dito doutra maneira, a verdade xudicial é que a Pardines o mataron Echebarrieta e Sarasketa. Ata agora este asunto pasouse por alto. Obviamente, había unha razón de peso: a lexitimidade da resolución xudicial é máis que cuestionable. Foi ditada por un consello de guerra sen suficientes garantías para o acusado, quen en todo momento se declarou inocente. É evidente que Sarasketa non tivo un xuízo xusto. Era imposible que o tivese naquelas circunstancias. Á fin e ao cabo, o marco no que se desenvolveu o proceso foi o dunha ditadura de partido único, antidemocrática e ilícita, que non respectaba os dereitos humanos.

Tales obxeccións obrigaríannos, se só dispuxésemos de tal documento, a desconfiar da versión da historia que reflicte a sentenza. Emporiso, tamén contamos con referencias precisas ás probas materiais achegadas aos autos e das que quedan constancia tanto nas dilixencias como nas fotografías aparecidas na revista *Por Que*: as pistolas e a munición empregadas no asasinato de Pardines (ver os anexos). «Nun círculo menor dun metro de radio» da vítima, lese no informe de inspección ocular, atopáronse cinco vaíñas que foran disparadas «recentemente». «Estas cinco vaíñas teñen características diferentes, pois tres delas son do calibre nove milímetros longo ou nove milímetros especial e dúas delas dun calibre menor que pode ser de sete sesenta e cinco milímetros xa que son menores que as de nove milímetros curto». Debaixo do corpo había catro proxectís: dous de 9 milímetros longo ou especial e outros dous de 7,65 milímetros. O primeiro calibre corresponde ao da pistola Astra, modelo 600-43, de Echebarrieta. O segundo ao da Astra Falcón de Sarasketa[54].

Noutra orde de cousas, o informe forense realizado o 8 de xuño por dous médicos militares certifica que:

> Presenta el cadáver cinco orificios de entrada de arma de fuego, con tatuaje y en las regiones siguientes, región subclavicular derecha, dos orificios en región precordial y dos orificios en hipocondrio izquierdo. En el plano posterior presenta hipóstasis cadavérica sobre todo localizada en región subescapular y lumbar, se observan cuatro orificios de salida de arma de fuego situados en región central dorsal a la altura de la sexta, séptima, novena y décima vertebra dorsal[55].

A quinta bala, a primeira que lle disparaban, quedou aloxada dentro do corpo de Pardines. Era a que lle causaba a ferida na rexión subclavicular dereita (e non nas costas). Tendo en conta que había catro proxectís que si atravesaran o tronco da vítima (dúas de cada calibre), pero cinco vaíñas, a quinta bala tiña que ser de 9 milímetros longo, é dicir, da pistola de Txabi Echebarrieta. O informe forense asevera que aquel tiro lle fracturou a primeira costela. Logo, cando xacía no chan boca arriba, Pardines recibiu os outros catro impactos. De acordo coas probas, dúas procedían da arma de Sarasketa e as dúas restantes da de Echebarrieta. Un par de disparos desgarráronlle a membrana que recubre o corazón e o ventrículo dereito deste. O outro par atravesoulle a base do pulmón esquerdo e o diafragma e laceráronlle o fígado. As feridas orixináranlle «a morte de maneira instantánea» (ver os anexos).

Durante o xuízo o defensor de Sarasketa solicitou a súa absolución baseándose en tres argumentos. Un, que os orificios de entrada das balas estaban na parte dianteira do corpo e non nas costas, cando o fiscal afirmara que os primeiros disparos foran realizados desde atrás. Dous, «que as cinco feridas que sufriu o garda civil eran iguais e deixaran o mesmo tatuaxe, o que demostra que fora empregada unha soa arma». E tres, que a situación das vaíñas indicaría «que a arma empregada era do mesmo home e na mesma posición de tiro». Pola súa banda, Sarasketa declarou non participar «xamais en acto de violencia, xa que é oposto, por principios, a esta. Di que xamais disparou unha arma e que non opuxo resistencia a ser detido en Régil. Manifesta, igualmente, que a proba das vaíñas dos cartuchos da pistola de 7,65 é falsa». En definitiva, «el non disparara contra a Garda Civil». Cando en 1977 foi excarcerado, insistiu na súa inocencia: «Teño que dicir que en ningún momento da miña vida matei a ninguén e moito menos a aquel garda civil. As probas que se achegaron naqueles dous consellos de guerra foron falsas e o avogado militar de oficio que tiven que escoller para a miña defensa non se comportou como tal, senón que actuou tratando de dar credibilidade e validez a estas probas para

conseguir a miña pena de morte». Nas súas memorias, Juan Mari Bandrés, que actuara como unha especie de asesor civil do avogado militar de Sarasketa, cuxa labor encomiou, apoiou a non culpabilidade de Sarasketa e denunciou as irregularidades que supostamente houbo no proceso xudicial[56].

Manipuláronse as probas, tal e como alegaba Sarasketa? O asasinato de Pardines cometeuse ás 17:30 do 7 de xuño de 1968. Consecutivamente, o instrutor e o secretario redactaron (e asinaron) as seguintes dilixencias: a inspección ocular na que se describen as cinco vaíñas e os catro proxectís ás 18:30, o interrogatorio de Félix de Diego ás 19:00 e o de Garcés ás 19:30. Unha hora despois, tras ser avisados da morte de Txabi Echebarrieta, partiron a Tolosa. Alí tomáronlles declaración aos dous gardas civís (ás 22:45 e 23:15 respectivamente). Ás 00:10 asinaron unha providencia pola que se incautaba o primeiro vehículo utilizado polos etarras. Unhas horas antes, ás 21:05, mediante radiotelegrama, o xefe da 551.ª Comandancia de San Sebastián informara do crime ao director xeral da Garda Civil. Ás 21:55 outro radiotelegrama, emitido desde Tolosa, daba conta da morte de Echebarrieta, aínda que se descoñecía o seu nome real e a súa militancia en ETA. Ás 6:00 do día seguinte, 8 de xuño, o instrutor e o secretario realizaron o informe de inspección ocular de Venta-Aundi no que se reflectía a localización de munición dos diferentes tamaños e da arma de Echebarrieta: a pistola Astra 600 de calibre 9 milímetros longo. Practicamente á mesma hora, entre as 5:30 e 6:00, Iñaki Sarasketa era detido en Régil. Segundo consta na sentenza, abandonara a súa Astra Falcón de 7,65 milímetros «xa sen munición». Non foi localizada ata que o propio etarra sinalou o lugar no que a escondía. Ás 9:45 o xefe da 551.ª Comandancia comunicáballe ao director xeral da Garda Civil o apresamento do sospeitoso, a quen xa identificaran, a súa condición de «membro activista de ETA» e a incautación da arma. De manipularse as probas, tivo que facerse a partir de entón. Iso supoñería que o instrutor e o secretario volveron escribir e asinar todas as dilixencias, dispararon a arma de Sarasketa ata baleirar o cargador e levaron vaíñas e balas desta tanto ao lugar onde fora asasinado Pardines (do que tiveron que subtraer vaíñas e proxectís de 9 milímetros longo) como a Venta-Aundi, onde morrera Echebarrieta. Todo iso co silencio cómplice dun número indeterminado dos 417 gardas civís que se mobilizaron na procura de Sarasketa (máis dun terzo do conxunto dos destinados en Guipúscoa), especialmente dos que xa pasaran polos lugares dos feitos, como Félix de Diego ou os axentes que se enfrontaron a Echebarrieta, que estiveran tanto en Aduna como en Venta-Aundi antes que o instrutor[57]. Non resulta imposible, pero parece pouco verosímil. Ademais, cabe preguntarse se, en pleno franquis-

mo, era necesario poñer en marcha unha operación de tal calibre para incriminar un sospeitoso que fora recoñecido pola única testemuña directa, confesara pertencer a unha organización clandestina, posuía unha arma sen licenza e se enfrontara a unha patrulla da Garda Civil en Venta-Aundi o día anterior.

A pesar do exposto, hai que subliñar que non temos a absoluta certeza de que Iñaki Sarasketa disparase a José Antonio Pardines o 7 de xuño de 1968. O historiador non é nin un policía, nin un fiscal, nin un xuíz; nin ansia exercer de tales. O noso oficio é outro, tamén as normas que o rexen e o seu propósito: ofrecer un relato plausible, veraz e rigoroso sobre do pasado, elaborado por medio dunha metodoloxía precisa e do exame exhaustivo das fontes dispoñibles. Nese aspecto, aspiramos a achegarnos o máximo posible á verdade. Nada máis. A final de contas, os resultados de calquera traballo de investigación, incluíndo este, sempre son provisionais: novos avances poden obrigarnos a matizar ou a reformular algunhas das teses que defenderamos. Desde esta perspectiva, podemos soster que a documentación pon seriamente en dúbida a narración de Iñaki Sarasketa[58].

Durante décadas aceptámola como irrefutable dunha maneira acrítica, sen contrastala sequera, en parte pola escaseza de fontes fiables, pero talvez tamén porque o seu relato resultaba, en certo sentido, reconfortante e conveniente: permitíanos imaxinar a un etarra bo e pacífico fronte ao etarra malo que decidira asasinar a Pardines. Así, Sarasketa encarnaba a *ETA boa*, un dos mitos máis potentes da historia recente do País Vasco, a que representaba a quen tarde ou cedo deixaran as armas, fronte a *ETA mala*, a empeñada en seguir matando a pesar das sucesivas oportunidades de deixar de facelo. Sexa como fose, se antes estabamos convencidos da inocencia de Sarasketa, agora temos que asumir que existen dúbidas razoables respecto diso.

V. TXABI ECHEBARRIETA. O PRIMEIRO QUE MATOU, O PRIMEIRO EN MORRER[59]

O coche no que E. O. conducía a Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa foi detido en Venta-Aundi por unha parella da Garda Civil. O encontro terminou coa morte a tiros de Txabi, pero ata agora descoñeciamos as súas particularidades. ETA denunciou que Echebarrieta fora detido, esposado e executado extraxudicialmente polos axentes: «non había que xulgalo. A súa sentenza estaba cumprida. A Xabi matárono contra unha parede nada máis ser detido» (ver o capítulo VI). Con todo, unha vez máis, tratábase de propaganda: non existen evidencias respecto diso. A pesar do cal, este relato martirial tivo e segue tendo

unha notable difusión. En palabras de Aaron T. Beck, «para ser aceptada como verdadeira, adoita ser suficiente con que a historia fraguada sobre os horrores cometidos por un grupo difamado sexa compatible co sistema de crenzas, a ideoloxía, dos que escoitan. Unha historia terrorífica sobre certos actos nefandos cometidos por uns individuos tachados de perversos (…) suscita unhas imaxes penosas que se cren cos ollos pechados como certas»[60].

Que ocorreu desde que os etarras deixaron Aduna ata a morte de Echebarrieta? Do mesmo xeito que no asasinato de Pardines, para aclarar esta cuestión é preciso revisar as fontes dispoñibles, empezando polos testemuños dos que estaban presentes. Non contamos coas declaracións de E. O., aínda que si coas da súa muller:

> Ese día abriulles a porta e coñeceunos [a Echebarrieta e Sarasketa], porque con anterioridade presentárallos un mozo chamado D. A., veciño segundo parece de Vitoria, que como queira que lle dixeron que viñan ver o seu esposo, ela díxolles que non chegaba a casa ata as dezanove horas, polo que os mandou pasar ao recibidor e alí estiveron ata que o seu esposo chegou, que con anterioridade estes dous mozos lle dixeron que cando viñan pola estrada de San Sebastián con dirección Tolosa, viran como un coche que viña detrás deles tivera un incidente coa policía e houbera algún disparo ou tiro. Que ao chegar o seu esposo sobre a hora indicada púxose en contacto con eles e posteriormente indicoulle que marchaba[61].

Como complemento, na sentenza do consello de guerra que en xaneiro de 1970 condenou a E. O. e absolveu a súa muller inclúense como feitos probados certos datos que só puido achegar o matrimonio:

> Despois desta criminal acción [o asasinato de Pardines], Echevarrieta Ortiz e Sarasqueta Ibáñez, sabedores de que se organizou, con tal motivo, a captura deles, refuxiáronse na casa do aquí procesado, ao que coñecían, por estar nela (..) en anteriores ocasións. Franqueada a porta pola esposa do procesado, esperaron a este, pois non se atopaba na casa, que chegou, aproximadamente sobre as dez e oito horas da tarde. Despois de relatarlle, de maneira distinta á verdadeira, o encontro tido coa Forza Pública, solicitaron do procesado [E. O.] que os sacase da Cidade de Tolosa. Despois de cambiarse de roupa, Echevarrieta e Sarasqueta foron conducidos no coche Seat 600-B (…), que levaba o seu propietario, [E. O.], cara ás aforas da cidade de Tolosa e en dirección a Madrid. Ao chegar ao cruzamento da estrada radical coa que parte cara a Régil-Azpeitia, foi detido o vehículo por unha parella de Tráfico da Garda Civil, co fin de identificar os seus ocupantes. Detido o vehículo polo procesado, a forza, ao decatarse da presenza dos dous mozos, solicitou a identificación dos ocupantes do vehículo, ordenando á vez que os dous mozos baixasen, e ao darse conta os gardas, que os «activistas» requiridos pretendían facer uso das súas armas, iniciaron un forcexo con estes,

> momento que aproveitou o procesado para fuxir no vehículo, de forma rápida e inopinada, sen que mediase a autorización dos gardas, co fin de evitar a súa identificación e posible detención ao descubrir aqueles que transportaba os individuos buscados (…). O procesado escondeu o vehículo, reparando os danos sufridos con motivo do accidente [cando E. O. escapaba, un dos axentes realizara un disparo ao automóbil para poder identificalo], de maneira que mentiu na versión do accidente. As roupas deixadas polos «activistas» no seu domicilio foron queimadas ocultamente[62].

Este texto permítenos encher os ocos que deixaran outras fontes respecto da chegada dos dous etarras a Tolosa, pero achega pouco sobre os acontecementos que tiveron lugar en Venta-Aundi. Probablemente teña maior relevancia o testemuño de Iñaki Sarasketa, quen falou do suceso en dúas ocasións. A primeira na entrevista que concedeu a *Egin* en 1978:

> Txabi sacou unha documentación falsa que precisamente fora roubada por Mario Onaindia a un amigo do traballo, pero eu non levaba nada e cacheáronnos. O garda estaba moi nervioso e a min non me atopou a miña arma que levaba na cintura. Txabi levaba unha cazadora con cremalleira. O garda abriulla como quen asesta un tallo ou unha coitelada, e cando viu a pistola deu unha especie de ruxido e agarrou pola cintura a Etxebarrieta. Recordo que el tentaba sacala pero o garda era moito máis corpulento. Saquei a miña pistola e apuntei ao outro que me comezaba a disparar. Este escondeuse detrás do coche. Antes de empezar a correr vin fugazmente a Txabi no chan e ao garda civil encima[63].

A segunda vez foi en 1998, momento no que Sarasketa expuxo:

> Da mesma maneira que as centraminas o puxeran eufórico [a Echebarrieta], dúas horas despois afundírono nun ataque de pánico. Saímos da casa e detívonos unha parella da Garda Civil. Os dous levabamos unha pistola na cintura. Primeiro cacheáronme a min e non a notaron. Recordo que o garda civil que rexistraba a Txabi lanzou un ruxido. E despois, unha escena típica do oeste, das de a ver quen tira primeiro... O garda civil disparou antes ca min e saín correndo... Non souben nese momento que Txabi morrera... Detiven un coche, ameacei o condutor e obrigueino a que me levase en dirección a Régil (preto de Zarautz)[64].

Sarasketa non foi testemuña do fin do seu compañeiro, pero participou na primeira parte do encontro. Agora ben, a súa narración non concorda nalgúns puntos nin coas declaracións que os dous gardas civís realizaron ao instrutor nin coas probas materiais atopadas no lugar dos feitos[65]. Deteñámonos no testemuño dos axentes.

A parella estaba a circular polo quilómetro 443,5 da N-I cando dúas persoas, que viaxaban nun coche, informáronos do asasinato de

José Antonio Pardines. Inmediatamente trasladáronse ao lugar do crime, onde Félix de Diego «corroborou o exposto polos paisanos» e puideron comprobar que o cadáver estaba «cuberto por unha saba». Ao poñerse en contacto telefónico co seu superior, este mandoulles colocar un control no «cruzamento da estrada de Azpeitia comarcal C-6324 coa denominada estrada vella». Posteriormente, cando se atopou o vehículo dos etarras en Tolosa, ordenóuselles trasladarse a Venta-Aundi. Transcorridos uns dez minutos, pararon un automóbil sospeitoso, dous dos ocupantes coincidían coa descrición dos etarras que recibiran. Segundo o xefe da parella,

> díxolles [aos tres homes] que se apeasen do coche coas mans no alto, cousa que así realizaron. Que unha vez fóra do coche pediulles a documentación, un deles [Echebarrieta] quen lla deu, pero mentres que el tentaba examinar o documento, observou que baixaba a man esquerda cara á cadeira onde apreciaba un vulto, motivo polo que o declarante quixo asegurarase en que consistía, comprobando que era unha pistola, pero que non puido arrebatarlla porque xa a empuñaba aquel individuo.
>
> Ante este feito suxeitou o suxeito en cuestión para inmobilizalo avisando ao mesmo tempo ao auxiliar garda segundo que se trataba dos individuos que buscaban, vendo como o outro paisano sacaba outra pistola, tentou en primeiro lugar disparar contra el, pero non o fixo por temor a ferir o seu cómplice, pero si empezou a disparar contra o garda segundo, quen repeleu a agresión coa súa arma, non conseguindo ferilo, xa que se deu inmediatamente á fuga, mentres tanto a testemuña seguía loitando co que tiña collido chegando ambos a rodar polo chan sen soltarlle a man esquerda coa que empuñaba a arma, pois quería disparar contra o seu compañeiro que nese momento se atopaba ao descuberto. Durante este forcexo este paisano chegou a disparar varias veces a súa arma, unha contra o seu compañeiro de parella e outra volvendo a man contra el sen chegar a ferir a ningún dos dous. Nesta actitude foi auxiliado polo seu compañeiro de parella quen lle deu un golpe na cabeza coa súa arma ao obxecto de que depuxese aquela, pero a pesar diso e das advertencias que lle facían para que se entregase, volveu disparar contra ambos os gardas, por cuxo motivo tiveron que facer uso das súas armas para evitar ser alcanzados pola do paisano, caendo este ao chan ferido.

O segundo axente manifestou o seguinte:

> …o outro paisano [Sarasketa], que vestía un xersei gris claro, sacaba unha pistola apuntándoo con ela, e mesmo disparando, polo que tivo que cubrirse co coche polo seu costado esquerdo, repelendo ao mesmo tempo a agresión coa súa arma. Que despois de esquivarse mutuamente o agresor puido poñerse a cuberto cun muro dunha canle de rega existente naquel lugar. Que con esta protección empezou a fuxir sen deixar de disparar e que cando el emprendía a súa persecución, foi requirido

> polo seu xefe de parella para auxilialo xa que o outro se atopaba coa pistola na man nese momento e non así o seu xefe de parella. Que cando acudía a prestarlle auxilio foi tiroteado polo dito individuo, non podendo repeler esta agresión coa súa arma por temor a ferir o seu compañeiro, polo que se viu precisado a abalanzarse sobre el e golpealo coa súa repetida arma varias veces en distintas partes do corpo, tentando este coller a pistola que se lle caeu ao chan, como así o conseguiu, de onde fixo uns disparos, polo que xa se viron na previsión de tiralo para contrarrestar a agresión, quedando este inconsciente no chan.

A inspección ocular revelaba que en Venta-Aundi se atoparon «catro vaíñas de cartuchos nove milímetros curto que ao parecer corresponden ás armas que portaba a forza», é dicir, os gardas civís, xa que ese era o calibre das pistolas regulamentarias de quen estaba destinados en Tráfico. Ademais, había «cinco vaíñas correspondentes a cartuchos de nove milímetros longos que ao parecer foron disparadas pola pistola que portaba (…) o agresor morto (…). Esta arma atópase montada no momento de ser atopada e cun cartucho na recámara e o canón con grandes sinais de ser disparada recentemente». De igual maneira, «atopáronse catro vaíñas do calibre 7,63 milímetros, (…) que deben ser as correspondentes ás disparadas polo agresor que se deu á fuga». Do testemuño dos gardas civís e das probas dedúcese que en Venta-Aundi houbo unha refrega na que tomaron parte tanto os dous axentes como os dous etarras. Todos eles fixeron lume. A única excepción foi E. O., que aproveitou a confusión para fuxir de alí. Ao contrario do que declarou tanto no xuízo como ulteriormente, Sarasketa dispararía polo menos catro veces contra un dos gardas civís, aínda que non conseguiu acertar o seu obxectivo (nin este a el)[66]. A non ser que estas probas tamén fosen manipuladas, a súa narración queda, de novo, en dúbida.

O nacionalismo vasco radical mitificou a morte de Txabi Echebarrieta, que é considerado o primeiro mártir de ETA (ver o capítulo VI). Ao redor del construíuse unha lenda que pouco ten que ver coa realidade histórica. Mesmo no que se refire á súa morte. O segundo garda civil informou na súa declaración de que mentres o seu superior buscaba un vehículo para levar o etarra a un centro médico, púidolle preguntar para que organización traballaba. Lembraba que Echebarrieta contestáralle: «Déixeme, estou a morrer, eu non fixen nada, búsqueme un cura». Tras repetir «estas últimas palabras varias veces, gardou silencio». Os axentes levaron o ferido á clínica de San Cosme e San Damián de Tolosa, onde puido ser atendido por un médico. «A pesar da asistencia prestada faleceu aos poucos momentos». A espiral que Echebarrieta puxera en marcha acababa de levar por diante a súa propia vida.

VI. A TORMENTA IMPERFECTA. DO ESPELLISMO GUERRILLEIRO AO TERRORISMO

A morte de Txabi, o seu líder carismático, conmocionou á militancia etarra. Como rememora Teo Uriarte, «aos demais, conscientes e asustados á vez, roíannos as ganas de vinganza, sobre todo a necesidade de dar algún tipo de resposta que demostrase que ETA non estaba acabada». Un pasquín recalcaba que Echebarrieta valía «moito máis que todos os gardas civís de [Camilo] Alonso Veiga, el incluído. Eles roubáronnolo e pagarán por iso». Propuxéronse represalias fantasiosas como o asalto a un cuartel, matanzas de policías ou lanzar un coche bomba contra as instalacións da Garda Civil de La Salve (Bilbao). Non cabe dúbida de que os líderes de ETA atopábanse moi condicionados pola dor, a rabia e as ansias de desquite. «Adoita infravalorarse a importancia que a vinganza ten como motivación para a execución de actos singulares de terrorismo. Pero os estudos sobre este fenómeno», advirte Fernando Reinares, «puxeron de manifesto como o propósito de determinados atentados foi o de vingar o abatemento dalgún militante por parte da policía ou a súa detención e encarceramento». Por conseguinte, hai que valorar o peso das emocións no ánimo dos membros do *Biltzar Ttipia* cando estes volveron reunirse e, unanimemente (ao parecer, por silencioso asentimento), aprobaron a continuación do plan para asasinar a Junquera e Manzanas que xa estableceran o 2 de xuño. Neste sentido, o falecemento de Echebarrieta funcionou como un factor precipitante. Pero non como a causa. Ter en conta a faceta vindicativa do atentado non debe ocultar que o motivo principal do inicio da espiral terrorista foi a vontade dos dirixentes da banda, quen interpretou que as circunstancias do momento lles eran favorables e quixeron aproveitarse delas para os seus propios fins estratéxicos. A morte de Txabi espertara unha inesperada onda de simpatía popular cara a ETA: os funerais na súa memoria, cuxa convocatoria impulsou a contorna civil da organización, foran masivos e terminaron con cargas das FOP, que non fixeron senón crispar os ánimos. O 25 de xuño a Comisión de Defensa Nacional das Cortes instou o Goberno a adoptar «cantas medidas, ordinarias ou por vía de excepción e por extremas que sexan, que sirvan para cortar de raíz e implacablemente este proceso de terrorismo separatista». Pasado un tempo prudencial, para evitar que a acción fose percibida como unha vinganza «privada», lembraba Zalbide, a cúpula de ETA considerou chegado o momento de atentar «contra aquel[es] que mellor encarnaba á represión na mente do pobo»: Junquera e Manzanas. Desde a perspectiva da opinión pública, así a banda poderíase identificar «coas masas vítimas da feroz represión personificada neste criminal». Dito doutro xeito, tratouse

dun cálculo interesado. O carácter autoritario da ditadura, a represión policial e a dor que lles causou a morte de Txabi, así como a súa propia exaltación xuvenil, condicionaron os líderes de ETA, pero nada os exonera da súa responsabilidade histórica: cando os integrantes do *Biltzar Ttipia* decidiron comezar a matar estaban a facer uso do seu libre albedrío. Nas súas publicacións autoxustificáronse apelando a un hipotético mandato do «pobo vasco», pero é evidente que non houbo tal. Uns meses despois un *Zutik* recoñecía que «hai 5 ou 10 anos, as inxustizas non eran menores, as contradicións non eran menos intensas. Pero en Euskadi a actividade política era bastante reducida. Por iso non se podía pasar a accións xerais: a execución dun policía quedaría descolgada da conciencia popular». Os etarras tiveran que esperar. «En agosto 68 a execución non era só tecnicamente posible, senón politicamente conveniente»[67].

José María Junquera salvouse, pois non se atopaba en Bilbao, pero o 2 de agosto de 1968 un comando de ETA asasinou o inspector Melitón Manzanas na súa casa de Irún. Ao principio, especialmente no ámbito do PNV e EGI, dubidouse da autoría do atentado, aínda cando ETA o confirmara nun comunicado: en outubro a organización viuse obrigada a emitir outro para facer fronte aos «bulos, rumores, noticias ambiguas» de «determinados sectores nacionalistas exiliados inmobilistas». En calquera caso, a mala fama de Manzanas fixo que a morte deste policía fose ben recibida pola oposición antifranquista, sobre todo cando se comprobou a airada reacción do réxime. Para *Mundo Obrero*, órgano oficial do Partido Comunista de España, «o pretexto que invocaron para adoptar tales medidas foi o acto xusticeiro levado a cabo en Irún no que resultou morto o xefe da brigada político social de Guipúscoa, Melitón Manzanas, coñecido torturador de comunistas, nacionalistas, socialistas e outros demócratas»[68].

Tal e como esperaban os etarras, a espiral de acción-reacción entrou nunha fase ascendente. «As accións de resistencia provocaron a represión criminal da Policía e a Garda Civil españolas», líase nun comunicado da banda. E é que a ditadura respondeu mediante unha utilización das FOP xeneralizada, torpe, brutal e ineficaz que lle supuxo a animadversión dunha parte substancial da poboación vasca. O Goberno promulgou un decreto-lei sobre represión da bandidaxe e o terrorismo e declarou un estado de excepción en Guipúscoa, que, tras o estalido de conflitos en diversas universidades, ampliou a toda España. En 1968, tan só en Biscaia houbo 312 arrestados pola Brigada de Investigación Social, dos que 108 foron postos en liberdade sen cargos. As FOP non estaban preparadas para enfrontarse a ese desafío. Así, cando o inspector José Sáinz se fixo cargo da investigación do asasinato de Manzanas, chegou á conclusión «de que non se sabía nada de

nada sobre a organización clandestina ETA, á parte de que existía». Non é de estrañar que só unha exigua proporción das detencións acabase en condena en firme. Ademais, bastantes dos que foi encarcerados non pertencían a ETA, senón a outras organizacións, como o PCE, o PSOE, ETA *berri* ou os Cabras, que foron desarticulados. Por exemplo, no xa citado caso de Biscaia só un 35% dos arrestados o foron baixo a acusación de ser «separatistas», categoría na que se incluían a todos os nacionalistas vascos, non só aos etarras. Sexa como fose, *Teo* Uriarte lembra que o cárcere foi unha escola de radicalización para moitos dos prisioneiros. «A esas persoas adoutrinábanas, e saían moito máis comprometidas que cando entraron, e dispostas a todo». Pouco cualificadas profesionalmente, afeitas á impunidade e con mandos de procedencia militar, as FOP cometeron numerosos excesos, incluíndo malos tratos e torturas, ao que habería que sumar a morte dalgúns cidadáns inocentes. Xabier Zumalde rememoraba que «se dicía entón que o gobernador [civil de Guipúscoa] creaba máis nacionalistas que Sabino Arana». Algo similar facía a prensa franquista, que magnificara o perigo potencial que supoñía ETA. Nunha publicación de decembro de 1968, José Luis Zalbide sostiña que o «Estado Español» non só fracasara á hora de reprimir «a actividade revolucionaria do pobo vasco», senón que puxera ao «descuberto o seu carácter opresor». «A medida que o Estado español vai utilizando os recursos que quedan, aproxímase máis rápido o seu propio fin». Ese mesmo mes publicábase un *Zutik* no que se podía ler que o atentado mortal contra Manzanas representara «a toma da iniciativa política pola nosa banda. Non se trata xa só de responder, trátase de obrigar a que eles nos respondan a nós. Sabiamos que a súa resposta sería drástica, esperabamos o estado de excepción. Estabamos preparados». Ademais, «o aparato, sabiamos, resistiría. Así foi». Grazas ao apoio do resto da oposición antifranquista, iniciouse unha onda de mobilizacións contra as FOP e en solidariedade cos etarras. A organización aproveitou tan propicia conxuntura para ligar as súas siglas ás protestas, así como para darse publicidade como vítima da ditadura e, á vez, adaíl xusticeiro da oprimida nación vasca[69].

Nun manifesto de febreiro de 1969 ETA congratulábase de que os seus atentados «feriran o sistema» e «sensibilizaran o PTV [Pobo Traballador Vasco]». En consecuencia, decidira «continuar sobre esa liña elevando a nosa especialización en accións militares, conscientes de que este tipo de accións, realizadas con sentido político, son o mellor medio de radicalizar o mecanismo acción-reacción, e acelerar por tanto o proceso revolucionario»[70]. Con todo, a espiral non funcionou como se previu: nin as estruturas de ETA saíron indemnes da represión policial nin esta se traduciu nun levantamento das masas. En opinión de Xabier Zumalde, «o pobo, en xeral, non pretendía a insurrección (nin sequera

a independencia)» porque «aquí vivíase relativamente ben (…). O pobo non quería nin desexaba espertar; sentía medo, pero era á vez preso da comodidade. Consideraba que non valía a pena loitar e esperaba tempos mellores, que chegarían coa caída do ditador». Non houbo unha «guerra revolucionaria» ao estilo das do Terceiro Mundo. Euskadi non era Cuba. Tal e como confesaba Mario Onaindia nas súas memorias, tratouse do «fracaso tanto persoal como colectivo, polo menos xeracional, para dar o paso (…) a ser revolucionarios que dirixen a loita do pobo alumando unha sociedade nova». Zumalde resumíao doutra maneira: «Perderamos a insurrección que nunca chegou!». Cando definitivamente se evaporaron os seus soños de emular as guerrillas de África, Asia ou Latinoamérica, ETA optou por, en palabras de Antonio Elorza, «o sucedáneo do terrorismo». Xa coñecemos o resultado (ver os capítulos VII, VIII e IX)[71].

CONCLUSIÓNS

Durante os anos sesenta houbo diversos factores que fixeron atractiva a «loita armada» a ollos dos militantes de ETA. Na orde externa cabe mencionar o franquismo, que abocaba os disidentes ao cárcere ou á clandestinidade, o seu ultranacionalismo español e o seu centralismo ou o sentimento agónico causado polo retroceso do éuscaro e a chegada de miles de inmigrantes a Euskadi. Tamén os movementos de liberación nacional do terceiro mundo, que foron tomados como patrón para imitar. No plano interno temos o odio derivado dunha lectura literal da doutrina de Sabino Arana, como o seu furibundo antiespañolismo, a maniquea e estereotipada división entre eles/nós, a deshumanización dos que eran considerados como inimigos, a moi terxiversada narrativa histórica acerca dun secular «conflito» entre «vascos» e «españois», o desexo de vingar os vellos *gudaris* de 1936, o choque interxeracional ou as ansias por marcar distancias co pasivo PNV. Agora ben, por moito que influísen nos etarras, todos estes elementos non determinaron a súa actuación. Nin estaban a responder como autómatas a unha conxuntura concreta nin cumprían co seu destino ineludible.

Para constatar o peso que nesta encrucillada tivo a vontade humana basta comparar a traxectoria de ETA, a dos Cabras e a de EGI. Os novos membros de tales grupos sufrían a mesma ditadura e compartían un discurso ultranacionalista, un modelo internacional, unha idealización da violencia e a súa autopercepción como «novos *gudaris*» chamados a continuar a guerra dos seus vencidos antecesores. Ademais, en proporcións diferentes, tanto uns como outros contaban con medios materiais para a «loita armada». Emporiso, nin os Cabras nin EGI

causaron vítimas mortais. Á hora da verdade, decidiron non apertar o gatillo.

Despois de descartar outras alternativas, ETA decantouse pola violencia, pero pasou dez anos enfrascada en ensaios, debates e teorizacións sobre a guerra de guerrillas. É certo que durante aquela década faltou diñeiro e armamento, mais, como demostran algúns episodios xa mencionados, tampouco había unha vontade decidida, que si se fixo presente en 1968. Primeiro, cando Txabi Echebarrieta (e talvez tamén Iñaki Sarasketa) escolleu disparar a José Antonio Pardines no canto de desarmalo, fuxir ou entregarse. Despois, cando os membros do *Biltzar Ttipia* de ETA resolveron a reactivación dos seus plans para atentar contra os xefes da Brigada de Investigación Social de Bilbao e San Sebastián co fin de poñer en marcha a espiral de acción-reacción, isto é, provocar unha cruel represión policial sobre a cidadanía á que dicían defender. Nun e outro caso os etarras fixeron uso do seu libre albedrío. Súa é a responsabilidade histórica (ver o capítulo X)[72].

EPÍLOGO

Cinco das máis de oitocentas persoas asasinadas por ETA tiveron algún tipo de relación con José Antonio Pardines, o seu asasinato ou o posterior proceso xudicial: moi tenue nos tres primeiros casos, máis evidente nos dous últimos.

O 6 de maio de 1975 o axente Andrés Segovia Peralta foi cribado por detrás cando ía camiñando pola vía férrea en dirección ao cuartel da Garda Civil de Guernica. Recibiu máis de 20 impactos de bala. Foi atopado con vida, pero faleceu cando un taxi o trasladaba a un hospital de Bilbao. A vítima acababa de terminar a súa quenda de vixilancia na fábrica Astra, Unceta e Cía, a mesma na que foran producidas as pistolas de Echebarrieta e Sarasketa. O propietario da devandita empresa, naquel momento presidente da Deputación de Biscaia, o guerniqués Augusto Unceta Barrenechea, tamén foi asasinado polos terroristas. Un comando de ETA militar metrallouno o 8 de outubro de 1977, cando acababa de aparcar o seu vehículo preto do frontón Jai Alai da súa localidade natal, onde ía xogar un partido de pa cuns amigos. Os etarras tamén mataron os dous gardas civís que escoltaban a Unceta: Antonio Rivera Navarrón e Ángel Fernández Hernández-Segura. O día anterior ao crime, o Consello de Ministros ratificara o proxecto de Lei de Amnistía, grazas ao cal serían excarcerados todos os presos da banda. A medida inspirara tantas esperanzas entre a oposición que mesmo a prensa afín á «esquerda abertzale» respondeu o atentado cunha enérxica e insólita condena. O diario *Egin* e o semana-

rio *Punto y Hora de Euskal Herria* dedicaron a ETA militar severísimos editoriais, nos que se chegaba a esixir «a renuncia ao emprego da loita armada». Ese tipo críticas non se volverían a repetir en moitísimo tempo. A pesar da amnistía, ETA seguiu matando[73].

O 10 de marzo de 1978, precisamente en Aduna, un etarra asasinou o garda civil retirado José Acedo Panizo. Para entón traballaba como garda xurado nunha fábrica. «En determinados círculos», informaba *El País*, «barallábase a posibilidade de que José Acedo Panizo tivese que ver coa morte do primeiro militante de ETA, Echevarrieta, que en 1968 caía morto na localidade guipuscoana de Villabona polas balas da Garda Civil». Posteriormente tal rumor foi recollido tanto pola prensa como por un propagandista abertzale, quen lle dá un xiro máis ao asegurar que «ETA matou o garda civil José Acedo Panizo, a quen acusou de dar morte a Txabi Etxebarrieta». Non é certo: no comunicado no que reivindicaba o atentado mortal, os etarras dicían executar «o sarxento Panizo pola súa condición de membro destacado do sistema represivo militar do Estado español, en Euskadi, ata hai dous meses». En ningún momento se mencionaba a Echebarrieta. Ademais, sabemos que José Acedo Panizo non foi un dos dous gardas civís que se enfrontaron cos etarras en Venta-Aundi. Tampouco hai nada que revele que a vítima formase parte do dispositivo de 417 axentes que se mobilizaron para capturar a Sarasketa. Con todo, si tivo certa relación co caso, aínda que menor e producida un mes despois dos acontecementos: o 5 de agosto de 1968 o entón cabo Acedo Panizo foi o encargado de dirixir o rexistro da casa de E. O. e a súa muller[74].

O axente que o 7 de xuño de 1968 formaba parella con Pardines chamábase Félix de Diego Martínez. Máis dunha década despois, o 31 de xaneiro de 1979, foi asasinado por dous pistoleiros de ETA militar no bar Ferrería de Irún, propiedade da familia da súa esposa. Pasara á reserva despois de sufrir un accidente de motocicleta en 1977. Tamén padecía un cancro terminal de ril que o tiña impedido. A banda terrorista xustificou o atentado acusando a Félix de Diego de ser un confidente policial, algo absurdo, dado que a vítima, aínda que xa non estaba en activo, seguía pertencendo á Garda Civil. Os etarras descoñecían ese dato e, por conseguinte, que fose o compañeiro de Pardines. De Diego deixou viúva e cinco fillos. Arrebatáranlle a vida dous membros de ETA militar: Luís María Marcos Olaizola e Fernando Arburua (Igeldo). O primeiro disparou unha vez a Félix de Diego, pero atrancóuselle a pistola. Rematouno de seis tiros Arburua, quen no momento de cometer o crime exercía como sacerdote católico. Acabou colgando os hábitos, pero segue militando no nacionalismo radical e nunca se arrepentiu[75].

En xuño de 1990 outro terrorista asasinou a José Lasanta Martínez no paseo da Concha de San Sebastián, a cidade na que residía. Tratábase dun ancián de 74 anos, natural de Cienfuegos (Cuba), que se xubilou co rango de coronel. En xuño de 1968, cando aínda era un comandante de infantería, exercera de xuíz instrutor durante o proceso xudicial contra Iñaki Sarasketa. Segundo parece, os terroristas ignoraban ese detalle[76].

Do mesmo xeito que a Panizo e a De Diego, ETA non escollera a Lasanta como branco pola súa vinculación co caso Pardines, senón simplemente polo uniforme co que se vestía antes de retirarse, o uniforme que levaba posto Segovia o día que o mataron. Eles, os uniformados, foron o branco predilecto da banda terrorista. Segundo o computo que aparece en *Historia de un desafío*, os etarras cometeron 477 atentados contra a Garda Civil, acabando coa vida de 215 axentes: 196 estaban en activo, os 19 restantes na reserva ou retirados. A eles hai que sumar 17 familiares de gardas civís, a maioría menores de idade. O *Informe Foronda* engade á lista de vítimas mortais uniformadas 151 membros do Corpo Nacional de Policía ou os seus antecesores, 97 militares, 25 policías locais, 14 policías autonómicos, 6 xuíces, 5 funcionarios de prisións e un policía francés[77].

Os uniformados foron quen sufriu con maior intensidade a violencia de ETA, pero tamén quen máis contribuíron á súa derrota. Así, grazas ás súas ferramentas lexislativas, xudiciais e policiais, o Estado de dereito acabou sendo capaz de neutralizar o terrorismo. Baste como mostra un botón. Desde 1968 a 2016 as Forzas e Corpos de Seguridade do Estado incautáronse, polo menos, de 4054 armas de fogo, máis de 41 toneladas de explosivo e máis de 2000 granadas, sen contar a munición ou outro tipo de elementos. Ese foi o auténtico desarmamento de ETA e, por conseguinte, o seu fin[78].

ANEXOS

El Correo Español, 14 de marzo de 1968



EL CORREO ESPAÑOL
EL PUEBLO VASCO
EDICION VIZCAYA
BILBAO.—Jueves, 14 de marzo de 1968. Núm. 18.976. 3 pts.

Promovido por el crítico ALFONSO NAVALON
AYER SE CELEBRO EN BILBAO EL JUICIO DE FALTAS CONTRA EL CUÑADO DE «EL CORDOBES»
(Información en la página TRECE)

Nuevos detalles de la detención de los atracadores

ATENTADO EN NUESTRO PERIODICO

El avión secuestrado regresó a Miami
★ (Pág. DIEZ)

DEBIDO A LA FIEBRE DEL ORO
Nuevo récord en la cotización del dólar
★ (Página OCHO)

BUDAPEST: EL GOL DE BETZUEN MANTIENE LAS ESPADAS EN ALTO
(Telefoto PEPE SENDEJA)

José Antonio Pardines Arcay



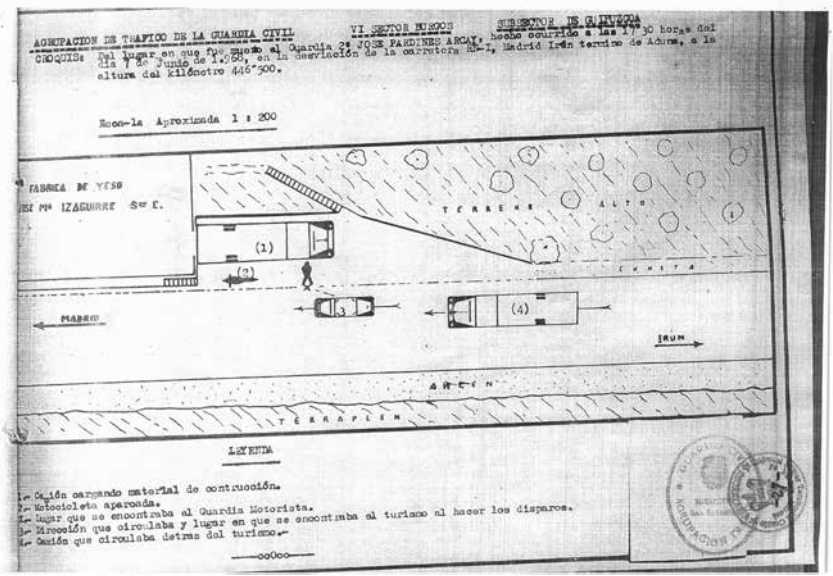
FONTE: Archivo General del Ministerio del Interior.

Seat 850 cupé no que viaxaban Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa



FONTE: Garda Civil.

Esbozo do lugar do crime



FONTE: «Causa n.º 16/68», San Sebastián, 1968, TMTC.

Lugar onde foi asasinado José Antonio Pardines



FONTE: Garda Civil

Estado actual do lugar do crime



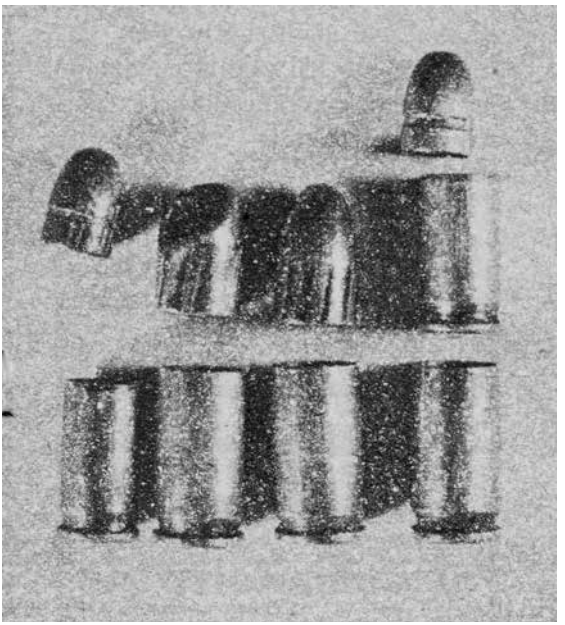
FONTE: Google Maps.

Escena del crimen después del suceso



FONTE: Sánchez Corbí e Simón (2017).

Proyectiles y casquillos encontrados en el lugar del crimen



FONTE: *Por qué*, 19-VI-1968.

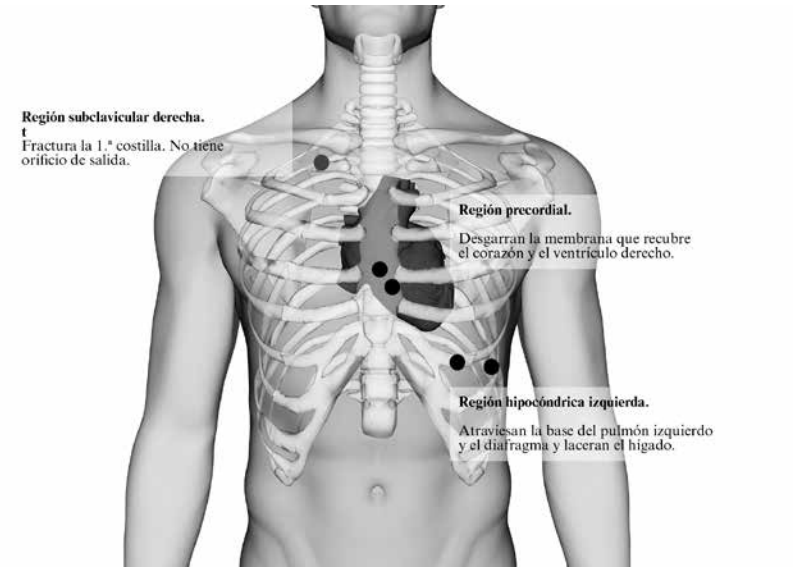
Pistolas de Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa



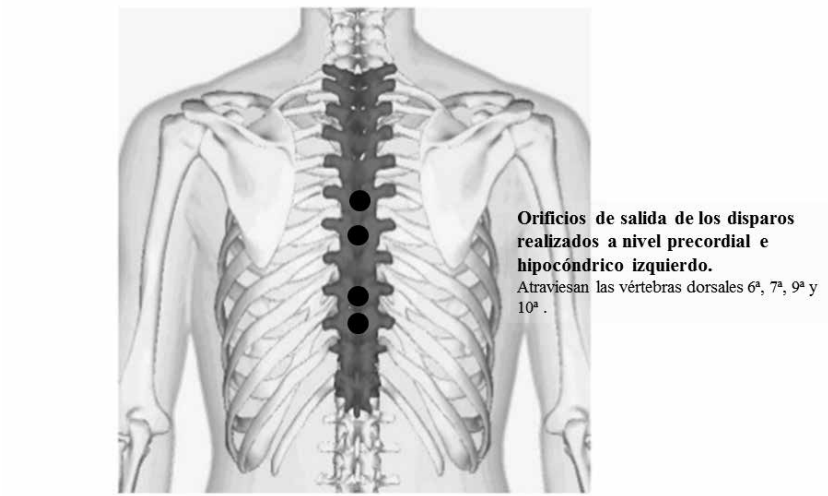
Las armas asesinas: una, marca Astra, calibre nueve milímetros, Parabellum; la otra, de la misma marca pero del calibre siete con sesenta y cinco. Examinando los casquillos deducimos que el disparo fue hecho con el menor calibre y los otros cuatro con la pistola del nueve; pero a estas horas es seguro que la Guardia Civil tendrá una exacta reseña de quien disparó primero y quién a quemarropa, con tal ensañamiento que resulta difícil aceptar tan bajos instintos en tan escasa edad

FONTE: *Por qué*, 19-VI-1968.

Reconstrucción das feridas de José Antonio Pardines



© Osuna, J./Anaya.



FONTE: Elaboración propia a partir do informe forense.

Fotografía de Venta-Aundi



FONTE: Garda Civil.

DNI falso en poder de Txabi Echebarrieta



FONTE: *Por qué*, 19-VI-1968.

Iñaki Sarasketa Ibáñez



FONTE: Garda Civil.

ABC, 8 de xuño de 1968

A B C. SABADO 8 DE JUNIO DE 1968. EDICION DE LA MAÑANA. PAG. 81.

DOS JOVENES AUTOMOVILISTAS ASESINAN A TIROS A UN GUARDIA CIVIL DE TRAFICO EN VILLABONA (GUIPUZCOA)

Huyeron de un camionero que les había detenido y en cuya presencia remataron al agente de la autoridad

POCO DESPUES, UNO DE LOS ASESINOS MURIO EN TOLOSA, EN LUCHA CON UNA PAREJA DE LA BENEMERITA QUE LES HABIA LOCALIZADO

San Sebastián 7. Un guardia civil de Tráfico resultó muerto esta tarde, a tiros, en la carretera general de Madrid, término municipal de Villabona de esta provincia, después de haber dado el alto a un automóvil Seat "850" coupé ocupado por dos hombres jóvenes, que han huído. La víctima se llamaba José Pardines Arcay.

Según relato de un testigo presencial, hemos sabido que en las proximidades de Villabona, cerca de Aduna, donde se realizan unas reparaciones en la carretera Madrid-Irún se efectuaba el desvío de vehículos que se dirigían a la capital de España, y en cuyos puntos prestaba servicio la Policía de Tráfico, distanciada por un par de kilómetros.

El coche, matrícula de Zaragoza, iba ocupado por dos jóvenes que no atendieron las señales del guardia o infundió a éste sospechas. Lo cierto es que el policía les siguió en su motocicleta, obligándoles a parar en terrenos de una vesera existente hacia la mitad de la desviación del camino y les hizo bajar. Uno de ellos sacó una pistola y le disparó un tiro en la cabeza. En este momento pasaba un camión, cuyo conductor, pensando que había pinchado, al oír el disparo, frenó el vehículo, advirtiendo entonces lo sucedido. Inmediatamente se apeó del coche y asistió al agresor, pero fue encañonado por el otro pistolero, que le obligó a soltarlo. Este último pistolero volvió el arma hacia el guardia civil, caído en el suelo, rematándole de otros cuatro disparos que le alcanzaron en el pecho. Acto seguido montaron en el coche, dándose a la fuga pasando a gran velocidad ante el otro guardia de servicio, que no había oído los disparos ni se había enterado del suceso, hasta que fue avisado por el camionero.

Poco después se organizó la persecución de los malhechores, que en las proximidades de Tolosa abandonaron el coche.—Cifra.

LOCALIZACION Y MUERTE DE UNO DE LOS ASESINOS

San Sebastián 7. (De nuestro corresponsal, por teléfono.) Montados los oportunos servicios por fuerzas de la Guardia Civil para la captura de los asesinos del guardia civil de Tráfico en Villabona, y después de encontrar cerca de Tolosa, abandonado, el coche matrícula de Zaragoza 73956 que resultó ser falsa, una pareja de la Benemérita localizó a los dos agresores en las inmediaciones de la misma ciudad y, al tratar de identificarlos, nuevamente hicieron fuego sobre la fuerza. Uno de los guardias se abalanzó sobre ellos y, después de sostener una tenaz lucha cuerpo a cuerpo, los agentes se vieron obligados a hacer uso de las armas, consiguiendo herir a uno de ellos que, trasladado al hospital de Tolosa, falleció momentos después. El otro individuo consiguió darse a la fuga durante la refriega, y se le sigue la pista por la Guardia Civil. El herido llevaba documentación a nombre de Lucas Agoues, nacido en Zarauz el 5 de diciembre de 1947, pero esta documentación se ha comprobado que también es falsa.—B.

N. de la R.—Con renovada y redoblada energía tenemos que condenar esta nueva señal de violencia que tristemente ha tenido por escenario una ciudad española. Esta vez ha sido un hombre que cumplía con su obligación, por encargo de la sociedad, el que ha pagado con su vida. Un hombre que había hecho de su desvelo de cada día profesión de honor al servicio de la paz, de la seguridad y de la confianza en la carretera. Uno de esos abnegados y benemméritos servidores del orden, cuya presencia es garantía para todo ciudadano y para el país. Los disparos de unos locos, de unos bandidos, de unos frívolos, de unos salvajes lo han dejado muerto en el lugar de su servicio.

Contra la epidemia violenta que contagia sus criminales modos y que brota por tantas partes, contra el estilo de creer que con las armas de fuego se pueden resolver los problemas o las discusiones entre gente civilizada hemos estado siempre y nos reafirmamos. Poco pueden las palabras cuando de algo tan sagrado como es la vida de una persona se trata. Esto honrado guardia civil no volverá a la vida. Pero sí quisiéramos que volvieran a reflexionar sobre la noticia todos los lectores y descaríamos tener la suficiente capacidad de convicción para moverles a una unánime, solidaria y decidida protesta contra estos modos. Juguetes violentos, imágenes de violencia han introducido en nuestro mundo habitual, como moneda corriente, un estilo feroz y terrible que desprecia la vida del prójimo y considera la existencia del hombre como un juego o una caprichosidad. Contra todo ello se levanta la indignación de las conciencias. De nada puede valer una civilización en la que la vida de un hombre no cuente en lo que vale. Y todos hemos de ser firmes y enérgicos para impedir que la violencia dé un paso más. Con nuestra reprobación, con nuestras leyes, con nuestra actuación hemos de condenar cualquier actitud desalmada como la de éstos, gamberros o forajidos, que mataron ayer a un hombre que estaba precisamente donde estaba para ser su servidor. Hace falta un "stop" visible, eficaz y resolutivo contra la violencia. En esa tarea, desde las autoridades hasta el más sencillo ciudadano, todos tenemos la ineludible obligación de colaborar. ¡No a la violencia! Es una campaña necesaria y urgente.

Mortales accidentes laborales

Málaga 7. En la Casa de Socorro ingresó un obrero que momentos antes había sufrido una descarga eléctrica cuando trabajaba en una casa que se construye en el paseo Marítimo. Su estado era agónico y pese a los cuidados que le prestaron los facultativos de servicio el trabajador dejó de existir. Se trata de Antonio Díaz Muñoz, de veintitrés años.—Cifra.

Porriño (Pontevedra) 7. Falleció el obrero electricista José Iglesias Acuña, de cuarenta y cuatro años, al caerse cuando cortaba la rama de un árbol que dificultaba el tendido eléctrico que instalaba.—Cifra.

Miss semanario
LAS RELACIONES CONYUGALES ENTRE MARGARITA Y TONY, EN ESTADO RUINOSO

RAPTO Y ASESINATO DE UNA NIÑA DE OCHO AÑOS EN RENTERIA

El criminal es un portugués que ha sido detenido

San Sebastián 7. En un depósito de cemento que recibe las aguas residuales de las vías de la Renfe ha sido hallado el cadáver de la niña María del Mar Casado Asensio, de ocho años, que desapareció el pasado sábado del domicilio de sus abuelos, en Rentería.

Desde su desaparición la Guardia Civil había realizado numerosas pesquisas e interrogatorios, y a mediodía de hoy interrogó al súbdito portugués José Martino, de treinta y dos años, soltero, que residía en Rentería desde hace poco menos de medio año, el cual se declaró autor del rapto y muerte de la niña.

Esta tarde, el raptor y asesino, con el Juzgado y fuerzas de la Guardia Civil, se trasladó al lugar donde manifestó haber arrojado el cadáver, que fue recuperado por los bomberos de San Sebastián.

La indignación del vecindario es patente al conocerse el triste fin de este suceso, que había conmovido al pueblo renteriano desde el pasado sábado.—Cifra.

Bermeo (Vizcaya) 7. Hallándose subido en una grúa a una altura de siete metros, ha sufrido una caída el operario Valentín Cerca, de cuarenta y cuatro años, vecino de esta localidad. Aunque fue recogido inmediatamente por sus compañeros y trasladado al más próximo centro asistencial, dejó de existir.—Cifra.

ACCIDENTES DE CIRCULACION

Barcelona. Dos muertos y cuatro heridos de pronóstico reservado resultaron en un accidente automovilístico ocurrido dentro del término de Santa María de Barberá. El turismo B-412222, conducido por Antonio Santiago Cortés, de treinta y cinco años, a quien acompañaba José María Rodríguez Camaño, de cuarenta y siete, volcó en la parte izquierda de la calzada. Ambos resultaron muertos. Después otro automóvil chocó con el turismo. Es el matrícula B-575200, conducido por María Gloria Vidal Tarto, de veintidós años, a la que acompañaban Hermenegildo Brugat, de cincuenta y dos años; Antonio Gibernau Bonet, de cuarenta y nueve, y Antonio Figuerola Costa, de cuarenta y dos, todos vecinos de Sabadell, que sufrieron heridas de pronóstico reservado.

Orense. Dos niños han muerto arrollados por el camión OR-10112, que conducía Aurelio Real Rodríguez, en el lugar de San Roque, del término municipal de La Rúa.

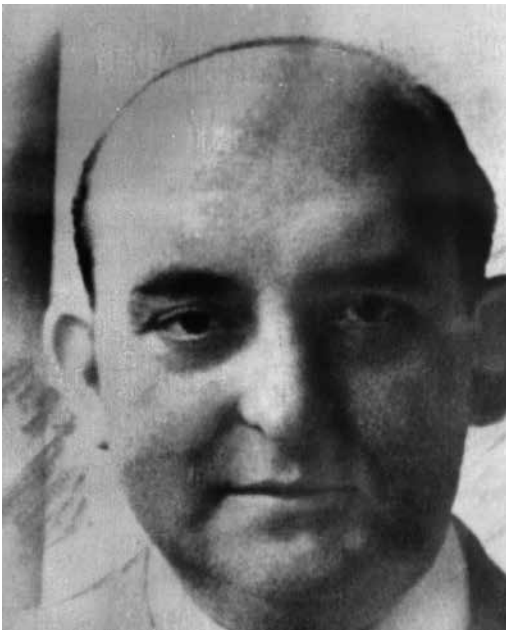
Antonio Escudero Pérez, de seis años, y Jaime González Núñez, de ocho, descendieron de un autobús escolar y al pretender cruzar la calzada les alcanzó el camión.

Sevilla. Resultó muerto Amador Gruesso Campos, de veinticinco años, al volcar el tractor que manejaba, a consecuencia de una falsa maniobra, en el término de Alcalá del Río.

Vitoria. Por reventón de una rueda del ciclomotor que montaba resultó gravísimamente herido y murió poco después en el pueblo de Villarreal, de Alava, el vecino de Ubidea (Vizcaya), Antonio Barranco, de treinta y cuatro años.

La Coruña. Dos muertos y tres heridos graves es el balance de un accidente ocu-

Melitón Manzanas



FONTE: *El Correo*.

Enterro de Melitón Manzanas en Irún, 3 agosto de 1968



FONTE: Agencia Efe.

Andrés Segovia Peralta



FONTE: Garda Civil.

Augusto Unceta-Barrenechea Azpiri



FONTE: Auñamendi Eusko Entziklopedia-Fondo Bernardo Estornés Lasa.

José Acedo Panizo



FONTE: Garda Civil.

Félix de Diego Martínez



FONTE: Garda Civil.

José Lasanta Martínez



FONTE: Arquivo Xeral Militar de Segovia.

CAPÍTULO IV

PARDINES: (DES)MEMORIA DUN ASASINATO*

RAÚL LÓPEZ ROMO
Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo (CMVT)

Como debe relatarse un asasinato, particularmente cando ten significación histórica? Debemos describilo de forma fría, distante e imparcial? Convén extraer unha lección moral? Como adoita facerse? Sería excesivo asegurar que neste capítulo darei resposta a todas estas cuestións, sobre as que reflexionaron grandes intelectuais. É máis apropiado dicir que abordarei as ditas preguntas a partir dun caso concreto: o de José Antonio Pardines Arcay, a primeira vítima mortal de ETA..

Con tal fin, elaborei unha base de datos con 70 libros moi diversos, pero cun elemento en común: sempre se refiren á época e ao espazo que aquí nos interesan. A maioría están escritos en castelán, aínda que tamén os hai en inglés e en éuscaro. Dentro desta mostra distingo tres grandes grupos, seguindo a división establecida por María Jiménez no seu artigo sobre a bibliografía acerca das vítimas de ETA[1]. En primeiro lugar, literatura militante, é dicir, a producida desde e para o nacionalismo vasco radical (22 obras). En segundo termo, ensaios e libros xornalísticos, un grupo heteroxéneo no que hai desde monografías de combate anti-ETA ata perspectivas compracentes en diverso grao cos membros da banda, pasando por outras cuxa intención principal é a comercial (22). E terceiro, obras académicas, froito dalgunha disciplina universitaria (26). Como se ve, hai certo equilibrio numérico entre os tres grupos. Habería polo menos un cuarto conxunto de textos, as memorias de diversos protagonistas, das que, salvo casos puntuais, me ocupo noutro lugar[2]. A que presento aquí non é unha relación exhaustiva, pero si moi ampla, incluíndo case todo o máis relevante que se publicou sobre a cuestión[3].

Acudín a estas fontes para resolver as seguintes dúbidas: 1) En que medida se cita a Pardines polo seu nome e apelidos, como un «axente da Garda Civil», ou se omite coma se non existise. 2) En cantas ocasións non se menciona, pero si a Melitón Manzanas, a segunda vítima mortal de ETA. 3) Cantas veces se dedica menos espazo a Pardines que ao seu asasino, Txabi Echebarrieta, ou se narra a historia desde a perspectiva deste último. 4) Que tratamento se fai do suceso: como un asasinato ou recorrendo a diversos eufemismos. 5) Cantas veces se afirma que a primeira vítima de ETA foi Melitón Manzanas ou Begoña Urroz. 6) Que variacións sofren estes parámetros segundo o tipo de literatura e o período. 7) E naturalmente, por que os resultados son os que son. Dispoñemos dunha base sólida para contrastar a pluralidade de versións sobre o ocorrido o 7 de xuño de 1968 nas proximidades de Aduna: os feitos, tal como quedan establecidos polo historiador Gaizka Fernández Soldevilla no capítulo III deste libro.

Toda división cronolóxica é arbitraria, pero resulta útil se está ben xustificada. Para os efectos desta análise establecín dúas grandes fases. A primeira arranca en 1974 coa aparición do estudo pioneiro de Stanley Payne sobre o nacionalismo vasco e ETA, e termina en vésperas do asasinato de Miguel Ángel Blanco. A segunda etapa parte de 1997 e chega ata a actualidade. Hai consenso entre os historiadores á hora de considerar que o secuestro e posterior asasinato do xove concelleiro de Ermua foi un punto de inflexión na actitude da sociedade cara ás vítimas do terrorismo, particularmente en Euskadi, pero tamén no conxunto de España.

A primeira biografía sobre Echebarrieta data de 1993[4]. Para entón xa se escribiu moito sobre el en diarios, revistas ou diversos documentos. A primeira monografía centrada en Pardines, a que o lector ten nas súas mans, data de 2018. Aínda que en datas recentes se cultivou a memoria de Pardines mediante algunhas homenaxes públicas (ver o capítulo V), o oco de 25 anos que media entre ambas as obras é extremadamente significativo. Un estudo pormenorizado dos libros que tocan o tema do terrorismo no País Vasco pode mostrar certa luz. Con tal fin, este capítulo está ordenado da seguinte maneira. Primeiro dedícolle un apartado a cada tipo de literatura, e expoño relatos de autores representativos. Despois, antes das conclusións, emprendo o exame bibliométrico da mostra. Por tanto, a metodoloxía deste capítulo combina unha primeira parte interpretativa, baseada na análise de discursos (as liñas centrais e os seus significados, en relación cos procesos de formación de identidades[5]), cunha parte final estatística, sempre xunto ao exame das circunstancias históricas nas que apareceron os diferentes textos[6].

Tony Judt escribiu que «de todos os clixés sobre que é historia, o que máis me atraeu foi o aserto de que os historiadores non somos senón filósofos que ensinan mediante exemplos». E engadiu que «a vantaxe da miña profesión é que tes unha historia na que podes inserir o exemplo, o detalle, a ilustración»[7]. Sorprende comprobar en cantos casos eses exemplos van acompañados con datos erróneos. Non se trata de ser oportunistas alardeando dun coñecemento que outros hai anos non puideron ter por falta de fontes. Ademais, aceptemos que non somos infalibles: todos podemos equivocarnos e de feito facémolo. Un relato plausible non ten por que ser definitivo: pódese contrastar coa documentación dispoñible e pódese revisar se aparecen novas informacións, como é o caso. Agora ben, hai un tipo de descoidos perfectamente evitables: os derivados de empregar uns anteollos partidistas. Caer neles atenta contra os principios da profesión.

A selección do que merece a pena ser narrado di moito das prioridades e as inquietudes dominantes en cada contexto: reléganse ao esquecemento certos episodios que talvez máis adiante serán redescubertos e postos en valor por outros autores. O primeiro asasinato de ETA non é fútil para os efectos históricos, senón que nos interpela tanto polo seu simbolismo como polas súas consecuencias. Pero non sempre foi visto así e non hai que descartar que no futuro volva pasar desapercibido. Con todo, no presente iso cambiou polo menos relativamente, o que ten que ver cunha revisión do pasado recente de Euskadi desde unha perspectiva crítica coa actitude da sociedade cara ás vítimas do terrorismo[8].

Iso polo que respecta á literatura sobre a materia. No ámbito popular, o esquecemento do asasinato de Pardines é patente. A instancias do Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo, o equipo Euskobarómetro introduciu unha pregunta na súa enquisa de opinión pública de outubro de 2017: lembra quen foi a primeira vítima mortal de ETA? O 78% contestou que non sabía. Atinaron sete dos 600 entrevistados (1,2%). Outros 52 mencionaron a Melitón Manzanas, 13 a Luís Carrero Blanco, dous a Ángel Berazadi, outros tantos a «unha nena» e varias persoas obtiveron unha mención: Begoña Urroz, Fernando Buesa, Miguel Ángel Blanco, Irene Villa, Calvo Sotelo e ata Txabi Echebarrieta. É significativo que as vítimas máis citadas polos poucos que aventuraron unha resposta fosen aquelas (Manzanas e Carrero Blanco) que ocupan un lugar máis negativo no imaxinario colectivo.

TÁBOA 1
Recordo de quen foi a primeira vítima mortal de ETA

	Frecuencia	*Porcentaxe*
Acerta	7	1,2%
Non acerta	119	19,8%
NS	472	78,7%
NC	2	0,3%
Total	600	100%

FONTE: elaboración propia a partir de datos da segunda onda de 2017 do Eusko-barometro.

A que se debe esta desmemoria? Partimos da seguinte constatación: «o rostro de Etxebarrieta imprimiuse en multitude de publicacións e comezouse a conmemorar o aniversario da súa morte. Pola contra, durante anos, pouco se soubo da historia e as vivencias da primeira vítima do terrorismo etarra, José Antonio Pardines». En efecto, «o caso da mitificación de Txabi Etxebarrieta fronte ao silencio que caeu sobre a figura de José Antonio Pardines é só un exemplo da falta de visibilidade que as vítimas do terrorismo etarra padeceron durante décadas»[9]. Se hai un ámbito no que isto é especialmente palpable é o da parahistoriografía[10].

I. LITERATURA MILITANTE

Michel de Montaigne, pai do xénero ensaístico, escribiu a finais do século XVI que «a confusión na categoría e medida dos pecados é perigosa: os asasinos, os traidores e os tiranos teñen interese sobrado en que esa confusión exista, pero non hai motivo para que a súa conciencia atope alivio porque outros sexan ociosos, lascivos ou pouco asiduos na devoción. Cada cal considera de maior gravidade o delito do seu compañeiro e trata de alixeirar o seu»[11]. Estas palabras, plenamente vixentes hoxe, máis de 400 anos despois de que fosen escritas, condensan o marco xeral desde o que interpreto a literatura militante. Santiago de Pablo describiu as súas principais características: «unha historia *ad probandum*», cunha «visión moi nesgada e partidista», «apriorística e combativa»[12].

Martín Alonso esmiuzou con precisión as diversas engrenaxes das retóricas do odio, que presentan unha serie de elementos universais. Resumindo, estes serían: 1) a fundación dun nós doente, 2) a demarca-

ción dun outro hostil, 3) a sensación de que a confrontación con este é inevitable, 4) a designación dun grupo selecto de individuos comprometidos, encargados de protagonizar tal choque 5) a consideración de que non se está ante unha opción calquera, senón ante unha demanda natural, e así ata chegar á estación final, 6) a idea da salvación mediante o uso da violencia[13]. Arnaldo Otegi, líder da «esquerda abertzale», condensou varios destes ingredientes nunha soa expresión: desde o século XIX o País Vasco, dixo, estaría «condenado a practicar a loita armada»[14].

Agora ben, como proceden os apoloxistas da violencia política ante un asasinato concreto, é dicir, ante o acto máis tráxico, irreversible e inmoral que poden cometer aqueles a quen ampara? Ademais de evitar calquera xesto de condena, un recurso habitual é ignoralo ou tratalo superficialmente, nunhas poucas frases variadas de eufemismos, para, acto seguido, resaltar outros sucesos nos que o propio grupo, ou algún dos seus integrantes, sería o suxeito sufrinte. As versións (auto)críticas son descartadas de plano. O sectarismo fomenta interpretacións anticientíficas, dispostas a conter só aquilo que alimenta a propia identidade. Outra ferramenta típica é a inversión da culpabilidade: o agresor é presentado como a vítima e viceversa. O branqueo da figura do perpetrador vai acompañado da materialización do seu «inimigo»: sobre este non hai apenas datos nin imaxes; nada persoal, só un uniforme. No seu extremo, o desprezo cara ao outro vai da man do uso de termos que o animalizan. O máis recorrente foi *txakurra* (can), dedicado aos policías e gardas civís[15]. Vexamos algúns exemplos concretos deste tipo de formulación.

ETA deixara escrito nun pasquín datado no mesmo 1968 que Txabi Echebarrieta «foi ASASINADO [maiúsculas no orixinal] pola Garda Civil cando tentaba fuxir, despois de ter que disparar contra un deles cando pretendía detelos». O patriota mataría porque non ten máis remedio, porque lle obrigan a iso forzas telúricas que non domina. Mentres, se avanza a teoría de que o Instituto Armado quixo vingar a morte de Pardines acabando premeditadamente coa vida de Echebarrieta. Noutro documento da banda, neste caso nun comunicado do seu servizo de prensa, redactado en francés, repetíase a idea do asasinato de Echebarrieta, mentres nin sequera se mencionaba o nome de Pardines: «ao redor das catro da tarde do 7 de xuño de 1968, atópase o corpo dun garda civil morto preto de Billabona». En resumo, Echebarrieta sería «asasinado» e «un garda» foi «atopado morto»[16].

Os mesmos trucos narrativos están presentes no resto da literatura militante. Estes libros repiten a versión de ETA e, como moito, engaden algún detalle froito da imaxinación do autor corresponden-

te. Para José María Lorenzo Espinosa, historiador e ex-membro da Mesa Nacional de HB, *Herri Batasuna* (Unidade Popular), Txabi Echebarrieta era «un humanista armado». Prosegue logo unha ladaíña de epítetos aduladores: «brillante alumno, activista estudantil, escritor político, apaixonado poeta, filósofo ás veces». De tal modo que, ao coñecerse a noticia da súa morte, «a figura e o recordo de Txabi, como adoita suceder cos líderes que se van na xuventude, empezaron a axigantarse ata rozar a fronteira da lenda e o mito». En efecto, Echebarrieta foi mitificado polo nacionalismo vasco radical (ver o capítulo VI). Pero Lorenzo Espinosa, que o advirte, non toma distancia para exercer como un historiador, senón como un mitógrafo do devandito sector político: reproduce esas fábulas que glorifican o *gudari*, incluíndo aquela na que o compara co Che Guevara pola súa débil saúde e pola súa morte violenta.

Así despacha Lorenzo Espinosa o asasinato de Pardines, sempre desde a perspectiva dos etarras: «Aquela tarde, [Echebarrieta e o seu compañeiro Iñaki Sarasketa] dirixíanse desde Donostia a Beasain, cun coche matrícula de Zaragoza, cando preto de Aduna un garda civil, quizá por exceso de velocidade quizá porque observou algo sospeitoso naquel vehículo roubado, os seguiu ata Billabona. Alí mandoulle ao condutor que se detivese e despois de comprobar os datos falsos da documentación intentou sacar a súa arma. Os ocupantes do coupé adiantáronse e o garda de tráfico José Pardines Arcay quedaba tendido no chan». O episodio queda convertido nun duelo no que os bos son máis rápidos e o malo repentinamente xace tombado, coma se sufrise un ataque ao corazón e non cinco disparos certeiros[17]. Lorenzo Espinosa non sabe se Pardines «intentou sacar a súa arma», perodáo por feito.

As memorias de Julen Madariaga, un dos fundadores de ETA, seguen a mesma liña: «Eu digo que foi un asunto de vida ou morte: ou Txabi ou o inimigo», nunha loita «fronte a fronte» propia das películas do *far-west*, nas que os protagonistas pugnan por desenfundar primeiro[18]. O lustrado do heroe require convertelo nun suxeito sen mácula, valente e incapaz de disparar a un home desprevido[19].

Nos últimos anos Iñaki Egaña Sevilla converteuse no cronista oficioso da «esquerda abertzale». Na súa visión dos feitos tampouco hai sorpresas respecto ao canon ortodoxo deste sector político. A énfase dramática recae na morte de Echebarrieta, descrita unha vez máis, sen probas, como unha execución extraxudicial. O deceso de Pardines sería accidental. O primeiro «morría tras dous disparos a queimarroupa efectuados pola Garda Civil (…). Unhas horas antes, lograran escapar dun control en Aduna, no que resultara morto un axente da Garda Civil». Neste segundo caso quere darse a impresión de que non houbo inten-

cionalidade e, por tanto, non habería tampouco responsabilidade criminal; nin sequera se nomea o garda que «resulta morto». Mesmo se inverte a orde dos sucesos para que o que ocorreu despois apareza resaltado antes[20].

Pero Egaña Sevilla domina máis técnicas de manipulación. No seu último libro reconstrúe así os inicios da andaina sanguenta de ETA: «O comisario Melitón Manzanas foi a primeira vítima mortal de ETA, obxectivo definido pouco antes de que un militante da organización armada, que logo morreu nun control policial, Txabi Etxebarrieta, matase a un garda civil en Billabona, José Antonio Pardines». É dicir, segundo esta exótica formulación, Pardines non conta como vítima porque a súa morte non foi planeada. Foi un incómodo tropezo cando todo estaba disposto para que ETA cometese un atentado supostamente máis «xustificable»: contra un policía con fama de torturador[21].

Os escritores de literatura militante non adoitan ser historiadores. Entre eles hai cargos electos do nacionalismo vasco radical, militantes de diversas organizacións sectoriais dese mundo (sindicato, xunventudes…), fundadores de ETA, activistas estranxeiros fascinados co potencial supostamente revolucionario e antisistema da «esquerda abertzale» e ata algún pseudónimo colectivo para protexerse de hipotéticas responsabilidades penais. Agora ben, tamén atopamos un doutor e profesor universitario de historia (o citado Lorenzo Espinosa). É para casos como este que Antonio Rivera titulou un ensaio: «cando a mala historia é peor que a desmemoria»[22]. Con esa frase quería indicar que a posición académica confire un verniz de autoridade científica tras o que certos autores formulan construtos perigosos. Resultan descaradas as terxiversacións de Egaña Sevilla, quen non só falsea a realidade cando non casa cos seus prexuízos, senón que foi acusado de plaxio por catro dos mellores historiadores do País Vasco contemporáneo, entre eles o propio Rivera, ademais de Santiago de Pablo, Javier Ugarte e Pedro Barruso[23]. Pero outros autores «militantes» son dobremente perigosos porque coñecen os rudimentos do oficio.

A uns e outros, máis groseiros ou algo máis sutís, interésalles o pasado en función do rédito político que poidan extraer para cumprir as súas esixencias do presente, relacionadas cunha ideoloxía incivil. Moitos atopan un altofalante eficaz na editorial Txalaparta, con sede en Tafalla (Navarra) e dirixida por José María Esparza. Dos 22 libros «militantes» revisados aquí, 15 viron a luz con este selo, nacido a mediados dos oitenta. Nos últimos anos, a este sumouse Euskal Memoria Fundazioa, que publica obras de «memoria histórica» confeccionadas desde o punto de vista do nacionalismo vasco radical.

II. ENSAIOS E LIBROS XORNALÍSTICOS

A relación entre terrorismo e medios de comunicación fixo correr ríos de tinta. Aquí, lonxe de pretender esgotar un tema tan vasto como complexo, comezaremos por lembrar dous dos seus aspectos básicos. En primeiro lugar, o terrorismo fai propaganda a través dos seus atentados; para iso, válese do poder amplificador dos medios, que cumpren a función que lles é propia: informar. En segundo lugar, durante moito tempo, como anota Florencio Domínguez, as informacións sobre terrorismo estiveron protagonizadas polos perpetradores máis que polas súas vítimas[24].

En 2002 Arcadi Espada publicou un traballo sobre «o tratamento xornalístico do terrorismo». Nel referíase a unha investigación que realizara tempo atrás, na que analizou como se lles contou aos españois o que estaba a ocorrer no ano máis sanguento do terrorismo, 1980, cando se cometían asasinatos cunha cadencia infernal, practicamente un cada tres días. A súa conclusión é desoladora: a pesar da avalancha de atentados, «a morte aparecía, si, pero disimulada». Isto veríase no pobre espazo dedicado a moitos dos crimes, así como no enfoque das noticias, frecuentemente máis centradas na reprodución dos discursos dos vitimarios que no coñecemento da vida ou as circunstancias das vítimas[25].

Nekane Parejo achega outro dato que complementa e reforza estas observacións. Nos anos da Transición publicábanse fotografías sobre atentados terroristas que hoxe, pola súa crueza, non verían a luz nos diarios xeneralistas. Tomábanse planos moi explícitos da escena do crime, nos que podían observarse os cadáveres e as súas feridas[26]. Contra o que puidese pensarse, estas imaxes non axudaban a deslexitimar a violencia, senón que engadían morbo ou sensacionalismo, ademais de mostrar a vulnerabilidade das vítimas e o poder destrutor dos seus asasinos.

Egin ou *Punto y Hora de Euskal Herria* procedían doutra maneira: suavizaban os efectos do atentado (non mostraban a dor dos familiares) e subliñaban todo aquilo que puidese desacreditar as vítimas. O obxectivo era facer dixerible o suceso para a comunidade afín a ETA. Estes medios ás veces reproducían imaxes en vida de certas vítimas mortais, tales como mandos do exército, escollendo, por exemplo, aquelas nas que aparecesen cunha expresión agresiva. Tratábase de trasladar así unha sensación de distancia respecto ao finado, insinuando a súa suposta fereza e non as súas características máis persoais[27].

Novamente hai que mencionar o asasinato de Miguel Ángel Blanco, en xullo de 1997, como un fito. A partir deste, a prensa aumentou substancialmente o espazo dedicado ás vítimas do terrorismo. Así, em-

pezamos a coñecer máis detalles sobre as súas biografías, estudos, traballo etc. Era unha forma de poñer rostro a estas; en suma, de humanizalas. Tras o asasinato do xove concelleiro de Ermua, *El Correo* duplicou as páxinas con información sobre atentados mortais. O mesmo ocorreu noutros diarios como *El País* ou *Deia*, pero non en *Egin*, no que apenas houbo cambios[28].

Máis alá do seu labor na prensa ou noutros medios de comunicación, diversos xornalistas e escritores emprenderon proxectos máis longos que frutificaron nunha desigual bibliografía sobre ETA. Un libro que narra pronto (1993) o atentado contra Pardines é o de José María Irujo e Ricardo Arques, *ETA: a derrota das armas*. O episodio é mencionado brevemente, pero non se equivoca en ningún dato fundamental[29].

Foi na data emblemática de 1997 cando apareceu *Contra la barbarie*, de José María Quella, que ten o mérito de ser o primeiro libro centrado nas vítimas do terrorismo. O autor relataba diferentes historias de vida e incluía unha listaxe completa, ata entón inédita, dos asasinados por ETA[30]. Trátase dun traballo que en datas recentes foi completado e actualizado noutras investigacións.

Destaca polo seu rigor e amplitude *Vidas rotas*, que debemos ás plumas de Rogelio Alonso, Florencio Domínguez e Marcos García Rey. Nas súas máis de mil páxinas non hai espazo para a épica militante. A obra dignifica as vítimas mortais de ETA dunha maneira tan sinxela como eficaz: lembra todos os seus nomes e apelidos, o lugar e a data do atentado, achega datos sobre as súas vidas a través de testemuños dos familiares, declaracións públicas etc., e identifica os verdugos citando as sentenzas polas que foron condenados. A entrada dedicada a José Antonio Pardines recolle todos eses detalles. Búscase así contar a verdade sen adornos literarios, con profusión de fontes[31].

Hoxe, grazas ao traballo de varios xuristas, asociacións de vítimas e xornalistas, sabemos que ao redor dun terzo dos asasinatos cometidos por ETA quedaron sen resolver. Entre eles hai casos nos que os responsables faleceron posteriormente en tiroteos coa policía ou en diferentes circunstancias, pero tamén hai outros que permanecen impunes. Juanfer Fernández Calderín, ex-xefe de prensa de COVITE, o Colectivo de Vítimas do Terrorismo, publicou os resultados das súas indagacións respecto diso en *Agujeros del sistema*[32].

Os libros xornalísticos sobre ETA conforman un grupo moi heteroxéneo. Os mencionados efectúan achegas substanciais ao coñecemento. É o caso tamén da magna obra en tres volumes coordinada por Javier Marrodán sobre o terrorismo en Navarra[33]. Agora ben, hai outros autores aos que lles resulta indiferente a autenticidade dos datos

que proporcionan. Nas páxinas de *ETA naceu nun seminario*, un título que se converteu nun clixé sobre a banda, Álvaro Baeza afirma o seguinte: «como o coche [no que viaxaban Echebarrieta e Sarasketa] non se detivo, Pardines montou na súa bicicleta e perseguiuno ata que logrou que se detivese (…) despois Echebarrieta dispara a queimarroupa sobre el. Vinte e cinco anos de vida caeron feridos á cuneta, despois tiveron que rematalo»[34]. A pesar da falta de medios da Garda Civil da época, Pardines dispoñía dunha moto. Baeza non parece sorprenderse porque un home a lombos dunha bicicleta consiga dar alcance a un coche en marcha e facer que pare. Tras esta proeza, é un detalle menor lembrar que Pardines non caeu a ningunha cuneta, senón sobre o asfalto da estrada.

Outras veces non cabe falar de erros enormes, senón de interpretacións tendenciosas. No seu *Diario privado de la guerra vasca*, Antoni Batista asegura que «mataron o garda civil José Pardines, cando ao interceptalos nun control descubriu que levaban documentación falsa e levou a man á cartucheira». Non hai indicios para manifestar que o garda fixo este último xesto, pero así se logra suxerir unha idea de enfrontamento no que Pardines tentou levar a iniciativa, pero Echebarrieta se adiantou ao seu rival. En canto á posterior morte de Txabi Echebarrieta, Batista recolle a versión da nai do dirixente de ETA, que asevera, tamén sen probas, que os axentes dispararon «a queimarroupa» ao seu fillo[35].

Entre os xornalistas comprensivos cos obxectivos do nacionalismo vasco radical destaca o estadounidense Mark Kurlansky, autor de *A historia vasca do mundo*. Nas poucas liñas coas que ventila os sucesos que lles custaron a vida a Pardines e a Echebarrieta, inverte os termos para cualificar o primeiro de «morte» e o segundo de «asasinato»[36]. A súa obra ten unha versión en castelán e outra en inglés para o público anglosaxón e, do mesmo xeito que a de Baeza, coñeceu varias reimpresións. Esa capacidade de difusión, que afortunadamente tamén tiveron traballos serios como *Vidas rotas*, contrasta coa limitada tirada da maioría dos traballos académicos.

III. OBRAS ACADÉMICAS

As monografías reunidas neste apartado teñen unha intención científica. Con todo, entre elas tamén hai algunhas, como as de Francisco Letamendía, politólogo e ex-diputado por HB, elaboradas desde os presupostos da «esquerda abertzale», polo que cabería situalas no bloque da literatura militante. Con todo, hai unha diferenza cos libros de Lorenzo Espinosa que me decantou por situar a este no primeiro

grupo e a Letamendía entre os académicos: o último publicou con editoriais comerciais xeneralistas e non baixo o selo propio do nacionalismo vasco radical. En todo caso, convén recoñecer que este criterio é discutible e que os tres conxuntos de libros non son compartimentos estancos, senón que hai casos abertos a debate, nos que se suman características de dous tipos de literatura.

Os libros académicos consultados proceden de diferentes disciplinas. A maioría son de historia, pero tamén os hai de socioloxía, antropoloxía ou filosofía. O primeiro historiador que se detivo no caso de Pardines, describindo o contexto no que se produciu o seu asasinato, aínda que sen empregar ese termo, foi Gurutz Jáuregui. Este é o seu relato: «As medidas policiais endurécense notablemente, como consecuencia da campaña activista iniciada por ETA hai xa un ano. O 7 de xuño de 1968, o garda civil José Pardines é morto nun control de estrada xunto a Tolosa e, algo máis tarde, é morto pola Garda Civil Francisco Javier (Txabi) Etxebarrieta, membro do Comité Executivo de ETA»[37].

O tamén historiador John Sullivan escribiu outro libro temperán sobre ETA e a súa contorna, onde afirma que «en xuño de 1968, Txabi Etxebarrieta e outro liberado, Iñaki Sarasqueta, viaxaban nun coche cando un garda civil de tráfico que se atopaba de servizo lles deu o alto. Txabi levaba pistola, como era costume entre os liberados de ETA. A posesión de esta arma, de ser detectada, sería motivo dunha longa condena de cárcere. Txabi, con obxecto de evitar semellante sorte, disparou e matou o garda civil»[38]. Estas frases quedan moi lonxe do estilo da literatura militante. Aquí dise claramente quen matou a quen, algo que pode parecer elemental, pero vimos que a miúdo é imposible de atopar noutro tipo de textos. Ademais, manéxanse fontes de primeira man: Sullivan entrevistou a Sarasketa. Tamén se formula unha interpretación plausible dos motivos que guiaron o asasino a actuar da maneira como o fixo. Se alguén cre que debe levar encima unha pistola, poida que acabe utilizándoa contra un semellante, amparándose precisamente na convicción de que ese non é o seu semellante. Aquela foi a primeira vez de moitas. E nunca foi inevitable[39].

Algúns libros xornalísticos foron fundamentais no camiño cara á visibilización das vítimas. Salvo excepcións, neste punto a literatura académica foi por detrás. Con todo, a última achegou unha análise de fondo e claves para comprender un fenómeno tan complexo como o terrorismo e para deconstruír os tópicos que o abertzalismo radical presenta como axiomas absolutos; entre eles, a inevitabilidade da violencia[40]. Vexamos algúns exemplos. Juan Aranzadi escribiu, sen componendas, que Echebarrieta «elixiu pegarlle un tiro» a Pardines «cando

este comprobaba a documentación do coche en que viaxaba». Profundando nesa liña, Aranzadi subliñou que «non só se "esqueceu" que foi Etxebarrieta o primeiro en matar (que foi ETA a que volveu introducir deliberada e voluntariamente a Morte na contenda política) senón que pronto se "esqueceu" ata a existencia da súa vítima, o garda Pardiñas (sic), co que, convertido xa o criminal en vítima e mártir, o seu sangue pasou a reclamar vinganza e ETA puido presentar o asasinato do coñecido torturador Manzanas(…) como unha reacción á violencia franquista»[41].

Fernando Molina, autor dunha biografía de Mario Onaindia, unha das poucas dispoñibles sobre unha figura clave da historia recente vasca, segue a mesma liña de reflexión. A dicir de Molina, «en 1968, a ETA en que [Onaindia] militaba recorreu por primeira vez á violencia directa (…). Os asasinatos de José Antonio Pardines e Melitón Manzanas dotaron os seus activistas dun poder transcendente, o de administrar a vida e a morte en nome da patria. Para iso contaron coa preceptiva figura do mártir, Javier Etxebarrieta, aquel que abrira camiño dando exemplo»[42]. Aquí non se fala da violencia como un fenómeno que «sucede» como caído do ceo, senón como un instrumento polo que se opta porque pode ser eficaz para alcanzar certos propósitos, como polarizar a poboación ou sementar o medo entre os opoñentes.

Agora ben, a literatura académica é filla do seu tempo. Os seus contidos e prioridades van variando ao compás dos novos contextos. Houbo períodos nos que Pardines, do mesmo xeito que o resto de vítimas de ETA, practicamente estiveron ausentes do mapa. Como denunciou Jon Juaristi, a miúdo as «elipses» mediante as que desaparecían as referencias ao asasinato de Pardines tiñan pouco de involuntarias[43].

IV. BIBLIOMETRÍA

Nos últimos tempos a bibliometría serviu sobre todo para elaborar índices de impacto das publicacións académicas. Pero máis alá do labor autorreferencial de enumerar as citas que aparecen nuns artigos científicos sobre outros artigos científicos, hai un campo fértil para o coñecemento histórico. A análise dos contidos da produción literaria di moito sobre as características dun momento e dun lugar.

Como adiantaba na introdución, confeccionei unha base de datos con 70 libros. Por motivos obvios, non incluín aqueles cuxo marco cronolóxico non comprende o ano 1968. Tampouco os que non fan un seguimento dos feitos máis destacados en relación co terrorismo, senón

que parten dun enfoque sincrónico ou estático. Dos que si están, só dous apareceron durante a ditadura franquista, outros catro nos anos da Transición e o resto xa en democracia. A maioría (48) viu a luz a partir de 1997.

Cabe discutir a inclusión de certas obras nalgunha das tres categorías. Xa vimos un exemplo, pero podería poñerse outro. Entre 1979 e 1981, a editorial Hordago publicou unha recompilación de documentos de ETA en 18 volumes[44]. Esta obra é unha ferramenta de consulta de fontes primarias que non concorda coas características da literatura militante. Con todo, para os efectos desta análise decidín incluíla nese grupo por reproducir a visión de ETA sobre sucesos que incumben á súa historia.

José Antonio Pardines aparece citado en 50 dos libros, isto é, no 71% dos casos. Noutras tres ocasións (sempre en libros militantes) mencionano simplemente como un «axente da Garda Civil» e no 24% omítese calquera referencia á súa persoa. Distinguir segundo o tipo de literatura é relevante a este respecto, porque as obras ligadas á «esquerda abertzale» borran das súas páxinas a Pardines exactamente a metade das veces, mentres a porcentaxe de citas ascende ao 86% nos libros xornalísticos e ao 77% nos académicos.

Tamén é interesante comprobar a evolución das citas a Pardines ao longo do tempo. Só un 45% dos libros publicados antes de 1997 o mencionan expresamente. A partir desa data a cifra de citas polo seu nome e apelidos elévase ao 83%, case o dobre, e as omisións absolutas redúcense ao 13%. Estes datos concordan coa observación feita máis arriba sobre o maior espazo que se empezou a dedicar na prensa para falar das vítimas do terrorismo a raíz do secuestro e asasinato de Miguel Ángel Blanco. Como pode comprobarse, non foi así só nos diarios.

Hai outro aspecto rechamante: detéctase unha evolución temporal mesmo na literatura militante. Se antes de 1997 soamente se citaba a Pardines nun 29% deste tipo de obras, despois atopámonos cun 60%. Naturalmente, isto non representa unha aproximación do nacionalismo vasco radical cara ás vítimas de ETA, senón que lles resultaba máis complicado ignoralas completamente.

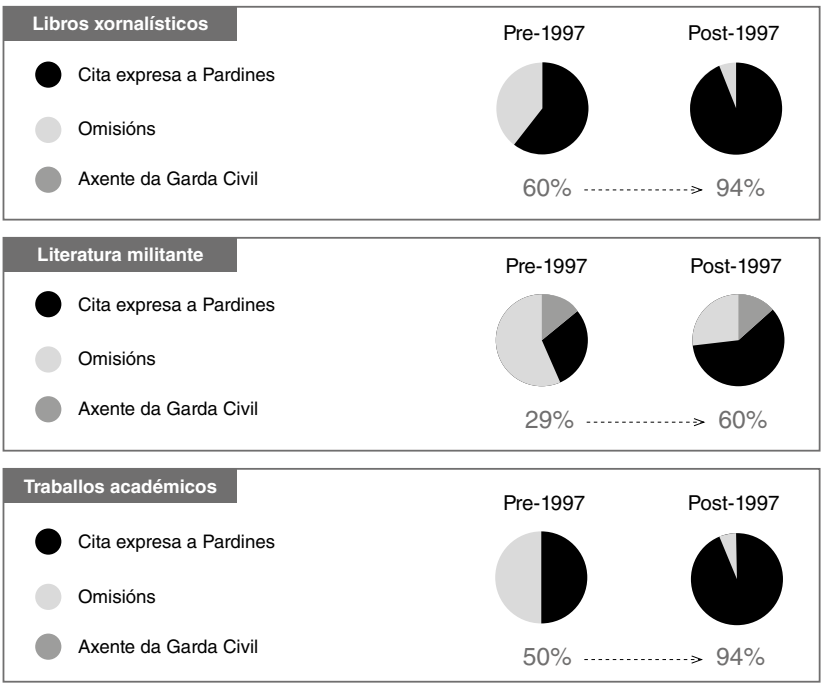
TÁBOA 2
Citas a Pardines ou omisións por tipo de literatura e período

		«Axente da GC»	*Cita polo seu nome*	*Omisión*	*Total xeral*
Libros xornalísticos	SubTotal	0%	86%	14%	22
	Pre-1997	0%	60%	40%	5
	Post-1997	0%	94%	6%	17
Literatura militante	SubTotal	14%	50%	36%	22
	Pre-1997	14%	29%	57%	7
	Post-1997	13%	60%	27%	15
Traballos académicos	SubTotal	0%	77%	23%	26
	Pre-1997	0%	50%	50%	10
	Post-1997	0%	94%	6%	16
Total xeral		4%	71%	24%	70

FONTE: elaboración propia.

Os datos que acabamos de ver contrastan co número de citas a Melitón Manzanas, que aparece polo seu nome no 93% dos libros; é dicir, en todos salvo en cinco. Xa sabemos que o de Manzanas foi o primeiro asasinato planificado por ETA. É obvio que, dada a súa fama de torturador, na literatura militante interesa subliñar este caso fronte ao de Pardines. Pero os outros tipos de libros tamén lle prodigan sempre máis espazo ao comisario da Brigada de Investigación Social que ao garda de tráfico. Pardines só predomina nun 13% de todos os libros. O propio franquismo deulle preeminencia ao asasinato deste último, tras o que se decretou un estado de excepción en Guipúscoa. Pero desde un punto de vista histórico, o asasinato de Pardines ten relevancia por ser o primeiro e por iniciar a espiral acción-reacción xunto coa posterior morte de Echebarrieta.

GRÁFICO 1
Proxección da táboa 2.
Citas a Pardines ou omisións por tipo de literatura e período.



FONTE: elaboración propia.

TÁBOA 3
Cita predominante: Pardines ou Manzanas[45]

	Manzanas	*Pardines*	*Ningún*	*Total xeral*
Libros xornalísticos	45%	14%	41%	22
Literatura militante	82%	0%	9%	20
Traballos académicos	65%	23%	12%	26
Total xeral	64%	13%	20%	68

FONTE: elaboración propia.

Se comparamos o espazo dedicado a Pardines e ao seu asasino, novamente atopamos que Echebarrieta predomina nun 76% dos libros,

mentres que as mencións a Pardines só prevalecen en dez das 70 obras. Se imos un paso máis alá e diferenciamos segundo o tipo de literatura, obtemos que os datos sobre Echebarrieta sobresaen en todos os libros militantes, sen excepción, e nada menos que no 86% dos académicos.

TÁBOA 4
Cita predominante: Pardines ou Echebarrieta

	Echebarrieta	*Pardines*	*Total xeral*
Libros xornalísticos	67%	33%	21
Literatura militante	100%	0%	20
Traballos académicos	86%	14%	22
Total xeral	84%	16%	63

FONTE: elaboración propia.

Ademais, en tres dos libros asegúrase que Melitón Manzanas foi a primeira vítima mortal de ETA, unha confusión que en parte se explica polo protagonismo adquirido por este policía, e noutros cinco dise que foi a nena Begoña Urroz, alcanzada por unha explosión na estación de trens de Amase de San Sebastián, en 1960. A estas alturas quedou aclarado que o responsable de colocar a devandita bomba foi o DRIL, unha organización antisalazarista e antifranquista que se mantivo en activo ata 1964 (ver o capítulo III).

Finalmente, cabe dicir que apenas un 36% do total das obras falan do «asasinato» de Pardines. Este termo non se emprega en ningún libro militante, os cales non se saen do guión dogmático, e só aparece na metade dos académicos, onde non é raro atopar eufemismos como «caer» ou «resultar morto».

CONCLUSIÓNS

Os datos confirman que as vítimas do terrorismo estiveron desprazadas do espazo público durante moitos anos; unha ausencia non só física, senón tamén perceptible no ámbito social e intelectual. Isto empezou a cambiar nas últimas décadas, sobre todo desde finais dos noventa, pero aínda queda camiño por percorrer. Os historiadores e outros científicos sociais, así como os xornalistas e en xeral os creadores de opinión, temos unha gran responsabilidade á hora de escoller que e como contar o terrorismo.

Coincido con Joseba Arregi, cuxa formulación é diáfana: tratándose deste tema non podemos pretender ser neutrais, porque nivelariamos unha organización terrorista co Estado de dereito ao que se enfrontou[46]. Isto non significa que debamos ignorar certas ilegalidades cometidas en nome da loita antiterrorista, nin que haxa que utilizar forzosamente conceptos como terrorismo, pero si é preciso evitar relativizacións e equiparacións inxustas. Hai autoras de peso, como Donatella della Porta, que prefiren falar de «violencia política clandestina» porque opinan que «terrorismo» é ambiguo e está suxeito a utilizacións políticas espurias[47]. Pero se se evitan eses abusos perniciosos, cuxo risco existe, considero que «terrorismo» serve para denotar claramente o principal efecto que persegue esa ferramenta de poder: sementar o medo entre os opoñentes.

Isto enseguida suscita un debate máis amplo sobre a subxectividade do historiador. Sen ánimo de profundar neste, o que nos levaría moi lonxe, si quixese rescatar dúas citas clarificadoras. Lucien Febvre situouse contra aqueles historiadores que, «como o fiscal dunha película policíaca, se dedíca[n] a esixir as penas máis severas contra os actores ou os comparsas da historia en nome dunha moral que varía nos seus principios» ou deixándose levar pola súa ideoloxía de esquerdas ou de dereitas. En efecto, proseguía Febvre, «a historia non é xulgar; é comprender e facer comprender»[48]. Merece a pena deterse nesta frase porque contén unha útil declaración de principios que non debe ser interpretada mal. En primeiro lugar, comprender non significa xustificar os comportamentos dos nosos protagonistas, senón buscar os factores que explican por que as cousas sucederon dunha forma e non doutra. En segundo lugar, convén sempre chamar as cousas polo seu nome. Se estamos ante un asasinato, usemos tal concepto. Isto non implica usurpar a tarefa do xuíz, senón aplicar a terminoloxía con precisión. Xulga máis quen se refire a tal suceso mediante circunloquios que branquean a realidade, que aqueloutro cuxo relato parece «duro», cando resulta que a historia tamén o foi.

Podemos combinar este consello de Febvre coa defensa de Tony Judt dunha historia «asertiva». Un historiador sen opinións, afirmou Judt, non resulta interesante, porque se limita a concatenar vicisitudes do pasado como un trapeiro acumula roupa nun colector. Non habería que poñer reparos a recoñecer que temos un papel activo no relato dos feitos pretéritos, o que non confire liberdade para embutilos en prexuízos partidistas, senón capacidade para escoller que factores explican os procesos históricos e cales foron máis ou menos relevantes, sempre sobre a base da documentación e procedendo con honestidade[49].

É imposible saber se Febvre (1878-1956) e Judt (1948-2010), dous grandes historiadores pertencentes a dúas xeracións distintas, aceptarían

a compatibilidade dos dous asertos que eu vinculei á hora de escribir historia: non terse por un fiscal, sen por iso deixar de ser «incisivo». Pero esa relación paréceme suxestiva e, sobre todo, resulta práctica á hora de analizar fenómenos que provocaron tanto sufrimento como o terrorismo, máis cando aínda persisten actitudes que o lexitiman.

Autores como Lorenzo Espinosa ou Egaña Sevilla optan por subliñar a existencia dun conflito étnico secular, cunha violencia previa e allea, a dos «españois», que explicaría a aparición dunha resposta posterior e defensiva, a de ETA. Para manter isto, necesitan esvaecer a Pardines nos seus relatos, mentres presentan a Echebarrieta, traslado do pobo vasco, como un mártir e como a auténtica vítima. A literatura militante fundaméntase en tendencias apoloxéticas. Pero non foi estraño, sobre todo nas décadas de 1970-1990, que en libros xornalísticos e mesmo en obras académicas aparecesen interpretacións e conceptos que suavizaban en distintos graos a traxectoria e os efectos de ETA, ben por trazar análises panorámicas sen deterse nas persoas de carne e óso, ben por afinidade dos seus autores con algún dos obxectivos do nacionalismo radical, ben por perseguir esa suposta «imparcialidade» á que se refería Arregi.

As mellores achegas da historiografía van por outro camiño. Resumindo moito, diríase que o contexto histórico inflúe sen predeterminar. Inflúe, por exemplo, á hora de explicar a magnitude do terrorismo. Pero non presupón a aparición e o desenvolvemento deste. En último termo, son os suxeitos, afectados pero non obrigados polas súas circunstancias, os que elixen que actitude adoptar. E, como tantas veces se sinalou, convén lembrar que o terrorismo sempre é o recurso dunha minoría radicalizada. Aquí fago miñas as palabras de Ute Daniel, para quen «a miña decisión persoal lévame a preferir que os suxeitos históricos sobre os que leo, oio ou escribo se recoñezan como actuantes, é dicir, como suxeitos pertencentes a situacións históricas nas que actúan ou ante as que reaccionan, que experimentan ou non cambios no tempo e que teñen que velas con outros suxeitos con quen mantén ou establecen relacións ou cos que non queren ter nada que ver. Noutras palabras: quererían contemplar os suxeitos históricos como persoas dotadas da mesma capacidade de acción que reclamo para min, pois niso reside, na miña opinión, o motivo da miña dedicación á historia»[50].

A partir de aí, á hora de relatar episodios tráxicos do pasado pódese optar por un enfoque «frío», como o do libro de Javier Gómez sobre a represión franquista en Áraba, ou outro máis «moral», como o visible nalgúns traballos de Luís Castells sobre o terrorismo de ETA. Estes autores proceden con rigor, sen ocultar datos incómodos. A súa finalidade é profundar no coñecemento do que ocorreu. Ambos ilustran as súas exposicións con exemplos micro, con casos concretos que achegan

rostro humano. Describen os feitos aforrando en adxectivos e sen buscar o lado emocional. Pero o segundo engade unha intención moral, sempre subordinada á procura da verdade[51]. Son enfoques en parte diferentes, pero non opostos: poden atoparse e dialogar, grazas ao seu respecto polo método científico. Elixa a forma que se elixa, o relato, como se fai nestes casos, hase de construír sobre as fontes, non sobre os prexuízos.

BIBLIOGRAFÍA EMPREGADA NA ANÁLISE BIBLIOMÉTRICA

1. Literatura militante

Agirre, Joxean (coord.) (2012): *No les bastó Gernika. Euskal Herria, 1960-2010*. Andoain: Euskal Memoria Fundazioa.

Alonso, Fernando (2005): *Por qué luchamos los vascos*. Tafalla: Txalaparta.

Álvarez Enparantza, José Luis (1997): *Euskal Herria en el horizonte*. Tafalla: Txalaparta.

Arzuaga, Julen (2012): *Oso latza izan da. La tortura en Euskal Herria*. Andoain: Aise Liburuak e Euskal Memoria Fundazioa.

Bruni, Luigi (1987): *ETA. Historia política de una lucha armada I*. Tafalla: Txalaparta.

Casanova, Iker (2010): *ETA 1958-2008: Medio siglo de historia*. Tafalla: Txalaparta.

Casanova, Iker e Asensio, Paul (1999): *Argala*. Tafalla: Txalaparta.

Egaña Sevilla, Iñaki (2011): *El Franquismo en Euskal Herria. La solución final*. Andoain: Euskal Memoria Fundazioa.

Egaña Sevilla, Iñaki (2015a): *Iheslariak. Exilio vasco*. Andoain: Aise Liburuak e Euskal Memoria Fundazioa.

Egaña Sevilla, Iñaki (2015b): *Nuevo diccionario histórico político de Euskal Herria*. Tafalla: Txalaparta.

Egaña Sevilla, Iñaki (2017): *Breve historia de ETA*. Tafalla: Txalaparta.

Equipo Hordago (1979): *Documentos Y*. San Sebastián: Lur, vol. VII.

Idigoras, Jon (2000): *El hijo de Juanita Gerrikabeitia*. Tafalla: Txalaparta.

Lorenzo Espinosa, José María (1993): *Txabi Etxebarrieta. Armado de palabra y obra*. Tafalla: Txalaparta.

Lorenzo Espinosa, José María (1995): *Historia de Euskal Herria. Tomo III: el nacimiento de una nación*. Tafalla: Txalaparta.

Lorenzo Espinosa, José María (ed.) (1996): *Txabi Etxebarrieta. Poesía* y otros escritos. Tafalla: Txalaparta.

Madariaga, Julen (2014): *Egiari zor*. San Sebastián: Erein.

Monzón, Telesforo (1986): *Hitzak eta idazkiak*. S. l.: Jaizkibel.

Núñez, Luis (coord.) (1993): *Euskadi eta Askatasuna. Euskal Herria y la Libertad, 1966-1969. La V Asamblea*. Tafalla: Txalaparta, vol. II.

Pereira, Rui (2001): *La guerra desconocida de los vascos*. Tafalla: Txalaparta.

Zabalza, Ricardo (Colectivo) (2000): *Voluntarios. Semillas de libertad*. Tafalla: Txalaparta.

Zabalza, Ricardo (Colectivo) (2015): *ETA: una historia en imágenes, 1951-1978*. Tafalla: Txalaparta.

2. Ensaios e libros periodísticos

Alonso, Rogelio; Domínguez, Florencio e García, Marcos (2010): *Vidas rotas. Historia de los hombres, mujeres y niños víctimas de ETA*. Madrid: Espasa.
Arjona, Daniel e Fernández, Silvia (coords.) (2006): *1968: las primeras víctimas de ETA*. Madrid: Unidad Editorial.
Aulestia, Kepa (1993): *Días de viento sur. La violencia en Euskadi*. Barcelona: Antártida - Empúries.
Aulestia, Kepa (1998): *HB. Crónica de un delirio*. Madrid: Temas de Hoy.
Baeza, Álvaro (1995): *ETA nació en un seminario: el gran secreto: historia de ETA de 1952-1995*. Madrid: ABL.
Batista, Antoni (1999): *Diario privado de la guerra vasca*. Barcelona: Plaza y Janés.
Bizkarralegorra Otazua, Elisabete (2017): *Ser basque izan: la resistencia vasca no violenta en el franquismo (1957-1977)*. San Sebastián: Utriusque Vasconiae.
Calleja, José María (1997): *Contra la barbarie. Un alegato a favor de las víctimas de ETA*. Madrid: Temas de Hoy.
Calleja, José María (2006): *Algo habrá hecho. Odio, muerte y miedo en Euskadi*. Madrid: Espasa.
Calleja, José María e Sánchez-Cuenca, Ignacio (2006): *La derrota de ETA: de la primera a la última víctima*. Madrid: Adhara.
Carcedo, Diego (2004): *Sáenz de Santamaría: el general que cambió de bando*. Madrid: Temas de Hoy.
Feijoo, María (2016): *Zagales: de Extremadura a Zarautz durante la gran emigración*. Zarauz: Ayuntamiento de Zarautz.
Fernández Calderín, Juanfer (2014): *Agujeros del sistema. Más de 300 asesinatos de ETA sin resolver*. Vitoria: Ikusager.
Gurruchaga, Carmen (2001): *Los jefes de ETA*. Madrid: La Esfera de los Libros.
Irujo, José María e Arques, Ricardo (1993): *ETA, la derrota de las armas: todas las sombras, secretos y contactos de la organización terrorista al descubierto*. Barcelona: Plaza & Janes.
Kurlansky, Mark (2015): *La historia vasca del mundo*. Bilbao: El Gallo de Oro.
Marrodán, Javier (coord.) (2013): *Relatos de plomo. Historia del terrorismo en Navarra, 1960-1986*. Pamplona: Gobierno de Navarra, vol. I.
Morán, Gregorio (2003): *Los españoles que dejaron de serlo: cómo y por qué Euskadi se ha convertido en la gran herida histórica de España*. Barcelona: Planeta. (1.ª ed.: 1982).
Portell, José María (1974): *Los hombres de ETA*. Madrid: Dopesa.
Sánchez, Manuel e Simón, Manuela (2017): *Historia de un desafío. Cinco décadas de lucha sin cuartel de la Guardia Civil contra ETA*. Barcelona: Península.
Segura, Antoni (2009): *Euskadi: crónica de una desesperanza*. Madrid: Alianza.
Silva, Lorenzo; Sánchez, Manuel e Araluce, Gonzalo (2017): *Sangre, sudor y paz. La Guardia Civil contra ETA*. Barcelona: Península.

3. Obras académicas

Aranzadi, Juan (2001): *El escudo de Arquíloco. Sobre mesías, mártires y terroristas. Vol. I. Sangre vasca*. Madrid: Antonio Machado.
Aranzadi, Juan; Juaristi, Jon e Unzueta, Patxo (1994): *Auto de terminación. (Raza, nación y violencia en el País Vasco)*. Madrid: El País Aguilar.

ARETXAGA, Begoña (1988): *Los funerales en el nacionalismo vasco radical. Ensayo antropológico*. San Sebastián: Baroja.
ARREGI, Joseba (2015): *El terror de ETA: la narrativa de las víctimas*. Madrid: Tecnos.
CASANELLAS, Pau (2014): *Morir matando. El franquismo ante la práctica armada. 1968-1977*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
CASQUETE, Jesús (2009a): *En el nombre de Euskal Herria. La religión política del nacionalismo vasco radical*. Madrid: Tecnos.
CLARK, Robert P. (1984): *The Basque Insurgents: ETA, 1952-1980*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
ELORZA, Antonio (coord.) (2000): *La historia de ETA*. Madrid: Temas de Hoy.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka (2016): *La voluntad del gudari. Génesis y metástasis de la violencia de ETA*. Madrid: Tecnos.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka e LÓPEZ ROMO, Raúl (2012): *Sangre, votos, manifestaciones. ETA y el nacionalismo vasco radical (1958-2011)*. Madrid: Tecnos.
GARMENDIA, José María (1979): *Historia de ETA*. San Sebastián: Haranburu, vol. II.
GRANJA, José Luis de la (2000): *El nacionalismo vasco (1876-1975)*. Madrid: Arco Libros.
IBARRA, Pedro (1989): *La evolución estratégica de ETA. De la «guerra revolucionaria» (1963) hasta después de la tregua (1989)*. San Sebastián: Kriselu (1.ª ed.: 1987).
JÁUREGUI, Gurutz (1985): *Ideología y estrategia política de ETA. Análisis de su evolución entre 1959 y 1968*. Madrid: Siglo XXI. (1.ª ed.: 1981).
JUARISTI, Jon (1997): *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*. Madrid: Espasa.
JUARISTI, Jon (1999): *Sacra Némesis. Nuevas historias de nacionalistas vascos*. Madrid: Espasa.
LETAMENDIA, Francisco (1994): *Historia del nacionalismo vasco y de ETA*. San Sebastián: R&B. 3 vols.
LÓPEZ ROMO, Raúl (2015): *Informe Foronda: los efectos del terrorismo en la sociedad vasca*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
MOLINA, Fernando (2012): *Mario Onaindia (1948-2003). Biografía patria*. Madrid: Biblioteca Nueva.
MURO, Diego (2007): *Ethnicity and violence: the case of radical Basque nationalism*. New York: Routledge.
PABLO, Santiago de (2017): *Creadores de sombras: ETA y el nacionalismo vasco a través del cine*. Madrid: Tecnos.
PAYNE, Stanley G. (1974): *El nacionalismo vasco: de sus orígenes a la ETA*. Barcelona: Dopesa.
SÁEZ DE LA FUENTE, Izaskun (2002): *El Movimiento de Liberación Nacional Vasco, una religión de sustitución*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio (2001): *ETA contra el Estado. Las estrategias del terrorismo*. Barcelona: Tusquets.
SULLIVAN, John (1988): *El nacionalismo vasco radical, 1959-1986*. Madrid: Alianza.
WIEVIORKA, Michel (1991): *El terrorismo. La violencia política en el mundo*. Barcelona: Plaza & Janés.

CAPÍTULO V

DO HOME AO SÍMBOLO. PARDINES, A PRIMEIRA VÍTIMA DE ETA

José Antonio Pérez Pérez
Universidade do País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Javier Gómez Calvo
Universidade do País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

O 23 de setembro de 2015 a DGSI, *Direction Générale da Sécurité Intérieure*, e a Garda Civil detiveron a David Plá e Iratxe Sorzábal Díaz, os dous últimos responsables de ETA naqueles momentos. Ocorreu no transcurso dunha operación conxunta levada a cabo por ambas as policías en Saint Étienne de Baigorry (Francia). Os detidos eran dous dos tres terroristas encapuchados que anunciaran en outubro de 2011 o cesamento definitivo da «actividade armada» da organización terrorista a través dunha gravación de vídeo[1]. Pouco despois do anuncio do fin do terrorismo, os dous etarras instaláronse en Noruega á espera de iniciar unha negociación co Goberno español, tal e como expuña a Declaración de Ayete asinada por un grupo de personalidades internacionais o 17 de outubro de 2011 en San Sebastián. Con todo, o Executivo, que entón encabezaba xa Mariano Rajoy, negouse a levar a cabo tal negociación. Os representantes etarras, entre os que estaba tamén Josu Ternera, foron expulsados do país o 18 de febreiro de 2013, por mor dos desacordos mantidos coa Comisión Internacional de Verificación que actuaba co aval do executivo noruegués.

Por iso, a operación policial impulsada a partir das investigacións da Garda Civil tiña un enorme simbolismo, tamén desde o punto de vista político e histórico. E necesitaba dun nome que estivese á altura das circunstancias, un que se lembrase para sempre e que ao mesmo

tempo, servise para renderlles homenaxe ás vítimas dunha organización terrorista que durante cincuenta anos acabara coa vida de máis de oitocentas cincuenta persoas. O nome elixido non podía ser outro que «Operación Pardines», en memoria do seu compañeiro asasinado o 7 de xuño de 1968, a primeira vítima de ETA. Nunha nota difundida pola propia Benemérita subliñouse a importancia simbólica do nome desta operación: «Os etarras poñen os seus comandos o nome de terroristas que resultaron mortos cando querían matar; nós honramos os nosos heroes con operacións coma esta».

Foi, sen dúbida, unha homenaxe cargada dun profundo simbolismo que pretendía recalcar a importancia daquela operación antiterrorista e pechar un dos capítulos máis sinistros da democracia en España.

I. JOSÉ ANTONIO PARDINES, O SIMBOLISMO DA PRIMEIRA VÍTIMA DE ETA

O lugar onde foi asasinado José Antonio Pardines Arcay aquela tarde de xuño de 1968 é hoxe en día un espazo tan anódino e inhóspito como o era entón, un tramo de estrada e unha beiravía como calquera outro da Nacional I entre Madrid e Irún[2]. Non existe hoxe en día nel ningún tipo de placa, ronsel ou inscrición que lembre aquel crime[3]. E foi así durante décadas, polo menos ata 1993, cando o xenial e controvertido escultor vasco Jorge Oteiza protagonizou unha soada polémica, unha máis, ao pretender unir aquel lugar absolutamente esquecido á saída da localidade guipuscoana de Aduna onde caeu asasinado Pardines, con outro punto, Venta Aundi, en Tolosa, o mesmo onde resultou morto o seu asasino, Txabi Echebarrieta, un lugar, este si, cargado dun enorme simbolismo que foi durante décadas obxecto de veneración por parte do mundo abertzale[4].

Oteiza colaborara con Echebarrieta na fronte cultural de ETA a mediados dos anos sesenta, mesmo debuxara unha das portadas de *Zutik*, o boletín de prensa da organización, e sentía un enorme aprecio por aquel mozo culto e inquieto de aspecto fráxil e intelectual, a quen pretendía render homenaxe 25 anos despois da súa morte. O escultor vasco recibiu o 22 de marzo de 1993 un burofax do Ministerio de Xustiza e Interior, presidido entón polo socialista Juan Alberto Belloch. A mensaxe ía asinada por un dos seus asesores, José Luis Zalbide, un histórico ex-dirixente de ETA.

Tres décadas despois Zalbide evolucionara politicamente ata o punto de formar parte do equipo do Ministerio de Xustiza e Interior, onde se vivían momentos de enorme tristeza. ETA acababa de asasinar un garda civil en San Sebastián uns días antes, Emilio Castillo López de

la Franca, un cabo da Benemérita, e aquela pretensión de unir simbolicamente a memoria de Pardines e a memoria do seu asasino incomodou o ministerio. Zalbide, co ton afectuoso e reverencial de quen se dirixe persoalmente a un dos creadores do santuario sacro de Aránzazu, outro lugar mítico do nacionalismo, respondeulle o seguinte:

> Quérote, e dóeme profundamente o inferno que estás a atravesar. Sei que te sentes como o apóstolo número 13, que xa intuíches hai case corenta anos. Entendo todo o que dis e tamén te comprendo. Quixese colocar persoalmente o Par Móbil no lugar no que caeu Txabi [Echebarrieta], pero temo que iso non será posible mentres o monstro que entón procreamos siga matando seres humanos. Polo mesmo, penso que sobre o Guggenheim pódese pensar todo, dicir todo, facer todo... menos invocar o Demo na nosa axuda. O último que desexaría é que ninguén puidese chegar a asociar o teu nome ao asasinato dun novo Ryan[5].

Oteiza era entón xa un home maior, un xenio deprimido cun carácter volcánico, pero necesitado de recoñecemento e comprensión por parte dun pobo ao que el mesmo dotara de significación coa súa obra escultórica e filosófica. Aquela mensaxe, coa negativa para levantar a escultura conmemorativa e con aquela apelación onde se invocaba o recordo do asasinato do enxeñeiro xefe da central nuclear de Lemóniz, un dos crimes máis horrendos de cantos cometera ETA ata entón, deixouno abatido e profundamente ferido. Só alcanzou a responder: «Nós non procreamos ese monstro»[6]. Ante a negativa do goberno para permitir aquela homenaxe Oteiza, apesarado, só alcanzou a escribir unha liña máis na súa concisa e abatida resposta: «É dicir, que hai que deixar pisar e terminar de arruinar o noso país»[7].

A descarnada frase do escultor estaba marcada polo enorme peso do reproche. Oteiza entendía que ceder daquela maneira na montaxe escultórica constituía unha nova forma de humillación, de arruinar o país. Unha nova afronta. O *peso da memoria* e a imposibilidade de pechar dalgún modo, polo menos de forma simbólica, a primeira escena da traxedia que desatara a violencia política en Euskadi. O Par Móbil da discordia era unha escultura que forma parte e debe ser entendida dentro da peculiar metafísica identitaria de Oteiza, a mesma que iluminara o seu afamado *Quosque tandem*, *ensayo sobre el alma vasca*, un dos libros máis transgresores e revolucionarios da súa época, publicado o mesmo ano que se editou o *Vasconia* de Federico Krutwig. A escultura presentaba dúas semicircunferencias ensambladas unha sobre outra, sen ancoraxes no chan, destinadas a rodar ante o mínimo impulso nun movemento xiratorio perpetuo. Unha homenaxe, segundo o propio Oteiza, á *revolución permanente* que personificara e inmortalizara co seu sacrificio Echebarrieta. Era, sen dúbida, unha obra ima-

xinativa na que o escultor puxera todo o seu talento nun proxecto local impulsado polo Concello de Tolosa, que pretendía poboar a localidade guipuscoana con pezas de renomeados artistas vascos, un verdadeiro museo ao descuberto. Pero aquela escultura que Oteiza quería levantar era moito máis que iso e tiña outras implicacións. Pretendía unir Venta Aundi co lugar onde fora asasinado Pardines polo propio Echebarrieta, nunha especie de metáfora sobre a dor, o sacrificio e a reconciliación, un altar martiriolóxico, presentando a ambos como vítimas dunha mesma violencia. Era a encarnación escultórica do «conflito vasco» fundido en aceiro, orixe e xustificación de todos os males sufridos por Euskal Herria, segundo a nova definición abertzale recuperada naqueles anos para referirse á guerra sen cuartel en que se vía aínda inmersa contra España[8].

Aquel incidente e a polémica que suscitou nalgúns medios, tanto xornalísticos como culturais e políticos, contribuíu, probablemente ao seu pesar, a rescatar en certo xeito do esquecemento un pequeno e breve recordo do axente da Garda Civil José Antonio Pardines, ata entón reducido a pouco máis que un simple uniforme. Eran tempos aínda onde a presenza pública da memoria das vítimas se limitaba unicamente aos funerais e ao recordo rutineiro dalgunha reportaxe xornalística que citaba o apelido daquel axente para arrincar coa historia de ETA. Uns poucos meses despois do intento de Oteiza por unir simbolicamente os escenarios de ambas as mortes, a de Pardines e Echebarrieta, diversos grupos pacifistas, encabezados por Gesto por la Paz e Denon Artean, materializaron aquela iniciativa impulsando a formación dunha cadea humana entre Aduna e Tolosa. O acto foi finalmente suspendido pola climatoloxía adversa que arrasou o territorio guipuscoano o 26 de decembro de 1993 e foi substituído por unha concentración naquela localidade[9]. A iniciativa destes grupos estaba inspirada por unha campaña que tiña por obxecto reivindicar a paz e a reconciliación desde unha perspectiva humanista[10].

Nuns poucos anos o recoñecemento e a presenza pública da memoria das vítimas no País Vasco e no resto de España cambiaría de forma radical, especialmente tras o cruel asasinato do xove concelleiro do PP Miguel Ángel Blanco. Ermua provocou unha catarse colectiva que contribuíu definitivamente a reivindicar a memoria das vítimas do terrorismo, pero aínda a principios dos anos noventa, o silencio e o esquecemento formaban parte da realidade cotiá dunhas vítimas, compostas na súa maior parte por membros das forzas da orde pública. Rescatar do esquecemento a memoria do home e a do símbolo que encarna Pardines obriga a retrotraernos ao momento do crime.

Os terribles sucesos que tiveron lugar o 7 de xuño de 1968 en Aduna marcaron a historia máis recente do País Vasco, unha historia que,

dun modo ou outro, está estreitamente unida desde o seu nacemento dez anos antes, á da propia organización. Como se lembrou nestas mesmas páxinas, aquel día ETA asasinou a José Antonio Pardines Arcay, cando este regulaba o tráfico nun tramo en obras da estrada entre Madrid e Irún. As circunstancias daquel crime son abordadas e analizadas minuciosamente neste libro polo historiador Gaizka Fernández Soldevilla (ver o capítulo III). A reconstrución dos feitos desmente o relato épico que con tanto éxito difundiron ETA e a súa contorna unhas horas máis tarde. Con todo, a espectacular imaxe cinematográfica (e falsa) de dous mozos, un axente da Garda Civil e un dirixente político, fronte a fronte, desenfundando as súas armas, forma parte dese imaxinario que foi pasando na fala da xente durante xeracións e que aínda a día de hoxe segue adornando o heroico patrimonio memorial e martiriolóxico do nacionalismo radical (ver o capítulo IV). Esa imaxe, a do represor, a do invasor armado, a do *txakurra* —un simple esbirro do réxime franquista— e a do liberador inocente, vulnerable e heroico, que se ve obrigado polas circunstancias a desenfundar a súa arma para defender a súa vida e a de todo un Pobo ameazado a quen representa, encarna a tráxica metáfora do «conflito vasco»[11]. A escena, en definitiva, plasmou á perfección e de forma gráfica unha idea que perdurou ao longo dos anos: a violencia de ETA foi inevitable, nunca foi buscada pola organización e cando esta finalmente se produciu, foi en resposta á represión xenocida sufrida polo Pobo Vasco[12].

En realidade, como destacaron varios autores, a organización ETA viña debatendo e especulando desde o seu nacemento acerca da necesidade de pasar das accións máis simbólicas aos atentados mortais[13]. O asasinato de Pardines non foi planificado, nin sequera se produciu durante unha operación contra esta organización, pero como lembrou o Goberno Civil de Guipúscoa tras o atentado, unhas semanas antes as esposas de varios gardas civís recibiran unha serie de anónimos onde se ameazaba de morte os seus maridos. O contido do texto reproducido polas autoridades na prensa, asinado polo Comité Executivo da Resistencia Vasca[14], resultaba verdadeiramente inquietante polo ton descarnado e directo das ameazas contra os axentes da Benemérita:

> Todas as forzas da nación vasca están en pé de guerra; por iso non sería de estrañar que calquera día que o seu marido se aventure a saír ao monte (porque sabemos que vai por camiños estraños) apareza coa cabeza separada do tronco ou co corpo furado a balazos. Sería o primeiro pero non o último e é unha pena, porque nós non loitamos contra o seu marido senón contra o réxime de Madrid, contra os superiores do seu marido que manteñen encadeada a nosa Patria, a quen o seu marido axuda, deberemos loitar contra el, matalo e degolalo se é preciso. Os atentados e ataques contra os cuarteis aínda non se produciron, pero

> produciranse nun futuro próximo, porque para iso traballamos nós, por iso a preveño de que convenza ao seu marido (de) que abandone as súas actividades contrarias ao pobo vasco. Agora está a tempo, despois podería ser tarde, porque as actividades patrióticas irán desenvolvéndose (…). Todos os que desenvolveron actividades contra o pobo vasco non serán fusilados, serán degolados e os seus corpos botados aos cans para que beban o seu sangue e o resto será botado ao monte para que sirva de pasto aos voitres e de nada servirán que escapen, pois da mesma forma que os xudeus atoparon os seus asasinos, tamén os atoparán a eles. E unha vez que os atopasen, exterminaranos coma se dunha praga se tratase, para mandalos ao inferno[15].

Tras aquel asasinato os dous membros de ETA fuxiron precipitadamente do lugar dos feitos e foron interceptados pouco máis tarde por unha parella da Garda Civil en Venta Aundi. Tras o cacheo, os axentes e os etarras enfrontáronse nun tiroteo no que resultou morto Echebarrieta, cuxo mito naceu naquel momento (ver o capítulo III). Converteuse así no Che vasco, o guerrilleiro fusilado a sangue frío por España, o primeiro mártir que tomara a testemuña do facho aceso polos *gudaris* da Guerra Civil (ver o capítulo VI). E mentres esta chama iluminaba e marcaba o camiño de todo un pobo na narrativa abertzale, apagábase a memoria de José Antonio Pardines Arcay. O recordo que quedou de ambos na memoria colectiva do País Vasco, a mesma que patrimonializou con éxito o nacionalismo, e non só o radical, ennegreceu a figura de Echebarrieta, polo menos tanto como contribuíu a empequenecer a de José Antonio Pardines ata facela desaparecer.

Todo comezou a fraguarse ás poucas horas daqueles dramáticos sucesos, cando ETA e a súa contorna comezaron a difundir un relato manipulado dos feitos que foi rapidamente asumido sen matices polo antifranquismo, tanto dentro como fóra do País Vasco. Mentres Echebarrieta era elevado aos altares da patria vasca, José Antonio Pardines Arcay, o home, o ser humano, o mozo asasinado, foi condenado ao esquecemento. Del só quedou o seu apelido, o primeiro nunha longa, larguísima lista, de vítimas de ETA igualmente esquecidas ata hai poucos anos (ver o capítulo IX). Echebarrieta goza, mesmo hoxe, dun prestixio e dun recoñecemento social e político como primeiro mártir da «causa vasca» na guerra de liberación anticolonial declarada por esta organización contra España, e por iso se fixo merecedor de centos de homenaxes e de varios libros que glosan a súa traxectoria e destacan as súas virtudes como estudante comprometido, como dirixente, e mesmo como escritor. A imaxe riseira daquel mozo con floco e lentes graduadas forma parte dunha icona que se reproduciu ata a saciedade en centos de pintadas, carteis e publicacións. Fronte a esta desmesurada explotación propagandística, a figura anódina de Pardines quedou ra-

pidamente sepulta polo peso dunha historia que tendeu a uniformizar as vítimas do terrorismo ata facelas desaparecer. Hai circunstancias que resultan significativas. A pertenza de José Antonio Pardines a un corpo como a Garda Civil, tan marcado polo protagonismo que tivo na persecución contra ETA, pero tamén contra a oposición pacífica que impulsou a maior parte das organizacións antifranquistas, contribuíu desde os primeiros momentos a estigmatizar as vítimas deste colectivo. Pardines era, á fin e ao cabo, un elo máis da maquinaria represiva da ditadura, a primeira vítima dunha guerra, da «nova resistencia vasca» contra a ditadura.

A morte de Echebarrieta a mans da Garda Civil exculpouno do asasinato de Pardines. As consecuencias daqueles feitos —e daquela lectura que se fixo deles— contribuiría a abrir unha gabia entre a política e a moral. Para o nacionalismo, e non só para o radical, foi a proba de lume que viría explicar e/ou xustificar o inmediato futuro que se abría para Euskadi, un futuro marcado pola omnipresencia de ETA como tótem autorreferencial e central de toda unha comunidade e de toda unha xeración de militantes e simpatizantes, que terminou por estenderse ao conxunto do antifranquismo. Jon Juaristi escribiu:

> A morte de Etxebarrieta puxo a todos os que privadamente se tiñan por nacionalistas ante a disxuntiva de aprobar ou condenar o asasinato de Pardines. Se Etxebarrieta non morrese —volvo por un momento á historia virtual—, non dubidarían en condenalo. Pero facelo así, despois de que este fóra abatido a tiros en Benta Haundi, supoñería aprobar «a vinganza» da Garda Civil (porque así se viu a morte de Javier, como unha vinganza). A comunidade vasco-nacionalista reconstruíuse sobre o pacto de sangue (caia sobre nós o sangue de Pardines e sobre eles a de Etxebarrieta). Unha parte considerable da sociedade vasca deu o seu asentimento tácito á morte do garda civil ao facer do etarra unha vítima inocente[16].

A partir de 1977 a sanguenta rutina dos asasinatos que comezou a sacudir o País Vasco contribuíu a esvaecer a memoria das vítimas do terrorismo, pero en realidade, o proceso comezou unha década antes naquela estrada de Aduna. Un repaso á prensa dos anos setenta e oitenta do pasado século dá boa conta desta realidade. Entre 1978 e 1980, os anos máis duros do terrorismo, a presenza das vítimas de ETA na prensa, e sobre todo os membros da Garda Civil, o corpo máis castigado por esta organización, limitouse na maior parte dos casos a dúas noticias: a do seu asasinato e a do seu funeral. O desenvolvemento vertixinoso dunha realidade que cada mañá almorzaba cun novo atentado mortal impuxo unha dinámica informativa que se traduciu nunha absoluta falta de empatía e atención cara ás vítimas[17]. O ritmo atrope-

lado dos acontecementos que tivo lugar desde o final da ditadura ata principios dos anos oitenta, e a necesidade de cubrir todo tipo de noticias relacionadas coa vibrante actualidade política e co terrorismo, fixo que o nome de cada vítima fose esquecido rapidamente, sobre todo cando se trataba dos membros das forzas da orde pública, reducidos polos seus vitimarios a meros uniformes carentes de humanidade.

II. UNHA VÍTIMA SEN BIOGRAFÍA

José Antonio Pardines Arcay naceu en Malpica de Bergantiños (A Coruña) o 1 de xuño de 1943. A localidade galega contaba naqueles momentos con algo máis de 7500 habitantes dedicados maioritariamente aos labores da pesca e todos os seus derivados. Unha antiga veciña da familia lembraba a figura do Pardines neno:

> Era un mozo non moi alto, branco como a nai. Saíra todo á nai, unha moza moi guapa, moi ben feita, que era atadora (mulleres que reparan as redes de pesca). E a súa nai, a avoa do garda, a nora de Domingo Lapita, fora a máis guapa da vila[18].

A tradición pesqueira, que comezara co seu avó Domingo Arcay e que continuou como atadora a súa nai, Estrela, non a herdou José Antonio. As estreitezas económicas da España de comezos dos 60 impulsárono a entrar na Garda Civil, un corpo policial que non lle era alleo. No ano 2008, con motivo do corenta aniversario do seu asasinato, o seu irmán Manuel, que co tempo terminou sendo elixido alcalde de Malpica de Bergantiños, ofreceu unha breve entrevista ao diario *Público*, onde describiu nunhas poucas pinceladas a situación da familia e as circunstancias que terminaron decidindo o futuro de José Antonio:

> Eramos tres irmáns, non había diñeiro para que estudásemos todos. Como a miña nai morrera estaba unha tía connosco. E a nosa tía tiña un fillo. Eramos catro rapaces (…) José era o maior; tiña que empezar a traballar se quería que os seus irmáns estudasen. Naqueles tempos non había demasiadas cousas. E despois el, como estudante, non era moi bo[19].

O avó do Pardines formara parte do corpo a Benemérita e o pai seguía en activo dentro do Instituto Armado. A pesar da tradición familiar non foi fácil para o mozo José Antonio entrar na Garda Civil, pois a súa estatura, de apenas 1,66 metros de altura, pasaba escasamente un centímetro a talla mínima esixida. En abril de 1963, aquel rapaz

de apenas 19 anos abandonou o seu soño de xogar ao fútbol e cambiou as botas do Vitoria de San Lázaro polo uniforme verde que vestía o seu pai e vestira antes o seu avó[20].

O mozo José Antonio Pardines Arcay comezou a súa andaina na Garda Civil o 25 de abril de 1963 na Academia Rexional de Instrución de Barcelona, onde permaneceu ata o 15 de xullo daquel ano. De alí pasou a Tudela Veguín (Oviedo) ata que apenas unhas semanas despois solicitase realizar a especialización de motorista na Comandancia Móbil de Madrid, cuxo curso terminou o 18 de decembro de 1963. Dous anos máis tarde, o 8 de xaneiro de 1966, José Antonio foi destinado no Subsector de Tráfico da Garda Civil de San Sebastián, onde o seu modesto salario sería mellorado tras cumprir o primeiro trienio de servizo. O primeiro ano en San Sebastián, José Antonio Pardines gozou de varios permisos en Ferreira de Pantón (Lugo) e é probable que non se atopase cómodo en San Sebastián, pois tan pronto como o 3 de xaneiro de 1967 solicitou o seu regreso a Asturias. O 3 de febreiro daquel ano volveu gozar dun novo permiso de 20 días en Galicia, pero ao seu regreso ao servizo na capital guipuscoana algo cambiou e pediu continuar alí[21]. Tendo en conta que foi o último permiso que pediu ata o fatídico 7 de xuño de 1968, é moi probable que naquel súbito cambio de idea tivese algo que ver Emilia, unha moza salmantina chegada a Usúrbil coa que comezara a manter unha relación sentimental[22].

O momento no que Txabi Echebarrieta elixiu disparar a José Antonio Pardines e acabar coa súa vida, naceu o mito do vitimario e morreu para a memoria o recordo da vítima. O funeral pola primeira vítima mortal de ETA acabou enterrando en vida tamén o pai do finado; José faleceu o 1 de outubro de 2017 sen poder falar do recordo do seu fillo, da dor de perder a outro dos seus tres fillos pouco despois e da dificultade de criar a todos eles sen o apoio de Estrela Arcay, que morreu con apenas 36[23].

O domingo 9 de xuño celebrouse unha misa de *córpore insepulto* na capela do hospital militar de San Sebastián. Como lembra a prensa daqueles días o acto relixioso reuniu a unha nutrida e destacada representación política e militar do réxime[24]. A continuación, a comitiva, encabezada por unha sección de motoristas da Garda Civil percorreu algunhas das rúas máis céntricas da capital guipuscoana ata as proximidades da Perla, onde se despediu o dó, no medio dunha concorrida asistencia que mostrou un respectuoso silencio. Alí foi despedido o corpo do finado con destino á súa vila natal, escoltado por varias unidades da Benemérita. O funeral celebrouse ao día seguinte na igrexa de San Xulián de Malpica, no medio dunha profunda consternación que paralizou a actividade da localidade pesqueira[25].

Os medios xornalísticos daquela época fixéronse eco amplamente do asasinato e ofreceron unha notable cobertura sobre o atentado e os sucesos que tiveron lugar horas máis tarde. Tratábase do primeiro atentado mortal dunha organización como ETA, que ata o momento cometera diversos ataques, pero entón era aínda practicamente descoñecida para a inmensa maioría dos españois fóra do País Vasco. Tanto a prensa rexional como a nacional recolleron numerosos datos e informacións, reaccións políticas e diversas declaracións das autoridades, que permitiron a reconstrución dos feitos, pero apenas se fixeron eco do tremendo impacto que tivo aquel crime para a familia Pardines. Tan só corenta anos despois puidemos saber de forma moi concisa as consecuencias que tivo para eles o asasinato daquel novo axente da Garda Civil.

> Un día soou o teléfono e (o meu pai) tivo que ir a Donosti. Aquilo ao meu pai deixouno tocado para sempre. Dáte conta que a miña nai morrera con 36 anos. Despois morreu José con 25. E o máis novo dos tres irmáns morreu con 38. Eu tiven un cancro e afortunadamente foi ben. Pero o meu pai ten 88 anos e cando me ve a min, ve a Deus[26].

A breve entrevista que recollía estas palabras titulábase graficamente: «Los Pardines, la familia que tuvo que llorar sola». O xornalista lembraba como aquela familia preferiu manterse lonxe de calquera protagonismo, escapando dos flashes e os focos da prensa. Ao longo dos últimos anos trataron de poñerse en contacto con eles en numerosas ocasións para saber que foi das súas vidas e como conseguiron afrontar aquela terrible perda. A familia preferiu declinar todas e cada unha das invitacións. «Cando morreu o meu irmán el foi o primeiro». Nós estabamos sós.[27]

Aquela soidade foi a mesma que acompañou durante décadas á maior parte das familias das vítimas, e dun modo moi especial, á dos membros da Garda Civil asasinados no País Vasco. Os testemuños neste sentido son reveladores. Traballos documentais como os filmados polo cineasta Iñaki Arteta poñen de relevo a tremenda soidade que padeceron as vítimas do terrorismo. Familias devastadas, mulleres viúvas, mozas, algunhas delas embarazadas ou con nenos de pouca idade ao seu cargo, tiveron que abandonar precipitadamente o País Vasco cara ás súas vilas de orixe, ou peor, mesmo sobrevivir nunha contorna hostil, como o que representaban as provincias vascas naqueles momentos no medio da indiferenza máis absoluta e do rexeitamento social[28].

Case cincuenta anos despois do asasinato de José Antonio Pardines, un cidadán que si colaborou coas Forzas de Seguridade do Estado foi

condecorado coa Cruz ao Mérito da Garda Civil. Tratábase do Fermín Garcés, un camioneiro navarro que non dubidou en xogarse a vida para tentar deter a fuxida dos asasinos de Pardines cando, tras presenciar o ocorrido, baixou do seu camión, agarrou da pecheira a Iñaki Sarasketa e só retrocedeu tras esgrimir a súa pistola Txabi Echebarrieta. Aínda así, Garcés non se intimidou; subiu ao primeiro coche situado na fila do control e ordenoulles aos seus dous ocupantes seguir o vehículo no que fuxían os etarras. Avisaron a Félix de Diego, o garda que acompañaba a Pardines, e informaron despois de que os fuxidos se refuxiaron en Tolosa, un dato clave para que a Garda Civil dese con eles[29].

Fermín Garcés soubo entón que quería ser garda civil e axudar a erradicar aquela secuela incipiente. E logrouno; en setembro de 1968, apenas tres meses despois do primeiro atentado mortal de ETA, Garcés incorporouse ao Parque Móbil do Instituto Armado. Ocupando ese posto de traballo xubilouse, non sen antes sobrevivir ao atentado con coche bomba perpetrado por ETA contra a Dirección Xeral da Garda Civil o 22 de novembro de 1988. A neta de Fermín Garcés tamén quixo honrar o seu avó servindo ao mesmo corpo que durante medio século deixou moito sangue e suor para que ningún outro cidadán se engadise á macabra lista que Txabi Echebarrieta quixo inaugurar na persoa de José Antonio Pardines Arcay[30].

«Foi vostede un heroe?», inquirían a Garcés os xornalistas con motivo da distinción recibida a mans dos seus compañeiros. Quizá ningún obtivo a resposta que esperaba atopar posto que Garcés relataba unha e outra vez o ocorrido cunha asombrosa sinxeleza. Aínda así, un medio de comunicación non dubidou en titular a información sobre Garcés cun elocuente «El primer héroe ciudadano contra ETA»[31]. Un titular suxire que tras Garcés se sucederon os exemplos de valente e decidida colaboración cidadá para erradicar o terrorismo. Tristemente, nada máis lonxe do ocorrido. O Informe Foronda cifra en máis de setenta os civís asasinados por ETA baixo a acusación de ser confidentes policiais ou colaboradores das Forzas de Seguridade do Estado, un sambenito que a modo de «rumor público» atenazou a sociedade vasca durante décadas. O que sempre foi un deber cidadán ben considerado pola poboación, converteuse en estigma ante a mínima sospeita. En 1992 Maite Castellano, a noiva de José Luis Luengos, prometeu «remover ceo e terra» para que ETA recoñecese que o asasinato da súa parella fora un erro e que xamais colaborara coa policía. Cando en 2012 se reabriu o sumario polo asasinato de Eugenio Olaciregui en 1997 baixo a acusación de delatar o pistoleiro de ETA Valentín Lasarte, a familia recoñeceu o seu alivio tras a demostración de que Olaciregui xamais chamou as Forzas de Seguridade do Estado. Aquilo supuxo, dixeron, unha «condena engadida»[32].

En 2010, apenas un ano antes de que ETA anunciase o fin da súa actividade terrorista, presentábase o documental *Ciudadano X* que narra a eloxiosa fazaña dun veciño de Madrid que en 2001 perseguiu no seu coche a dous etarras que acababan de colocar un coche bomba na capital de España. O documental axústase no seu argumento á excepcionalidade da colaboración[33]. O oficial da Garda Civil Manuel Sánchez recoñecía a valentía do recentemente falecido Santiago Abascal ao prestar a súa axuda aos axentes de maneira tenaz e silenciosa durante case trinta anos. A súa colaboración foi determinante para chegar onde os axentes non podían e deter así a colaboradores e terroristas da comarca arabesa de Ayala[34].

A historia de Fermín Garcés, excepcionalmente heroica, é tamén a do único protagonista vivo daquel tráxico día de xuño de 1968. Ao asasinato de Pardines e a morte posterior de Txabi Echebarrieta, sumouse o crime perpetrado pola banda terrorista contra Félix de Diego Martínez, asasinado por ETA o 31 de xaneiro de 1979. O compañeiro de José Antonio Pardines atopábase xunto á súa muller Dolores Echevarría no bar que rexentaban en Irún cando un comando etarra decidiu poñer fin á súa vida antes que o cancro de ril que padecía. Un ano antes ETA acabou coa vida do ex- sarxento da Garda Civil José Acedo Panizo despois de que a contorna da banda o acusase de formar parte do operativo despregado para a captura de Txabi Echebarrieta e de Iñaki Sarasketa, falecido este último en 2017[35].

EPÍLOGO

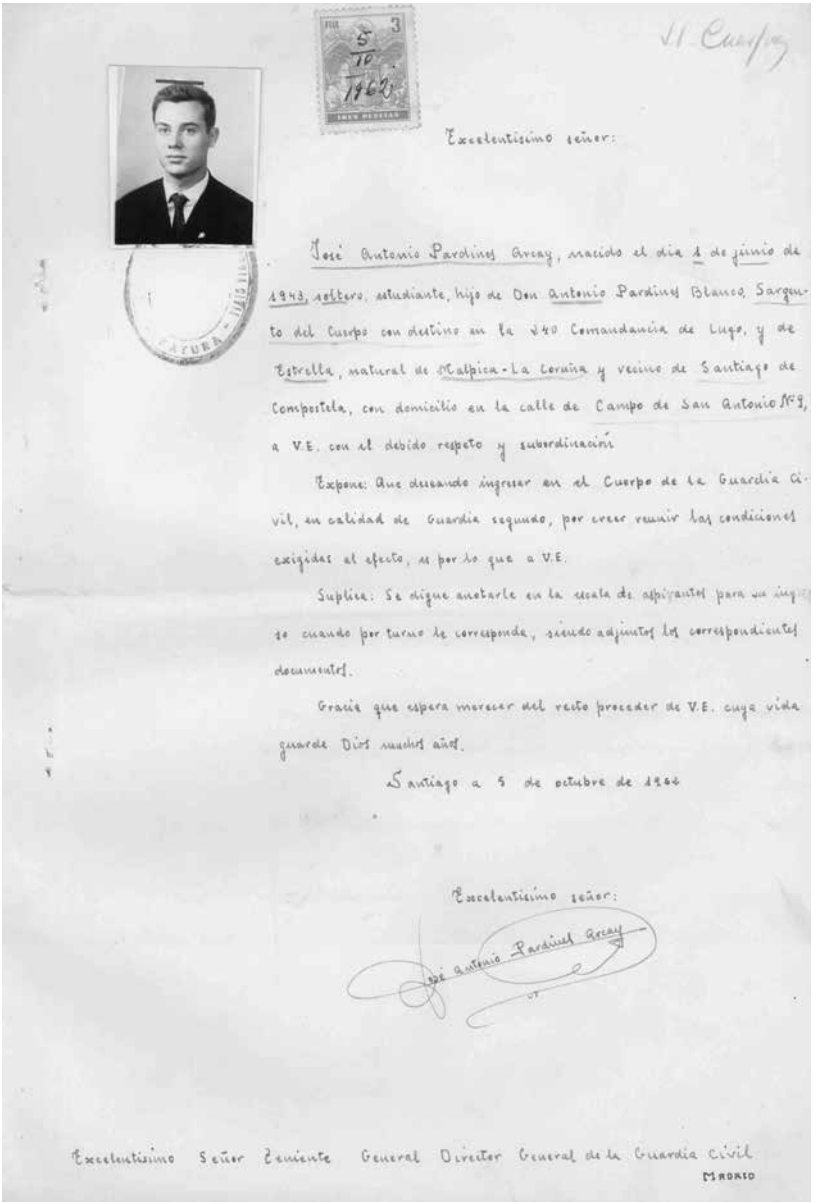
O asasinato de Pardines conmocionou a Garda Civil e abriu un ciclo de violencia terrorista que durou catro décadas no País Vasco, pero sobre todo, aquel asasinato desfixo a vida dunha familia que vivía moi lonxe de alí, allea por completo ao proceso que se estaba xerando. En xuño de 2008, corenta anos despois daquel crime que conmocionou os veciños de Malpica, José Pardines, o pai do mozo Garda Civil asasinado en Aduna, lembraba o que sentira aquela desgraciada tarde cando lle comunicaron que o seu fillo falecera en «acto de servizo»:

> Nin sabiamos o que era ETA entón, que iamos saber…? Un mes despois asasinaron a Melitón Manzanas e eu pensei. Toño, foi o primeiro, por que non tamén o último? Pero non… fóra da miña casa non volvín a falar diso con ninguén desde hai trinta anos. E agora cústame tanto[36].

Dous meses máis tarde daquel crime ETA asasinou a Melitón Manzanas, xefe da Brigada de Investigación Social en Guipúscoa. O crime provocou unha enorme conmoción no goberno. Manzanas fora a cabeza visible da represión franquista naquela provincia. Moitos militantes políticos e sindicais do antifranquismo foran maltratados e torturados nos interrogatorios tras ser detidos e o crime, salvo excepcións moi concretas, non espertou un rexeitamento significativo dentro das súas filas. Aquel asasinato, como ocorrería uns anos máis tarde co que terminou coa vida de Carrero Blanco, contribuíu a estigmatizar as vítimas do terrorismo, a identificalas directamente co réxime franquista e coa represión. Grazas a iso forxouse a imaxe dunha ETA xusticeira que vingaba dalgún modo as vítimas do franquismo. O goberno, atordado por aquel atentado, respondeu cunha enorme dureza. O 5 de agosto promulgou un estado de excepción en Guipúscoa e o día 14 dese mesmo mes o Consello de Ministros aprobou un decreto sobre represión da bandidaxe e do terrorismo. Grazas a iso foron incluídos dentro da xurisdición militar os delitos de propaganda, as folgas ou as sabotaxes, se estes perseguían fins políticos. A imposición do estado de excepción suspendeu os artigos 14, 15 e 18 do Foro dos Españois, é dicir, aqueles que regulaban a liberdade de residencia, a inviolabilidade do domicilio e o período de detención policial. A medida foi prorrogada en outubro por outros tres meses, o que serviu para dar cobertura a todo tipo de abusos, detencións e malos tratos por parte das Forzas da Orde Pública. Con iso, o réxime contribuíu sen querelo a asegurar o éxito da estratexia de acción-reacción-acción impulsada pola organización terrorista e facilitou a lexitimación social das súas accións (ver os capítulos VII e VIII).

ANEXOS

Solicitude de ingreso na Garda Civil, 5 de outubro de 1962



Excelentísimo señor:

José Antonio Pardines Arcay, nacido el día 1 de junio de 1943, soltero, estudiante, hijo de Don Antonio Pardines Blanco, Sargento del Cuerpo con destino en la 2ª40 Comandancia de Lugo, y de Estrella, natural de Malpica-La Coruña y vecino de Santiago de Compostela, con domicilio en la calle de Campo de San Antonio Nº 9, a V.E. con el debido respeto y subordinación

Expone: Que deseando ingresar en el Cuerpo de la Guardia Civil, en calidad de Guardia segundo, por creer reunir las condiciones exigidas al efecto, es por lo que a V.E.

Suplica: Se digne anotarle en la escala de aspirantes para su ingreso cuando por turno le corresponda, siendo adjuntos los correspondientes documentos.

Gracia que espera merecer del recto proceder de V.E. cuya vida guarde Dios muchos años.

Santiago a 5 de octubre de 1962

Excelentísimo señor:

José Antonio Pardines Arcay

Excelentísimo Señor Teniente General Director General de la Guardia Civil
MADRID

FONTE: Garda Civil.

José Antonio Pardines Arcay



FONTE: Garda Civil.

Funeral en Bilbao



FONTE: Garda Civil.

Funeral en Malpica de Bergantiños



FONTE: Garda Civil.

Diorama do asasinato de Pardines no museo da Garda Civil



FONTE: Garda Civil.

Fermín Garcés, 22 de abril de 2016



FONTE: GARDA CIVIL.

CAPÍTULO VI

TXABI ECHEBARRIETA: UN MÁRTIR DE LENDA, OU A LENDA DUN MÁRTIR*

JESÚS CASQUETE
Universidade do País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

A mentira é o único privilexio do home sobre todos os demais animais
F. Dostoievski: *Crime e castigo*

Aprendede a ler o que escriben os vosos salvadores.
Max Frisch: Prefacio a *Mein Kampf* de Clement Moreau.

I. TERRORISMO, ESTRATEXIA COMUNICATIVA E MENTIRA

O terrorismo foi definido como «a difusión e explotación deliberadas do medo mediante a violencia ou a ameaza de violencia coa vista posta no cambio político»[1]. Os estudosos da materia coinciden en destacar que o terrorismo fai referencia a toda actividade brutal dun grupo que aspira a redefinir «desde abaixo» as fronteiras da orde social. A referencia espacial é de interese porque, no que segue, non nos referiremos a unha variante do terrorismo, o de Estado, que é alentado ou tolerado polos poderes establecidos, senón máis ben á violencia perpetrada por axentes non estatais. Como queira que sexa, os terroristas de motivación etnonacionalista, revolucionaria ou relixiosa (por traer a colación as principais expresións do fenómeno[2]) comparten o intento de influír na orde política mediante o recurso a unha «política da atrocidade»[3].

Entre os expertos reina unha sorte de consenso á hora de destacar a natureza política do fenómeno. Así, Bruce Hoffman sostén que o terrorismo «é indisociable do poder: a procura do poder, a consecución do poder e o uso do poder para alcanzar o cambio político. O terrorismo é, pois, violencia —ou, igualmente importante, a ameaza de violencia— usada e dirixida á conquista de, ou ao servizo de, un fin político»[4]. Nesta mesma liña, nos seus informes anuais sobre terrorismo a Oficina do Coordinador para o Contraterrorismo dos EUA dependente do seu Departamento de Estado, é explícita ao recoñecer a vocación política como trazo definitorio do terrorismo: «o termo "terrorismo" —reitérase ano tras ano nos devanditos informes— significa a violencia premeditada e politicamente motivada dirixida contra obxectivos non combatentes por parte de grupos subnacionais ou de axentes clandestinos»[5].

Menos atención atraeu nos estudos sobre o terrorismo outro trazo adicional seu que é importante non perder de vista para unha cabal comprensión de fenómeno tan poliédrico. Os políticos empaquetan os seus relatos pensando no seu consumo pola opinión pública, á que se pedirá o voto nas seguintes eleccións (se falamos de sistemas democráticos) ou á que se esixe obediencia acrítica baixo a ameaza de medidas represivas discrecionais (en ditaduras de partido único e en réximes sen procesos electorais cribles). Os terroristas que recorren a medios letais máis ou menos selectivos ou indiscriminados como o asasinato ou o secuestro operan no marco dunha estratexia comunicativa orientada a sacar á poboación en xeral, ou a un sector desta, do seu suposto letargo, e a motivala á resistencia fronte a unha orde política considerada inxusta, impía ou fundada sobre un *demos* que se debe redefinir, por atender ás tres principais causas que esgrimen os terroristas (a social, a relixiosa e a nacionalista, nese caso do que se trata é de delimitar un *etnos*). Os terroristas difunden o terror ou a ameaza do terror entre unha poboación dada, ao mesmo tempo que buscan atraer a súa simpatía e apoio. Precisamente por esta razón é relevante abundar nas súas estratexias comunicativas que, valoracións morais á marxe, adoitan ser racionais. Dos terroristas pódese dicir o que mesmo que o capitán Ahab na súa misión obsesiva por darlle caza a Moby Dick, «Todos os meus medios son cordos; o meu motivo e o meu obxectivo é demente»[6]. Como afirma un estudoso do fenómeno que puxo en primeira liña da súa análise este trazo do terrorismo, o sociólogo alemán Peter Waldmann, «os terroristas non están preocupados polos efectos disruptivos das súas accións. Estas son só un medio, unha especie de sinal, para comunicar algo a un gran número de persoas. O terrorismo (…) é sobre todo unha estratexia de comunicación»[7]. Os secuestros e atentados han de gozar do maior eco mediáti-

co posible para poder espertar o máximo de medo e terror na *target audience* que veña ao caso, xa sexa un grupo étnico ou relixioso rival, un país enteiro, un goberno, un partido político ou a opinión pública en xeral[8]. Desde esta perspectiva, non é posible disociar o feito violento do seu impacto comunicativo; sen eco mediático, os terroristas simplemente non existen para a opinión pública porque a súa causa non pode chegar aos seus destinatarios potenciais, e unha causa sen público é unha causa perdida[9]. O relevante non é tanto o acto violento en si (que tamén), senón sobre todo as consecuencias que este acto ten para a orde social. Desde esta perspectiva, abordar o fenómeno terrorista esixe atender os recursos que os grupos terroristas empregan para facer chegar as súas mensaxes á opinión pública de sociedades democráticas nas que a liberdade de prensa e de expresión están sancionadas constitucionalmente. A diferenza con sistemas ditatoriais a este respecto é clara: mentres que nestes sistemas reina a censura e o control estatal sobre os medios de comunicación, as organizacións terroristas en sistemas políticos abertos descansan nun armazón de medios de comunicación relativamente plurais e libres[10]. É en sociedades democráticas onde cobra maior sentido para este tipo de organizacións deseñar unha estratexia mediática.

Se focalizamos a nosa atención na estratexia comunicativa dos grupos terroristas para gañar a atención da poboación e, circunstancialmente, tamén a súa simpatía, resultará de interese fixarnos nos ingredientes dos que se nutre a dita estratexia. Un dos devanditos ingredientes, sostemos, é a mentira, entendendo por tal un acto intencional de ofuscamento que, unha vez sentada a natureza política do terrorismo, non pode ser senón dunha mentira co poder de fondo; é dicir, falamos de mentiras políticas.

A mentira é un ingrediente inherente á actividade política, incluíndo á diplomacia. Ou, dito de modo complementario: a veracidade non se conta, nin nunca se contou, entre as virtudes do home de Estado. O recurso arteiro á mentira para alcanzar ou preservar o poder é visto a miúdo como unha *virtú* do bo estratego político, por recorrer a Maquiavelo, quen no século XVI xustificou nos seguintes termos a liberación do gobernante de calquera consideración moral (a súa sanción da indiferenza moral pola que pasou aos anais da filosofía política): «E hase de ter en conta que un príncipe —e especialmente un príncipe novo— non pode observar todas aquelas cousas polas cales os homes son tidos por bos, pois a miúdo vese obrigado, para conseguir o seu Estado, a actuar contra a fe, contra a caridade, contra a humanidade, contra a relixión»[11]. Quen goberna, entón, ten que saber mentir; e quen aspire a gobernar ou a intervir en política, tamén. Segundo o prontuario para gobernantes do florentino, a ética do gobernante prevalece

sobre a ética da persoa privada. Ao mentir, o gobernante é deshonesto cos feitos e viola a moral individual, pero serve á razón de Estado. Desde esta perspectiva, os terroristas non deixan de actuar como actores políticos que interveñen desde abaixo na reconfiguración do todo social.

Atribúese a Bismarck a observación sentenciosa de que nunca se mente tanto como «antes das eleccións, durante a guerra e tras a cacería». En realidade méntese en calquera momento en que o guión da razón de Estado así o esixa. Que mintan os réximes fascistas e totalitarios é algo que entra dentro do campo de expectativas, tendo en conta a natureza inmoral e amoral dos devanditos réximes, un trazo estrutural este da mentira sistemática («dicir o que non é») sobre o que chamou a atención Alexandré Koyré en plena Segunda Guerra Mundial, co nacionalsocialismo, o estalinismo e a democracia liberal baténdose entre si na fronte de batalla[12]. En contraste, que a cultura da mentira en tempos da «posverdade», de era «posfáctica» ou das «*fake news*» se acomode en réximes democráticos en paz (porque en guerra a mentira é vista, tamén en democracia, como unha arma xusta para vencer o inimigo), réximes aos que se supón presididos por valores nucleares tales como a confianza entre representados e representantes e a transparencia no exercicio das funcións públicas, constitúe un problema de profundo calado que pon en perigo a súa estabilidade[13].

Hannah Arendt asinou dous suculentos ensaios relativos aos usos e abusos da mentira na política moderna, reunidos orixinalmente en 1972 nun único volume baixo o título de *Verdad y mentira en la política* (edición española de 2017). A xuízo de Arendt, «O segredo (…) e o engano, é dicir, a deliberada falsidade e a pura mentira como medios lexítimos para o logro de fins políticos, acompañáronnos desde o comezo da historia escrita. A sinceridade nunca figurou entre as virtudes políticas, e as mentiras sempre foron consideradas como medios xustificables nos tratos políticos». E proseguiu nos seguintes termos: «As mentiras resultan a miúdo moito máis verosímiles, máis atractivas para a razón, que a realidade, porque quen mente ten a gran vantaxe de coñecer de antemán o que a súa audiencia desexa ou espera oír. Preparou o seu relato para o consumo público, esmerándose en que resulte crible, mentres que a realidade ten o desconcertante costume de enfrontarnos co inesperado, con aquilo para o que non estamos preparados». A diferenza da mentira tradicional, que se dirixía ao inimigo, a mentira moderna expande o seu círculo ata afectar a un sector da opinión pública ou, se falamos de réximes totalitarios, de enganar literalmente a toda a poboación. A mentira non foi historicamente, nin o é hoxe —sentencia Arendt—, un corpo estraño da actividade política; ao contrario, sempre estivo incrustada no seu exercicio[14].

Aínda que a reflexión da filósofa de orixe alemá apunte á actividade política convencional protagonizada por unhas elites, ben sexa nun sistema ditatorial ou nun democrático, as súas reflexións sobre a mentira (ou a verdade) en política son pertinentes para a súa aplicación ao estudo do terrorismo. Cando lidan con cuestións ligadas ao terrorismo, gobernantes establecidos e candidatos a elevarse a posicións de poder recorren á mentira política, que Swift entendeu como «a arte de facerlle crer ao pobo falsidades saudables e facelo a bo fin», entendendo por «bo fin» non o absolutamente bo, «senón o que así lle pareza ao que fai profesión da arte da mentira política»[15].

No que segue interesaranos profundar na estratexia comunicativa seguida por un grupo terrorista de carácter etnonacionalista, a organización ETA, no seu relato deseñado para o consumo público. En concreto, atenderemos á presentación dos seus mártires na opinión pública como un recurso que tenta transmitir credibilidade desde a dispoñibilidade sacrificial dos seus membros. A glorificación destes mártires, ou *gudaris*, caídos pola palinxenesia da nación vasca foi un dos alicerces fundamentais do traballo comunicativo da organización terrorista vasca desde que perdeu a vida o primeiro etarra morto en enfrontamento coas forzas de seguridade. Referímonos a Txabi Echebarrieta, dirixente etarra falecido en xuño de 1968; o primeiro en matar, o primeiro en morrer. Con el inaugúrase o panteón martirial do nacionalismo vasco radical, que tan caros servizos prestou á produción e reprodución da violencia terrorista no País Vasco e España durante o último case medio século da nosa historia. Desde a súa morte, Echebarrieta foi elevado (vale dicir, construído social e discursivamente) á condición de heroe-mártir patriótico do nacionalismo vasco radical, a primeiro símbolo-mito dunha longa listaxe para unha comunidade de sentido e de memoria que é o armazón organizativo autodenominado MLNV, Movemento de Liberación Nacional Vasco[16].

II. HEROES-MÁRTIRES POLA PATRIA

En tanto que tipo ideal, o heroe designa o valoroso loitador que pugna por impoñer unha certa orde no medio do caos e a crise, sexa esta de natureza social, económica, política ou cultural. Con el, grazas a el, o futuro non será nunca máis penumbroso como o pasado, senón inevitablemente mellor, unha nova época de luces e gloria. O que aparta o heroe do individuo corrente é a comisión dun acto ou a toma dunha decisión que, sempre a ollos dos seus admiradores, resultan necesarios, proveitosos e modélicos para a comunidade de referencia, á vez que considerablemente comprometidos e arriscados de levar a cabo

tendo en conta dos riscos que a súa empresa comporta. Son precisamente o grao de complexidade e/ou compromiso requiridos para a súa posta en práctica os factores que fan que o acto heroico non estea ao alcance de calquera, polo que espertan unha non disimulada admiración entre os seus adictos, privados como se atopan na súa maioría do saber, poder ou, sinxelamente, querer replicar as accións exemplares do heroe. E non resultan accesibles a todo o mundo porque só os seres excepcionais ou tocados pola providencia dispoñen dos atributos de vitalidade, compromiso, altruísmo, sacrificio, abnegación, forza de vontade, valor, entrega, ilusión, resolución e desprezo pola morte que marcan sen remedio a distancia entre o heroe e o común dos mortais.

Polo xeral, a contribución máis admirada do heroe consiste en que arrisca a súa vida a favor da causa, chámese esta Deus, señor, república, imperio, nación, estado, clase ou patria. Non atemorizarse ante a morte (nin a sacrificar a propia nin a arrebatar a allea) é un dos trazos prototípicos do heroe en tanto que tipo ideal, sen dúbida a pedra de toque do romanticismo da morte en que con relativa frecuencia se converteu o seu culto. Neste sentido, o que distingue o mortal ordinario do heroe extraordinario é a disposición que este último mostra por sacrificar desinteresadamente ao servizo da causa o seu tempo, mundo afectivo, carreira profesional, bens materiais e, ante todo e por encima de todo, a súa propia existencia. Só acceden ao status de heroes aqueles que chegan tan lonxe como para ofrendar a súa vida, para «confesar a súa fe co sangue». É, entón, un dato consubstancial á esencia do heroe o antepoñer a perpetuación da comunidade ao medo á morte propia, nin que dicir ten que tamén á comisión de actos mortíferos. A morte como suxeito e obxecto é unha acompañante indisociable da figura heroica nun círculo con frecuencia infernal. Pierre Vilar fíxose eco de forma precisa do diabólicas que corren o risco de tornarse as posturas sacrificiais pola patria. Afirmou o reputado historiador francés: «en certo sentido, é satisfactorio para a nosa sensibilidade que "morrer pola patria" sexa glorioso e "matar pola patria" xeralmente inconfesable. Pero un implica o outro. Perigosamente»[17]. Na forxa discursiva dos heroes-mártires terxivérsase a verdade factual e méntese «por aumento», unha das tipoloxías da mentira política que distinguiu Jonathan Swift: «a mentira por aumento atribúe a un gran personaxe maior reputación da que lle pertence; e isto para poñelo en condicións de servir a determinado bo fin ou propósito»[18].

Forxar un heroe-mártir equivale a embarcarse na creación dun mito, que é, seguindo neste punto a Mircea Eliade, «a historia do acontecido *in illo tempore*, o relato do que os deuses ou os seres divinos fixeron ao principio do tempo. "Dicir" un mito consiste en proclamar o que acaeceu *ab origine*. Unha vez "dito", é dicir, "revelado", o mito

pasa a ser verdade apodíctica: fundamenta a verdade absoluta... O mito proclama a aparición dunha nova "situación" cósmica ou dun acontecemento primordial. Consiste sempre no relato dunha "creación": cóntase como se efectuou algo, como comezou a ser[19]. Como fabulación, deformación ou interpretación da realidade, o mito político «proporciona unha serie de claves para a comprensión do presente, constituíndo unha grella a través da cal parece poder ordenarse o caos desconcertante de feitos e acontecementos»[20]. Así pois, na medida que facilita un marco interpretativo para a comprensión do tempo presente, todo mito político —que, no fondo, non deixa de ser senón un sumidoiro de símbolos— incorpora un potencial nada desprezable para mobilizar e cementar a base social crente e, en casos extraordinarios como os que afectan o fenómeno terrorista, tamén para fraguar «mitos que matan»[21].

III. O COMEZO DOS *ANOS HULIGÁNICOS:* PRIMEIRO ACTO

1968 quedou gravado no imaxinario colectivo e na historia do mundo contemporáneo como o ano que asistiu a unha onda de protestas protagonizadas por estudantes (desde Francia a Xapón, pasando por Estados Unidos, Alemaña ou México, entre outros países) e por opositores de toda condición ao socialismo de Estado en Europa Oriental, coa primavera de Praga como epítome desas últimas mobilizacións (ver o capítulo I). Os seus impulsores pretenderon unha revolución política e transformar a orde capitalista desde as esquerdas (unha mestura de marxismo, maoísmo, trotskismo e anarquismo), pero ao cabo sabemos que o verdadeiro alcance das revoltas foi cultural[22].

No País Vasco e España o desafío contracultural pasou amplamente de longo, polo menos no plano das mobilizacións polas mesmas razóns a animaban os seus coetáneos occidentais, e 1968 é lembrado por razóns ben diferentes. Ese ano faleceu o primeiro activista de ETA, e foi tamén o que asistiu aos dous primeiros asasinatos da organización terrorista, no que supuxo o inicio da violencia mimética segundo a estratexia da acción-represión-acción marcada na súa V Asemblea, celebrada en 1966-1967. Durante os anos precedentes desde a súa fundación a finais de 1958, ETA limitara a súa actividade para destruír símbolos franquistas (sobre todo monumentos e placas conmemorativas de homenaxe a caídos «por Deus e por España»), realizar pintadas, colocar ikurriñas, repartir propaganda, cometer sabotaxes, atracos e actos de represalia contra supostos confidentes etc. (ver o capítulo III). Pero asasinar era aínda algo inédito. Quedaban así estreados o que,

inspirados polo escritor romanés Norman Manea, chamaremos *anos huligánicos*[23]. Manea refírese no seu ensaio autobiográfico á súa experiencia na Romanía dos anos 1930 e 1940, cando os fascistas da Garda de Ferro sementaban o terror contra os seus inimigos de raza, os xudeus, en forma de pogromos e deportacións, que culminou con Manea e a súa familia recluídos nun campo de concentración. Os nosos *anos huligánicos* fan referencia á onda de violencia terrorista vivida no País Vasco e España desde que ETA cometeu o seu primeiro asasinato en xuño de 1968 ata que declarou o cesamento da violencia en 2011; décadas en que a barbarie condicionou a vida política, social, económica e cultural de todo un país.

O 7 de xuño de 1968, cando se estaban apagando as chamas das mobilizacións estudantís e obreiras no seu epicentro parisiense, Francisco Javier (Txabi) Echebarrieta Ortiz matou para morrer unhas horas despois, todo en nome da su «causa vasca». Ese día, Echebarrieta, nacido en Bilbao o 14 de outubro de 1944 no seo dunha familia de clase media, circulaba pola estrada Nacional I, Madrid-Irún, ao volante dun Seat 850 coupé roubado e con documentación falsa. Echebarrieta portaba documentación persoal así mesmo falsa, co nome de Lucas Agoues Zubeldia[24]. Acompañábao na viaxe outro etarra, Iñaki Sarasketa. O seu primeiro destino era Beasain, onde se propoñían recoller un cargamento de material explosivo a mans de Jokin Gorostidi, membro liberado de ETA que dous anos máis tarde habería de ser xulgado e condenado a dúas penas de morte (logo conmutadas) no proceso de Burgos[25]. A continuación ambos tiñan previsto dirixirse ao mosteiro beneditino de Lazcano para reunirse con Eustakio Mendizabal (Txikia)[26], outro etarra, que facía pouco cambiara a sotana dese mesmo mosteiro polas armas para converterse, xa en 1971, no responsable da fronte militar de ETA en Guipúscoa. Correu a mesma sorte que Echebarrieta, en 1973, en Algorta (Biscaia). Piarres Larzabal, o sacerdote que conduciu a misa na súa honra na localidade vasco-francesa de Sokoa, lamentouse: «Eustaquio foise. Pero o noso problema como Pobo permanece. Seguro estou de ser o seu intérprete, o intérprete dos compañeiros recentemente caídos, o dos mortos do 36 e de despois do 36, ao pedirnos que nos unamos todos para obter a unificación e a promoción do noso Pobo»[27].

Nunca chegarían a reunirse cos seus correlixionarios. Nas proximidades da localidade de Aduna un membro da Garda Civil que regulaba o tráfico debido a unhas obras, José Antonio Pardines, deulles o alto. Pardines constatou que os datos da documentación e a numeración do motor non coincidían. A súa parella da Benemérita atopábase ao outro extremo das obras. A partir deste instante asistimos a versións dos feitos atopadas (ver os capítulos III e IV).

Por unha banda está a versión defendida aínda hoxe polo nacionalismo radical. Segundo a devandita versión, recollida xa nun pasquín inmediatamente despois de ocorridos os feitos, Echebarrieta tivera «que disparar contra un deles [un garda civil, Pardines] cando pretendía detelos»[28]. Na súa forma máis elaborada, esta vez da man do historiador José María Lorenzo Espinosa, os feitos discorreron do seguinte modo: «Aquela tarde, dirixíanse desde Donostia a Beasain, cun coche matrícula de Zaragoza, cando preto de Aduna un garda civil, quizá por exceso de velocidade, quizá porque observou algo sospeitoso naquel vehículo roubado, os seguiu ata Billabona. Alí mandou o condutor que se detivese e despois de comprobar os datos falsos da documentación tentou sacar a súa arma. Os ocupantes do coupé adiantáronse e o garda de tráfico José Pardines Arcay quedaba tendido no chan»[29]. De forma máis concisa pero idéntica na súa esencia, case medio século máis tarde de sucedidos os feitos Julen Madariaga, un dos fundadores de ETA, insistía en varias das falacias ao servizo da memoria colectiva do radicalismo abertzale para xustificar o asasinato de Pardines: «A partir de aí [de que Pardines detivese o auto e desconfiase dos seus ocupantes] desenvolveuse unha secuencia típica de calquera película do oeste; gañaba quen sacase antes a pipa. Txabi foi máis rápido. Pardines disparou, e morreu. E non estando de costas, senón de fronte, cara a cara»[30]. O nacionalismo radical aférrase a unha interpretación haxiográfica dos feitos, forxados para agrandar a aureola mítica de Echebarrieta, e reconstrúe os acontecementos dunha forma salpicada de incorreccións factuais que camuflan a súa condición de vitimario, algo que iremos debullando no que segue a partir da evidencia dispoñible en forma de testemuños de testemuñas presenciais, sentenzas xudiciais, informacións xornalísticas e análises de documentación de arquivo. O caso é que Pardines resultou mortalmente ferido de varios disparos.

O nacionalismo radical viu alimentando unha narrativa épica da pistola que portaba Echebarrieta, segundo a cal esta pertencería a un oficial nacionalista na Guerra Civil, logo empregada na guerra de independencia de Alxeria ata que, tras unha etapa intermedia en París, recalou en mans do etarra[31]. Nas dilixencias incoadas a principios de 1970 no marco do xuízo de Burgos, Mario Onaindia deulle pábulo á lenda de transmisión oral (e logo escrita) ao declarar que «Echevarrieta levaba unha [pistola] de nove milímetros longo das que se utilizaron polos *gudaris* no trinta e seis e que foran utilizadas tamén na guerra de Alxer (sic) e máis tarde comprada en París por ETA. Estes detalles díxoos Echevarrieta»[32]. Desde entón a especie foi propagada e apontoada en numerosas ocasións. Xabier Bareño, un liberado de ETA que se atopaba preso desde marzo de 1968, escribiu o seguinte dúas décadas máis tarde, cando era parlamentario autonómico de HB: «Unha pis-

tola con historia: pertencera a algún oficial de *gudaris* da Guerra do 36. Non se sabe por que camiños, chegou a mans dun grupo de apoio do FLN alxerino. Tras a súa achega á loita de Liberación Nacional de Alxeria, volveu, vía París, a mans euscaldúns. Foi a última compañeira de Txabi Etxebarrieta»[33]. Apréciese o fío de continuidade e a lexitimidade histórica da que se quere investir o aureolado e a súa causa, ao primeiro etarra que sacrificou a súa vida pola palinxenesia do País Vasco[34].

O certo é que a procedencia da arma curta é o froito dunha fabulación, dun relato inventado para maior gloria da concatenación épica pola liberación da patria que, segundo a evidencia histórica dispoñible, choca coa verdade factual. Examinemos os pormenores. A sentenza do consello de guerra celebrado no Cuartel de Loyola (Guipúscoa), datada o 27 de xuño de 1968, recolle que as dúas pistolas que portaban Echebarrieta e Sarasketa eran ambas as dúas Astra (uns 9 milímetros parabéllum, a outra 7,65 milímetros Falcon) e que tiñan borrado cunha lima calquera pista que delatase o país de procedencia[35]. Unha dilixencia ocular practicada o 8 de xuño e incluída na causa xudicial achega substanciosos detalles adicionais sobre a pistola coa que foi abatido Pardines. Citamos: «[Pistola] Marca Astra, modelo 600-43, nove milímetros parabéllum fabricada en Unceta y Compañía SA Guernica, nela aparece borrada a palabra España e cuxo número de fabricación é o 58669. Na cacha do costado dereito aparecen as siglas ETA»[36]. Pasemos por alto o detalle de borrar «España» da inscrición «*Made in Spain*», dato ben elocuente da animadversión que lle profesa o nacionalismo vasco radical xa desde tempos de Sabino Arana[37]. Agora interésanos máis deternos no detalle do modelo da pistola, o 600-43, porque desarma a lenda segundo a cal un *gudari* a empregara para defender as liberdades vascas contra o exército insurrecto franquista.

En efecto, o inicio da fabricación do modelo Astra 600-43 foi, como os dous últimos díxitos delatan, o ano 1943. O fabricante de armas guerniqués Unceta y Compañía recibiu ese ano un encargo da *Wehrmacht*, o exército nazi, para a fabricación dun modelo de 9 mm parabéllum, o calibre militar preferido entón en Alemaña e Europa Central. Para intervir no deseño do novo modelo os nazis enviaron a dous enxeñeiros a Guernica. Tras a entrega dun lote de proba de 50 pistolas ao Comando Superior do Exército (*Oberkommando des Heeres*), os responsables nazis autorizaron o pedido. Cos seus 990 gramos de peso, munición á parte, pouco de lixeira tiña a arma. Entre maio e xullo de 1944 foron expedidas a través do paso fronteirizo de Irún un total de 10.450 unidades, en tres entregas, ata que a invasión aliada de Francia frustrou operacións sucesivas. Unceta y Compañía quedou cunha gran cantidade de pistolas listas para o seu envío que xa foran pagadas polos

alemáns (ou que entraban nos pagos pola axuda nazi na Guerra Civil española), pistolas que foron almacenadas no Parque de Artillería de Burgos. En 1945 púxose fin ao proceso de produción da Astra 600-43. Anos despois, en 1951, os aliados autorizaron a Alemaña para que formase un pequeno exército, así como un corpo de Policía. O 9 de xullo dese ano desembarcáronse no porto de Hamburgo un total de 29.000 pistolas e 2 millóns de cartuchos. O goberno español transferiu a Alemaña as pistolas depositadas en Burgos, con numeración comprendida entre 10.501 e 41.850, que foron destinadas á Policía Federal. Outras 3550 pistolas que se atopaban en proceso de montaxe (numeración 41.851 a 45.400) e polas que Alemaña non pagara, foron destinadas á exportación a países como Portugal, Chile, Turquía ou Xordania, entre outros. Para completar a historia da produción da Astra 600-43, o goberno da República Federal de Alemaña encargou outras 14.000 unidades (números de serie 45.401-59.400), agora xa de pago. Este é o lote ao que corresponde a pistola coa que Echebarrieta acabou coa vida de Pardines. O goberno federal alemán decatouse de que o montante de pistolas nas súas mans excedía moito as súas necesidades, polo que unha parte foron transferidas ás policías rexionais de Berlín occidental e de Niedersachsen; outra parte, xa en 1956, foille entregada ao Exército Federal (*Bundeswehr*) que, xa obsoleta, a substituíu en 1961 por outra pistola máis moderna[38].

Faise difícil rastrexar o itinerario preciso da pistola Astra 600-43 que portaba Echebarrieta o día de autos. Unha fonte protagonista deses anos no seo de ETA sostén que un dirixente da organización, José María Escubi, a trouxo de Francia en datas anteriores á V Asemblea de ETA (1966-1967), e que Echebarrieta a herdou no outono de 1967[39]. Outra fonte revela que ETA lla adquiriu a un traficante pistolas retiradas pola policía alemá. Algunhas delas presentaban defectos, polo que foron levadas a reparar á fábrica de Guernica a través un destacado etarra oriúndo desta localidade, naquel momento familiar dun alto cargo de Unceta y Compañía; outro militante de ETA era xefe de taller da fábrica. Grazas a ese nó de complicidades, conseguíronse reparar algunhas Astra 600-43, entre as que ben puido estar a que portaba Echebarrieta cando asasinou a Pardines[40]. Como queira que sexa, está ben documentado que o modelo desa pistola non se empezou a fabricar ata 1943, polo que é imposible que fose de ningún *gudari* da Guerra Civil. Tampouco hai ningunha evidencia que permita soster que participase na guerra de Alxeria.

Pako Aristi, un escritor comprometido coa causa do abertzalismo radical, escribiu: «A pistola de Etxebarrieta: velaí un símbolo, entre outros, que condensa a memoria da resistencia deste pobo: a conciencia do esforzo valente e frustrado de crebar o monopolio da violencia

do Estado»[41]. Ten razón Aristi ao soster que a pistola en cuestión é un símbolo, pero seguramente nun sentido distinto ao pretendido. A quen sente coma el conviríalles repensar con que vimbias queren edificar os símbolos e reconstruír a historia que articulen a convivencia cívica e civilizada no País Vasco, co diálogo e non a violencia como pivote. Unha pistola non é de normal o obxecto máis indicado para ser elevado á condición de símbolo dun colectivo; moito menos aínda unha pistola que asasinou a unha persoa; pero, unha pistola que debe a súa existencia á iniciativa nazi, que foi quen a encargou e quen a empregou no seu proxecto xenocida e liberticida? Coa pistola de Echebarrieta arrincou a escritura dunha narrativa por parte duns salvadores da patria que —como nos exhorta Frisch na cita que abre este capítulo— convén, como proxecto colectivo e de sociedade, aprender a ler e a nunca deixar de reler.

Pistola á marxe, a interpretación haxiográfica de Lorenzo Espinosa e do espectro nacionalista radical non resiste o contraste coas declaracións da única testemuña dos feitos nas súas diferentes fases, Iñaki Sarasketa[42]. A seguinte é a versión que ofreceu o etarra en 1978, pouco despois de beneficiarse da amnistía do ano anterior: «Era preto de Villabona. Pediunos [Pardines] a documentación e tratou de verificala co número do motor. Estaba agachado, cunha man sostendo os papeis e comprobando. Dixo "isto non coincide". Nós sabiamos que non ía coincidir e sacou [Echebarrieta] entón unha Astra do nove longo que fixera a guerra en Alxeria e disparoulle un tiro entre as omoplatas e catro máis no peito»[43]. É dicir: o primeiro en sacar a arma foi Echebarrieta, quen disparou a queimarroupa e por detrás, se damos crédito á secuencia de disparos que marca a súa narración. A pistola que empregou no asasinato foi a Astra 600-43 9 mm parabéllum. Sarasketa declinou a oportunidade de ofrecer de novo a súa versión con motivo do 20 aniversario dos acontecementos[44]. En 1993, coincidindo co 25 aniversario dos sucesos, concedeu unha breve entrevista en *Egin* na que reafirmou o seu compromiso coa causa etarra («tamén agora hai mozos xenerosos no noso pobo»), pero non lle engadiu nin unha soa novidade ao seu relato anterior.

Con todo, en declaracións a un medio de comunicación madrileño trinta anos despois de sucedidos os feitos que nos interesan, en 1998, completou a súa versión anterior nos seguintes termos: «Supoño que [Pardines] se deu conta de que a matrícula era falsa. Polo menos, sospeitou. Pediunos a documentación e deu a volta ao coche para comprobar se coincidía cos números do motor. Txabi díxome: "Se o descobre, mátoo"; "Non fai falta —contestei eu— desarmámolo e ímonos"; "Non, se o descobre mátoo"; saímos do coche. O garda civil dábanos as costas, en crequenas mirando o motor na parte de detrás. Sen volver-

se empezou a falar. "Isto non coincide..." Txabi sacou a pistola e disparoulle. Caeu boca arriba. Txabi volveu dispararlle tres ou catro tiros máis no peito. Tomara centraminas e quizá iso influíu»[45]. A heroicidade que tingue o relato do nacionalismo radical, segundo o cal Echebarrieta gañou en rapidez e destreza ao garda civil usando a súa arma como única saída cara á liberdade, queda descafeinada pola versión da única testemuña, quen dá fe de que se tratou dun asasinato a sangue frío, cometido contra un home desprevido e perpetrado ademais por alguén que se atopaba baixo os efectos das anfetaminas. E, sobre todo, Sarasketa senta testemuño de que barallaran outra alternativa ao derramamento de sangue: a de desarmar o garda, que se atopaba só nese momento, e fuxir. A sentenza do Consello de Guerra a Sarasketa apontoa un detalle importante coincidente de forma implícita co relato do etarra sobrevivente, e que contradí a versión do nacionalismo radical segundo a cal Echebarrieta se adiantou ao garda civil coa arma: «A vítima foi atopada coa pistola regulamentaria na súa funda esta (sic) abrochada e a documentación do vehículo inspeccionado na súa man dereita»[46].

IV. O COMEZO DOS *ANOS HULIGÁNICOS:* SEGUNDO ACTO

Ata aquí a secuencia da morte de Pardines. Examinemos a continuación o desenlace do segundo acto do drama, a morte do seu vitimario, de Echebarrieta. Tras a súa fuxida do lugar dos feitos, este e Sarasketa refuxiáronse no domicilio en Tolosa de E. O., un colaborador de ETA, situado a escasos quilómetros do punto da estrada onde tivo lugar o primeiro acto. Ante a eventualidade de ser descubertos, os tres —a iniciativa de Echebarrieta, que «se puxo moi terco», segundo Sarasketa— decidiron utilizar o vehículo de E. O. e emprender unha precipitada fuxida. Para entón transcorreran máis de dúas horas, tempo suficiente para que a Garda Civil establecese controis de estrada na zona[47]. No cruzamento de Olarrain, en Tolosa, á altura da pousada de Venta-Aundi, foron interceptados e obrigados a descender do auto. E. O. foi esposado e Echebarrieta golpeado polos gardas, en tanto que Sarasketa fuxiu correndo e disparando. Segundos despois alcanzou a escoitar dous disparos. Unha das deflagracións «abrasoulle a camisa, camiseta e pel, e de abaixo arriba esnaquizoulle o pulmón dereito, saíndo a bala pola omoplata esquerda»[48]. Segundo fontes oficiais do réxime, recollidas por exemplo nun escrito feito chegar aos medios de comunicación polo gobernador civil de Guipúscoa, os gardas civís abateron a Echebarrieta en lexítima defensa despois de que este abrise fogo contra eles cando lles deron o alto[49].

Gregorio López Irasuegi, compañeiro de armas e de colexio de Echebarrieta nos Escolapios de Bilbao (aínda que non do mesmo curso), e máis tarde un dos procesados no xuízo de Burgos, condensou a traxectoria do finado afirmando que foi «o primeiro que matou e o primeiro en morrer»[50]. Cumprira así coa súa «responsabilidade de militante» que o obrigaba a non deixarse deter aínda á conta da súa vida[51]. Patxo Unzueta, outro compañeiro seu de estudos na Facultade de Económicas de Bilbao e tamén de ETA, explicou en clave psicolóxica a decisión de Echebarrieta de abandonar o seu refuxio en Tolosa e «facerse matar» como unha «necesidade de expiación» pola morte que acababa de causar.[52] O que non cabe dubidar é que a súa morte inaugura o nacemento dun mártir, do primeiro na historia de ETA en obedecer deliberadamente consígnaa *pro patria mori*: será «Gure reboluzioaren lenengo martiria», o «Primeiro mártir da revolución», segundo se podía ler nun pasquín da época[53]. Desde que en 1921 os sectores máis ortodoxos do aranismo fundasen *Aberri*, unha escisión do PNV con Eli Gallastegui á cabeza (cuxo pseudónimo, e non casualmente, era o de Gudari), o nacionalismo vasco radical anhelara a creación dun «home novo», cuxo trazo distintivo máis excelso é a súa capacidade de sacudirse o individualismo egoísta e dar a vida pola patria. Echebarrieta será o primeiro mártir da causa nacionalista vasca enxalzado con nome e apelido e conmemorado de forma ritual, á altura do Che Guevara, con quen foi comparado a miúdo[54].

As mortes de Pardines e Echebarrieta marcan o momento fundacional dun ciclo de violencia que entre 1968 e 2010 lles custou a vida a 914 persoas en atentados perpetrados por organizacións terroristas de distinta cor, das que 845 hai que cargar no debe de ETA e afíns, e 62 no de organizacións terroristas de extrema dereita e parapoliciais[55].

*É un banzo máis na traxedia vasca que polo menos tres desas vítimas estivesen relacionadas coa morte de Echebarrieta. É o caso do in*spector de policía Melitón Manzanas, o primeiro atentado mortal planificado de ETA, executado apenas dous meses despois da morte de Echebarrieta. En ocasións ambos os asasinatos aparecen concatenados, de modo que se explica o segundo como un acto de vinganza polo primeiro. No xuízo sumarísimo de Burgos apontóase esta tese cando, no contexto da morte de Echebarrieta, se afirma: «Pasada a primeira fase funeraria e xa na segunda escalada cara ao "activismo" directo comezaron a estudarse as posibles accións do que a organización podería efectuar, crecendo a idea dunha posible morte ou vinganza de morte sobre funcionarios do Estado español»[56]. Con todo, non se tratou dun acto de revanchismo. En realidade a sorte de Manzanas estaba botada con independencia dos sucesos de Tolosa, se seguimos neste extremo

a confesión de Gorostidi, d*úas décadas despois e a Lei de a*mnistía de 1977 polo medio: «Con Txabi vivo ou morto, Manzanas tiña os días contados, tiña asinada a súa sentenza de morte. Aínda que Txabi non caese en Venta-Aundi, unha semana antes ou unha semana despois, ía levarse a cabo a execución. Polo demais, é certo que Txabi vixiou durante varios días a Manzanas para comprobar se eran correctos os datos dos que dispoñía a organización»[57]. A información é ratificada por López Irasuegi: «Toda a documentación, toda a información e todo o seguimento de Manzanas estaba a cargo de Txabi (el era entón o liberado de Guipúscoa). Aínda que non morrese Txabi, Manzanas, nun momento dado, caería. A execución estaba preparada antes, tratábase de buscar o momento no que o pobo entendese por que nós matabamos o xefe da Brigada Político-Social de Guipúscoa»[58]. Os testemuños gozan de verosimilitude. O comité dirixente de ETA, a súa *Biltzar Ttipia*, celebrado o 2 de xuño anterior en Ondárroa, tomara a decisión de atentar contra José María Junquera e Melitón Manzanas, xefes da Brigada de Investigación Social de Bilbao e San Sebastián, respectivamente. Echebarrieta foi encomendado coa misión de levar a bo porto, isto é, de asasinar a Manzanas no que se bautizou en clave a «operación *Sagarra*» (mazá, en éuscaro)[59]. O certo é que á altura do 7 de xuño de 1968, os terroristas de ETA dispoñían de información detallada sobre as rutinas de Manzanas, que fora solicitada por Sarasketa[60].

A tese de que a decisión de iniciar a actividade terrorista estaba tomada con independencia da sorte que correu Echebarrieta, e que o asasinato de Manzanas era só cuestión de tempo, vén ratificada polo feito de que en xullo de 1968 nos cuarteis da Garda Civil de Munguía, Lequeitio e Ondárroa se recibiron unhas cartas ameazadoras asinadas por un «Comité Executivo da Resistencia Vasca», ao parecer iniciativa da fracción etarra comandada polo Cabra[61]. As súas destinatarias eran as esposas dos gardas civís alí acuartelados, e estaban redactadas en termos que parecen descartar a improvisación: «Unha vez máis lle volvo a insistir señora convenza (sic) o seu marido para que saia do corpo. Créame que non merece a pena vivir angustiada, por servir os intereses duns capitalistas ou uns xefes que viven na opulencia. Non merece a pena correr o risco de morrer como Pardines Azcay (sic). Estamos dispostos a todo, non temos medo á morte porque sabemos que loitamos por unha causa xusta». A ameaza admite calquera epíteto menos é o de velada: «Por iso nós vémonos obrigados a eliminalos dalgunha forma (…). Prégolle señora reflexione e relea o contido desta (sic) carta, ensinándolla ao seu marido e tomen a decisión de saír do corpo e marchar a España, só así poderán liberarse de vivir sen a continua angustia de que poida perecer o seu marido nun atentado»[62]. Poucas

semanas despois da morte de Echebarrieta, os seus correlixionarios tiñan engraxada a maquinaria de ameazas (cribles) de morte contra os «inimigos do pobo vasco».

ETA deu probas fidedignas de ser unha organización memoriosa cando de despregar o seu potencial mortífero se trataba. O primeiro asasinato que podería ser ingresado na conta da vinganza (o condicional non é casual, como se alcanzará a ver enseguida) é o do garda civil retirado José Acedo Panizo, o 10 de marzo de 1978 (ver o capítulo III). Tivo lugar precisamente en Aduna, escenario do primeiro acto, o da morte de Pardines. Segundo un medio de comunicación, ETA acusouno de participar na morte de Echebarrieta[63]. Investigacións de moi distinto signo deron crédito a esta interpretación, aínda que sen achegar ningunha evidencia[64]. Con todo, o comunicado que emitiu a organización terrorista reivindicando o atentado non menciona a relación de Acedo coa morte de Echebarrieta, aínda que si que «era moi coñecido nas zonas de Goiherri, Tolosa e Andoain, onde as súas salvaxes actuacións reprimindo manifestacións, detendo e torturando a militantes do Pobo, lle valeron o odio popular»[65].

O garda civil que acompañaba a Pardines na Nacional I regulando o tráfico correu pouco despois idéntica sorte; Félix de Diego Martínez foi asasinado a queimarroupa en Irún o 31 de xaneiro de 1979. Abandonara o servizo activo a consecuencia dun accidente coa moto de servizo, pero seguía formando parte do corpo como membro na reserva. Con De Diego, tres dos catro implicados directos no momento inaugural dos nosos *anos huligánicos* foron vítimas-vitimario do terrorismo. O cuarto, Sarasketa, foi condenado á pena capital en consello de guerra, e a súa pena conmutada por 30 anos de prisión maior. Beneficiouse da amnistía de 1977 e foi estrañado a Noruega en xuño dese ano. Faleceu en agosto de 2017[66].

Houbo un quinto protagonista dos sucesos do 7 de xuño de quen tamén convén deixar constancia, porque a súa vida sufriu un xiro inesperado (ver o capítulo V). O camioneiro navarro Fermín Garcés Hualde circulaba polo lugar en que foi asasinado Pardines, cando escoitou uns disparos. Segundo o seu relato, nun primeiro momento pensou que a orixe do ruído estaba no seu vehículo, pero tras comprobar que a carga estaba en orde reparou en dous individuos e nun garda civil tendido. Apeouse do seu camión e, nun acto cívico á vez que temerario, encarouse cos terroristas. Ao berro de « Quietos, asasinos, quietos!», agarrou a Sarasketa polo ombreiro, momento en que Echebarrieta o apuntou coa súa pistola antes de emprender ambos a fuxida. O suceso deixou unha pegada indeleble en Garcés, quen o 1 de setembro dese mesmo ano ingresou na Benemérita[67]. En 2016 recibiu unha homenaxe da Garda Civil, sendo así recoñecido o «gran valor cívico»

do que falaba a sentenza a Sarasketa no consello de guerra celebrado contra el en 1968[68].

Os sucesos daquel fatídico día de xuño condicionaron a existencia de todos os implicados e das súas familias e achegados, ben que de forma distinta: Pardines e Echebarrieta mortos; Sarasketa encarcerado; Acedo Panizo asasinado dez anos máis tarde, aínda que o seu caso haxa de ser tomado con cautela porque a súa participación na operación na que resultou morto Echebarrieta non está contrastada; De Diego asasinado en 1979; Garcés deixou atrás a súa vida de camioneiro para incorporarse á Garda Civil en 1968.

V. VIDA CURTA, RECORDO LONGO: A MITOCONSTRUCIÓN DE ECHEBARRIETA

Echebarrieta xunta na súa figura a traxectoria prototípica que segue a construción dun mártir por parte dunha comunidade de memoria[69]. Un heroe que se prece non dispara a queimarroupa; Echebarrieta era un heroe, un *gudari* no ronsel dos combatentes nacionalistas na Guerra Civil, e non puido proceder dese modo; daquela —seguindo esta concatenación lóxica fraguada polo radicalismo abertzale— o asasinato de Pardines non puido ser senón a tráxica consecuencia dun acto de defensa propia, despois de que o inimigo desenfundase en primeiro lugar a súa arma regulamentaria.

Os grupos sociais recorren a varios mecanismos discursivos á hora de forxar un mártir listo para ser utilizado na batalla comunicativa no seu afán por influír na opinión pública. Un primeiro mecanismo que se debe destacar é o *floreo da perfección póstuma*, un recurso prototípico na construción dos mártires. Nos escritos haxiográficos sobre Echebarrieta proliferan os epítetos que enxalzan a súa figura, sen fisgoa para o matiz ou a tacha. A biografía elaborada por Lorenzo Espinosa presenta unha batería de epítetos salpicados ao longo do libro nesta liña grandiosa, moitos deles recollidos da descrición que o irmán de Txabi Echebarrieta e tamén militante e avogado de ETA, José Antonio, publicara en Iraultza en 1968. Segundo este construto, Echebarrieta era un líder simpático, humano, exemplo de xenerosidade e sacrificio persoal, solidario, maduro, desinteresado, fraternal, revolucionario pola liberdade, sacrificado, sociable, nin fumaba nin bebía, alumno brillante, honrado, íntegro, carismático, sensible, conciliador, diplomático e elocuente. Soubo ademais xuntar o intelecto coa acción, unir «as armas ás letras», a loita armada coa reflexión intelectual e a sensibilidade poética. Tal era o perfil, segundo o seu irmán, do «primeiro vasco que tivo unha morte de vasco consciente, de vasco revolucionario»[70].

Un segundo trazo prototípico na construción social e discursiva do mártir ten que ver coa *domesticación* da morte, isto é, coa interiorización e aceptación gustosa de que as súas actividades podían precipitar o destino fatal. O tema da morte é recorrente, case obsesivo, nos escritos de Echebarrieta, sempre en castelán, debido a que non dominaba a lingua vasca. A finais de 1961 recolleu no seu diario a seguinte reflexión: «Na mocidade é fácil esquecer a morte, porque se xoga con ela por vontade. Cando se ve avanzar inexorable na vellez é preciso darlle á vida un sentido sen o cal non é existencia humana»[71]. Na primavera de 1962 insiste: «Non me asusta en absoluto morrer dunha forma aparentemente absurda porque son consciente que todo encerra un tremendo absurdo»[72]. Nun poema seu datado un ano despois escribe, en referencia a localidades vascas (biscaíñas na súa maioría) que padeceran as arremetidas da Guerra Civil: «xunto a Otxandiano e Mungia/ xunto a Bakio e Lekeitio/ xunto a Durango e Markina/ xunto a Etxebarria e Areitio/ na mesma Gernika/ caín eu, de vivo a morto»[73]. En 1964 insistiría na idea da súa vocación sacrificial en aras da patria: «Ti es o meu único sentir inequívoco/ Patria: mar do río do meu sangue».[74] Un último exemplo: en 1965 redactou unhas narracións breves baixo o título de «Tres contos sobre a morte», apuntamentos sobre os falecementos da muller dun obreiro, dun estudante e dun ancián. O último conto finaliza coa seguinte frase: «Terei eu que prepararme xa?»[75]. Segundo o testemuño dun compañeiro seu en ETA, Echebarrieta, como despois Txikia e Argala,[76] sería un claro exemplo de domesticación da morte con calidades proféticas cando afirmou: «Creo que vivirei ata os 25 anos, ata os 30 talvez, pero non morrerei na cama»[77]. O seu irmán asegura que morreu «cun sorriso nos beizos»[78], sinal inequívoco de que conseguira domesticar a morte. Tanta familiaridade co destino fatal induciuno a formular unha profecía (ao cabo autocumplida) que, desde unha lectura interesada, contribuíu a alimentar a súa aureola mítica. Con motivo da convocatoria do *Aberri Eguna* de 1968, ETA difundiu un manifesto redactado polo propio Echebarrieta que sentenciaba: «Para ninguén é un segredo que dificilmente sairemos de 1968 sen algún morto»[79]. É posible que estivese a pensar en Manzanas, contra quen ETA tiña preparado un atentado en avanzada fase de preparación, nese caso estariamos a falar dun vaticinio ben informado, pero o destino quixo que a premonición se volvese contra el. Non é o único elemento recollido no manifesto apto para convertelo nun mártir da causa da liberdade de Euskadi. Cara ao final do escrito lanza un canto ao activismo e ao compromiso que atopará enseguida eco entre mozos replicantes ávidos de épica patriótica. Escribiu: «Xa non basta criticar a Franco en familia. Xa non basta o dicir que "se está vixiado, porque na guerra se foi *gudari*". Xa non basta celebrar o Aberri Eguna ou dar

20 duros ao mes. Todos os abertzales debemos dar un paso adiante na nosa colaboración cos que loitan pola liberación integral de Euskadi. E se non é así, que non se autocalifiquen de abertzales; porque —digámolo dunha vez— hoxe en día só é abertzale aquel que fai todos os días cousas concretas pola liberación nacional»[80].

A miúdo os mitos dan pé a interpretacións diametralmente opostas. Xa demos cumprida conta dunha dicotomía segundo a cal para a súa comunidade de memoria Echebarrieta é un mártir, para quen prefire centrarse en estándares morais, un asasino. O seu pensamento préstase así mesmo a lecturas contrapostas. O nacionalismo radical, por unha banda, preséntao como a figura clave da V Asemblea de ETA. No que aquí nos interesa, a dita asemblea significa a definición de ETA como un Movemento Socialista Vasco de Liberación Nacional: «A liberación nacional do pobo vasco é a liberación integral do pobo e do home vasco; é a negación total dunha realidade actual, opresiva. Esta negación total só pode ser realizada polo pobo traballador vasco a través da súa situación de clase explotada. Por iso, a loita nacional do pobo vasco é unha afirmación socialista (nacionalismo revolucionario)»[81]. Segundo autores dispares, este documento é froito da síntese que efectuou Echebarrieta a partir dun texto anterior[82]. A imaxe que difunde o nacionalismo radical desde entón aférrase á convicción de que Echebarrieta personificaba a fusión das loitas nacional e social emprendida por ETA desde mediados da década de 1960, tal e como sinalou, por exemplo, Josu Urrutikoetxea[83]. A xuízo doutros intérpretes, pola contra, o seu era un esquerdismo enfocado na dimensión social da loita, ben que valéndose para iso de forma oportunista do nacionalismo a modo de bandeiriña de enganche[84].

Inmediatamente despois da súa morte no País Vasco desatouse unha onda de protesta, onda que era simultaneamente de exaltación. En condicións de severa restrición das liberdades de expresión e reunión, os actos funerarios en igrexas proporcionaron unha das escasas xanelas abertas á expresión popular durante os días e semanas subseguintes. Os máis destacados foron os celebrados o día 13 de xuño na igrexa de San Antón de Bilbao, nos que participaron miles de persoas, moitas das cales se manifestaron posteriormente, no que constituíu a primeira manifestación nacionalista en Bilbao contra o franquismo[85]. A prensa oficial difundiu unha versión lixeiramente diferente do alcance das mobilizacións, recoñecendo que se produciron algúns incidentes á porta da parroquia, pero que en cuestión de media hora a Policía Armada xa restablecera a normalidade[86]. Así mesmo producíronse altercados noutras misas en honra de Echebarrieta en varias localidades do País Vasco. Así, ETA distribuíu panfletos chamando a participar nos funerais na igrexa de San Francisco de Mondragón os

domingos 16 de xuño e 7 de xullo, para homenaxear a quen, como Xesús Cristo, «téndoo todo deu a vida por nós»[87]. Segundo o párroco, á misa na súa memoria asistiu unha soa persoa, despois de que a Garda Civil rodease o templo[88]. O 21 de xullo, o mesmo día que estaba anunciada unha misa no convento dos beneditinos en Lazcano, apareceu colgada da súa fachada unha grande ikurriña. A Policía irrompeu na misa e practicou oito detencións[89]. Cinguíndonos agora a localidades biscaíñas, celebráronse misas en sufraxio da súa memoria en Bermeo, Guernica, Lequeitio (ata nun total de cinco sábados consecutivos), Marquina, Sestao, Yurreta, Erandio, Lezama ou Derio, entre outros[90]. Á luz destes acontecementos, o gobernador civil de Biscaia emitiu unha nota o 6 de xullo limitando os oficiantes a asistencia ás misas de sufraxio: «Tendo en conta que os sufraxios que se celebraron ata a data por Francisco Javier Echevarrieta Ortiz (…) veñen dexenerando en actos de marcado carácter separatista, este Goberno Civil, que non desexa inmiscirse en que os actos relixiosos poidan ou non celebrarse, considérase no deber de previr a asistencia de público a estes, a fin de evitar que se repitan alteracións da orde, coas lamentables consecuencias que diso poidan derivarse»[91]. Os tribunais franquistas tiñan claro que os actos funerais por Echebarrieta respondían a unha campaña orquestrada por ETA coa complicidade de membros relixiosos da comunidade eclesiástica. A sentenza do xuízo sumarísimo datado o 18 de decembro de 1970 en Burgos é diáfana respecto diso: «programáronse unha serie de actos graduados dos máis diversos matices, iniciados cunha campaña de misas naquelas igrexas cuxos clérigos simpatizaban en maior ou menor adhesión coa causa vasca e que, organizadas con esa facción terrorista-separatista como manifestacións pseudorrelixiosas apoiadas na adhesión de obstinados e separatistas clérigos»[92].

Nun marco ditatorial como o franquista, as igrexas e os seus responsables resultaron fundamentais para catalizar a rabia popular nos momentos puntuais de celebración de oficios relixiosos relacionados con membros de ETA. Diferentes clérigos xogaron así mesmo un papel protagonista nestes anos incipientes do nacionalismo radical. Algunhas mostras ilustran este extremo. Sarasketa conseguiu escapar e chegar ata Régil, onde pasou a noite no púlpito e no confesionario da igrexa asistido polo cura, ata a mañá seguinte en que foi descuberto polo sancristán e posteriormente detido; nos incidentes nos arredores da igrexa de San Antón en Bilbao foron detidas trinta persoas, entre elas catro sacerdotes (un deles, Periko Solabarria, sería posteriormente un destacado membro de HB) e dous seminaristas[93]. Non sorprenderá, entón, que nos boletíns informativos quincenais da Policía franquista se sinalase a «algúns sacerdotes dese ideario separatista», «dun sepa-

ratismo rabioso», como indutores do clima contencioso no País Vasco á altura do outono de 1968[94].

Os cemiterios tamén foron un enclave onde se asistiu á glorificación de Echebarrieta. Aproveitando a festividade de Todos os Santos, en distintas localidades biscaíñas (Bilbao, Guecho, Baracaldo, Santurce, Erandio, Durango, Portugalete…) apareceron unhas follas tamaño cuartilla e tiradas a multicopista nas que se animaba a poboación para celebrar a efeméride como o «Día Nacional Vasco de recordo e homenaxe a Xabi Etxebarrieta» depositando unha flor sobre a súa tumba no cemiterio de Derio. Foron distribuídas en caixas de correos, por correo e en pequenas «macetas».[95] «O recordo de Xabi —rezaba o pasquín— é unha cambra na nosa conciencia. Vemos reflectido nel aquilo que nós quixésemos ter o valor de facer e que con todo non facemos. Digámolo (sic) con humildade. Se non temos a coraxe para facer o que el fixo, sexamos polo menos capaces de lembralo con dignidade»[96].

Os sucesos de Aduna e Venta-Aundi marcaron un punto de inflexión nas sociedades vasca e española, con consecuencias que se deixan sentir aínda hoxe. Á rabia e impotencia sentidos por un sector significativo da mocidade seguiron novas incorporacións nas filas de ETA para emular o exemplo de Echebarrieta. Varios antigos etarras entrevistados pola antropóloga Miren Alcedo confesan dar o salto ao compromiso armado despois de ter noticia das mortes de Echebarrieta, Pertur ou Argala. Así o recoñece tamén Arantza Arruti, compañeira de Echebarrieta nas filas de ETA por aqueles anos e logo xulgada en Burgos: «tras a caída de Txabi sumáronse moitos mozos á organización e moitos dos militantes legais de ETA, como López Irasuegi, entre outros, liberáronse e pasaron á clandestinidade, porque iso era o mínimo que se podía tributar a Txabi, pola súa entrega xenerosa ao pobo»[97].

A partir da súa morte, Echebarrieta gozará de diferentes lugares de memoria. Talvez o máis destacado de todos eles sexa o que figura na Basílica de Aránzazu, obra de Jorge Oteiza. Un testemuño do artista dá a entender que os sucesos de Venta-Aundi resultaron determinantes para que o seu proxecto de fachada pasase a ser unha Piedade na que a Virxe tería ao fillo morto aos seus pés, e non unha Maternidade, como estaba previsto nun principio. O fillo morto non sería outro que Echebarrieta. As súas palabras, que dan pé a esta interpretación, son as seguintes: «Preparaba Txabi Etxebarrieta un estudo-manifesto para os artistas e intelectuais vascos e quixo consultarme e discutilo comigo... E alí foi [en Madrid] que me golpeou a noticia da súa morte, 7 de xuño, sacrificado, en Venta-Aundi... Cando subo o 1 de novembro a Aránzazu, xa decidín que poñerei no alto do muro, o Fillo morto, aos pés da Nai, que estará a mirar, clamando ao ceo, falando, non sei»[98]. Hai autores que cualifican esta interpretación como unha «lenda de

transmisión oral» e sosteñen que Oteiza «en ningún momento vincula a Piedade coa morte de Txabi Etxebarrieta»[99].

Outros dos seus lugares da memoria están ligados ao rueiro. O exemplo máis destacable a este respecto é o da Praza Unamuno na zona vella bilbaína, escenario recorrente durante as últimas décadas de intentos por parte do nacionalismo radical por rebautizar a praza xunto á cal viviu a familia Echebarrieta como «Praza Irmáns Etxebarrieta», tamén polo seu irmán José Antonio, un ideólogo da organización terrorista. Nun exemplo que ilustra a súa política da sinécdoque (o intento de facer pasar unha parte polo todo), nos actos convocados en 2008 no marco do cuadraxésimo aniversario da súa morte, o diario *Gara* referiuse á «vontade dos veciños da zona vella bilbaína de denominar Irmáns Etxebarrieta á céntrica praza onde viviron»[100]. En 2004 o Concello de Bilbao ordenou retirar un busto de Echebarrieta da praza Urrechindorra do barrio de Ocharcoaga. Antes, coincidindo co décimo aniversario da súa morte e cando o rueiro das localidades vascas estaba aínda sen depurar do seu sinal franquista, un nutrido grupo de persoas retirou a placa da avenida do Generalísimo donostiarra e substituíuna por outra que rezaba «Rúa Txabi Etxebarrieta, 7-6-1968»[101]. Por último merece a pena traer a colación o exemplo da localidade biscaíña de Lejona. Coincidindo co 40 aniversario dos sucesos de xuño, a asociación Dignidade e Xustiza denunciou ante a xustiza a presenza na localidade biscaíña dunha «Avenida Txabi e Joseba Etxebarrieta»[102]. Por mor da polémica, as autoridades locais modificaron a denominación a «Avenida Euzko Gudariak» que, pola grafía («Euzko» en lugar de «Eusko»), remite aos soldados nacionalistas que defenderon a república, pero non aos membros de ETA.

Outro tipo de lugar da memoria de natureza diferente aos mencionados está ligado a unha práctica habitual dos grupos terroristas de bautizar os seus comandos en honra de membros caídos. Consta a existencia dun comando que operou a finais da década de 1970 na marxe esquerda da ría de Bilbao con ese nome. Ao parecer, os seus integrantes eran membros do PCEr, Partido Comunista de España revolucionario. O partido, cuxo brazo armado era o GRAPO (que non actuou no País Vasco para non interferir na «loita de liberación nacional»), solicitoulles aos seus militantes que se unisen á loita pola independencia do pobo vasco. Non está claro se este comando estaba integrado nos Comandos Autónomos Anticapitalistas ou non[103]. Por último, hai indicios da existencia doutro comando «Txabi Etxebarrieta» integrado en ETA, do que sería responsable Juan Carlos Yurrebaso Atutxa[104].

Echebarrieta, o primeiro guionista de ETA segundo Mario Onaindia, é o mártir que inaugura o panteón martirial do nacionalismo ra-

dical. O feito de que se celebren ritualmente ano tras ano actos na súa memoria induce a pensar que a comunidade nacionalista radical prefire aferrarse á versión que enxalza a Echebarrieta como un mártir pola causa, como un *gudari* no ronsel dos da Guerra Civil[105].

CONCLUSIÓNS

«A credibilidade dun grupo terrorista aumenta cando pode facer gala dos seus mortos propios», sentencia un experto nas estratexias comunicativas da Fracción do Exército Vermello alemá[106]. No presente capítulo analizamos a estratexia comunicativa iniciada por ETA en 1968, o ano dos seus primeiros asasinatos, e tamén o ano que abre a listaxe do seu particular panteón martirial. Txabi Echebarrieta pasou á intrahistoria do nacionalismo radical como o primeiro mártir de ETA que deu a súa vida pola liberación nacional e social de Euskadi. Un exame detallado das circunstancias que rodearon a súa morte revela a presenza dalgúns elementos disfuncionais para ser elevado ao altar da patria: asasinou a unha persoa a sangue frío e polo lombo baixo os efectos dunha droga. Iso non é óbice para que o *abertzalismo* radical o glorifique ano tras ano, a miúdo á vez que ao seu irmán José Antonio e Joseba Asensio, outro etarra bilbaíno falecido en prisión, de tuberculose, o 8 de xuño de 1986. Retorcendo a evidencia histórica dispoñible e dándolle ás a unha mentira fundacional, o nacionalismo radical segue alimentando a lenda de Echebarrieta mediante a súa glorificación ritual de cadencia anual, pero hoxe temos os elementos de xuízo necesarios para saber que a súa morte veu precedida dun asasinato que pon en cuestión esa perfección póstuma. Ademais, a arma con que asasinou a Pardines, unha Astra 600-43, non puido pertencer a ningún *gudari* da Guerra Civil, tal e como a haxiografía ultranacionalista se empeñou en difundir. Convén, pois, aquilatar o mito de Echebarrieta para distinguir os elementos espurios nel incrustados: a dita pistola debeu a súa existencia á iniciativa do réxime nazi, quen a encargou a unha fábrica vasca en 1943. A pistola realizou un longo percorrido entre o País Vasco e Alemaña, para volver por ruta ignota de novo ao País Vasco vía París. O camiño non se iniciou, pois, en 1936-37, nin tampouco hai evidencia algunha de que fose usada na guerra de independencia de Alxeria.

Nun dos seus ensaios sobre a mentira política, Hannah Arendt sostivo: «Cando admitimos que cada xeración ten dereito a escribir a súa propia historia, só estamos a recoñecer o dereito para ordenar os acontecementos segundo a perspectiva da devandita xeración, non o dereito para alterar o propio asunto obxectivo»[107]. A historia da I Gue-

rra Mundial pódese escribir (e escribiuse) de múltiples maneiras, pero ningunha empeza dicindo que Bélxica invadiu Alemaña[108]. O asunto obxectivo, a verdade factual que diría Arendt, é que Echebarrieta asasinou a sangue frío a Pardines, para logo á súa vez ser abatido pola Garda Civil. Non convén obvialo, moito menos terxiversalo, á hora de reconstruír a historia da violencia de coartada política no País Vasco, porque naquel día de xuño de 1968 inauguráronse os *anos huligánicos* que alimentaron durante décadas a violencia no País Vasco.

ANEXOS

Sabindarra, marzo de 1972



ABERRI-EGUNA 1972

SABINDARA

JAUNGOIKUA ETA LAGI-ZARA

LOS CHACALES DEL ESTADO ESPAÑA

GUARDIA CIVIL ASESINA

¡CANALLAS!...

Son los que asesinaron y después de muerto desfiguraron a culatazos, con furia de hienas, al patriota vasco

TXABI ETXEBARRIETA

(Asesinado el 7 de Junio de 1968. - Sus restos mortales no le permitieron ver-los a su madre, por motivo de las horrorosas destrozos que le causaron sus victimarios, después de muerto)

ESA MISMA GUARDIA CIVIL ACABA DE ASESINAR AL JOVEN PATRIOTA EUZKOTAR.

JON GOIKOETXEA

¡ASESINADO POR LA ESPALDA!

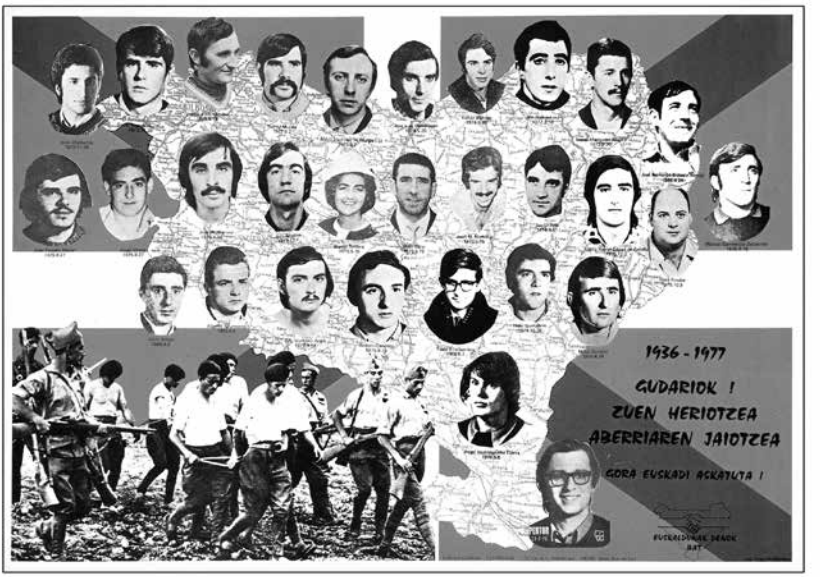
FONTE: Portal Urazandi (http://urazandi.euskaletxeak.net/).

Txabi Echebarrieta, setembro de 1975



FONTE: *Lazkaoko Beneditarren Fundazioa*.

Mártires de ETA, 1977



FONTE: Centro Memorial das Víctimas do Terrorismo

Homenaxe a Txabi Echebarrieta, Bilbao, xuño de 1988



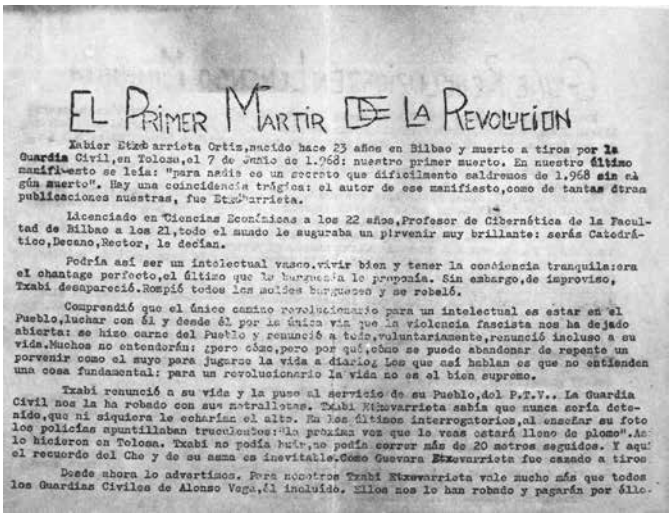
FOTOGRAFÍA: Jonan Zinkunegi/Arovite http://www.arovite.com/es/jonan-zinkunegi/

Txabi Echebarrieta, 2008



FONTE: Jesús Casquete.

Comunicado de ETA: «El primer mártir de la revolución», xuño de 1968



EL PRIMER MARTIR DE LA REVOLUCION

Xabier Etxebarrieta Ortiz, nacido hace 23 años en Bilbao y muerto a tiros por la Guardia Civil, en Tolosa, el 7 de Junio de 1.968: nuestro primer muerto. En nuestro último manifiesto se leía: "para nadie es un secreto que difícilmente saldremos de 1.968 sin algún muerto". Hay una coincidencia trágica: el autor de ese manifiesto, como de tantas otras publicaciones nuestras, fue Etxebarrieta.

Licenciado en Ciencias Económicas a los 22 años, Profesor de Cibernética de la Facultad de Bilbao a los 21, todo el mundo le auguraba un porvenir muy brillante: serás Catedrático, Decano, Rector, le decían.

Podría así ser un intelectual vasco, vivir bien y tener la conciencia tranquila: era el chantage perfecto, el último que la burguesía le proponía. Sin embargo, de improviso, Txabi desapareció. Rompió todos los moldes burgueses y se rebeló.

Comprendió que el único camino revolucionario para un intelectual es estar en el Pueblo, luchar con él y desde él por la única vía que la violencia fascista nos ha dejado abierta: se hizo carne del Pueblo y renunció a todo, voluntariamente, renunció incluso a su vida. Muchos no entenderán: ¿pero cómo, pero por qué, cómo se puede abandonar de repente un porvenir como el suyo para jugarse la vida a diario? Los que así hablan es que no entienden una cosa fundamental: para un revolucionario la vida no es el bien supremo.

Txabi renunció a su vida y la puso al servicio de su Pueblo, del P.T.V.. La Guardia Civil nos la ha robado con sus metralletas. Txabi Etxebarrieta sabía que nunca sería detenido, que ni siquiera le echarían el alto. En los últimos interrogatorios, al enseñar su foto los policías apuntillaban truculentos: "la próxima vez que le veas estará lleno de plomo". Así lo hicieron en Tolosa. Txabi no podía huir, no podía correr más de 20 metros seguidos. Y aquí el recuerdo del Che y de su asma es inevitable. Como Guevara Etxebarrieta fue cazado a tiros.

Desde ahora lo advertimos. Para nosotros Txabi Etxebarrieta vale mucho más que todos los Guardias Civiles de Alonso Vega, él incluido. Ellos nos lo han robado y pagarán por ello.

FONTE: *Documentos Y*, vol. VII, p. 484.

CAPÍTULO VII

DA «GUERRA REVOLUCIONARIA» Á GUERRA DE DESGASTE. A ESPIRAL VIOLENTA DE ETA (1968-1978)

ÓSCAR JAIME JIMÉNEZ
Universidade Pública de Navarra (UPNA)

Desde as nosas actuais sociedades democráticas, abertas e plurais a presenza de organizacións terroristas é observada como unha anomalía difícil de asumir. Estas estruturas defínense por xerar expectativas maximalistas, ideoloxías fanáticas e simplificadoras da realidade, xustificadoras dunha violencia inevitable en sórdidos e illados espazos clandestinos. A mirada experta, tras descompoñer o problema e analizar cada unha das variables de carácter político, institucional, social, económico e cultural susceptibles de promover a súa existencia, intenta outorgarlles un peso específico para que, combinadas adecuadamente, permitan explicar o fenómeno terrorista. A comprensión deste proceso posibilita os estados democráticos, tras numerosos erros e reaxustes, dar lugar a respostas complexas e eficaces.

Pola contra, nos contextos non democráticos a configuración do escenario e da súa consecuente evolución segue uns camiños moi distintos. Estes réximes políticos, habituados á imposición e á xestión autoritaria do poder, ofrecen respostas moi restrinxidas, constrinxidas polas súas limitacións cognitivas, a estreita comprensión dos problemas orixinarios, a permanente sensación de acoso e a necesidade de mostrar contundencia, fronte á imaxe de debilidade que podería proxectar calquera xestión alternativa. Neste contexto, a violencia eríxese na única vía transaccional, nunha espiral ascendente que tende a retroalimentarse. Esta dinámica desenvolve a súa propia lóxica, principalmente se ningunha das partes é capaz de impoñerse á outra.

O caso da confrontación entre a organización terrorista ETA e o Estado español durante o período abordado permite visualizar con detalle o segundo escenario, caracterizado polos erros de cálculo, os rumbos interpretativos, e a incapacidade adaptativa de ambos os actores, o que contribuiría a profundar a crise. A transcendencia deste período radica en que, durante o seu transcurso, fixáronse boa parte das percepcións que ETA e a súa contorna proxectarían sobre as décadas posteriores.

I. AS ESTRUTURAS POLICIAIS DA DITADURA

Cando ETA en 1958 fai a súa aparición no escenario político-social no País Vasco, o declive do réxime franquista aínda se atopaba afastado. Con todo, faltaban poucos anos para que os primeiros síntomas fixesen a súa aparición en forma de incipiente axitación obreira e de protestas estudantís no ámbito estatal, que se irían intensificando conforme se achegaba a década dos setenta. O réxime autoritario franquista dispoñía dunha estrutura policial eficaz ao servizo da súa propia supervivencia, curtido na loita contra o maquis e a oposición clandestina nas cidades. A represión posterior á Guerra Civil alcanzou unha grande intensidade por parte das forzas de seguridade co asesoramento da Alemaña nazi[1]. A súa virulencia iríase atenuando co paso das décadas, pero a cultura corporativa e o *know how* policial, así como a súa orientación ideolóxica, permaneceron inalteradas[2]. Policías militarizadas cunha concepción política dos seus obxectivos, unha estrutura militar omnipresente nos temas de seguridade e unha xerarquía castrense que na súa maioría combatera na Guerra Civil, ofrece unha idea da concepción que os responsables da seguridade interior podían ter acerca do significado das protestas nas rúas e universidades, concibíndoas como expresión dunha manifesta insurxencia, adaptada aos tempos e potenciada por actores internacionais hostís.

A pesar desta situación, as forzas de seguridade e os seus funcionarios formaban parte integral e integrada do escenario social e cultural do momento. As policías constituían a dimensión violenta do Estado e así era aceptado por unha maioría de poboación que non estaba involucrada en temas políticos. As policías nas súas actitudes rudas e autoritarias eran a expresión dunha forma de entender o mantemento da paz social por parte das autoridades e da propia sociedade. Calquera outro enfoque alternativo entendeuse como unha manifesta oportunidade para a anarquía e a desorde. Os cuarteis da Garda Civil formaban parte da paisaxe institucional e social e os seus membros atopábanse

insertos nesa contorna en todo o territorio, desde Andalucía ata as Provincias Vascongadas[3].

A loita contra a disidencia política constituía o obxectivo fundamental das estruturas policiais. Neste sentido, o CXP, Corpo Xeral de Policía, posuía unha elite denominada Brigada de Investigación Social, coñecida habitualmente como «a secreta», centrada na persecución da oposición política. Pola súa banda a Garda Civil dispoñía do SIGC, Servizo de Información da Garda Civil, que se desenvolverá a partir das primeiras instrucións concretas promulgadas en 1941[4]. Os numerosos recursos da estrutura de información centráronse tras a contenda civil na represión política, ata a derrota definitiva do maquis. Posteriormente recibirá un primeiro impulso entre 1958 e 1965, ao pasar de 18 grupos de información a 91[5], coincidindo coa emerxencia da nova España asociada ao proceso de modernización iniciado en 1959. A principios dos setenta renovouse o impulso ao SIGC, creándose posteriormente os GOSI, Grupos Operativos do Servizo de Información, a partir dos cales xurdirían os GAO, Grupos de Apoio Operativos. Tras os asasinatos realizados por ETA en 1968, iniciaríase unha tendencia crecente, finalmente masiva, de peticións de traslados por parte de gardas civís veteranos, os cales foron substituídos por outros sen experiencia. Esta etapa de finais dos sesenta e a primeira metade dos setenta, caracterizouse por unha moi escasa presenza efectiva da Garda Civil na loita contra ETA[6]. En definitiva, a preparación dos servizos de información para combater o terrorismo era moi deficiente e as referencias, tanto próximas como remotas, en relación coa loita contra a insurxencia procedían de experiencias históricas como era o maquis e o anarquismo respectivamente.

O *ethos* militarizado prevalecía en toda a estrutura de seguridade. As Forzas Armadas participaban intensamente en cuestións relacionadas coa orde pública. Cabe lembrar que a Garda Civil e a Policía Armada estaban baixo o mando dun xeneral do Exército. Persoal militar ocupaba postos nos diversos servizos do Ministerio da Gobernación, así como da presidencia do Goberno, e traballaban en materias relacionadas coa oposición ao réxime. No ámbito de competencias xudiciais, os civís podían ser xulgados por tribunais militares por delitos de desobediencia, resistencia e ofensas ás Forzas Armadas[7]. Así, a institución castrense, como ámbito no que se situaban as axencias de seguridade durante a Transición e boa parte da consolidación democráticas, influirá de forma moi intensa na percepción que as policías estatais posuían sobre a súa situación e a da propia contorna[8].

II. TRAZANDO O CAMIÑO

Ao longo da década dos cincuenta, sectores da mocidade do nacionalismo vasco reprochaban a inacción ás vellas xeracións, polo que certos grupos optaron por explorar vías de reivindicación alternativas. Aínda que durante esta década se foron articulando propostas, non será ata a fundación de ETA en 1958, cunha estrutura inicial imprecisa, de baixo perfil e irrelevante para a sociedade do momento[9], cando senten as bases para comezar a reflexionar sobre o uso da violencia (ver o capítulo III). A partir dese momento, a nova organización adoptou uns camiños que afianzarían o distanciamento iniciado con anterioridade respecto do nacionalismo vasco tradicional, aproximándose desta maneira a diversos sectores sociais con certas reivindicacións populares que tradicionalmente foran alleas á sensibilidade do nacionalismo vasco. Este achegamento ás contornas obreiras provocou que progresivamente os ideais nacionalistas fosen penetrando nas actividades políticas e sindicais, de tal forma que cada vez era máis difícil discernir e diferenciar a loita nacionalista da política e social, aínda que con posterioridade, esta pluralidade de sensibilidades foi o fundamento de disensións internas que fragmentaron a organización. Durante este período de xestación da violencia, tamén se definiu a estreita interrelación entre os obxectivos políticos e as estratexias militares por parte de ETA.

A creación de ETA pasara relativamente desapercibida para as forzas de seguridade debido á ausencia de accións relevantes. As primeiras estiveron promovidas polo entusiasmo, máis que pola eficacia. O 18 de xullo de 1961 tentará facer descarrilar un tren. Aínda que fracasa, fíxose sentir unha intensa represión, desaparecendo practicamente a actividade violenta fóra da colocación de dous explosivos o ano seguinte. En 1964 serían nove as bombas, conseguindo tamén as súas primeiras armas. En 1967, realizáronse cinco accións con bomba e catro con cócteles mólotov. Ao ano seguinte adquiriron en Checoslovaquia o seu primeiro lote de armas curtas Astra españolas (ver o capítulo VI)[10].

O primeiro asasinato de ETA en xuño de 1968 do garda civil José Antonio Pardines (ver o capítulo III), marcaría un antes e un despois na historia de ETA[11], e xunto á posterior morte do inspector Melitón Manzanas no verán dese mesmo ano, fixaron o comezo da construción do imaxinario colectivo da confrontación entre ETA e o Estado[12]. Estas accións definiron o devir posterior dunha dialéctica violenta adaptativa e estratexicamente configurada por parte de ETA, denominada acción-represión-acción, aínda que foi máis resultado dun descubrimento e non dunha teoría[13]. Probablemente fose a doutrina estratéxica máis importante da historia da organización, introducíndose así a es-

trutura de frontes[14], a modo de áreas temáticas (político, militar, económico e cultural).

Esta lóxica estratéxica xa formaba parte da acción revolucionaria de Mao Zedong, sendo incorporada pola V Asemblea, entre 1966 e 1967[15], aínda que Julen Madariaga xa en 1964 a esbozaría na III Asemblea[16]. O fundamento da teoría destacaba a necesidade de non establecer diferenzas entre a represión aos diferentes colectivos que a padecían, a saber, activistas, teóricos, simpatizantes ou poboación en xeral que apoiaba en diferente grao. A lóxica, baseada nos erros cometidos polas potencias coloniais en Palestina, Chipre, Indochina e Alxeria (ver o capítulo I) facíalles considerar que a acumulación de represión contra a poboación civil, como consecuencia da sobrerreacción en resposta ás accións armadas dos liberadores, faría que a poboación con posicións ambiguas ou non comprometidas se lanzase aos brazos da insurxencia. Aínda que isto foi parcialmente verdade en numerosos casos[17], nas provincias vascas e Navarra non se daban precisamente as circunstancias propias dun territorio colonial (ver o capítulo II)[18]. Con todo, esta perspectiva estratéxica manterase inalterable ao longo do período estudado, reforzándose en momentos críticos co argumento de que o réxime podía colapsar tras a morte do ditador ou se podía contribuír ao seu final anticipado a través de accións concretas. Así, do mesmo xeito que no caso alxerino e noutros exemplos, a violencia inicial de carácter meramente simbólico contra monumentos se foi incrementando, alimentándose da súa propia frustración e xerando unha espiral autopropulsada onde a violencia desenvolvería a súa propia dinámica á marxe das intencións dos seus xestores. Os fins maximalistas e irreais fixados pola dirección da organización, complementábanse así con estratexias militares que pretendían maximizar os efectos colaterais dunha violencia desatada, e á que se atribuía unha capacidade dinamizadora e catártica. En definitiva, concibían a confrontación asimétrica como un espazo no que instrumentalizar a debilidade do Estado a través da provocación do adversario.

O máis destacable é que se daba o paradoxo de que a propia lóxica da represión franquista sometíase a esta doutrina ao tratar de forma indiferenciada a todos aqueles sospeitosos de pertencer á organización ou ser simpatizante estable ou ocasional. Nun resumo estatístico da Xefatura Superior de Policía de Bilbao, destacábase as dificultades existentes para perseguir os membros da organización ETA e as razóns do tratamento indiferenciado aos simpatizantes debido a que «son protexidos e amparados por un gran número de persoas da súa mesma ideoloxía (…) acubillándose nos seus domicilios, proporcionándolles toda clase de medios e diñeiro (…), anulando practicamente con iso a acción policial»[19].

As primeiras accións de ETA citadas desencadearon un proceso que non se estudou con detemento, debido a que a elevada violencia dos anos posteriores foi o que principalmente cativou a atención de analistas, investigadores e xornalistas. Con todo, débese subliñar a importancia decisiva deses primeiros instantes en que se fixaron percepcións, roles e reinterpretacións do pasado. Resulta de interese que, para as propias forzas de seguridade, o ano 1968 constitúe un punto de partida do que comeza unha abrupta retirada do escenario social para refuxiarse en comisarías e cuarteis, terminando de consolidarse en 1974 e contrastando dramaticamente co período anterior[20].

As dúas mortes provocadas en 1968, ás que se aludirá posteriormente de novo pola súa transcendencia, foran consecuencia dunha clarificación de obxectivos producida moito antes a partir de 1962 e desembocando na V Asemblea. O marco político global no que se producían as análises da política mundial empuxaba á ETA de entón a situarse dentro dese espazo interpretativo que facía do País Vasco un territorio colonial sometido á explotación, aspecto que, unido á crecente represión experimentada a partir de 1967, xerou unha actitude cognitiva favorable á dita deriva. A represión do réxime ofrecía vantaxes á organización, do que esta era plenamente consciente[21].

En 1967, tras case seis meses de conflitos obreiros, o goberno impuxera o estado de excepción en abril, o que sentaría as bases para unha posterior escalada violenta xa plenamente integrada na nova estratexia de acción-represión-acción. O incremento de represión asociada deteriorou as condicións de vida nas prisións e comezouse a empregar lume real na resposta policial ás manifestacións. Durante os meses posteriores ETA realizaría varios atracos e en 1968 colocou varias bombas en lugares cargados de simboloxía. A posibilidade dun enfrontamento armado incrementouse debido á decisión de ETA de armar os seus liberados ante a tensión que se estaba rexistrando, establecendo unhas liñas de acción que mostrarán uns resultados moi positivos en cadea. No *Aberri Eguna* de 1968 en San Sebastián prodúcense altercados moi graves. As accións de ETA impulsaron unha resposta contundente por parte das forzas de seguridade. O 7 de xuño de 1968 é asasinado o garda civil José Antonio Pardines, e morreu tamén o militante de ETA Francisco Javier Echebarrieta (ver o capítulo III). Posteriormente é asasinado o inspector Melitón Manzanas tras varios meses de intensa axitación pola morte de Txabi e o encarceramento do seu compañeiro, Iñaki Sarasketa. Grazas a este escenario, ETA alcanzaba un protagonismo inusitado, e erixíase na representación simbólica do novo nacionalismo revitalizado (ver o capítulo VI).

Foi a partir da morte do inspector cando o desconcerto do réxime se converte en represión indiscriminada. Declarouse o estado de excep-

ción en Guipúscoa durante tres meses, que se irá alongando ata os nove, e suprimíronse as garantías persoais existentes. Obviamente esta situación que facilitaba numerosos abusos é o que ETA estaba a buscar. En 1968 prodúcense 434 detidos, 189 encarcerados, 75 deportados e 38 exiliados. Estes feitos xeraron unha onda de solidariedade, tanto en España como no estranxeiro e será a partir destes sucesos cando a comunidade internacional comeza a prestarlle atención á situación no País Vasco[22]. Esta situación terá efectos moi contraproducentes para a resposta estatal[23]. O asasinato do inspector Manzanas foi vivido con expectación e angustia nun escenario no que non se produciron desafíos significativos contra o réxime. Constituía un punto de inflexión a partir do que se comeza a percibir a vulnerabilidade da ditadura. En calquera caso, a morte de Manzanas foi recibida con frialdade pola sociedade vasca e así tamén o sentiron os propios militantes de ETA, cambiando progresivamente esta actitude por mor da represión facilitada polo posterior estado de excepción[24]. Grazas a estes acontecementos, o papel asignado pola estratexia acción-represión-acción á ditadura sería seguido con precisión, cumprindo desta maneira o guión que a propia ETA lle asignara. Instaurouse de forma permanente un estilo e unha acción policial caracterizados polo seu amplo alcance e unha dinámica marcada por numerosas detencións, inercias todas elas que se prolongarían durante os anos posteriores. A iso engadirase a imposición do foro militar, desprazando ao TOP, Tribunal de Orde Pública[25], que desde a súa creación en 1963 tentara civilizar certos delitos que ata entón caeran baixo xurisdición castrense. Os xuízos que se celebraron a partir de entón serviron como altofalante das demandas dos militantes de ETA, e permitiron vitimizalos ante amplos sectores cidadáns non comprometidos, e tamén ante unha opinión pública internacional sensibilizada e receptiva. A represión obtivo resultados, de tal forma que a partir de agosto de 1968 ETA tivo que repregarse co obxectivo de proceder a unha reorganización nun momento sumamente vulnerable.

A experiencia do maio francés introduciríase en todas as organizacións revolucionarias europeas, así como tamén en ETA. A partir deste momento, certa mística revolucionaria e violenta cativará a xeracións de mozos europeos (ver o capítulo I) e ETA formará parte desa contorna[26]. Da situación no país veciño, obtivéronse dúas conclusións por parte da organización terrorista, a primeira foi que o movemento esquerdista francés fora derrotado por carecer dunha estrutura firme, disciplinada e xerarquizada, o que levou á dirección para apostar por unha centralización de carácter leninista. Outra conclusión foi que a violencia represiva do Estado resulta implacable, o que traducido ao contexto español se poñía dramaticamente de manifesto a través das cifras —953 detidos en 1969 e 831 en 1970[27], dos cales 890 foran some-

tidas a malos tratos; 350 a torturas de primeiro grao e 160 a torturas de segundo e terceiro grao segundo o sindicato STV, Solidariedade dos Traballadores Vascos—, polo que a conclusión lóxica, moi aparente para ETA, foi que só a violencia sería capaz de reconducir unha situación de opresión como a experimentada polos vascos.

O posterior estado de excepción declarado en 1969 sobre todo o territorio nacional, debido á axitación estudantil, tería un impacto particular sobre o País Vasco, ata o extremo de que ETA incrementou a súa militancia, e logrou penetrar, así mesmo, na contorna obreira onde tivera moitas dificultades para penetrar ata ese momento. En calquera caso, os servizos de información da ditadura non alcanzaron a ver que en 1969 desarticularan toda a organización, e que quedarán en liberdade unicamente corenta activistas[28]. Os informes policiais destacan unha masiva desafección da poboación e crecentes dificultades para exercer un control efectivo por parte das autoridades, e púxose en práctica, mesmo desde o Consello Provincial do Movemento en Guipúscoa como do Goberno Civil de Biscaia, unha tímida autocrítica por non poder contrarrestar o dinamismo nacionalista. Tamén se comezaba xa desde o ámbito policial a poñer o acento nos efectos perniciosos da transmisión do sentimento nacionalista a través das institucións de ensino[29].

Ese mesmo ano, creouse un grupo centrado na recolección de datos sobre a oposición, situado entre o Ministerio de Información e Turismo e o de Gobernación, dirixido por un oficial militar chamado Eduardo Fuentes Gómez de Salazar. Chamou a atención sobre a información fragmentada e contraditoria que se elaboraba no ámbito das administracións. Este novo grupo redactaría o que sería coñecido como o Plan Udaberri, que incorporaba reflexións e propostas realmente orixinais, considerando o contexto político e a limitada visión demostrada ata o momento. A proposta datada en decembro de 1969 utilizaba conceptos sofisticados, facendo referencia a deseños de acción psicolóxica para facer fronte á situación. Apostaba por «unha postura flexible (posibles concesións administrativas, facilidades na orde cultural etc.) no accesorio sen ceder no fundamental…»[30]. Facíase referencia á necesidade de discernir sectores en función da súa percepción e compromiso. Os medios de comunicación adquirían unha importancia relevante, potenciaríanse as diversas modalidades de éuscaro, fronte á novísima e artificiosa versión que xa se ía fraguando, exponse impulsar os grupos carlistas etc.[31]Os principais problemas do franquismo non puideron ser conxurados con este plan cuxa transcendencia real foi moi limitada debido aos receos que xerou, con todo, activaríase parcialmente anos despois como teremos ocasión de comprobar. Os gabinetes de reflexión nunca foron valorados na mentalidade administrativa española, onde

non existía ningunha tradición relativa á reflexión estratéxica e moito menos relacionada coa implantación da planificación sobre o terreo. Doutra banda, as propostas eran demasiado ambiciosas como para non implicar unha coordinación interdepartamental ao que a Administración española tampouco fora nunca moi proclive.

Realmente era demasiado tarde para actuar desde a mentalidade dunha ditadura angustiada polo seu propio e previsible final. Os estados de excepción demostrarían a súa ineficacia polo tratamento indiscriminado que ofrecían, e xeraban frustración e agravios masivos. Doutra banda, unha Garda Civil predominantemente rural e habituada no pasado á loita contra a insurxencia guerrilleira, debía enfrontarse con escasos medios nunha contorna onde o problema se ía trasladando progresivamente aos centros urbanos, polo que a Benemérita iría por detrás da Policía mesmo durante os anos vindeiros[32], condicionada pola súa cultura corporativa e socialización durante o franquismo [33, 34]. O uso intenso da represión foi o que prevaleceu.

III. A VIOLENCIA QUE NON CESA (1970-1975)

O ano 1970 transcorreu con tranquilidade como consecuencia do que o réxime interpretaba fora un labor eficaz, grazas aos estados de excepción. Con todo, a conflitividade social no ámbito nacional e a crítica suscitada na contorna internacional polo espectáculo xerado a través do consello de guerra celebrado en Burgos, polo que se fixaron nove penas capitais en decembro de 1970 a militantes de ETA que participaran na morte de Melitón Manzanas, entre outras accións, complicoulle o escenario ao réxime. As protestas derivadas do xuízo sumarísimo foron moi intensas, destacando o comentario do gobernador civil de Guipúscoa que, por primeira vez, recoñecía que se produciran enfrontamentos coa Policía e que en Tolosa chegaran a erixir barricadas. Por aquel entón, ETA estaba nunha situación de precariedade dirixente posto que os seus líderes se atopaban en prisión. Foi o xuízo o que permitiu insuflar nova enerxía a unha organización que algúns informes policiais daban por finalizada. O impulso de ánimo que deu o consello de guerra ante a transcendencia que lle outorgaban os medios estranxeiros, fomentou unha corrente xeral de simpatía interna e externa, que se traduciu nun recrutamento masivo de novos activistas.

A pretensión do Goberno de situar mediante este Consello a poboación fronte á disxuntiva do Estado e a orde, por unha banda, ou ETA e o caos polo outro, fracasou, constituíndo dicha estrategia un inmenso erro[35]. Os máximos responsables do réxime non foron capaces

de comprender que a orde represiva da ditadura non xeraba os suficientes apoios fronte á mística da loita contra a inxustiza e os valores dun pasado, que a poucos importaba no contexto vasco. A dicotomía establecida polo réxime foi unha trampa que teceu a propia ditadura debido a que estableceu a dualidade dialéctica e interdependente entre o Estado franquista e ETA, o que supuxo que amplos sectores da sociedade vasca e mesmo española asumisen que estar contra Franco supoñía situarse a favor de ETA ou polo menos interpretala con benevolencia. O réxime era incapaz de asumir a serie de cambios que se produciron na sociedade española en xeral e vasca en particular.

A finais de 1971 renováronse as accións, pero con crecentes desacordos internos na organización entre os partidarios da loita armada e da mobilización social. Paradoxalmente, o cerramento de ETA sobre si mesma coincidiría coa mencionada onda de solidariedade e de achegamento de amplos sectores da sociedade vasca nun momento de máxima debilidade e redefinición interna. A situación xerada neste momento supuxo atribuírlle ao aparello de información do Estado unha maior relevancia na resposta á oposición política, con todo, esta inquietude non se traduciu, nunha reestruturación da Policía, nin tampouco supuxo ningún incremento orzamentario, o que mostra a falta de perspectiva e a incapacidade para responder nun contexto no que se albiscaba un fin de ciclo. En ocasións daba a impresión de que a capacidade de análise de ETA resultaba máis certeira que a dos medios gobernamentais. No ámbito político tamén se mostraba unha gran preocupación mesmo por parte dos sectores máis dogmáticos do réxime, como así se puxo de manifesto durante o Consello Nacional do Movemento celebrado en febreiro de 1971, onde a crítica situación do país se analizou de forma aberta. O ambiente xeral entre as elites reitoras do país era de franco e non disimulado pesimismo, polo menos no ámbito interno, sen permitir que a dita percepción transcendese á opinión pública.

O réxime parecía sacar unha serie de conclusións tras a experiencia de decembro de 1970, polo que se expuxeron certas reformas lexislativas, destacando a intención de desvincular o foro militar dos delitos políticos, con todo, esta lóxica non prosperou na súa integridade e as reformas foron menores. A relevancia dos tribunais militares mantívose tanto na tipificación dos delitos como na atribución das causas a un Tribunal ou a outro. Nesta tesitura de 1971, o réxime tiña escasas opcións. Aínda que se pode afirmar que non foi capaz de reaccionar, as opcións realmente eran inexistentes, sen cambiar a propia natureza do réxime. Unha maior apertura e flexibilidade nese período de efervescencia xeneralizada unicamente favorecería a axitación e a determinación de ETA por avanzar cara aos seus obxectivos. ETA V Asemblea

erixirase a partir de principios de 1971 e de forma imprevista debido á súa carencia de recursos humanos e materiais, nunha organización activa e dinámica, levando a cabo diversas accións audaces. As súas limitacións teóricas e reflexivas víronse compensadas coa acción resolta e desinhibida, admirada mesmo nalgúns documentos oficiais[36]. O único cambio relevante en 1970 foi o paso decidido do anticolonialismo ao antiimperialismo[37].

A pauta da confrontación ETA-Estado español a partir de 1972 estivo marcada polas liñas establecidas por ETA V Asemblea. A relativa tranquilidade ata ese momento veríase interrompida por un incremento da virulencia do enfrontamento que alcanzaría o seu cénit cos atentados contra o presidente do Goberno, Carrero Branco, en 1973 e a cafetería Rolando en setembro de 1974. A violencia xeneralizouse e iniciouse unha espiral de acción e represión. A partir de agora, pasaría de ser o problema vasco, para afianzarse como unha cuestión de Estado que requiría unha contestación contundente e exemplarizante. Con todo, nas propias filas do réxime podían albiscarse tensións e desacordos en canto á forma de afrontar a situación.

A preocupación con que foi recibido o rexurdimento de ETA en 1972 por parte do réxime supuxo a necesidade de desenvolver unha estrutura específica de información e intelixencia denominada Plan Udaberri deseñada anos atrás, o que tamén impulsou un cambio máis profundo nas estruturas de intelixencia da ditadura con relación principalmente á problemática vasca. O seu obxectivo era a análise da información recibida e o ofrecemento aos gobernadores civís dunha visión máis ampla do que estaba a suceder, sempre en coordinación co SECED, Servizo Central de Documentación, desde Madrid, o novo e principal servizo de intelixencia[38]. Esta iniciativa contaba con numerosos e moi poderosos inimigos dentro das estruturas do Estado, que ían desde o ministro da Gobernación, pasando polos gobernadores civís ata o exército e as forzas policiais, as cales non estaban moi dispostas a intercambiar información[39].

De forma paralela, a política de nomeamentos apuntaba cara a unha maior contundencia e dureza na resposta policial á violencia desatada por ETA e aos desafíos que no resto do país xurdían contra a orde pública. Así, en 1972 nomeouse a Iniesta Cano como director xeral da Garda Civil, que substituía o «débil» Luís Díez-Alegría. Eulogio Salmerón Moura sería nomeado gobernador civil de Guipúscoa, tras ocupar o posto de xefe superior de Policía de Madrid desde 1964. E certamente a dinámica das actuacións apuntaría nese sentido. En 1972 foron abatidos cinco militantes en diversas accións. Ao ano seguinte nunha polémica operación policial morreu o líder, Eustakio Mendizabal Benito (Txikia). Estas accións tenderon a reforzar a soli-

dariedade e o apoio a ETA a pesar dos golpes que recibía a organización sen cesar. Tal e como sinalaba o propio gobernador de Guipúscoa, os comandos legais eran abundantes e proporcionaban unha ampla cobertura. Así mesmo, desde instancias policiais púñase de manifesto que a solución represiva non resultaba crible no ámbito guipuscoano[40].

Neste contexto, son de sumo interese os documentos de análises que se prodigaron desde o ámbito da Administración, así como desde certos ámbitos político-institucionais, durante o devandito período e que, sen dúbida, achegaban unha reflexión sincera, aínda que sempre desde o sometemento absoluto aos principios do réxime. Nesta liña, cabería destacar a fina análise que por aquel entón, o axente do SECED, Andrés Casinello, elaborara e no que se recollía unha das claves das posteriores respostas antiterroristas no século XXI, ao afirmar que «Entre neutros e activistas existe unha gama difusa, que vai do simpatizante ocasional ao decidido partidario, quen ante unha actitude desproporcionadamente severa, poden verse motivados a implicarse aínda máis na subversión»[41]. A visión policial de brocha gorda acabaría prevalecendo pola que todo aquilo que resultaba subversivo ou vasquista era susceptible de ser vinculado con ETA e á súa contorna.

A acción policial do réxime veríase complementada coa actividade desenvolvida pola extrema dereita, pertencente a diversas organizacións que estiveron presentes en España durante o período final do réxime franquista. Prestaríaselles cobertura, aínda que posiblemente recibisen tamén o apoio indirecto de estruturas estranxeiras comprometidas coa Guerra Fría[42]. En España fixaron a súa residencia activistas italianos que participaran nun escuro intento de golpe de estado en 1970 en Italia coñecido como Golpe Borghese. Os servizos de intelixencia e a xudicatura italianos solicitaron información e a extradición de diversos membros. Entre eles atopábase o coñecido ultradereitista italiano Stefano Delle Chiaie e o propio príncipe Borghese. Segundo relata o propio Delle Chiaie, ambos entrevistáronse co entón presidente do Goberno, Carrero Blanco, en decembro de 1973 coa finalidade de propoñer o seu apoio na loita contra a subversión a cambio de protección. Tal e como afirmou Delle Chiaie en 1989, «eu relacioneime con moitos militares. Pero a nosa protección ou presenza en España non procedía dos servizos. Estabamos autorizados persoalmente por Franco. Ata que Franco morreu ninguén se atreveu a facer nada contra o grupo»[43]. A presenza e actividades de apoio á Policía española de membros da extrema dereita italiana quedou plasmada en diversos informes policiais da década dos oitenta[44].

O asasinato do almirante Carrero Blanco en decembro de 1973 causaría un grande estupor nas estruturas do réxime e impulsou de forma decidida os sectores máis extremistas en momentos de elevada

incerteza, debido ao próximo final do réxime. A instrución ditada polo director xeral da Garda Civil constitúe unha mostra da tensión existente no ámbito das forzas policiais ao instar a proceder «enerxicamente sen restrinxir nin no máis mínimo o emprego das súas armas», o que constituía unha invitación ao exceso[45]. O desconcerto institucional non reduciu a dureza da resposta, a pesar de certas voces disonantes que mesmo expuxeron afrouxar a presión a través da concesión de indultos a aquelas persoas fuxidas que non tivesen delitos de sangue e fosen condenadas pola xustiza militar. O atentado obrigou a potenciar os servizos de investigación. O comisario Conesa desenvolvería a investigación coa integración de policías e membros do GOSI e do SIGC nunha mesma estrutura de investigación[46].

A maioría das reflexións nos informes policiais apostaban neste momento por un endurecemento da resposta mesmo máis alá da lexislación existente e das reformas que se introduciron, as cales apuntaron cara a un incremento da capacidade punitiva. A morte de Carrero Blanco activou diversas reflexións sobre o posible uso da guerra sucia que xa fora implantada con anterioridade, propoñéndose certa institucionalización da súa organización[47]. Á marxe dos aspectos organizativos, incrementáronse as actuacións de grupos descontrolados tras a morte do presidente, como consecuencia do sentimento de ameaza que se percibía[48]. Realmente a guerra sucia asumiríase con posterioridade con certa normalidade, ata o extremo de que se prestaron numerosos testemuños en aberto, atribuíndose accións a persoas plenamente identificadas. Sirva de exemplo, o recoñecemento que realiza Juan María Castro Tero, antigo membro dos servizos do Estado Maior, así como do SECED, de que, o que sería futuro xeneral xefe do Estado Maior da Garda Civil durante o Goberno socialista, Andrés Casinello, lle ordenou que se desprazase a Francia «para colocar bombas»[49].

O novo contexto trouxo como consecuencia lóxica unha importante remodelación de goberno que afectou intensamente á configuración dos aparatos de seguridade. A lectura que se pode realizar dos cambios é que se situaba o problema vasco como unha temática de primeira orde. A asignación da investigación do asasinato do presidente do Goberno á Brigada de Investigación Social de Madrid —centrada ata o momento na loita fronte o comunismo—, para actuar contra o terrorismo, era unha mostra significativa do cambio. A remodelación puxo en evidencia as graves deficiencias do aparato policial español. A descoordinación interna era clamorosa, mesmo dentro dos mesmos corpos; faltaban todo tipo de medios, o que xeraba situacións de tensión entre os propios corpos. «Todo parecía fóra de control (…), todos campaban ao seu aire»[50]. Esta situación traducíase nunha resposta indiscriminada, sen estratexia, xeradora de simpatizantes e novos militantes

de ETA. Os atentados con resultado de morte que se irán sucedendo durante os anos seguintes influirán de maneira decisiva no reacomodo da organización territorial da Garda Civil á nova continxencia que supoñía o terrorismo. Desta maneira, a base da 5.ª zona trasládase en 1974 desde Zaragoza a Logroño. Así mesmo, a 2.ª comandancia móbil situada en Sevilla recolocarase en Logroño e, finalmente, o 55.º Terzo con base en San Sebastián e as súas respectivas comandancias denominaranse 51.º terzo, 511 San Sebastián e 512 Áraba. A Dirección Xeral da Garda Civil cuxa actividade se rexía por un texto provisional desde 1941, tamén se reformará en abril de 1975 como resultado da necesidade de dinamizar a loita contra o terrorismo[51].

Os procedementos policiais clásicos en materia de patrullas e investigación aplicados no resto do territorio español non lograran reducir a actividade terrorista no País Vasco, o que expoñía, así mesmo, as propias forzas de seguridade a riscos evidentes. A Garda Civil comproba que o típico xeito de patrullar por parellas resulta ineficaz e perigoso e, doutra banda, a práctica de cuadricular o territorio co fin de controlalo máis estreitamente non mostraba ningún resultado. As primitivas concepcións contra insurxentes da Garda Civil demostraban non ser útiles neste escenario. O xeneral Galindo relacionará veladamente o atraso na adaptación da Garda Civil ás novas concepcións da loita antiterrorista coas raíces que posuía a Benemérita na loita contra a guerrilla nos ámbitos rurais[52].

O asasinato do cabo primeiro da Garda Civil, Gregorio Posadas, en 1974, supuxo un cambio de paradigma na acción terrorista, ao actuar contra coñecidos funcionarios policiais a escala local, o que sen dúbida ampliaba o espectro de opcións e reducía as dificultades de acceso a certos obxectivos. Esta acción mostraba unha crecente sofisticación técnica que se faría patente en accións posteriores. O seguinte paso irreversible sería o atentado en Madrid contra a cafetería Rolando, provocando 13 mortos e 80 feridos. Os seus efectos indiscriminados xeraron un amplo rexeitamento e unha violenta polémica interna. O réxime non soubo instrumentalizar adecuadamente o atentado e continuou incrementando a espiral represiva, tal e como reflicte o comentario de Sáenz de Santa María, xefe do Estado Maior da Garda Civil referíndose ao atentado en Madrid, «aquel día reafirmeime na idea de que con persoas capaces de facer unha cousa así non se podían ter contemplacións de ningún xénero»[53].

De forma paralela, as tensións de ETA xerarían unha división irreconciliable entre os sectores denominados político-militares e os militares. A razón foron as diferenzas de opinión significativas sobre a estruturación interna en relación coa existencia dun mando único responsable das dúas almas da organización. Unha delas, á vista do

inminente colapso do réxime franquista, estaba a favor de desenvolver unha loita paralela no plano político ao da loita armada, e este último debía subordinarse ao primeiro, de tal maneira, que a violencia puidese ser considerada a partir dese momento un instrumento de retagarda que estivese ao servizo da defensa e afianzamento das conquistas sociais conseguidas por parte dos sectores populares. A partir de outubro o sector estritamente militar conformaría unha minoría diferenciada, composta por 30 activistas, aínda que a estrutura continuaría pertencendo a ETApm, ETA político-militar, neses momentos, integrada por máis de 200 militantes. A estrutura de frontes desaparece unha vez que as dúas organizacións se escinden. Así, ETAm, ETA militar, decide dotarse dunha máis sinxela pero práctica, integrada por dous liberados, que adestran novos membros e dirixen comandos legais. Esta estrutura mantense ata principios de 1979 en que deciden transformala pola vulnerabilidade que ofrecían os liberados. Así, poñerase en práctica un novo formato que fora ensaiado en 1976. Organízanse como comandos estancos para eludir as detencións en cadea. Esta estrutura era moi similar á desenvolvida polo IRA e eficaz en eludir a acción policial. ETApm, aínda que tamén desenvolve unha estrutura militar emulará o modelo dos tupamaros uruguaios, o que terá funestas consecuencias pola súa vulnerabilidade ao agrupar a decenas de militantes[54].

1975 será un ano clave pola inminencia do final de ciclo, percibido así por numerosos actores, destacando a contestación social nas rúas; a disidencia política, moi activa e disposta para o inminente final, así como as non disimuladas disensións internas do propio réxime. Esta situación levou a incrementar os niveis de represión. A iniciativa de febreiro de 1974 do presidente Arias Navarro, pola que se pretendeu favorecer certo tímido aperturismo, fora enterrada polos sectores máis reaccionarios, situándose estes nese preciso momento de 1975 nunha posición de vantaxe moi relativa. A pesar dos críticos golpes que viña rexistrando ETA, a súa capacidade de recrutamento non diminuía, tal e como indicaba un informe da Garda Civil datado en xullo de 1975, «o cada vez maior número de "legais" que se deteñen indica claramente que a infraestrutura [de ETA] se amplía a pasos axigantados, o que repercute indubidablemente nunha maior seguridade para os activistas "liberados" ao poder dispoñer de moitos "pisos francos" ou ao verse máis apoiados con accións complementarias»[55]. Ante a violencia desatada pola organización terrorista e a súa demostrada capacidade de actuación, o Goberno impuxo de novo a partir de abril de 1975 o estado de excepción en Guipúscoa e Biscaia durante tres meses. A acción policial foi moi intensa durante a súa aplicación e os niveis de represión moi superiores aos de pasadas experiencias[56], debido tamén ao descoido dos militantes de ETApm, en canto á aplicación de medidas de se-

guridade. Non era allea a esta situación a actividade desenvolvida por un infiltrado, Mikel Lejarza, Lobo, grazas a cuxa penetración foron detidos sete dos 10 dirixentes integrantes da cúpula da organización, así como outros 158 militantes en diversos escenarios[57].

A resposta parapolicial reactívase durante este período, e participan de forma directa membros das forzas de seguridade e do SECED, tal e como acreditan numerosos testemuños de testemuñas e participantes directos[58]. O ambiente era propicio e resultaba difícil de ocultar. Tras un atentado contra o restaurante Etxabe en Bayona, o seu autor declara ante o xuíz: «Os refuxiados molestan o Goberno e nós realizamos un labor ecolóxico…»[59]. As autoridades francesas mostrarán o seu desagrado, sendo un dos momentos máis críticos cando o ministro Poniatowski denuncia as actividades ilegais da Policía española sobre chan francés[60]. Aínda que posteriormente, en outubro 1976 fixáronse as bases para unha colaboración en materia de intercambio de información policial entre ambos os países[61].

A relación de España con Francia en materia de loita contra o terrorismo de ETA estaba balizada de dificultades[62], e causaba sempre unha profunda frustración e mesmo inxenua incomprensión ao sur dos Pireneos. Durante os últimos anos do período franquista, o país veciño non estivo disposto a facer ningunha concesión á ditadura, e invocaba a aplicación do convenio franco-español de extradición de 1877 polo que «non será entregada ningunha persoa sentenciada ou procesada se o delito polo que se pide a extradición está considerado, pola parte de quen se reclame, como delito político…»[63]. Os responsables españois esqueceran a asistencia prestada polo Réxime franquista á organización terrorista OAS, *Organisation de l'Armée Secrète* (Organización do Exército Secreto) —organización terrorista francesa de extrema dereita— e aos colonos brancos extremistas procedentes da descolonización de Alxeria e recolocados sobre territorio español, que alcanzaban a cifra de varias decenas de miles e cos que o franquismo simpatizaba abertamente. As autoridades españolas, aínda que non extraditaron os membros das OAS, si se aviñeron a controlar a aqueles elementos polos que o estado francés tiña interese, e estableceron uns niveis de mutua colaboración de baixo e discreto perfil[64].

Os efectos da represión masiva durante ese período foron análogos aos anteriores. A cifra de detencións segundo Amnistía Internacional ascendeu a 2000, aínda que outras fontes indican que foron máis, así como a rapidez con que en numerosas ocasións eran postos en liberdade sen ningún cargo. En calquera caso, non deixa de ser revelador que a maior parte da violencia terrorista provocada por ETA durante ese período se produciu tras a implantación do estado de excepción, polo que os seus efectos reais foron moi limitados, supoñendo que a súa

implantación estivese realmente motivada pola necesidade de responder o terrorismo de ETA, e non neutralizar a cada vez máis ousada oposición política, e vinculala á subversión[65].

A principal consecuencia que se pode extraer do estado de excepción foi que o réxime non estaba a facer fronte unicamente a unha minoría organizada, senón a amplos sectores sociais que foran alienados ao longo dos anos. Pero tamén evidenciaba o fracaso de todas as medidas activadas ata ese momento e que se caracterizaban por un incremento da capacidade punitiva do Estado, e pola progresiva perda de temor por parte da sociedade, como se poñía de manifesto polo secuestro de publicacións ou as protestas e mobilizacións xeneralizadas, comezando estas a diminuír a partir de mediados de 1975.

A deriva extremista do Goberno provocou que ese mesmo ano e ante as demandas dos sectores máis inmobilistas se promulgase unha completa normativa antiterrorista baixo a forma de Decreto lei 10/1975. A norma debía permitir normalizar a situación, e poderíase así limitar a implantación de máis estados de excepción debido a que a súa dureza sería en si mesma suficiente para xerar paz social. O esvaemento dos límites entre o que era activismo sociopolítico e o uso da violencia indicaba a senda pola que avanzaba a nova lexislación, polo menos en canto á suspensión de garantías[66], e implantouse a ampliación do período de detención a dez días, entre outras numerosas medidas. Estas non lograron frear unha violencia terrorista que se xeneralizaba no ámbito estatal, xa que se activaron novos grupos opositores en distintas partes do territorio nacional.

A primeira metade da década dos setenta estivo marcada por unha crecente violencia conforme se albisca ao final do réxime. ETA estaba convencida de que os excesos do Estado autoritario encarnados nas arbitrariedades e abusos policiais sistemáticos xogaban ao seu favor, e empuxaba así a unha boa parte da poboación vasca ás súas posicións. Estas suposicións eran realmente certas[67]. A pesar de todas as dificultades, desde 1973 ata 1975, data da morte do ditador, realizáronse detencións masivas por parte das forzas de seguridade co fin de alcanzar certos niveis de información que permitisen controlar eficazmente os membros de ETA. Os efectos da actuación policial foron devastadores para a organización terrorista, xa que se logrou deter a membros importantes da organización.

Sen dúbida, sería o asasinato en 1973 do presidente do Goberno, Carrero Blanco o que marcou profundamente este período. A súa morte e a forma en como se produciu, permitiu a ETA facerse visible no ámbito internacional e proxectar unha imaxe de capacidade e eficacia. Constituía un feito que se enmarcaba con claridade na estratexia da acción-represión-acción, debido a que a partir dese momento unica-

mente cabía esperar contundencia e represión por parte das autoridades, como así sucedeu, pero tamén confirmou a progresiva imposición da doutrina militar en ETA, fronte á política e social. Xa nesta fase temperá o enfoque insurreccional, coa lóxica subxacente da acción-represión-acción, comezaría a ser posta en dúbida; en primeiro lugar, por ETApm en 1975, ao empezar a expoñer unha confrontación de desgaste para forzar a negociación co Estado. Soamente tres anos despois ETAm empezaría a reflexionar nun sentido similar, ao elaborar a «Alternativa KAS», *Koordinadora Abertzale Sozialista* (Coordinadora Patriota Socialista), sendo a partir de entón a súa aceptación polas autoridades españolas a condición previa para iniciar unha negociación[68].

O que se puxo realmente en evidencia durante esta fase é que o Estado autoritario, non tiña ningún plan, soamente parar os golpes e responder coa forza nun momento agónico. Así era tamén percibido por unha banda das propias autoridades franquistas, posto que as expectativas de prolongar un modelo similar a través de Carrero Blanco desapareceran coa súa morte. ETA pola contra si tiña unha ruta prefixada, promovida mediante o acoso sen tregua contra o Estado e instrumentalizando o sufrimento da cidadanía no seu propio proveito.

IV. AVANZANDO CARA Á DEMOCRACIA (1976-1977)

A morte do ditador en novembro de 1975 e o proceso que se iniciou a continuación xeraron amplas expectativas tanto na sociedade española do momento como na vasca. ETA non cambiou a súa folla de ruta inicialmente, nin a súa estratexia, debido a que consideraba que o réxime político emerxente en 1976 constituía unha mera prolongación do franquismo, aínda que esta actitude comezaría a variar ao observarse como asomaba de facto un novo escenario político. A súa capacidade operativa non se incrementou, nin os niveis de violencia tampouco. ETApm atopábase en horas moi baixas tras os golpes sufridos o ano anterior. Sería ETAm a que tome a iniciativa, provocando a maior cantidade de mortos durante este período. Foi tamén durante esta fase cando as accións de ETA comezaron a ser criticadas por primeira vez, como sucedeu tras o secuestro e morte do empresario simpatizante abertzale Ángel Berazadi en abril de 1976, ao facerse público o desacordo coa devandita acción por parte de sectores sociopolíticos significativos. De forma paralela, as actividades relacionadas coa guerra sucia reactiváronse durante este período, situándose a cifra de accións en 200 entre mediados de 1975 e finais de 1976 en España e 40 en Francia[69]. Participaron de forma ocasional elementos de extrema

dereita e policías situados en diferentes escalas, tal e como testemuñan numerosos traballos que recollen con detalle estas actividades. Pódese afirmar que durante ese período a resposta legal e policial combinábanse con accións de envergadura de carácter irregular, con resultados letais en numerosas ocasións[70].

A imposibilidade do Goberno de Arias Navarro para manobrar, encallado entre os sectores máis radicais e as dificultades de establecer vínculos con aqueles máis moderados da oposición, propiciou unha crise de Goberno, e dimitiu en xullo de 1976. O nomeamento de Adolfo Suárez como novo presidente non auguraba avances significativos, tendo en conta do seu pasado falanxista e da incorporación ao goberno de destacadas figuras de claro perfil inmobilista. A nova situación creada de facto e a debilidade percibida do novo Goberno, facía que a oposición se mostrase cada vez máis desinhibida, ata o extremo de que no Boletín do Corpo Xeral de Policía de Bilbao se sinalaba que o goberno «debería pactar coas ditas forzas cara a unha democratización á súa compracencia»[71]. O cambio de Goberno non supuxo un relaxamento da presión inicial exercida sobre a oposición política, como tampouco se percibiu ningún cambio no País Vasco durante o devandito período.

Segundo a información elaborada pola Garda Civil, ETA (sen especificar cal), contaba con 200 activistas e unha situación económica desafogada en 1976[72]. O SECED estaba a manter contactos con ETA-pm desde novembro de 1976 e posteriormente tamén con ETAm. Non se lograron acordos debido a que realmente non era a intención de ningunha das partes e tampouco se atopaban en posición de ofrecer nada ao contrario nun momento de máximo enfrontamento, con posicións rixidamente definidas e onde calquera acordo supoñería cesións non asumibles desde os sectores máis radicais de ambas as partes[73].

Tras a morte do ditador, os sucesivos gobernos consideraron que a amnistía podía constituír un instrumento adecuado para rebaixar a tensión e sentar as bases para avanzar cara a unha solución. Na temperá data de 1976 promulgouse a primeira amnistía, mediante decreto-lei, pero non era aplicable a aqueles delitos vinculados directamente co terrorismo polo que o impacto sobre os presos pertencentes a ETA foi moi limitado. Na de 1977 de maior relevancia, ampliouse a todos os delitos e faltas con intencionalidade política e a aqueles que caeran baixo a xurisdición militar. Con todo, un centenar de presos políticos continuaron en prisión, polo que a esquerda consideraba incompleta a dita amnistía. A última promulgouse en outubro de 1977, tras as primeiras eleccións xerais de xuño, que foi a máis ambiciosa e baleirou as prisións de militantes de ETA[74]. Todo o proceso de excarceracións foi avanzando moi lentamente e as protestas, por esta razón, fóronse su-

cedendo. O certo é que as presións exercidas polos últimos asasinatos de ETA facían grande efecto, e liberábanse os seus presos, mentres que os membros doutras organizacións permaneceron en prisión, tal e como acabaría recoñecendo o propio presidente do goberno[75]. Este proceso foi o resultado dun acordo de amplo espectro, produto do desexo de pechar definitivamente un capítulo que debía impulsar o final da violencia. Boa mostra do talante conciliador existente era que en 1977 no Congreso dos Deputados predominaban os discursos que favorecían a adopción de medidas políticas en detrimento das policiais[76]. En calquera caso, ETA interpretaría as amnistías como unha mostra de debilidade do Estado[77], ante as súas demandas e as mobilizacións masivas. O Goberno non foi capaz de transmitir que a amnistía era parte dunha estratexia que pretendía mostrar a capacidade do Estado para controlar o proceso, e deixar atrás un problema que pertencía ao franquismo, para centrarse nos desafíos do futuro. Supoñía o comezo dun proceso de reconciliación e de acougo coa finalidade de iniciar un novo ciclo.

Tras a morte do ditador, continuouse cunha represión intensa, aínda que comezaba a albiscarse certo tratamento diferenciado desde o Estado, entre os sectores moderados da oposición, aqueles militantes antifranquistas aínda comprometidos co derrube activo do réxime posfranquista, e tamén outros grupos que continuaban apostando pola violencia terrorista. Un dos feitos que tivo un maior impacto nesta fase foi a reforma do decreto-lei 10/1975 como consecuencia da posible percepción por parte do réxime de que a dita normativa xeraba máis problemas que solucións era capaz de achegar. O novo texto adquiriría a forma de Decreto-lei 2/1976, do 18 de febreiro e priorizou a xurisdición ordinaria para xulgar delitos de terrorismo, á marxe doutras moitas reformas que se introduciron de amplo calado[78]. Con todo, a Policía continuaba carecendo de medios e a descoordinación durante este período estaba tan presente como no[79] pasado. O período abordado caracterizouse por uns elevados niveis de desconcerto xeneralizado nas forzas de seguridade. Iso debeuse, en gran medida «a formulacións operativas anquilosadas procedentes do réxime autoritario, así como pola falta de medios existentes por aquel entón e a ausencia dunha decisión política definida, xa que a resposta policial non constituía unha prioridade durante esta fase. Doutra banda, a propia inercia sociopolítica herdada do período franquista impedía que as actitudes e percepcións evolucionasen de forma significativa durante os primeiros anos do cambio político»[80]. Esta situación percibida desde o Goberno impulsou o ministro Rodolfo Martín Villa e o gobernador de Guipúscoa, José María Belloch, a cambiar mandos policiais[81]. Con todo, o propio ministro do Interior Rodolfo Martín Villa recoñecería explici-

tamente no Congreso dos Deputados en novembro de 1978, que non se produciron cambios de persoal significativos na cúpula policial tras o final da ditadura. Unicamente se rexistraron seis, entre os xefes superiores de Policía e trinta nas comisarías provinciais[82]. O temor a que os militares puidesen interpretar masivos recambios nos mandos das forzas de seguridade como unha actitude hostil impediu calquera transformación en profundidade.

O proceso que dá lugar á transición política está enteiramente dirixido polos herdeiros menos inmobilistas do réxime. Os novos actores políticos, anteriormente ilegais, intégranse no escenario con expectativas diversas. En xuño de 1977 tiveron lugar as primeiras eleccións xerais e comeza a definirse o novo marco político do Estado democrático. ETA e a súa contorna radical non entenderon de forma inmediata que se produciron cambios significativos, ao considerar que o novo réxime constituía unha mera prolongación do anterior e que a axexante inestabilidade xeraba oportunidades que había que aproveitar. Desde a organización asumíase que o final do camiño estaba preto, simplemente era necesario empuxar con máis intensidade para crebar o Estado e impoñer as propias condicións nunhas previsibles circunstancias de caos total. As novas autoridades achegáronse a ETA posto que o consideraban como un actor do pasado cuxa existencia carecía de sentido no novo contexto democrático e pluralista. A organización, pola súa banda, negouse a negociar durante este primeiro período posto que a perspectiva do inminente colapso do réxime facía innecesario calquera achegamento nun contexto de vitoria segura. Con todo, a perspectiva dunha Constitución e o seu correspondente referendo popular, que contemplaba un modelo de Estado integrado e cun ambiguo apoio dos nacionalistas moderados, tanto cataláns como vascos, expuxo a necesidade de acelerar o proceso, posto que a folla de ruta interpretaba que a Constitución entraba en conflito cos obxectivos de ETA e da contorna radical. O incremento das accións terroristas durante ese período comprendido entre 1977 e finais de 1978, hai que entendelo dentro desa estratexia de acoso urxente. A aprobación da Constitución xeraría un escenario moi distinto, ao permitir que se asentasen os actores, institucións e procesos políticos futuros. A partir dese momento, a democracia xa dispoñería dun plan consensuado e firmemente establecido.

É tamén durante este período comprendido entre 1977 e 1979, cando se configura a organización terrorista que se proxectará ata o século XXI, tanto no ámbito organizativo como estratéxico. En 1977 ETAm consegue superar a ETApm en recursos e violencia. Durante esta fase, dous elementos principais impoñeranse e proxectaranse sobre o futuro: o mecanismo de liderado que se establecerá por cooptación debido á clandestinidade, converterá en opacos os procesos de selección

e excluirá a militancia. Doutra banda, tamén se suprime o adoutrinamento político, e formarase a partir de entón aos novos membros unicamente no manexo de armas, explosivos e vida clandestina, cos consecuentes efectos empobrecedores sobre o debate político interno. Entre 1977 e 1979 ETA organiza 82 comandos legais aos que cabería engadir os existentes, así como os ilegais. Ao incremento das accións terroristas durante este período, non é alleo o feito de que as novas autoridades consideraban que —o fenómeno de ETA, como problema orixinado durante o franquismo—, acabaría desaparecendo pola súa descontextualización. Iso provocou que as autoridades durante este período centrasen principalmente a atención, non tanto no problema vasco, senón na construción político-institucional do novo réxime político, e descoidasen a violencia nacionalista en momentos cruciais. Esta cuestión tampouco resultaba rendible politicamente e só podía traer problemas aos actores involucrados nun momento no que era necesario mirar con optimismo ao futuro. A desatención cara ás vítimas e os numerosos testemuños de desamparo por parte das súas familias confirmaban a pasividade estatal[83]. Mesmo no ámbito policial diminuirá a presión de forma significativa.

A posición política do nacionalismo vasco radical ligado a ETAm era de debilidade en 1977. Negáronse a participar nas eleccións, fracasaron en deslexitimar o proceso e o PNV non foi capaz de impoñer as súas teses na redacción da Constitución. Todo iso levou a ETAm á necesidade adaptar a súa estratexia ante a perspectiva da aprobación da Constitución ao ano seguinte, a partir de cuxa entrada en vigor, o Goberno tería poucos alicientes para negociar. Por outra banda, certos membros da cúpula dirixente de ETA eran conscientes de que a estratexia acción-represión-acción supuxera resultados extremadamente negativos. Nunha suposta espiral de violencia, os efectos das accións das forzas de seguridade debilitaban a organización en lugar de fortalecela, debido a que a súa capacidade de infrinxir dano era moi superior á da propia organización a longo prazo e o esforzo non era sustentable. Con todo, existía unha percepción xeneralizada na contorna máis radicalizada do nacionalismo vasco de que o Estado se atopaba nunha situación extremadamente débil polo que parecía factible que ETA impuxese as súas condicións sen ofrecer nada a cambio[84]. Sobre a base da experiencia anterior, e da percepción da precaria posición do Estado, elaborouse unha nova estratexia fundamentada sobre a consecución dun cesamento do fogo antes da aprobación da Constitución en 1978, debido a que, posteriormente, non se dispoñería de elementos de presión suficientes. Para iso era necesario incrementar a acción violenta coa finalidade de penetrar nunha segunda fase, que viría determinada pola consecución da independencia[85]. Aínda que a estratexia fracasou,

a inercia que impuxo a primeira fase explica parcialmente o inicio dunha ofensiva terrorista xeneralizada, coa creación para mediados de 1978 dunha infraestrutura estable en Madrid, non podendo ser desarticulada parcialmente ata decembro de 1980[86]. En resumo, esta situación xerou dúas consecuencias, a intensificación da violencia e a necesidade, por parte da organización de realizar un movemento que mostrase a súa vontade negociadora. Así, ETA fixaría os termos explícitos e irrenunciables a través da «Alternativa KAS», entre cuxos puntos destacaba a amnistía total; a saída das Forzas de Seguridade do País Vasco e varias reivindicacións de carácter político.

ETA continuou durante este período coa súa peculiar evolución des/integradora no ámbito político, nacional e social. Precisamente isto é o que lle outorgara á organización esa idiosincrasia tan característica. A necesidade de compoñer un modelo de estado alternativo, unha idea de nación étnico cultural e a defensa dos intereses dos traballadores a través de sindicatos e outras organizacións sociais, provoca o xurdimento dunha serie de tensións estruturais no seo da organización que fai que se perciba a violencia como a única práctica integradora dos tres niveis a través dos cales se manifesta a actividade de ETA. Esta fuxida cara a adiante ofrece unha das claves para explicar a persistencia das actividades violentas durante o período da Transición. A actividade de ETA fora tan exitosa á hora de deslexitimar o Estado central, que logrou provocar un «conflito de lexitimidades», co que, tanto a violencia nacionalista como a desenvolvida polo Estado central, eran perfectamente equiparables a ollos de amplos sectores da sociedade vasca. A descompensación en contra da violencia estatal viña dada pola dureza e a violencia indiscriminada posta en práctica polos corpos e forzas de seguridade do Estado, cuxa actividade impulsaba os espectadores neutrais a mirar con certa comprensión e simpatía os extremistas abertzales. Neste contexto, resultaba lóxico que significativos sectores de nacionalistas vascos, membros do PNV, evitasen utilizar nas súas manifestacións e análises da situación o vocábulo «terrorismo», que substituían na maioría das ocasións pola palabra «violencia» ou «loita armada».

Progresivamente ETAm irá conseguindo maiores cotas de influencia entre os sectores radicais vascos, os cales non percibían un cambio significativo na actitude dos corpos de seguridade do Estado con respecto ao período franquista. As reivindicacións sociopolíticas estarán subxugadas polas formulacións estratéxicas de índole puramente militar que impedían desenvolver accións reivindicativas non violentas de carácter alternativo. As prácticas violentas ocupaban todo o espectro de interacción política entre o Estado español e o «auténtico» nacionalismo vasco. Esta subordinación da loita social e política ás prácticas

terroristas quedaría patente nas relacións que mantiveron ao longo de toda a Transición ETAm e a súa formación política legal Herri Batasuna. A dirección efectiva de HB estivo en todo momento determinada e controlada polas decisións tomadas na cúpula de ETA, conformou o brazo civil de ETAm e mantívose moi afastada da interacción política nos marcos institucionais de representación.

V. COMEZA O PEOR (1978-)

En 1978, ETAm entendía que desde a súa posición de forza debía dinamizar o proceso. O punto máis débil do Estado en transformación eran as Forzas Armadas que pasaron a converterse en obxectivos prioritarios. «É fundamental que revitalicemos a campaña armada ofensiva contra o aparato do Estado, atacando principalmente a súa estrutura represiva militar que é onde máis agudizadas se atopan as tensións entre conservadores e reformistas» afirmábase no órgano de ETA en 1978. A organización enmarcará estas accións no contexto da represión, aínda que na contorna de ETA xurdiron voces disidentes que destacaban o feito de que simplemente constituía o inicio dunha escalada da violencia. ETAm pretendía con esta nova estratexia baseada no acoso continuo á institución militar, desestabilizar o réxime democrático, o cal estaba a atravesar por aqueles momentos unhas circunstancias moi delicadas pola presión que exercía o estamento militar. O primeiro militar sería asasinado en xullo de 1978 pola súa condición de tal, aínda que con anterioridade mataran a outro en novembro de 1977, aínda que por ser membro das forzas de seguridade. Os asasinatos de policías argumentábanse sobre o feito de que constituían forzas de ocupación. Estas encarnaban para ETA a materialización da opresión simbólica e da represión física do Estado.

As accións que se perpetraban contra os militares defendíanse aducindo que estes eran un poder político en si, moi influente sobre a situación do País Vasco[87]. A finais de 1978 existe unha actitude clara e resolta de «darlles duro» ás Forzas Armadas, sen necesidade de solicitar autorización á dirección. Atentar contra as Forzas Armadas supoñía un cambio implícito de estratexia debido a que se penetra na «estratexia da negociación» e asumíase que a anterior xa non tiña percorrido nun contexto no que se albiscaba un novo cambio no escenario coa nova Constitución presente e uns sectores nacionalistas vascos moderados, cada vez máis afastados do nacionalismo radical[88]. Nesta fase, o número de atentados con resultado de morte incrementouse en 1978 e 1979 significativamente. Esta posición respecto das Forzas Armadas manteríase durante as décadas seguintes. Con todo,

a organización buscaba xerar unha inestabilidade relativa sen propiciar situacións descontroladas que facilitasen un escenario golpista, onde a represión podía facer estragos en ETA, como xa puxeron de manifesto os estados de excepción do franquismo[89].

Un dos grandes paradoxos da Transición española constitúeo o feito de que o asentamento e a consolidación democráticas, avanzaron de forma paralela ao incremento da violencia terrorista provocada por ETA. A pesar de que a Constitución fora aprobada e que en poucos anos tamén se aprobaría o Estatuto vasco, a inercia violenta xa fora xerada realimentándose militar, ideolóxica e socialmente. Aínda que no País Vasco había un proceso en marcha iniciado en 1977, que non admitía volta atrás, esta evolución percibíase con sentimentos ambivalentes. É certo que se avanzou politicamente en termos democráticos e de respecto aos dereitos históricos adquiridos, como así reflectía a propia Constitución, pero os abusos policiais de carácter indiscriminado en ocasións, vinculaba as autoridades do novo réxime a tempos pretéritos, mesmo a finais da década anterior[90].

A errónea perspectiva estatal ao considerar que ETA pertencía ao pasado e por tanto non era necesario prestar excesiva atención ao tema nin atribuírlle recursos, púxose en evidencia cando xa en 1977 e 1978 se observaba con claridade que a súa actividade non descendía. Neste contexto, a situación á que se enfronta o ministro de Interior, Rodolfo Martín Villa, resulta angustiosa. Despois de visitar Alemaña en setembro de 1978 para recibir asesoramento en materia antiterrorista, o ministerio envía ao País Vasco a 60 funcionarios do Corpo Superior de Policía ao mando do comisario Roberto Conesa, naquel momento, responsable da Brigada Central de Información, coa finalidade de actualizar a información, o que se fixo detendo e interrogando de forma indiscriminada a ex-militantes de ETA e a cidadáns encadrados en partidos legais[91]. O grupo de Conesa realizou 180 detencións ata finais de ano aproximadamente, e desmantelou 46 comandos durante os catro meses seguintes ao comezo das operacións[92]. A media mensual de arrestos en 1978 era de menos de 25 a principios de 1978 e a finais dese ano elevouse ata practicamente 50[93]. O número de vascos en prisión tamén se elevou de forma abrupta. De menos de 10 a principios de 1978, ascendeu ata os 100 a finais dese ano. Todo iso contribuíu ao incremento inmediato da actividade terrorista, así como ao maior aumento no recrutamento de membros de ETA rexistrado ata o momento. A reincorporación dos membros de ETA amnistiados será un factor que sen dúbida tamén impulsará o crecemento da organización[94]. Ao grupo de Conesa unirase en febreiro de 1979, o GEO, Grupo Especial de Operacións, un grupo de operacións especiais integrado por 120 homes pertencentes á Policía Nacional, e 450 homes do GAR, Grupo

Antiterrorista Rural, da Garda Civil. A estas cifras é necesario engadir 12.000 gardas civís e 6000 policías nacionais, o que supoñía un elevado número de efectivos despregados no País Vasco[95]. As novas unidades especiais foron creadas en 1977 baixo o asesoramento de expertos estranxeiros. En calquera caso, os cambios acometidos foron moi puntuais. A pesar deste intento por impulsar a loita antiterrorista desde a perspectiva policial, a situación de parálise e desconcerto que vivían as estruturas da seguridade interior eran xeneralizadas. O proceso de recollida e análise de información realizábase de forma absolutamente artesanal e descoordinada, sendo moi precaria e provisional, na práctica, a especialización por áreas dentro da Policía. A transición desde o enfoque estratéxico acción-represión-acción á preparación do escenario para a negociación mediante unha estratexia de desgaste tras a aprobación da Constitución, sitúase neste período. A crecente violencia de ETA durante esta fase mostra que o recurso á violencia resultaba indiscutible e irrenunciable. En 1979 ETA é capaz de sacar un comando cada dúas semanas e durante o período 1978-79 organiza 24 comandos máis dos que é capaz de desmantelar a Policía. A afluencia de mozos é tan elevada que se rexeita a aqueles que non realizaron o servizo militar[96].

As políticas antiterroristas postas en práctica por parte dos novos gobernos democráticos presentaban unha gran falta de perspectiva, ao abordar o problema da violencia en Euskadi coma se fose un problema estritamente policial, o que se demostraba —como tamén ETA se esforzaba en poñer en evidencia— pola ausencia de cambios significativos nas prácticas dos corpos e forzas de seguridade do Estado ata ese momento. Desde a morte do ditador ata a aprobación da Constitución morren 39 persoas pola actuación das FOP (manifestacións, actos políticos, controis policiais etc.), o que ofrece unha idea da desproporción na resposta e da inadecuación en formación e medios da Policía para facer fronte aos novos desafíos da Seguridade pública no ámbito estatal[97]. Os sucesos das Festas de San Fermín de 1978 nos que se produciu unha morte provocada por unha acción policial e a ulterior intervención dunha compañía da Policía Armada en Rentería, que causou numerosos danos na poboación, contribuíron a exacerbar aínda máis os ánimos.

A chegada do novo réxime non mellorou significativamente a actitude do goberno francés, pero si permitiu un maior achegamento entre ambos, converténdose o rexeitamento explícito anterior en displicencia. A Doutrina Santuario —mediante a cal se acollían organizacións revolucionarias a condición de que non cometesen acción algunha sobre o territorio— mantida historicamente polo Estado francés, continuou en vigor. Esta situación foi asumida polas novas autoridades españolas

con incomprensión e decepción[98]. Os anos vindeiros estarían marcados por centenares de cidadáns asasinados e aterrorizados, unha convivencia política desnaturalizada, cos principios democráticos profundamente alterados, e unha sociedade onde a frustración e a desconfianza deixarían unha profunda pegada.

CONCLUSIÓNS

Se xerásemos un hipotético escenario terrorista ficticio, no que todos os actores máis relevantes desempeñasen papeis disfuncionais co fondo dunha profunda inestabilidade política e rodeado por estados favorables á estabilización da situación no territorio afectado, probablemente recrearíamos unha ficción con trazos similares á do período analizado no País Vasco. Son varias as leccións que se poden obter desta experiencia. A primeira está relacionada coas limitacións intrínsecas que posúe unha organización terrorista das características de ETA, entre as que destacan a súa moi restrinxida capacidade para analizar e readaptarse. Desde o momento en que a violencia se erixe no principal instrumento de interacción, os demais permanecen relegados, por iso resulta de particular interese a perspectiva que desenvolven ao redor da lóxica acción-represión-acción, ao quedar cognitivamente atrapados na súa propia estratexia, substituíndoa posteriormente por outra onde a violencia desempeñará tamén o papel central. En definitiva, son reféns da súa propia violencia desatada.

Con todo, ETA non logra recrear o seu propio escenario anhelado. Foron a confusión e os erros provocados pola Administración española os que sentan as bases dunha realidade que bordea permanentemente o precipicio. O Estado xestionou incorrectamente, en tempo e forma, case todos aqueles ámbitos no que podía intervir, pero o impulso ao terrorismo durante este período foi máis consecuencia dunha represión disfuncional que dunha política ineficiente. Como resultado da gravidade do escenario creado, a reorganización da resposta supuxo o emprego de inxentes recursos humanos e materiais, e non se logrou impedir un sufrimento que podía ser moito menor. O final da estratexia acción-represión-acción non estivo en 1977-78 relacionada coa eficacia do Estado, senón máis ben coa cantidade inxente de recursos á súa disposición e a mera presión que supón o simple peso das estruturas estatais.

A conclusión máis evidente é que as forzas de seguridade terían que proceder de maneira moi distinta e o Estado tería que ser capaz de comprender que a resposta non podía ser unicamente policial, senón tamén política, social, xudicial e educativa. Con todo, o contexto im-

pedía esta clarividencia durante este período, ao que é preciso engadir a ausencia dunha doutrina antiterrorista moderna, basicamente porque aínda non existía en ningures, e que puidese permitir visualizar a problemática desde unha perspectiva estrutural.

Doutra banda, resulta de sumo interese observar como ETA e por extensión outras organizacións terroristas parten da presunción de que os estados son incapaces de responder e adaptarse ás circunstancias. A organización non concibía que o Estado cos seus inxentes recursos puidese desenvolver unha resposta sofisticada, e coordinase diversas frontes. Os efectos da eficacia estatal comezaron a percibirse moi posteriormente, ao mesmo tempo que as autoridades van comprendendo que a resposta policial é soamente unha das dimensións dunha eficaz resposta ao terrorismo. En definitiva, fronte a un problema complexo a solución só podía ser resultado da resposta coherente e coordinada procedente de diversos ámbitos, como o político, lexislativo, económico, social e cultural, ademais do policial. Ao longo dos anos posteriores, comprobarase que, fronte a unha resposta complexa, a lóxica violenta de ETA, caracterizada pola súa unidimensionalidade e rixidez, tiña nulas opcións nun espazo operativo, político e social cada vez máis angosto.

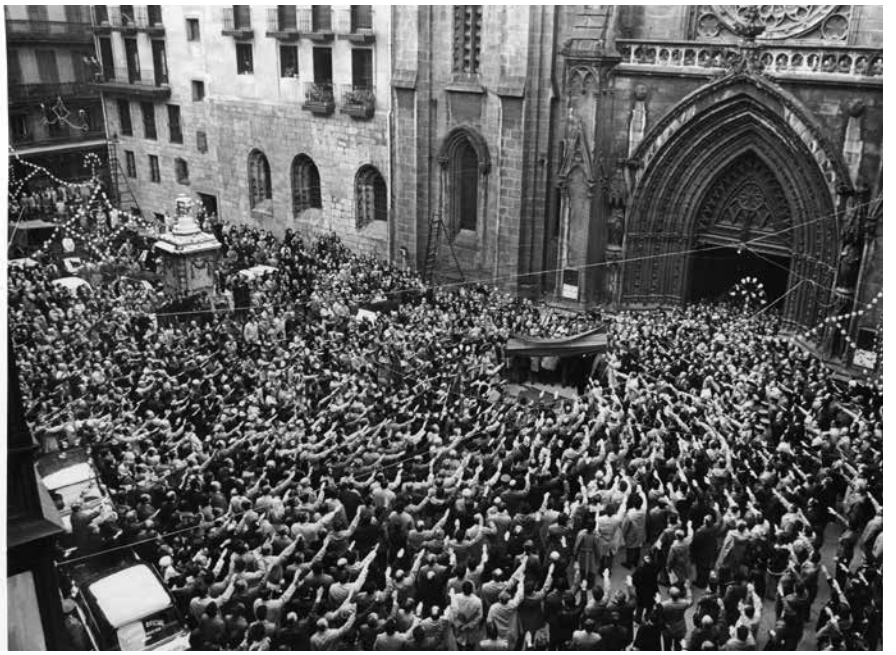
ANEXOS

Estado no que quedou a rúa tras o asasinato de Luis Carrero Blanco e os seus acompañantes, decembro de 1973



FONTE: Agencia EFE.

Funeral de Carrero Blanco en Bilbao, decembro de 1973



FONTE: Arquivo Municipal de Bilbao-*Bilboko Udal Artxiboa*, Fondo periódico *La Gaceta del Norte.*

Estado no que quedou a cafetería Rolando tras o atentado, 13 de setembro de 1974.



FONTE: Arquivo Municipal de Bilbao-*Bilboko Udal Artxiboa*, Fondo periódico *La Gaceta del Norte*. http://www.arovite.com/es/cronologia/

Manifestación polo asasinato de José María Portell, primeiro periodista vítima mortal de ETA, Portugalete, xuño 1978



FONTE: Arquivo Municipal de Bilbao-*Bilboko Udal Artxiboa*, Fondo periódico *La Gaceta del Norte*. http://www.arovite.com/es/la-gaceta-del-norte/

Material incautado a ETA, 10 de febreiro 1979



FONTE: Arquivo Municipal de Bilbao-*Bilboko Udal Artxiboa*, Fondo periódico *La Gaceta del Norte*. http://www.arovite.com/es/la-gaceta-del-norte/

CAPÍTULO VIII

A LOITA POLICIAL CONTRA ETA: OS ATENTADOS QUE NON SE COMETERON

RONCESVALLES LABIANO
Universidade de Navarra
JAVIER MARRODÁN
Universidade de Navarra

Cando a finais da década de 1980 José Antonio Anido Martínez solicitou o ingreso na Academia da Garda Civil de Baeza, os responsables do centro intuíron que o seu perfil un tanto atípico podía converterse nunha baza interesante na loita contra ETA. O mozo nacera en Estrasburgo e falaba o español cun marcado acento francés[1]. Os seus pais —galegos de Terras de Xallas, na Coruña— emigraran a Francia en busca de oportunidades laborais[2]. Antes mesmo de que José Antonio ingresase formalmente na Academia, varios membros de ÚSEA, Unidade de Servizos Especiais, explicáronlle que estaban a buscar a alguén cunhas características moi concretas co obxectivo de infiltralo en ETA, e que el podía ser o candidato ideal. A proposta pareceulle ben: «Dixéronme que sería longo, difícil e moi perigoso; aceptei o reto porque me atraía a aventura e quería ser útil para loitar contra o terrorismo. Non tiña medo nese momento»[3].

A instrución prolongouse de novembro do 1990 a maio de 1991. As probas foron «duras»: José Antonio Anido foi mesmo detido por gardas civís que descoñecían a súa misión, acusado de colaborar con ETA. En maio de 1991 os seus xefes consideraron que xa estaba preparado e enviáronno ao sur de Francia cunha nova identidade.

O plan era que o novo axente fose relacionándose aos poucos con persoas da contorna abertzale, pero sen tomar demasiadas iniciativas nin significarse en exceso: parecía estratexicamente máis propicio que fosen «eles» os que se interesasen por el. Introduciuse de forma discre-

ta nos «ambientes *light* relacionados con Iparretarrak», unha organización terrorista afín a ETA que desde 1972 perpetrara sabotaxes e atentados en Francia. En Bayona, onde a densidade de refuxiados e simpatizantes de ETA era bastante alta, José Antonio Anido fíxose pasar por un insubmiso que se fuxiu de España para evitar tanto o servizo militar como o cárcere. Adquiriu o aspecto e a indumentaria adecuados, fumaba porros, escoitaba *reggae* e matriculouse nun curso de éuscaro na Gau Eskola de Bayona. As clases impartíanas Aitor Rentería Maleta, Joseba Garay e Iñaki Bilbao, «neses momentos moi coñecidos no ambiente etarra». Anido mostraba interese e desexos de colaborar, e acabáronlle propoñendo que exercese de tesoureiro e botase unha man na cociña da Gau Eskola, encargos que aceptou encantado. Nalgún momento puido ver «algunha entrega de notas relacionadas con ETA». E ata se sumou á celebración dun atentado contra a Garda Civil, con marisco, alcol e drogas. Custoulle disimular, pero aguantou o tipo.

Ao longo de tres anos gañouse «aos poucos» a confianza dos refuxiados abertzales que se movían ao seu redor, ata que en 1994 lle pasaron unha nota coa proposta de que fose recoller «unha persoa». Era o primeiro encargo directamente relacionado coa banda terrorista. Naquel momento, ETA aínda trataba de recompoñerse da operación policial que permitira a desarticulación de toda a súa cúpula directiva dous anos antes. Os responsables da organización eran conscientes de que as detencións de Bidart foran posibles grazas á colaboración estreita da Garda Civil e a Policía francesa, e vivían nun ambiente case opresivo de receos e suspicacias: calquera descoñecido podía ser un axente camuflado. «Aquilo que os etarras non contemplaran nin nos seus peores soños, a derrota policial, presentábase de improviso como unha eventualidade próxima», escribiu Florencio Domínguez referíndose á crise de Bidart[4]. Os servizos secretos españois trataron ademais de explotar o éxito policial desde o punto de vista psicolóxico: «Deixouse entrever que se puido descabezar a organización grazas aos seus problemas e enfrontamentos internos», algo que «enfadou a decenas de colaboradores da banda que nese momento carecían da posibilidade de comunicarse cos seus altos mandos para comprobar a veracidade da información»[5].

Con todo, ETA logrou recompoñer o seu cadro directivo nos meses seguintes. Segundo os informes policiais da época, o comité executivo da organización quedou integrado desde finais de 1992 por Ignacio Graza Arregui (Iñaki de Rentería) e Mikel Albizu Iriarte (Antza). Os comandos ilegais pasaron a depender de José Javier Arizkuren Ruiz (Kantauri) e Juan Luís Aguirre Lete (Isuntza), coordinados á súa vez por Félix Alberto López de la Calle Gauna (Mobutu), responsable do

aparato militar e teórico «número dous» do colectivo. Mobutu xa desempeñara con anterioridade funciones de responsabilidade dentro de ETA[6].

Nese escenario fráxil e cheo de tensións debía moverse José Antonio Anido. Cando lle chegou a proposta de recoller «a unha persoa», fíxollo saber ao seu superior polo «método seguro» que estableceran para comunicarse. Co fin de evitarlle «sustos e nervios», os seus xefes tamén acordaran non dicirlle nada das operacións que fosen poñéndose en marcha coa información que el fornecese.

O militante de ETA ao que recolleu era Zorion Zamakola Ibaibarriaga, fuxido desde a desarticulación do comando «Bizkaia» en 1992 e con responsabilidades crecentes na infraestrutura da banda, especialmente nos ámbitos político e económico[7]. El mesmo presentouse como o «tesoureiro de ETA». Preguntoulle a José Antonio Anido se podía aloxarse na súa casa e este accedeu, aínda que mostrándose «dubitativo e medorento», como o instruíran. A Garda Civil enchera o seu piso de micrófonos.

Zamakola estaba obsesionado pola seguridade: durmía de día e non facía ningún ruído para que os veciños non notasen que no piso residían dúas persoas. Nin sequera utilizaba a cisterna do inodoro. Anido encargouse de comprarlle «zapatillas, roupa interior, todo o que lle facía falta». Era consciente de que se trataba dun «individuo perigoso». O membro de ETA pediulle que o levase en coche a algunhas citas e reunións. Viaxaron «en moitas ocasións» a Pau ou Bordeos, onde Zamakola se entrevistaba con outros militantes da organización. Sempre rompía en anacos as cartas que recibía ou os documentos que el mesmo escribira; metía despois os restos nunha bolsa de plástico e entregáballa a José Antonio Anido para que a baixase ao colector cando só quedaban uns minutos para que pasase o camión do lixo. El observaba discretamente a manobra desde a xanela. A Garda Civil preparou «un recuncho» na escaleira e escondía no seu interior bolsas de plástico cheas de papeis. As bolsas eran do mesmo comercio que as empregadas polos dous «compañeiros» de piso. Cando Zorion Zamakola lle pedía a José Antonio Anido que botase o lixo, o garda civil daba «o cambiazo» na escaleira sen que o outro sospeitase nada. Pola noite, un axente recollía a bolsa boa e deixaba preparada outra de mentira. Con ese sistema obtívose «moita información» sobre as actividades do tesoureiro da banda. Ás veces Zamakola pedíalle directamente ao seu anfitrión que entregase unha carta a algún membro de ETA. Sempre llas daba nun sobre pechado. Anido reuníase «nun lugar seguro» cun especialista da Unidade de Servizos Especiais da Garda Civil que abría o sobre, fotografaba os papeis do interior e deixábao aparentemente intacto.

José Antonio Anido pasou medo durante aqueles meses. «Moito medo», escribiu nun informe á volta dos anos. «Cheguei a ter medo de soñar en voz alta e ser descuberto por el; esa era a miña grande obsesión, falar en soños»[8].

I. AS PRIMEIRAS INVESTIGACIÓNS

O soño inquieto do axente José Antonio Anido Martínez é un clásico da loita antiterrorista. Como el, centos de axentes desveláronse en circunstancias análogas tratando de combater a ETA desde os seus inicios. A sofisticada operación que permitiu infiltrar a un garda civil no corazón da banda terrorista foi un dos fitos máis memorables do longo e interesante percorrido que se puxo en marcha cando a Policía franquista descubriu que no País Vasco había un grupo de mozos nacionalistas decididos a utilizar a violencia e as armas para conseguir os seus obxectivos. Ao principio, non obstante, todo resultou máis rudimentario e improvisado.

As primeiras actuacións dos Corpos e Forzas de Seguridade contra ETA foron case sempre unha resposta aos atentados e sabotaxes levados a cabo polos activistas: apenas había unha estratexia a medio prazo ou un traballo de intelixencia que permitise socavar os plans da banda.

No outono de 1959 —xusto un ano despois da fundación de *Euskadi ta Askatasuna*— estalaron tres artefactos caseiros colocados noutros tantos obxectivos considerados «simbólicos»: o Goberno Civil de Áraba («como representación do Estado español»); unha comisaría de Policía de Bilbao («como representación da represión»); e o diario *Alerta* —da cadea de prensa do Movemento—, en Santander («como representación do inimigo ideolóxico»)[9]. Ninguén reivindicou os ataques, aínda que as alarmas se acenderon en comisarías e cuarteis. Pensouse que o triplo atentado sería obra de EGI (ver o capítulo III). Os primeiros militantes de ETA detidos mentres realizaban unha «acción» foron Juan José Etxabe Orobengoa e Jon Ozaeta, sorprendidos en setembro de 1960 pola Garda Civil mentres escribían pintadas a favor da organización e da liberdade do País Vasco nun edificio de San Sebastián[10]. Con todo, as Forzas da Orde Pública aínda descoñecían a existencia de ETA.

Naquela época, a Policía tiña orientadas as súas investigacións cara a «actividades de matiz extremista, marxista, anarquista etc.», e tamén sobre o PNV, cuxo núcleo dirixente permanecía instalado en Francia. Cando en marzo de 1960 morreu en París o lehendakari José Antonio Aguirre, os responsables da Brigada de Investigación Social

da Xefatura de Bilbao pedíronlle ao inspector de segunda clase José Sáinz González que se preparase para asistir ao funeral que se ía a celebrar en San Juan de Luz o 22 de marzo. Como faría José Antonio Anido trinta anos despois, ataviouse coa indumentaria que lle pareceu máis adecuada («boina, sen gravata, camisa a cadros etc.») e tomou notas sobre «persoas e matrículas de coches procedentes do interior» (é dicir, de España)[11].

O primeiro atentado que adoita atribuírse a ETA —e que a organización reivindicou expresamente no seu momento— foi o intento de descarrilamento, no verán de 1961, dun tren cargado de ex-combatentes vascos que se dirixían a San Sebastián para participar nos actos conmemorativos do 18 de xullo [data do chamado «Alzamento Nacional», o golpe de estado que conduciu á Guerra Civil]. Varios militantes quitaron algúns tirafondos da vía e soltaron as bridas que unían os raís. Con todo, o ferrocarril completou a viaxe prevista sen excesivas complicacións.

O atentado desatou a primeira gran redada contra ETA das varias que se sucederían naqueles anos. Houbo uns trinta detidos dos que sete —Rafael Albizu Ecenarro, Imanol Laspiur, Iñaki Larramendi, Evaristo Urrestarazu Fernández, Félix Arrieta Jáuregui, Iñaki Balerdi e Eduardo Ferrán Oyarzábal— serían xulgados meses despois nun consello de guerra. As penas impostas foron: vinte anos para Rafael Albizu, quince para Imanol Laspiur, dez para Iñaki Larramendi e Evaristo Urrestarazu, e cinco para Balerdi, Arrieta e Ferrán. Xunto ao do cárcere, a presión das Forzas de Seguridade abriu tamén o camiño do exilio. Aquel mesmo verán de 1961, boa parte dos activistas que non foron arrestados optaron por cruzar a fronteira e instalarse en Francia, onde xa se refuxiara «o primeiro exiliado público de ETA», José Luis Álvarez Enparantza[12].

Con todo, o trazo groso da resposta policial tamén empezou a activar a espiral acción-reacción que anos despois os ideólogos da banda trataron de importar das revolucións que axitaban boa parte do hemisferio sur: a contorna dos detidos pechou filas ao seu redor e opúxose á actuación represiva da Administración, e creouse o caldo de cultivo necesario para un atentado aínda máis audaz (ver o capítulo VII).

Pau Casanellas asegura que ETA era «perfectamente consciente» dos beneficios que lle brindaba a represión franquista. E apoia a súa afirmación cunha pasaxe da «Carta aos intelectuais», un documento da banda aprobado oficialmente na IV Asemblea (agosto-setembro de 1965), onde se di que «a ditadura do xeneral Franco está a ser para o noso pobo infinitamente máis positiva que unha república democrático-burguesa, que afogase as nosas aspiracións sen crear unhas tensións como as que agora dispoñemos para lanzar o pobo á loita»[13].

Algúns informes da época revelan que os sospeitosos máis habituais e máis buscados naqueles primeiros anos da década de 1960 («Julen Madariaga, José María Benito del Valle, Aguirre Bilbao») eran realmente os que fundaran o grupo *Ekin* en 1952 e quen despois duns anos de convivencia coas xuventudes do PNV puxeron en marcha ETA, xa con ese nome. «Pero nunca os detiñan con probas suficientes para que o xuíz os condenase», conta nas súas memorias o policía José Sáinz.

ETA, en calquera caso, empezaba a ser unha preocupación para a Policía. Un documento dese período recollido por Sáinz fala dunha organización «perigosa», «tanto pola irresponsabilidade dos seus inexpertos integrantes como polos métodos violentos que patrocina», que conta cuns «cadros perfectamente estruturados para levar a cabo toda clase de actos subversivos que abarcan desde repartición de propaganda, pinturas de letreiros etc., ata outros feitos máis graves, como os que nos pasados veráns realizou en San Sebastián coas coñecidas sabotaxes que crearon a alarma consecuente».

En 1963, despois de «varios meses de intensas e difíciles vixilancias» detívose a Patxi Iturrioz, a quen a Policía consideraba un «destacado dirixente» de ETA que recibira o encargo de «canalizar e intensificar ao máximo a campaña de axitación e violencia»[14]. Co tempo comprobaríase que o seu protagonismo era relativo. Menos fundado era aínda o seu presunto activismo violento: Iturrioz converteríase pouco despois no ideólogo da liña obreirista e foi expulsado de ETA no outono de 1966, durante a primeira parte da V Asemblea; foi mesmo condenado á morte polos seus ex-compañeros, aínda que a sentenza non se executou[15]. Con Iturrioz foron arrestados en 1963 outros militantes, pero o responsable da fronte militar, Juan José Etxabe Orobengoa, logrou escapar a Francia. Algúns informes da Garda Civil aventuran que ETA contaba entón «cuns douscentos militantes, catro ou cinco vehículos entre coches e motos, e tres vellas multicopistas»[16].

Era cuestión de tempo que se producisen algúns enfrontamentos. Un deles rexistrouse en Pamplona apenas comezado o ano 1965. Tres semanas antes fixera explosión un artefacto no Monumento aos Caídos, no corazón da capital navarra. A información que publicou a prensa detallou que as dúas bombas —unha non chegou a estalar— estaban suxeitas con «masilla de fontaneiro», eran de fabricación francesa, contiñan cincuenta gramos de dinamita cada unha e estaban unidas a unha mecha de cinco metros. Os autores do atentado fixeron ademais algunhas pintadas cun soprete nas paredes do monumento. «Dios-patria-rei=opio», dicía unha delas. A Policía tirou do fío, deu coa pista dalgúns sospeitosos e o 16 de xaneiro abordou na avenida Carlos III de Pamplona a Jokin Gárate Bayo, un militante de ETA natural de Algorta que fora xulgado en rebeldía a semana anterior. Os funciona-

rios pedíronlle a documentación e o mozo emprendeu a fuxida. Os seus perseguidores fixeron uso das armas e un disparo alcanzou a Gárate na coxa. O activista quedou detido. Foi probablemente o primeiro incidente que se rexistrou en Navarra entre un membro de ETA e as Forzas de Seguridade. Jokin Gárate era fillo de José Mari Gárate, o compositor do *Eusko Gudariak*. A Policía acusouno de participar no atentado contra o Monumento aos Caídos. Foi xulgado o 8 de febreiro de 1968 xunto a José Antonio Muguerza Plaza —acusado dos mesmos feitos—, pero ambos quedaron absoltos por falta de probas[17]. O 2 de febreiro de 1965, dúas semanas despois, a Policía arrestou en Elizondo a moza francesa Christianne Etxaluz, unha militante de Enbata —colectivo abertzale próximo a ETA creado en 1963 alén dos Pireneos— que se dirixía a Pamplona para asistir a clase, xa que cursaba os seus estudos na Universidade de Navarra. A Policía dixo no seu momento que o «petardo» que levaba encima ao ser arrestada era «similar» aos que se empregaron no ataque contra o monumento. En marzo de 1966 foi sometida en Pamplona a un consello de guerra que lle impuxo unha pena de dous anos, catro meses e un día de prisión por «actividades terroristas».

Tamén houbo detencións, xuízos e condenas en Biscaia e Guipúscoa. Con todo, a actividade de ETA foi crecendo de maneira imparable durante aqueles anos: en 1967 perpetráronse máis de cen ataques contra símbolos franquistas[18]. Nese mesmo ano, xa concluída a V Asemblea, había case 200 presos e 342 fuxidos segundo a enciclopedia *Euskadi eta Askatasuna*, de carácter case haxiográfico[19]. Antollábase próximo o salto cualitativo que os propios membros de ETA estaban a alentar. «Para ninguén é un segredo que dificilmente sairemos de 1968 sen un morto», advertira Txabi Echebarrieta nun texto redactado con ocasión do Aberri Eguna[20]. Parecía unha intuición pero era unha profecía.

II. TRAS A PISTA DOS ASASINOS DE PARDINES E MANZANAS

O 7 de xuño de 1968 é o día que divide en dous a historia de ETA, aínda que os acontecementos daquela xornada viñan incubándose dalgún modo desde meses atrás. A organización recibira pouco antes as primeiras pistolas, procedentes de Checoslovaquia. Tratábase de varias armas da marca Astra, de fabricación española. Juan José Etxabe encargouse de repartilas entre algúns dos militantes achegando unha advertencia que era á vez unha obviedade: «O que queira que colla, pero son para usalas»[21]. Mario Onaindia precisa nas súas memorias que as pistolas se sortearon[22]. O Biltzar Ttipia tomara o 2 de xuño en Ondá-

rroa a decisión de matar a Melitón Manzanas e a José María Junquera, responsables da Brigada de Investigación Social en San Sebastián e Bilbao[23]. Entre algúns militantes había un ambiente de «activismo desenfreado»[24].

Aínda que os capítulos III e IV deste volume reúnen os pormenores do ocorrido aquel 7 de xuño, é útil lembrar algúns detalles que axuden a situar a actuación policial no escenario adecuado. Matar a alguén naquelas semanas de 1968 non era unha novidade, polo menos noutros lugares do mapamundi: aínda non se disipou o fume das barricadas parisienses cando o 5 de xuño Bishara Sirhan Sirhan, un antisionista furibundo, disparou contra Robert Kennedy, candidato do Partido Demócrata á presidencia de Estados Unidos. O seu cadáver permanecía exposto na catedral de San Patricio, alén do Atlántico, mentres os gardas civís José Antonio Pardines Arcay e Félix de Diego Martínez se apostaban na Nacional I no termo de Aduna, en Guipúscoa, para regular o tráfico dun tramo en obras.

Había unha fileira de coches detidos e José Antonio Pardines, un raparigo galego de 25 anos, fillo e neto de gardas civís[25] (ver o capítulo V), pediulles a documentación a dous mozos que viaxaban nun Seat 850 coupé con matrícula de Zaragoza. Eran Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa, que se dirixían a unha cita con Jokin Gorostidi, que ao parecer lles ía a pasar certa cantidade de explosivo. O coche era roubado. Os mozos entregaron os papeis, pero cando Echebarrieta intuíu que o garda civil descubrira algunha anomalía, sacou a súa pistola e disparoulle. É posible que Sarasketa tamén o fixese (ver o capítulo III). O axente José Antonio Pardines Arcay faleceu no acto. «Non foi un enfrontamento, non foi a heroica loita dun guerrilleiro contra un inimigo previdо, senón un asasinato, como o do nazi que dispara sobre a caluga do xudeu axeonllado xunto a unha gabia nos bosques de Lituania, ou sobre a do refén nas Fosas Ardeatinas»[26], escribiu Jon Juaristi. Os dous activistas fuxiron e buscaron refuxio no domicilio dun colaborador da organización que vivía en Tolosa.

Félix de Diego, o compañeiro de Pardines, transmitiu o aviso do ocorrido. Tamén o fixo un camioneiro que presenciou os feitos, Fermín Garcés, que mesmo mantivo un leve forcexo con Sarasketa ata que este o apuntou coa súa arma. «O operativo montado para capturar os asasinos de Pardines apenas difería do que se podería despregar ante calquera outro delincuente»: as patrullas repartíronse polas estradas da contorna e unha hora e media despois o Seat 850 foi localizado xunto ao restaurante Venta Aundi, no barrio de Olarrain, próximo a Tolosa[27]. Os seus ocupantes non podían estar moi lonxe.

Unhas dúas horas despois, en efecto, dous gardas civís da Agrupación de Tráfico repararon nun «Seat de cor limón» ocupado por tres

mozos e déronlle o alto. Os viaxeiros eran Txabi Echebarrieta, Iñaki Sarasketa e E.O., a quen pedira axuda para afastarse da zona. Houbo un cruzamento de disparos e Txabi Echebarrieta morreu ao ser alcanzado por dúas balas; Iñaki Sarasketa logrou fuxir polo monte despois de baleirar o seu cargador, pero foi detido ao día seguinte no interior da parroquia de Régil, onde se escondera[28] (ver o capítulo III). O morto levaba o DNI de Lucas Aigüés, empregado dunha sucursal bancaria, que llo deixou a Mario Onaindia[29].

A desaparición de Txabi Echebarrieta —o primeiro que matou e o primeiro que morreu, como destacaron os seus compañeiros (ver o capítulo VI)— tivo a súa resposta dous meses despois, no primeiro atentado mortal executado por ETA de forma premeditada. A vítima foi o inspector de Policía Melitón Manzanas González, a quen o propio Echebarrieta e Jokin Gorostidi estiveran seguindo para recompilar información sobre os seus hábitos e os seus horarios. Manzanas, xefe da Brigada de Investigación Social, fora repetidamente acusado pola oposición de torturar os antifranquistas detidos. O 2 de agosto de 1968, dous membros de ETA esperárono en Villa Arana, a casa de Irún na que residía, e matárono de varios disparos.

Os dous crimes obrigaron as Forzas e Corpos de Seguridade do Estado para dar un salto cualitativo no modo de afrontar a loita contra ETA. O colectivo ao que dedicaran ata entón un interese relativo deixara de ser un grupo máis ou menos audaz que sementaba o País Vasco de ikurriñas, pintadas e pequenas sabotaxes para converterse nunha organización criminal capaz de matar a sangue frío a un dos principais responsables da Policía en Guipúscoa, case un símbolo da represión franquista. «Os feitos que sucederon aquel día marcaron o transcurso das décadas vindeiras —afirman os autores de *Sangre*, *sudor y paz. La Garda civil contra ETA*—. Por entón, lonxe da eficacia que acabaría alcanzando a loita do corpo contra ETA, os axentes atopábanse sen apenas ferramentas nin formación para combater os terroristas, e moitos menos tiñan unha conciencia clara do que xa se apuntaba no horizonte»[30]. Parece claro que o 7 de xuño e o 2 de agosto de 1968 cruzaron á vez o Rubicón tanto os etarras como os axentes encargados de combatelos. Algúns dos responsables da banda intuíron entón que a súa loita xa non ía ser un «enfrontamento» entre «o pobo (máis ou menos dirixido pola organización) e o Estado», senón entre a Policía e ETA[31].

Era difícil, desde logo, que o Estado non se dese por aludido. O 25 de xuño de 1968 —aínda entre a morte de Pardines e a de Manzanas—, a Comisión de Defensa Nacional das Cortes acordou instar o Goberno para adoptar «cantas medidas, ordinarias ou por vía de excepción e por extremas que sexan, que sirvan para cortar de raíz e implacablemente este proceso de terrorismo separatista, esixindo co máximo rigor

a responsabilidade a que dese lugar, calquera que sexa o foro ou a condición en que queiran ampararse quen por acción ou omisión incorresen nelas»[32]. A situación non tiña demasiados precedentes: as Forzas da Orde Pública estaban a asomarse a unha paisaxe nova.

Na Policía «a consternación foi moi grande». José Sáinz foi nomeado para substituír «provisionalmente» a Manzanas e recibiu á vez o encargo de dirixir «as investigacións pertinentes para descubrir e capturar os responsables» do asasinato. Nas súas memorias lembra con moito detalle como transcorreron aquelas horas. Saíu da Coruña —alí tivera lugar a entrevista co comisario xeral—, chegou a Bilbao a durmir e continuou ao día seguinte ata San Sebastián, onde foi recibido polo inspector Lorenzo Calatayud e despois polo director xeral de Seguridade, que o saudou cunha pregunta inquietante: «Cal é o seu estado de ánimo, Sáinz?». A resposta aparece recollida na súa autobiografía profesional, escrita bastantes anos despois: «Mataron a un compañeiro e veño aquí disposto a poñer a contribución canto poida e saiba para conseguir descubrir e capturar os autores e colaboradores nas actividades que estimulasen a comisión deste e tantos outros actos terroristas como nestas provincias vascongadas están a producirse. Comprendo que é o labor policial máis difícil con que ata agora me atopei, pero asegúrolle que me entregarei en corpo e alma»[33]. José Sáinz soubo que antes do seu nomeamento se pediron voluntarios para dirixir a investigación, que ninguén se presentou, e que se lles propuxo o traballo a dous comisarios «de prestixio» de Madrid, que declinaron a oferta por medo. «Non sei se sería o físico ou o do fracaso», engade.

A Garda Civil reorganizara a súa distribución territorial un ano antes dos asasinatos de José Antonio Pardines e Melitón Manzanas. As principais guarnicións do norte de España quedaron instaladas en Vitoria, Pamplona e Burgos. Os axentes empezaban a traballar dun modo novo a información: «A súa estratexia contra os maquis tras a Guerra Civil, exitosa fronte a un inimigo illado e situado no medio rural, principalmente, quedara por completo obsoleta para facer fronte a este desafío terrorista, moito máis imbricado na sociedade, e que comezaba a representar unha das principais ameazas para o Estado no País Vasco e en Navarra, aínda que entón ninguén fose consciente diso»[34].

O 5 de agosto de 1968 decretouse o estado de excepción nas tres provincias vascas: houbo «centos» de detencións e «infinidade de rexistros»[35], pero o propio José Sáinz, case obrigado a converterse de maneira apresurada nun especialista da loita contra ETA, recoñece nas súas memorias que el e os seus homes deron naquelas semanas de confusión «os primeiros e gravísimos paus de cego». Eran —engade—, medidas de forza «propias de situacións de emerxencia» que pretendían crear unha «sensación de eficacia ante os de arriba». Entre os axentes

ás súas ordes había algúns «con bastante medo e ata con verdadeiro pánico». O equipo que se formou para combater a ETA estaba composto por «uns vinte ou vinte e cinco inspectores, máis tres ou catro coches, catro ou cinco metralletas e nada máis». Aloxábanse nunha «modesta pensión próxima á estación de ferrocarrís vascongados» porque as dietas que lles asignaron non daban para máis.

Os interrogatorios a algúns sospeitosos de estar relacionados con ETA non ofreceron conclusións relevantes. José Sáinz revisou «coa maior meticulosidade» os documentos e papeis que o propio Melitón Manzanas gardaba baixo chave no seu despacho e no seu domicilio, e tampouco obtivo «a menor luz nin o máis leve indicio». Tivo mesmo a impresión de que non sabían nada de ETA, máis alá de que existía. Con todo, a estratexia de portas fóra estaba clara: «Custe o que custe imponse pasar da defensiva desmoralizadora que vén practicando, á ofensiva intimidatoria que se precisa para elevar a moral policial e cidadá».

Empezouse a tirar dalgúns fíos a partir dos ficheiros de detidos en anos anteriores con ocasión de manifestacións, sabotaxes, agresións e «outras actividades que dalgún modo estivesen relacionadas cos separatistas de ETA». Identificouse a algúns liberados e multiplicáronse os controis e cacheos, especialmente en bares e establecementos concorridos. Os funcionarios actuaban en grupos de catro ou cinco; cada equipo ía provisto dunha «metralleta que, dando a sensación de que se pretendía ocultar, deixásese notar que a levaban». «Con estas medidas —confesa José Sáinz— pretendíase sobre todo conseguir un efecto psicolóxico entre as xentes dunhas e outras tendencias, dando a sensación de que eramos centos os que chegaramos no canto dos quince que en realidade viñeron de fóra a reforzar os outros seis ou oito alí destinados con anterioridade»[36].

A estratexia resultou eficaz: «Daba a impresión de que a Policía empezara a utilizar métodos máis sofisticados que os de antes»[37], escribe Mario Onaindia ao resumir o ambiente daqueles días. En San Sebastián foron detidos «bastantes» militantes, pero Francisco Javier Larena (o Mudo), un dos máis significados, substituto de Txabi Echebarrieta na cúpula da banda, logrou escapar da Policía. Tamén fuxiu a Francia Imanol Larzabal, que co tempo se convertería nun soado cantautor en éuscaro. Os homes de Sáinz que vixiaban de paisano algúns lugares estratéxicos de San Sebastián identificaran fugazmente a Larena uns días antes da súa fuxida. «Ata aquel momento era o individuo máis interesante que contactaramos, pero non me pareceu de suficiente categoría para detelo», explicaría tempo despois o responsable policial. O número un de ETA era José María Eskubi Larraz, Bruno, a quen tamén viron saír un daqueles días dunha casa de Sestao que tiñan vixiada.

O despregamento levado a cabo en Guipúscoa permitiu capturar en Mondragón o liberado de ETA José María Dorronsoro Ceberio, alias Txomin, o 8 de decembro de 1968. Segundo José Sáinz, o seu arresto foi posible grazas á información facilitada por un detido anterior, Joaquín Etxabe Orobengoa, irmán do responsable da fronte militar de ETA («chegou un momento [do interrogatorio a Etxabe] en que conviñemos que, se me prometía seguir colaborando comigo, o deixaba en liberdade»[38]). Dorronsoro foi o primeiro dirixente da banda detido desde a caída de Iturrioz en 1963 ou a de José Luis Zalbide en 1965. O seu arresto permitiu o do sacerdote Julen Kalzada, que o aloxaba nunha casa da súa propiedade en Yurreta-Durango. A Policía ía compoñendo aos poucos o mapa da organización.

As primeiras detencións directamente relacionadas co asasinato de Melitón Manzanas producíronse en Pamplona, e de forma insospeitada. Arantza Arruti Odriozola era naquel momento a *herrialdeburu* de ETA en Navarra. É dicir, a máxima responsable da banda na provincia. Con outros activistas da época, dedicouse desde principios de 1968 á confección e distribución de propaganda clandestina. Os seus superiores tamén lle encargaban en París que fixese un estudo sobre a situación da Universidade de Navarra («ambiente estudantil, profesores, bolsas, descontento, alumnos...»). O grupo dispoñía dunha máquina multicopista que escondía nunha casa de Muro de Cameros (A Rioxa). Alí preparáronse copias dalgúns textos relativos á morte de Txabi Echebarrieta Ortiz que despois foron repartidos en Navarra e o País Vasco[39].

Como todos os membros de ETA, Arruti debeu de sufrir a tensión da ofensiva desatada pola Policía. Teo Uriarte recolle nas súas memorias unha frase que lle dixo Mario Onaindia no medio da axitación daqueles días: «Agora si temos seguro que nos van matar». Mesmo se fixeron fotos pensando na posibilidade dun desenlace tráxico…[40].

O caso foi que o 10 de novembro de 1968 a Garda Civil detivo na rúa Conde Oliveto de Pamplona a Arantza Arruti en compañía do seu marido, Gregorio López Irasuegui, que tamén formaba parte de ETA. Casaron uns días antes en segredo na parroquia do barrio donostiarra de San Prudencio. Oficiou a cerimonia o sacerdote Jon Etxabe Garitazelaia, «coa pistola ao cinto e todos os ornamentos sacerdotais», segundo conta nas súas memorias Mario Onaindia. Os novos esposos estaban aloxados no hotel Orhi da capital navarra. Os dous foron conducidos ao cárcere de Pamplona, aínda que Gregorio López Irasuegui foi posto en liberdade poucos días despois.

A principios de decembro, algúns dos responsables de ETA reuníronse nunha caseta de pastores de Dima, preto de Orozco, en Biscaia, para analizar a situación. O balance era máis ben sombrío, debido ás numerosas detencións dos meses anteriores, e Gregorio López Irasuegui

propuxo «unha acción que lle devolvese a moral á organización tras o enorme rosario de caídas». Por exemplo, liberar algún militante preso. El e Javier Izco de la Iglesia (Txikerra) xa foran varias veces para visitar a Arantza Arruti ao cárcere de Pamplona, e pensaban que o plan era factible. «Aos demais pareceunos unha acción moito máis complicada do que [Gregorio López Irasuegui] daba a entender», relata Mario Onaindia en *El precio de la libertad*. De feito, desaprobaron o proxecto por «excesivamente arriscado»[41].

Unhas semanas antes xa tentaran sen éxito outra fuga: a de Antón López, preso no cárcere de Soria. O comando encargado de liberalo formábano unicamente Mikel Etxeberria Iztueta (Makagüen) e Conchi Rodríguez Grisaleña, noiva do recluso. No porto de Barazar o coche que compartían pisou a raia continua e un policía que estaba apostado na cima deulles o alto. Makagüen saíu a toda a velocidade do vehículo e logrou fuxir a pesar dos disparos. Conchi Rodríguez foi detida[42]. Empezaba a debuxarse o cerco ao redor dos responsables dos asasinatos de Pardines e Manzanas.

Debido aos receos dos seus compañeiros, Gregorio López Irasuegui e Javier Izco de la Iglesia decidiron actuar pola súa conta en Pamplona. Teo Uriarte precisa que outros militantes ían axudar no asalto ao cárcere, pero que a última hora non apareceron[43]. Nas informacións que publicaron os xornais da época cóntase que ás 12.45 horas do 5 de xaneiro de 1969, dous homes baixaron dun coche beixe claro con matrícula NA 52633 e entraron no vello edificio da prisión, na rúa San Roque do nacente barrio de San Juan. Era horario de visitas e non chamaron a atención. Cando o funcionario lles preguntou os nomes, identificáronse como Gregorio Vicente e José Enrique López Irasuegui, irmáns, e explicaron que querían ver a María Aránzazu Arruti Odriozola, esposa do primeiro. O funcionario impediulles o acceso, e debeu de ser entón cando esgrimiron as súas pistolas e anunciáronlles aos gardas das portas que pretendían levar a Arantza Arruti. Pero o seu proxecto terminou nuns poucos minutos: houbo un pequeno forcexo, Izco golpeou un axente coa culata da súa pistola, logo perdeu a arma, os funcionarios gritaron para pedir axuda, os etarras emprenderon a fuxida, un membro da Policía Armada logrou agarrar a Izco da gabardina, e cando este trataba de soltarse, un disparo alcanzouno no tórax[44].

Ao ferido trasladárono ao hospital de Navarra, onde foi intervido. No vehículo que utilizaran para chegar á prisión de Pamplona —roubado o día anterior en Bilbao— apareceron tres metralletas e dous estoxos con catro cargadores de 25 cartuchos. Izco recuperouse das súas feridas e ingresou en prisión o 18 de xaneiro. A Jon Juaristi, tamén membro de ETA, pedíronlle que se puxese en contacto a dous avogados próximos aos detidos —Antonio Jiménez Pericás e José Antonio Etxe-

barrieta, irmán de Txabi — con algúns letrados de Pamplona que lles puidesen facilitar o acceso ao cárcere. O propio Juaristi viaxou con eles á capital navarra e acompañounos a unha reunión á que asistiron varios profesionais da órbita carlista[45]. Había moito en xogo: as detencións practicadas en Pamplona resultaron ser o principio do fin dunha etapa da historia de ETA.

O 30 de xaneiro de 1969, Javier Izco e Gregorio López Irasuegui foron xulgados en Pamplona, en consello de guerra, polo asalto á prisión. Izco foi condenado a corenta anos de cárcere e López Irasuegui, a dez. Impúxoselles ademais a cada un o pago dunha multa de 20.000 pesetas (2682 euros de 2017). Segundo parece, ninguén sospeitou de entrada que Izco puidese estar implicado no asasinato de Melitón Manzanas. Un ano despois, cando xa a viúva do policía o identificara «formalmente»[46], o tribunal que o xulgou e o condenou en Burgos estableceu que el fora o autor material dos disparos. Ademais, unha análise pericial concluíu «de modo categórico e inequívoco» que os cascos e as balas recollidos en Irún o día do crime foran disparados pola pistola checoslovaca «Vzor, modelo 50, calibre 7,65, número de fabricación C-24263» que Izco levaba consigo no asalto ao cárcere de Pamplona[47]. Pero antes mesmo de que a Policía atase cabos, o cerco ao redor do núcleo duro de ETA íase estreitando, aínda que fóra de forma improvisada.

O comisario José Sáinz estaba seguro de que «tanto para chegar a descubrir o asasino de Manzanas como para asestarlle un definitivo golpe ao terrorismo de ETA non bastaba con deter á xente da base, senón que había que chegar á cabeza». Pero non sempre era fácil saber quen formaba parte da base e quen da cabeza. Grazas ás explicacións dalgúns detidos e de varios confidentes, o responsable policial de Guipúscoa puido resumir a natureza, as aspiracións e a estrutura de ETA nuns termos que xa empezaban a parecerse á realidade: «A denominación ETA corresponde a unha organización que tenta dunha forma subversiva liberar e conseguir a independencia do pobo vasco, perseguindo á súa vez socializar os aspectos culturais, políticos, económicos e sociais deste, empregando para estes fins métodos violentos e terroristas. Estrutúrase nunha organización cuxos órganos principais son a asemblea nacional, o comité executivo, liberados, *herrialdes* [provincias], zonas e *irurkos*».

Os policías tamén constataron que o apoio cidadán para identificar ou localizar aos membros de ETA ía ser escaso ou nulo: «Tropezamos con inconvenientes moi difíciles de superar —queixábase José Sáinz—. Non atopamos en toda a zona rural a máis mínima colaboración por parte de ninguén. Os postos da Garda Civil están nutridos de xente nova que a ninguén coñece; a municipal elude sempre o compromiso

de dicir nada; as persoas que foron adictas están asustadas e non queren que as visiten e menos que lles pregunten, incluíndo entre estas aos propios alcaldes daquelas tan importantes como apartadas vilas».

O 6 de marzo de 1969 foi detido en Eibar Francisco Javier Larena e uns días despois, en Deba, Jokin Gorostidi Artola. Os dous formaban parte do *Biltzar Ttipia* que acordara a «execución» de Melitón Manzanas. Tamén foi arrestada a noiva de Gorostidi, Itziar Aizpurua Egaña. Entre os papeis intervidos a Larena figuraba un documento onde «se facía constar que o atentado contra Manzanas fora levado a cabo por un comando do interior»[48], o cal deu pé á apertura do procedemento sumarísimo 31/69, que conduciría meses despois ao proceso de Burgos. A información proporcionada por Gorostidi conduciu á súa vez ao arresto de Antonio Arrizabalaga Basterretxea, Andoni, nun casarío próximo a Marquina, o 3 de abril de 1969. Andoni levaba consigo varios xogos de chaves e acabou confesando aos axentes que un deles pertencía a un piso franco utilizado por membros de ETA no número 54 da rúa Artecalle de Bilbao[49]. Segundo Eduardo Uriarte, Andoni falou «sen reparos» daquel domicilio porque xa sabía que os seus compañeiros non o ían a usar[50]. Foi con todo na vivenda de Artecalle onde tería lugar o episodio máis destacado da ofensiva policial.

Os axentes que acudiron a inspeccionar o piso comprobaron que se atopaba baleiro, pero decidiron montar un dispositivo de vixilancia por se aparecía algún activista. Os etarras, en efecto, consideraron que a vivenda estaba *queimada*. Con todo, despois de pasar uns días en Cantabria para afastarse da presión policial, catro deles achegáronse á rúa Artecalle para recoller un pantalón que deixara Josu Abrisketa Korta, alias Txutxo. Ían con el Víctor Arana Bilbao, Mikel Etxebarria Iztueta e Mario Onaindia, que nas súas memorias relata os feitos con detalle: «Txapetón [Víctor Arana] abriu a porta e entramos á sala, onde non había outro moble que un armario dos que se usan para gardar pratos e outros utensilios de cociña; desviouse cara á dereita, cara á habitación que nos servía de dormitorio, onde viu unha maleta sobre un colchón. Sorprendido, detívose e quixo avisarnos de que naquela casa entrara alguén, pero non lle deu tempo porque soou o disparo dunha pistola que lle descargou un tiro a menos dun metro e lle atravesou a barriga. Non puidemos percibilo con claridade porque, ao mesmo tempo, Txutxo e eu, que entraramos na sala, oímos unha explosión cunha luz cegadora». Mentres o ferido suplicaba a berros que non o matasen, un policía abriu fogo cunha metralleta contra os outros tres membros de ETA. Mario Onaindia correu polo corredor e meteuse na cociña co propósito de saltar ao patio interior, pero os tres pisos de altura disuadírono e optou por ocultarse nun oco debaixo do vertedoiro. Oía as voces dos policías gritándolle desde o outro extremo da casa que se

entregase. Varios axentes abandonaran o piso seguindo os pasos de Mikel Etxeberria que, aínda ferido, logrou escapar. Mario Onaindia pensou que tamén podería gañar a rúa, pero escoitou como os policías organizaban un rexistro e meteuse de novo baixo o vertedoiro. Os funcionarios entraron á cociña sen saber que el estaba alí. Asomáronse pola xanela, comentaron o ocorrido. «De súpeto calaron. O silencio era o peor sinal. Imaxineinos intercambiando miradas de complicidade e sinalando cara ao sitio onde crían que me atopaba. Mirei ao meu ao redor e percibín que o plástico que cubría a carboeira estaba resgado; axudándome coa man introducín a miña bota dereita máis dentro. Pero xa era tarde. Meteron o morro da metralleta e cominánronme a que saíse ou disparaban. Sabía que o farían. Vin que eran dous policías altos e novos de vinte e cinco a trinta anos vestidos exactamente igual que eu: pantalón de pana, camisa a cadros e xersei pechado, que non podían crer que unha persoa de máis dun metro oitenta se puidese meter nun sitio que desde fóra parecía aínda moito máis pequeno do que era»[51].

O fuxitivo Makagüen abordou a un taxista e esixiulle que o conducise a Burgos, pero o chofer pediulle explicacións ao descubrir que estaba ferido e levaba unha pistola; Mikel Etxeberria pegoulle entón catro tiros e abandonouno malferido na cuneta á altura de Arrigorriaga. O taxista Fermín Monasterio Pérez morreu no hospital de Basurto o 9 de abril de 1969[52]. Foi a terceira vítima mortal de ETA despois de José Antonio Pardines e Melitón Manzanas.

As declaracións dos tres detidos no piso da rúa Artecalle puxeron á Policía sobre a pista doutro grupo de liberados de ETA «da máis alta categoría» que se escondían na localidade cántabra de Mogrovejo, na zona de Potes[53]. Tratábase de Eduardo Uriarte, Jon Etxabe (o sacerdote que casara a Arruti e López Irasuegui), Enrique Gesalaga e Jone Dorronsoro. Os catro escoitaran en Radio París a noticia dos arrestos[54], mesmo lles deu tempo a queimar algúns papeis comprometidos. Con todo, optaron por pasar a noite alí. A casa que ocupaban alugáranlla a un matrimonio da vila. Á seis da mañá do 11 de abril de 1969, varios gardas civís acompañados por axentes da Brigada de Investigación Social de Bilbao rodearon a vivenda. Dirixía o operativo o tenente coronel da Benemérita Francisco Javier Cereceda, que á volta dos anos sería o máximo responsable do corpo en España[55]. Houbo algúns disparos intimidatorios, pero os detidos entregáronse sen opoñer resistencia. Cando un dos policías ía a esposar a Gesalaga disparóuselle a arma e a bala alcanzou no costado ao etarra, que caeu ao chan «encolléndose como un paxariño». Os policías soltaron entón a Jon Etxabe para que puidese confesalo[56]. Unha veciña da vila achegouse cunha caixa de urxencias para curar o ferido e arroupouno cunha manta. Os axentes levárono nun dos coches á Casa de Saúde de Valdecilla, onde o médico

apreciou «unha ferida en hemitórax esquerdo, de prognóstico grave»[57]. Co tempo recuperouse. Os tres detidos foron encerrados «nunha especie de calabozo da torre de Potes» e logo conducidos a Bilbao. Uriarte levaba nese momento case dous anos en busca e captura, «algo que non di moito da Policía de entón», comenta nas súas memorias[58].

O paso dos detidos por comisaría incluíu malleiras e torturas. Mario Onaindia chegou ás dependencias policiais co firme propósito de non contar nada sobre a morte de Melitón Manzanas: «Cada nome que dixese ía ser unha vida esnaquizada, destinada ao cárcere ou ao exilio, perdería o seu traballo ou a súa carreira; en calquera caso, podía representar varios anos en branco nas súas vidas. E ese peso estaría colgado para sempre da miña conciencia». Os policías que perseguiran inutilmente a Makagüen estaban «furiosos». Apareceu en escena o xefe superior de Policía de Bilbao, que chegara de Barcelona para coordinar a loita antiterrorista. Abalanzouse sobre Onaindia e empezou a golpealo no peito antes de ordenar os seus homes que o conducisen ao soto e lle sacasen «a pel se era preciso para saber quen era o fillo de puta que escapou»[59]. A primeira malleira que lle propinaron a Teo Uriarte durou oito horas[60]. E parecida sorte sufriron os seus compañeiros.

Case todos os membros de ETA citados ata agora nestas páxinas atopábanse detidos ao mediodía daquel 11 de abril de 1969: Larena, Gorostidi, Uriarte, Onaindia, Aizpurua, Kalzada, Etxabe, Abrisketa, Izco, Arana, López Irasuegui, Dorronsoro, Arrizabalaga… Varios deles sentarían uns meses despois no banco durante o soado proceso de Burgos. Só lograron escapar dous liberados da banda (José María Eskubi Larraz, Bruno, e a súa muller, Asun Goenaga López, Txiki), ademais de Mikel Etxeberria, Makagüen.

A «nova contraofensiva do Réxime contra ETA» —é dicir, as operacións que seguiron os asasinatos de Pardines e Manzanas— pechouse segundo fontes oficiais coa captura dos seus principais dirixentes, 434 detidos (aínda que só 189 deles encarcerados), 75 deportados e 38 exiliados que se refuxiaron en Bayona, París, Lovaina e Bruxelas. «ETA viuse obrigada a interromper a súa actividade política e terrorista, sufriu unha importante crise organizativa e quedou practicamente desarticulada e nos seus momentos máis baixos»[61]. O xefe superior de Policía de Bilbao, Antonio Juan Creix, comunicoulle persoalmente ao cónsul francés na capital biscaíña que o Goberno español estimaba «desmantelar profundamente a organización terrorista»[62].

José Sáinz tamén é taxativo nas súas memorias: «O servizo realizado contra a organización ETA fora sen ningunha dúbida o máis importante de todos os tempos sen que ata o presente [as memorias están datadas en 1993, aínda que escritas nos dez anos anteriores] fose superado nin tampouco aproximado, por moito que se falou e se escribiu

sobre outros posteriores»[63]. Jon Juaristi resumiuno con menos palabras pero similar contundencia: «ETA desmoronábase»[64].

O gran paradoxo foi que a todo aquel despregamento que conduciu ao proceso de Burgos e ao rotundo balance do xefe Sáinz sucedeu unha das etapas máis puxantes —e crueis— da historia de ETA, quizá porque o curto prazo das actuacións policiais, a escaseza de medios, a inexperiencia e a busca de resultados concretos impediron abordar cunha perspectiva máis ampla a estratexia antiterrorista.

De feito, fóra do ámbito policial, os xuízos máis ou menos globais sobre a loita contra ETA nos anos sesenta e setenta adoitan ser bastante negativos. Fernando Reinares, por exemplo, asegura que «a resposta do réxime franquista contra o aínda limitado pero pertinaz e notorio activismo etarra, derivou nunha persecución, carente de escrúpulos morais e de restricións legais efectivas, contra o nacionalismo vasco no seu conxunto». Fala mesmo dunha «incompetencia brutal», con «arrestos masivos, malos tratos e torturas» que acabaron cultivando «un efecto contrario ao desexado». Outra das súas afirmacións resume de forma bastante precisa o ocorrido con ocasión do proceso de Burgos: «Tanto o réxime como o Estado mesmo perderon lexitimidade e, pola contra, ETA foi gañando crecentes simpatías»[65]. Pau Casanellas aínda é máis rotundo: «A política represiva do franquismo coadxuvou, en interacción coas formulacións e a actuación de ETA, tanto á xestación do conflito armado nacido a finais dos anos sesenta, como á súa perpetuación máis alá da extinción da legalidade e as institucións franquistas»[66].

Quizá as dúas percepcións sexan fundadas: é certo que «o Réxime» —así, en xeral— contribuíu ao desenvolvemento e á expansión de ETA coa súa represión de trazo groso, pero tampouco se pode obviar que un ano e medio despois dos asasinatos de José Antonio Pardines e Melitón Manzanas case todos os implicados en ambos os crimes foran detidos, xulgados e condenados. Isto último puido inducir a tentación do optimismo, dun optimismo esaxerado.

III. DO XUÍZO DE BURGOS AO ASASINATO DE CARRERO BLANCO

É case obrigado establecer unha relación causa-efecto entre o xuízo que se celebrou en Burgos a partir do 3 de decembro de 1970 e a evolución posterior de ETA. As condenas que lles foron impostas aos dezaseis procesados —fóra de Arantza Arruti, que resultou absolta— oscilaron entre os doce anos de cárcere dos sacerdotes Kalzada e Etxabe e as dúas penas de morte de Izco, Gorostidi e Uriarte. Pero as

sentenzas non foron o máis importante. Os detidos, en colaboración cos seus avogados, aproveitaron a vista oral para expoñer publicamente a natureza e os obxectivos de ETA, así como as inxustizas e carencias que trataban de combater. «Atoparon a grande oportunidade para dar a coñecer ao mundo as interioridades da súa organización», resumiuno o xornalista José María Portell[67].

Josu Abrisketa, por exemplo, explicou a maxistrados e xornalistas que pertencía á fronte obreira e que ETA era a única organización que respondía os intereses da clase traballadora; Eduardo Uriarte e Francisco Javier Larena falaron das frontes políticas e culturais; Jon Etxabe e Julen Kalzada aseguraron que as acusacións que recaían sobre eles respondían o «compromiso evanxélico» que adquiriran co seu pobo... «O certo é que o feito de adoptar unha formulación de combate fronte ao xuízo, e o ambiente que os compañeiros crearon ao noso ao redor, deunos moral para manter unha actitude digna fronte aos duros tragos que tiñamos que padecer», conta Eduardo Uriarte[68]. «Sabiamos que era a batalla máis decisiva da nosa vida», recoñece Mario Onaindia, que induciu o fiscal a desenfundar o seu sabre cando empezou a cantar o *Eusko Gudariak* na última sesión[69]. A xuventude dos procesados, o seu idealismo, a firmeza que mostraron ante o tribunal e a altura intelectual das súas explicacións fixeron xurdir unha onda de admiración cara a eles que se traduciu en múltiples xestos de solidariedade e en numerosas peticións para que lles fosen conmutadas as penas de morte.

«Máis alá das consecuencias de orde política xeneral —escribiu José María Garmendia—, o proceso de Burgos e os acontecementos que o rodearon significou, en Euskadi, o nacemento dunha nova xeración de loitadores e militantes futuros de ETA, da única que vai operar a partir do 72 e que se vai consolidar definitivamente co atentado a Carrero Blanco. Este é un dato fundamental para comprender a posterior historia de ETA»[70].

A posta en escena do proceso de Burgos completouse no exterior co primeiro secuestro realizado por ETA. Dous días antes de que comezase a vista oral, un comando da organización levou do seu domicilio ao cónsul alemán en San Sebastián, Eugen Beihl Schaafer, co obxectivo de chamar a atención das institucións internacionais e de reforzar as demandas de clemencia que se dirixiron desde distintos países ao xeneral Franco. «A sorte do señor Beihl quedou ligada á dos detidos xulgados actualmente en Burgos», declarou publicamente Telesforo Monzón cando xa consumara o secuestro. Beihl permaneceu encerrado na bufarda dunha vivenda de Berorize, no país vascofrancés. Foi liberado o 24 de decembro, despois de que o seu cativerio cultivase o efecto propagandístico pretendido polos captadores.

As condenas fixéronse públicas o 28 de decembro de 1970, aínda que só dous días despois o ditador indultou por medio dun decreto os sentenciados a matar. A opinión pública xa os indultara para entón de forma maioritaria. Eduardo Uriarte, un dos condenados, resumiuno anos despois: «O réxime quería ensinar, cun gran despregamento, como ía castigar o inicio violento dun grupo opositor. Pero ao expolo, a través da prensa española, como unha dicotomía entre o réxime, unha España inmobilista, de natureza totalitaria, nacionalista e conservadora, fronte a ETA, esta gañou o apoio de todo aquel que non era afecto ao réxime: grupos de oposición, gobernos occidentais, prensa estranxeira, a Igrexa…»[71]. Curiosamente, a banda viu crecer o seu prestixio mentres as tensións internas provocaban un dos seus grandes cismas: a separación de ETA V e ETA VI.

Aínda son máis significativas as reflexións da propia Garda Civil, expostas no primeiro volume de *Historia dun desafío*, onde se reconstrúe a «loita sen cuartel» da Benemérita contra o terrorismo de ETA. Alí, ao concluír o relato do proceso de Burgos, afírmase que «a mínima e torpe intelixencia antiterrorista e mesmo política do Réxime conseguiu reinventar a ETA cando apenas existía». E engaden máis adiante os autores, ambos os membros do corpo: «Co paso dos anos comprobouse que o proceso de Burgos foi un erro de cálculo por parte do Réxime, xa que serviu a ETA como caixa de resonancia propagandística, tanto a escala nacional como fóra das fronteiras españolas»[72].

Na mesma liña, resulta sorprendente que a propia sentenza de Burgos conteña unha radiografía de ETA extensa e certeira —describe de forma sucinta tanto a estrutura, coas súas asembleas, comités, aparatos e publicacións, como a organización dos activistas, os tipos de militantes, as demarcacións xeográficas, as simpatías do clero ou a penetración nos ambientes rurais de Guipúscoa[73] — e que a banda cultivase os seus maiores éxitos a partir dese momento. «Houbo UNHA gran cantidade de adhesións», conta Eduardo Uriarte, que viviu a nova etapa en distintos cárceres españois, e que engade nas súas memorias unha reflexión interesante: a ETA que foi recompoñéndose despois dos arrestos de Artecalle e Mogrovejo xa non era a mesma: «Non é de estrañar que á actual ETA —as súas memorias publicáronse en 2005— non lle guste o que dixemos [no xuízo]. Aquela ETA era outra cousa. A actual, a súa sucesora, ten o peor de nós»[74].

En calquera caso, as forzas de seguridade non estaban para moitos matices. O 7 de marzo de 1972, cando xa pasara un ano longo do proceso de Burgos, o xeneral Carlos Iniesta Cano, director xeral da Garda Civil, asegurou durante unha visita a Pamplona que o problema de ETA non era máis que «un catarro que se amaña con dúas aspirinas». Só unhas horas despois, unha bomba esnaquizaba o mo-

numento ao duque de Ahumada, situado xunto á comandancia da Benemérita, no número 2 da avenida de Galicia da capital navarra. Un informe do corpo detalla que houbo tres axentes que sufriron feridas leves. As bombas eran particularmente rudimentarias: dúas latas de aceite —unha da marca Repsol e outra de CS— repletas de material explosivo, provistas de dúas mechas duns corenta centímetros de longo. Os especialistas chegaron á conclusión de que o explosivo era «probablemente estranxeiro». Retiráronse os cascotes e os vidros que caeran sobre a calzada, e un cristaleiro presentouse na comandancia para ofrecer os seus servizos. No medio da trasfega tamén apareceu Francisco García, xeneral da V Zona da Garda Civil, que viaxara desde Zaragoza para mostrar o seu apoio aos axentes residentes na Comandancia de Pamplona[75]. As primeiras investigacións permitiron pescudar que uns días antes da explosión «un individuo» alugara nunha axencia de Pamplona un Mini Morris con documentación falsa. O vehículo relacionouse co ocorrido[76] e unha semana despois tres gardas civís do posto de Irurita descubrírono no cruzamento de Ciga, con tres mozos a bordo. Detivéronos e pedíronlles os DNI. Cando os axentes estaban a examinar a documentación, os viaxeiros sacaron varias armas e produciuse un intercambio de disparos. Un dos ocupantes do Mini resultou ferido na perna, pero logrou fuxir cos seus compañeiros cara ao monte Sayoa. Os axentes atoparon no coche unha pistola, varios cargadores e algunhas caixas de munición. Os fuxitivos achegáronse nalgún momento á vila de Ciga e trataron de localizar o párroco coa intención de pedirlle asilo. Non o atoparon e dividíronse en dous grupos. Houbo un segundo tiroteo ao día seguinte e, máis tarde, un dos etarras, Mikel Goikoetxea Elorriaga, alias Txapela, foi descuberto moi preto da fronteira. No informe da Benemérita detállase que se suicidou coa súa pistola ao verse rodeado. No libro *Voluntarios*, da editorial Txalaparta, próxima ao nacionalismo vasco radical, asegúrase que lle dispararon por detrás [77]. Os outros dous foron identificados como Jesús María Zabarte Arregi e Isidro Garalde Bedialauneta, e lograron pasar a Francia polo monte. A Benemérita atribuíulles o atentado contra o monumento ao duque de Ahumada[78].

O episodio condensado no parágrafo anterior reúne case todos os ingredientes dun guión que se repetiu con frecuencia naqueles anos: os brindes grandilocuentes e infundados dos mandatarios, o atentado sorpresivo, a indefensión dos axentes do montón, o escaso apoio da poboación, o bálsamo tardío da visita oficial, as investigacións case artesanais, o encontro fortuíto, os tiroteos fronteirizos, o refuxio francés dos fuxitivos, os receos cara á «versión oficial» e, no peor dos casos, a morte dunha ou máis persoas.

A cuarta vítima mortal de ETA foi o policía municipal de Galdácano (Biscaia) Eloy García Cambra, de 44 anos, natural da localidade navarra de San Martín de Améscoa, asasinado o 29 de agosto de 1972. No libro *Vidas Rotas* relátase que Eloy García e o seu compañeiro de patrulla, Ignacio Rubio, abordaron na estación de autobuses de Galdácano a un individuo que lles pareceu sospeitoso. Eloy García quedou con el —sen saber que se trataba dun membro de ETA— mentres o seu compañeiro ía a Basauri para informar do arresto á Garda Civil. Apareceron entón tres colegas do detido que se achegaron ao policía municipal e disparáronlle na caluga e as costas. Eloy García caeu ferido grave e morreu pouco despois. Os catro terroristas emprenderon a fuxida e topáronse co vehículo da Garda Civil no que volvía Ignacio Rubio con varios axentes. Houbo un tiroteo e un dos gardas civís resultou ferido. Os catro etarras conseguiron darse á fuga[79].

O sumario e as versións que publicaron algúns xornais da época permiten compoñer un relato aínda máis arrevesado do sucedido. Segundo algunhas informacións, Eloy García reparara a véspera do seu asasinato nun Seat 600 de cor «verde amarelada», matrícula BI-58377, aparcado na praza do Concello, en aparente estado de abandono. Inspeccionouno e descubriu que estaba aberto e que debaixo da alfombra se atopaban as chaves. Pareceulle estraño e decidiu mantelo vixiado.

Ás dez da mañá do día seguinte viu coma un mozo se dirixía ao coche. Eloy García aproximouse a el e preguntoulle se era o propietario. Este contestoulle que se trataba do coche dun amigo seu chamado Luís que residía en Llodio. Como as explicacións non lle pareceron convincentes, o axente non lle permitiu conducilo. Observou entón a tres persoas que roldaban pola zona en actitude sospeitosa e preguntoulle ao mozo se os coñecía: este o negou rotundamente. Aínda que Eloy García non terminou de crerlle, deixouno marchar.

O mozo tomou un autobús a Bilbao, pero baixouse na primeira parada, sen saír aínda de Galdácano. Alí esperábano, nun taxi, os tres homes que negara coñecer. Eloy García e o seu compañeiro Ignacio Rubio observaron todos estes movementos e subiron ao Land Rover da policía municipal coa intención de parar o taxi á saída da vila. Pediron ademais axuda a unha parella da Garda Civil que estaba de servizo pola zona, por se as cousas se complicaban. Canto detiveron o vehículo, esixíronlles aos seus catro ocupantes que se identificasen. Ningún levaba a documentación encima, así que decidiron levalos á comisaría.

Sempre segundo a versión dos xornais, tres dos sospeitosos foron escoltados no taxi polo sarxento Herminio Nobreda e o cuarto viaxou

no Land Rover cos municipais. Cando se apearon do vehículo, este cuarto mozo empuxou bruscamente os dous axentes e disparou dúas veces a Eloy García, na caluga e nas costas. Desatouse entón un tiroteo entre todos os presentes. Ignacio Rubio golpeou con forza no ventre a un dos descoñecidos e quitoulle unha carteira que levaba encima. Herminio Nobreda recibiu un disparo na perna, pero conseguiu salvarse grazas a que rodou polo chan sen soltar o mosquetón. Os catro terroristas fuxiron en metade da confusión. Regresaron á vila e tentaron roubar un Mini Morris vermello que se atopaba aparcado. O xornalista José María Portell conta en *Los hombres de ETA* que os catro fuxitivos, tras saber que o dono do coche era Vicente Aranguren, chamaron á súa casa e pedíronlle axuda para trasladar a un home ferido nun «accidente laboral» á clínica Virgen Blanca de Bilbao. Aranguren accedeu de mala gana, sen saber o ocorrido realmente: segundo contou, un dos mozos sacaba de cando en vez polo portelo un pano branco para dar a entender que tiñan présa. Unha vez na capital biscaíña, os terroristas pedíronlle que parase o vehículo antes de chegar á clínica. Agradecéronlle o favor e ofrecéronlle 100 pesetas (uns dez euros actuais) para compensarlle os gastos da viaxe. Non volveu saber nada deles[80].

Os xornais tamén explicaron que os gardas civís non os perseguiron nun primeiro momento porque lles pareceu máis urxente atender os feridos, que foron trasladados de inmediato a diferentes hospitais. Todos os esforzos por salvar a Eloy García resultaron inútiles: o policía faleceu antes de entrar ao quirófano.

Máis de tres mil persoas asistiron ao funeral do axente, celebrado na igrexa de Galdácano. Eloy García Cambra era unha persoa moi querida na vila: levaba quince anos de servizo na garda municipal e gañouse o aprecio dos seus veciños. Estaba casado con Milagros Martínez Sanz e era pai de catro fillos de entre oito e dezaseis anos. Case todos os comercios da cidade permaneceron pechados unha hora en sinal de dó[81].

Na carteira que Ignacio Rubio conseguiu arrebatarlle a un dos mozos atopáronse 47 balas do calibre nove milímetros longo, tres chaves falsas para abrir coches e unha navalla automática. No interior do Seat 600 verde había outra caixa de munición incompleta, tres permisos de conducir roubados, un caderno con diversas anotacións, propaganda, relacións de matrículas de coches de funcionarios do Corpo Xeral de Policía, e varios documentos de identidade falsos. Unha semana despois, a Garda Civil logrou identificar os catro prófugos: tratábase, ao parecer, de Iñaki Mujika Arregi, José Luis Zabalondo Loibe, Isidro Garalde Bedialauneta e José Antonio Aranguren Múgica, membros relevantes de ETA. Iñaki Mujika Arregi, alias Ezkerra, liderara pouco

antes o paso de boa parte dos membros de EGI, as mocidades do PNV, ás filas de ETA[82].

As casualidades e a improvisación latentes nos feitos que conduciron á morte de Eloy García Cambra son seguramente significativas, por iso chama tanto a atención que naqueles mesmos días ETA se propuxese secuestrar nada menos que ao vicepresidente do Goberno, o almirante Luís Carrero Blanco. O plan inicial era mantelo oculto durante 48 horas e trocalo polos 150 presos da organización que tiñan condenas superiores aos dez anos. A información que puxo en marcha o proxecto era moi simple: o vicepresidente ía todos os días a misa de nove á igrexa de San Francisco de Borja, na madrileña rúa Serrano. José Miguel Beñarán (Argala) e Pedro Ignacio Pérez Beotegui (Wilson) comprobaron persoalmente o dato e asistiron á misa a moi poucos metros de Carrero. Grazas á guía telefónica, tampouco lles foi difícil descubrir que o almirante vivía na rúa Hermanos Bécquer, moi preto de alí[83].

Os dous activistas viron ademais que a escolta era escasa e aparentaba certa rutina, polo que lle comunicaron á dirección da banda que a posibilidade do secuestro parecía factible. O plan foise articulando e nunhas semanas desprazáronse a Madrid sucesivos grupos de militantes de ETA. O xornalista Manuel Cerdán, que publicou unha documentada reportaxe en *El Mundo* con motivo do 30 aniversario do magnicidio, asegura que nos momentos de maior densidade chegou a haber na capital ata trinta membros da banda[84]. O máis selecto da ETA que se fora consolidando despois do proceso de Burgos interveu nun momento ou outro no atentado: Txomin Iturbe, Josu Ternera, Isidro María Garalde (Mamarru), Jesús María Zabarte Arregi, Joaquín María Villar (Fangio), Ignacio Abaitua... Durante os primeiros meses, o responsable do operativo foi Ezkerra. Sorprende aquela trasfega de activistas nunha España onde se obtiña a etiqueta de sospeitoso con relativa facilidade. O 27 de decembro de 1972, os «servizos establecidos no sur de Francia» remitiron a José Sáinz un informe no que se explicaba que algúns membros de ETA comentaran que se estaba preparando «unha acción forte en Madrid»[85], pero ninguén intuíu a envergadura do operativo que tiñan entre mans.

Con todo, os etarras sufriron dous contratempos case simultáneos. Ocorreu que uns delincuentes comúns forzaron de noite a porta da mercería onde pretendían esconder o refén e os veciños chamaron á Policía. Os axentes localizaron aos antigos donos e estes facilitaron o enderezo dos novos: un piso do Paseo de la Habana. Os funcionarios acudiron ao domicilio, pero atopárono deshabitado. Ademais, Carrero foi nomeado presidente do Goberno o 9 de xuño de 1973: a medida non cambiou os seus hábitos, pero si a súa escolta, que se dobrou en número.

O secuestro antollábase moi complicado e en setembro os responsables de ETA tomaron a decisión de asasinar o almirante. Eles mesmos contan desinhibidamente o cambio de plans na Operación Ogro. Non parece que houbese grandes disquisicións sobre o sentido histórico do crime ou sobre as «pautas estratéxicas» para «socavar a ditadura» das que falaría despois Antxon Etxebeste: como o troco polos presos da organización era inviable, optouse pola eliminación da vítima. Luís Carrero Blanco, o seu chofer, Luís Pérez Mogena, e un dos seus escoltas, Juan Antonio Bueno Fernández, morreron o 20 de decembro de 1973 ao estalar baixo o Dodge Dart presidencial as cargas de dinamita que os etarras enterraran na rúa Claudio Coello. Sen sabelo, algúns policías madrileños terían moi preto a posibilidade de evitar o magnicidio, pero é arriscado sacar conclusións a posteriori. As omisións, as carencias e os erros daqueles días alimentaron mesmo algunhas teorías conspirativas que relacionan o éxito do atentado coa inconfesable supervisión técnica da CIA, Central Intelligence Agency (Axencia Central de Intelixencia), ou as aspiracións dinásticas dos partidarios de don Juan de Borbón[86]. O xeneral Eduardo Blanco, que foi xefe da seguridade do Estado entre 1965 e 1974, negou no seu día a existencia dunha man negra que orientase a ETA no magnicidio. Ao seu xuízo, o atentado foi posible pola descoordinación entre os corpos de seguridade e porque ninguén esperaba a presenza de ETA en Madrid[87]. O curioso é que José Sáinz se queixase nas súas memorias do pouco caso que se lles fixo «en Madrid» aos informes e advertencias que lles facían chegar desde o País Vasco: «Con frecuencia axuizábanse as nosas aseveracións como esaxeradas e sostíñase que o problema non pasaba da acción dun reducido número de exaltados criminais que debían ser capturados ou eliminados polas forzas de orde pública»[88].

Si que houbo un proxecto máis ou menos ambicioso para combater a ETA cunha estratexia a longo prazo: o Plan Udaberri, un documento que redactou en dous días o militar Eduardo Fuentes Gómez de Salazar por encargo do Ministerio da Gobernación. A iniciativa púxose en marcha despois de comprobar que a información sobre ETA que se manexaba en distintos ministerios «non só se mantiña estanca, senón que a miúdo era contraditoria, o que se revelaba como un erro capital na loita contra a organización». O Plan Udaberri, datado o 31 de decembro de 1969, propoñía dúas liñas de traballo: «Illar os grupos activistas dos seus apoios de masa» sementando «a división entre as forzas adversarias»; e «destruír sucesivamente os focos unha vez illados». Mesmo expuña tarefas de contrainsurxencia. Púxose en marcha en abril de 1972. Con todo, máis alá das follas e boletíns elaborados por un equipo dedicado case exclusivamente a recompilar información, o proxecto non supuxo avances na práctica. O nome (Plan Uda-

berri) acabou adxudicado á reorganización dos servizos secretos no País Vasco[89].

Namentres, ETA seguía crecendo e actuando. Ademais dos atentados mortais citados ata agora, tamén se lle atribúen á banda as mortes de tres mozos galegos (José Humberto Fouz Escobedo, Jorge Juan García Carneiro e Fernando Quiroga Veina) que desapareceron do país vascofrancés o 24 de marzo de 1973 (ver o capítulo IX)[90]. Mikel Lejarza Eguía, que se infiltrou en ETA en 1974 e que conviviu en Francia con moitos militantes daquela época, asegura que nunha ocasión escoitou a Tomás Pérez Revilla e a Peixoto (José Manuel Pagoaga Gallastegi) o relato de «como capturaran e executaran a tres galegos que pescaron deambulando por Euskadi norte tempo atrás e aos que acusou de ser policías camuflados»[91].

Ao acabar 1973 ETA sumaba dez vítimas mortais e desfixera os balances triunfalistas que seguiron ás detencións de 1969 e ao proceso de Burgos. Desde o punto de vista da seguridade, especialmente tras o atentado contra Carrero, as primeiras análises revelaron que as rutinas de horarios e de percorridos podían converterse nunha trampa mortal, unha premisa que despois non sempre se tivo en conta. Os autores de *Sangre*, *sudor y paz* non ocultan que algúns atentados múltiples que logo perpetrou ETA en Madrid (o da rúa Juan Bravo, o 25 de abril de 1986, con cinco gardas civís mortos, ou o da praza República Dominicana, tres meses máis tarde, con doce axentes asasinados), quizá poderían evitarse. «Todos os días facían o mesmo percorrido e á mesma hora», doíase á volta dos anos Javier Gómez Segura, que sobreviviu ao segundo dos ataques, e que logo foi comandante e xefe do gabinete de Psicoloxía da Agrupación de Tráfico da Garda Civil[92].

Pero a historia da loita policial contra ETA é tamén a historia dos atentados que non se cometeron. En xaneiro de 1972 foi detido Jokin Azaola Martínez pola súa posible implicación no secuestro de Lorenzo Zabala Suinaga, responsable da empresa Precicontrol. Os axentes que o interrogaron chegaron á conclusión de que os seus vínculos coa organización eran quebradizos: «Tratábase dunha persoa decente e razoable, sen fanatismos nin radicalizacións de ningún xénero»[93]. Atenuaron os cargos para que puidese recuperar a liberdade e propuxéronlle a cambio que os informase de calquera cousa que perturbase a súa conciencia, un acordo que el aceptou «con sinceridade». José Sáinz alcanzara tratos parecidos con outros activistas, con resultados dispares. Xa se explicou máis arriba como a detención de José María Dorronsoro en decembro de 1968 foi posible grazas á colaboración que prestou o detido Joaquín Etxabe. Nesta ocasión pasaron os meses e o veterano policía pensou que o membro de ETA se esquecera

do seu compromiso. Ata que en abril de 1974 Jokin Azaola fixo chegar á comisaría de Bilbao a través do cónsul de Bayona unha carta «confidencial» na que solicitaba unha entrevista co inspector «louro» e que «algunhas veces usaba lentes afumadas» que o interrogaba en xaneiro de 1972. «Foi comigo unha persoa sumamente correcta e inspiroume unha gran confianza —explicaba naquel texto que José Sáinz gardou consigo—. Ao mesmo tempo creo que este señor lembrará que lle dixen ao despedirme que, se algún día sabía algo que ía contra a miña conciencia, o diría. Creo chegado o momento». E adiantaba que tiña información sobre un novo «magnicidio» que se estaba preparando nas filas de ETA.

A entrevista levouse a cabo e grazas aos fíos proporcionados por Azaola á policía española sóubose un grupo de destacados militantes de ETA —Txomin Iturbe Abasolo, José Luis Arrieta Zubimendi (Azkoiti), Isidro Garalde Bedialauneta…— preparara en Mónaco, Cannes e Niza a infraestrutura necesaria para secuestrar o entón príncipe Juan Carlos e a súa esposa dona Sofía, e pedir a cambio da súa liberdade a de 150 varios «presos políticos», ademais de 250 millóns de pesetas, unha cantidade que equivalería na actualidade a case 25 millóns de euros. No chalé que alugaran para cinco meses por tres mil francos mensuais xa se estaba construíndo un «cárcere do pobo». Azaola —segundo contou anos despois nunha entrevista— estaba convencido de que Franco nunca cedería á chantaxe: «Teríamos que matalos a todos; unha vez comezada a acción non podiamos botarnos atrás». A consecuencia —engadía— suporía cortar «toda posibilidade de evolución cara á democracia, habería un cambio radical á dereita e unha represión horrible contra o pobo vasco»[94]. Por iso decidiu acudir á policía.

A tromboflebite do ditador cambiou o calendario do herdeiro e os terroristas pensaron entón en raptar o seu pai, don Juan de Borbón, ou os duques de Cádiz ou os marqueses de Villaverde, que tamén adoitaban recalar nos principais portos da Costa Azul. Había unha decena de militantes implicados, e contaban mesmo cun iate «con bandeira de Panamá ou de Liberia» que lles permitiría achegarse ao das súas vítimas.

Despois de varias semanas de seguimentos grazas aos datos que Azaola ía proporcionando sobre o terreo, os acontecementos precipitáronse: o 20 de agosto de 1974 a policía española evacuou nun avión a don Juan, recentemente chegado a Mónaco, por medo a que o complexo dispositivo organizado por ETA permitise secuestralo. A noticia da súa marcha repentina filtrouse á prensa e os terroristas sospeitaron que estiveran vixiados[95]. Jokin Azaola colaborara realmente cunha banda armada, polo que quedou en Francia para evitar o cárcere. Regresou

a España a finais de 1977, acolléndose á Lei de Amnistía. ETA acabou sabendo a súa colaboración coa policía e asasinouno en Guecho (Biscaia) o 19 de decembro de 1978[96]. O comunicado que a banda fixo público para reivindicar o crime era ademais unha advertencia en toda regra: «Esperemos que a execución de Jokin sirva de exemplo e aviso para os que se sintan tentados de seguir o seu camiño na crenza de que ETA non ten medios de facer xustiza». Nas súas memorias, José Sáinz dedica «un afectuoso e doloroso recordo ao que foi primeiro e excepcional protagonista dun feito ao que nunca nin por ninguén se lle concedeu a extraordinaria importancia que puido revestir mesmo para o inmediato proceso da transición española»[97].

Con todo, o día a día de case todos os gardas civís e policías dedicados a combater a ETA era bastante máis prosaico, e seguramente máis arriscado. En 1973 creouse en Navarra o Grupeta, un dispositivo específico para traballar en materia de terrorismo. Formábano un sarxento e catro gardas civís. Inicialmente dedicáronse a vixiar os movementos de persoas da contorna independentista no norte da provincia. «Unha das formas de detectar a posibles sospeitosos era acudir ás festas patronais e romarías nos santuarios de Navarra». Cando se perpetraba un atentado, os membros do grupo desprazábanse «o máis rapidamente posible» ao lugar dos feitos, valéndose mesmo dos seus vehículos particulares: atendían as vítimas, recompilaban a información posible —aínda contando coa «indiferenza» e o «medo» dos veciños— e estreitaban o «control» sobre os sospeitosos. A colaboración coa policía armada era «practicamente nula»[98]. O propio José Sáinz, que facilmente distribúe os seus eloxios entre algúns responsables e axentes da Benemérita cos que foi coincidindo naqueles anos, tamén recoñece que para determinados mandos da Garda Civil seguían vixentes «os métodos anti bandoleiros da posguerra civil española»[99].

Ademais, a vida cotiá dos axentes da Benemérita complicouse excesivamente a partir de 1974, cando ETA empezou a atentar contra eles de forma sistemática: «Naquela época un garda civil no País Vasco non podía ter vida social, as relacións coa súa contorna eran escasas e os membros da súa familia víanse obrigados a mentir e ocultar a profesión do cabeza de familia. Algo tan cotián como tender a roupa acabada de lavar para que se secase era toda unha odisea para aqueles que vivían fóra dos cuarteis»[100]. Isto último evidenciaba un cambio substancial respecto dos anos anteriores a 1968, cando moitos dos gardas civís eran vascos ou casados con vascas.

Un axente que viviu en primeira persoa aqueles anos tan intensos e novos en moitos aspectos, admite que a formación que lles proporcionaba o corpo era máis ben escasa: «Pode parecer sorprendente, pero

naqueles anos incorporabámonos aos destinos nesa zona conflitiva sen ningunha información, nin preparación especial para combater o terrorismo. As vacantes que se producían (…) eran moi numerosas e da xente que estivera máis tempo alí destinada, a cal tiña máis información e experiencia en combatelo, aínda que era unha experiencia adquirida por coñecemento inmediato da realidade»[101].

Pero aínda no medio daquel panorama tantas veces desalentador, xurdiron iniciativas audaces e creativas para combater a ETA. Algunhas resultaron ademais moi eficaces.

IV. UNHA ESTRATEXIA NOVA A «OPERACIÓN LOBO»

O 20 de outubro de 1972, o xefe do Grupo Primeiro da Brigada de Información da Policía de Bilbao reuniu a seis dos seus inspectores e anuncioulles que ETA ía reforzar «a súa estratexia de loita armada, con atentados cada vez máis selectivos e máis violentos»[102]. Falaron de como afrontar a ofensiva e todos estiveron de acordo en que sería moi útil contar cun infiltrado que puidese obter información interna de primeira man. Para entón, o xefe do grupo xa tiña definido o perfil do topo perfecto: un mozo duns vinte anos, vascoparlante, de nivel cultural medio, politicamente limpo, sen relación co réxime e que, sobre todo, «debería telos moi, pero que moi ben postos». «Só» quedaba dar con el e convencelo de que participase na misión máis perigosa da súa vida.

O mozo Juan Antonio Linares foi un dos inspectores que peitearon Bilbao e arredores co obxectivo de seleccionar candidatos que encaixasen no perfil. Un coñecido, Canuto Eguía, faloulle do seu sobriño Mikel, metido nunha lea debida a un negocio demasiado apetitoso que acabou resultando unha estafa. Mikel Lejarza Eguía era natural de Villaro pero vivía en Basauri, procedía dunha familia tradicional, vascoparlante e católica. Durante a Guerra Civil, algúns dos seus tíos requetés sufriron persecucións e torturas. Coñecía ademais a algúns simpatizantes de ETA. Linares ofreceuse a axudalo e aos poucos foise estreitando a relación, a pesar dalgunhas prevencións de Mikel: «Mellor ser amigo do diaño que dun "madero"», lembra que se dicía entón[103].

Francisco Gómez, xefe do grupo no que traballaba Linares, sumouse tamén aos encontros. As citas, espazadas no tempo, servíronlles aos policías para sondar con calma ao que podía ser o seu home. Ao principio evitaban os temas políticos, pero logo animaron o candidato para ler textos de formación e propaganda marxistas, ou sobre nacionalismo revolucionario. Había que coñecer ben o inimigo, explicáron-

lle. O discurso «apocalíptico» dos policías ía calando no mozo. Aconselláronlle participar en manifestacións estudantís e nalgunha sentada, e detalláronlle quen era quen na cúpula de ETA. Era importante deter esas persoas. Os contactos fóronse sucedendo ata que un día lle preguntaron se estaría disposto a infiltrarse na organización para loitar contra ela. «Non tiveron demasiado traballo en convencerme», recoñece Lejarza.

Francisco Gómez tivo que tomar entón unha decisión complicada: manter a operación baixo o control da Brigada de Investigación Social de Bilbao, encabezada por José Sáinz, ou ceder o mando a Madrid. Aínda que era un risco para a súa carreira profesional, Gómez estaba seguro de que en Bilbao non tiñan medios para controlar unha operación de semellante envergadura e decidiu poñer a Mikel en contacto con dous inspectores do SECED, os servizos secretos de Carrero Blanco: Carlos, sobrenome de Emiliano S.M., e Pedro, pseudónimo de Ángel M. O día que Mikel dixo que si á proposta definitiva de Carlos e Pedro non puido durmir. Sería a primeira de tantas noites nas que lle custaría conciliar o sono.

Comezou entón a fase de preparación. O mozo xa coñecía ben o monte e sabía como orientarse, habilidades que completou con adestramento en artes marciais, lanzamento de coitelos e un curso do SECED no que recibiu formación sobre ETA e sobre a forma de traballar dos servizos secretos. Os axentes de campo eran sobre todo gardas civís e algúns inspectores de policía ben preparados, moitos deles adestrados polo Mossad israelí. Mikel decidiu ademais poñer a proba a súa capacidade de supervivencia: perdeuse só no monte e pasou alí dúas noites e tres días enfrontándose aos seus medos.

Lejarza tivo que memorizar catro teléfonos de emerxencia e comezou a traballar oficialmente para o SECED cun soldo de 25.000 pesetas (uns 2300 euros actuais) e todos os gastos cubertos. Chegara xa a parte decisiva do plan. A súa misión era achegarse discretamente á organización para tratar de converterse nun militante e combatela desde dentro. Conta que ao principio imaxinaba que a súa vida sería a de James Bond, pero tardou pouco en comprobar que a realidade era «moito máis sórdida e mediocre».

Os irmáns Iturbe Totorika, veciños da súa vila natal, foron a porta de entrada. Miguel Antonio, o maior, estivera no cárcere de León en 1968 e Juan Ignacio atopábase na de Segovia. Grazas a eles e á súa simpatía, Mikel foi familiarizándose coa contorna da organización: aprendeu mesmo a identificar as distintas tendencias que convivían en ETA e soubo dos enfrontamentos internos que a axitaban. Eran aínda aproximacións tímidas que lle sabían a pouco: «Ademais de moitas conversacións de bar, de moita boca, de moito blablablá, non iamos a

ningún sitio»[104]. Os homes do SECED eran conscientes de que o proceso tiña que ser paulatino e levaría tempo, pero a cadencia dos crimes apremábaos: xa se detallou nestas páxinas que en 1973 ETA matou seis persoas, dúas máis que nos cinco anos anteriores. En 1974 as vítimas ascenderían a dezanove[105], trece delas no atentado da cafetería Rolando, en Madrid.

Por certo, os interrogatorios foron cruciais no caso de Rolando para identificar os autores. Cóntao unha vez máis José Sáinz. Detiveran a Eva Forest Tarrat, médico, membro do Partido Comunista na clandestinidade, esposa do dramaturgo Alfonso Sastre, pola súa presunta colaboración cos etarras que colocaron a bomba, un home e unha muller. Forest estaba afeita lidar coa policía e escapuliuse con habilidade nos sucesivos interrogatorios: eludía as preguntas importantes con relatos verosímiles e ata verdadeiros de episodios menores. Por exemplo: que nunha ocasión acompañara unha muller de ETA a cambiar 500 francos por pesetas. Os axentes, conta José Sáinz, agarráronse a ese detalle «como o furón ao coello encovado»: patearon todos os bancos do barrio de Salamanca, descubriron que o cambio de divisa solicitárao a súbdita francesa María Lourdes Cristóbal Elhorga, preguntaron por ela aos seus homólogos de Bayona, obtiveron a súa foto, souberon que era filla dun «destacado comunista natural de Irún», pescudaron que o seu noivo era Beñat Oyarzábal Bidegorri e que ambos militaban na «organización separatista Mendi Berri», e chegaron á conclusión de que eles foron quen puxera a bomba na cafetería, con axuda de Eva Forest e outras persoas vinculadas ao PCE, aínda que sen coñecemento dos dirixentes deste partido. «O crime perfecto non existe», case se recrea Sáinz ao final do seu pormenorizado relato. Beñat Oyarzábal tamén participara meses antes no operativo que se puxo en marcha na Costa Azul para secuestrar os príncipes ou a don Juan. E un dos inspectores que o vixiou entón —José María O. T.— resultou ferido pola explosión da cafetería Rolando. «De coincidir, identificaríao e deteríao», laméntase José Sáinz[106].

Á vez que os policías ían avanzando en Madrid coas pescudas descritas —outono de 1974— Iturbe pediu un día a Mikel Lejarza que levase unha carta ao Rubio, un amigo refuxiado en Dax (Francia). Mikel aceptou e na seguinte cita con Carlos mostroulle o documento. Foi despois de ler a misiva cando o inspector do SECED o bautizou co nome que o marcaría para sempre: «De agora en diante, para nós serás Lobo»[107].

Para ETA, con todo, non era nin Lobo nin Mikel. Unhas semanas despois do encargo da carta, Lejarza recibiu outro: debía trasladar uns rifles de Francia a España. Un dos primeiros etarras cualificados que coñeceu foi Javier Zarrabeitia (Fanfa), entón xefe do comité executivo.

Estivo con el «a principios de 1975»[108]. Aquelas misións iniciais, das que informaba puntualmente a Carlos, axudárono a gañar a confianza dos activistas. Un día, por fin, conseguiu a cita que tanto ansiaba: José Ignacio Zuloaga Etxebeste (Smith), liberado da organización, quería coñecelo. «Entón, é certo que nos axudarías en todo o que che pidamos?», lembra Mikel que lle preguntou antes de sacar unha FN Browning con dous cargadores cheos. Dificilmente podía imaxinar aquel etarra de aparencia e discurso duros e seguros que os seus movementos ían estar controlados desde entón polos servizos secretos españois. «A partir de agora chamaraste Gorka»[109], engadiu antes de despedirse de Mikel, bautizado por terceira vez naquela cita no monte Archanda.

Lobo xa estaba dentro, pero as súas andanzas non eran tan rápidas como pretendía o SECED, polo que forzaron a súa fuxida a Francia: detiveron a algúns militantes, Zarrabeitia incluído, e Mikel tivo unha escusa para refuxiarse alén dos Pireneos cando intuíu que o implicarían nas súas declaracións[110]. Calquera activista faría o mesmo na súa tesitura. En Iparralde podería conseguir máis información e achegarse á cúpula de ETA, pero tamén correría máis riscos. Desde Francia, ademais, a comunicación co SECED sería máis complicada e perigosa. E tamén máis rudimentaria, segundo tivo ocasión de comprobar en pouco tempo, cando lle propuxeron que introducise as súas notas pola rañura do portelo dun coche que os servizos secretos aparcaran na estación de Hendaia. Mikel instalouse na localidade fronteiriza, nun piso compartido con outros refuxiados. Non sempre puido contactar con Carlos cando o necesitaba. Na división que se produciu a finais de 1974 entre ETA militar e ETA político-militar, el tomou partido polos *polimilis*.

Deixou caer na contorna de ETA —que tamén era o seu— que dous bos amigos tiñan empresas de decoración con filiais en toda España. Esa suposta relación abriulle as portas dos comandos *berezis* (especiais) de ETA, encabezados por Ignacio Pérez Beotegui (Wilson) e Félix Eguía Inchaurraga (Papi), que lle encargaron crear unha rede de pisos francos en Madrid e Barcelona. Pero antes de regresar a España como liberado debía participar nun curso de adestramento militar nun casarío. Durante ese período, a comunicación con Carlos volveuse máis difícil: Lobo debía camiñar dúas horas ata a vila de Bidache para chamar por teléfono, co risco de que outros membros de ETA o visen. «Moitas veces pensaba que, se descubrían o meu dobre xogo, se me agarraban nalgún fallo, máis me valía pegarme un tiro eu mesmo»[111], lembra. Como anos despois lle ocorrería a José Antonio Anido Martínez, Mikel Lejarza tiña medo de falar en soños e delatarse ante os *cursillistas* cos que compartía dormitorio. E había outros perigos: un

día dous compañeiros refuxiados sufriron un atentado que atribuíron á guerra sucia e pouco despois, en Hendaia, el mesmo presenciou un ataque con bomba na sede de Sokoa, onde se celebraba unha asemblea de ETA. Carlos avisárao de que non estivese no edificio a esa hora, pero Mikel non puido saír a tempo.

Por fin, Gorka foi enviado a España: cruzou a fronteira por Cataluña xunto a varios compañeiros e chegou a Madrid, onde se reuniu con Wilson e Papi, que desde entón se moveron «con rabo» (seguimento policial). Wilson era un dos terroristas máis buscados nese momento: fora un dos responsables da «Operación Ogro» e a súa foto adornaba case todas as comisarías. Lobo contoulle as novidades a Carlos, que se mostrou eufórico. O seu superior comentoulle que ata o presidente do Goberno, Carlos Arias Navarro, estaba ao tanto da operación. Díxolle tamén que os altos cargos do SECED estaban preparados para actuar cando fixese falta. Lobo recibiu as chaves de varios apartamentos en Madrid, os primeiros dunha infraestrutura que iría ampliando con vivendas noutras cidades. Estes pisos, aínda que non foron do agrado de Mikel porque non eran tan anónimos e discretos como solicitara, cumpriron a súa función: conforme chegaban novos membros de ETA á capital, Gorka era o encargado de distribuílos nos aloxamentos, era o único que coñecía onde se atopaba cada militante. A confianza que depositaban nel os xefes de ETApm dáballe a oportunidade de recoller información sobre futuros movementos da banda, como o primeiro plan de fuga do cárcere de Segovia.

O 30 de xullo de 1975 Wilson foi detido en Barcelona xunto a Juan Paredes Manot cando se dispoñían a atracar un banco. Os arrestos conseguíronse silenciar uns días e permitiron a caída doutros membros de ETApm na cidade condal. O comando de Madrid non sabía nada e mantivo a súa rutina habitual, pero a policía explorou a pista de Barcelona e acabou sorprendendo os seus membros, Gorka incluído. Na operación participaron decenas de axentes, houbo persecucións e tiroteos. Os funcionarios non sabían que en realidade Gorka era Mikel, non coñecían a existencia de Lobo, que se atopaba só ante o perigo. Para tentar burlar os seus perseguidores, entrou pistola en man no piso dun matrimonio, sacou os donos do salón, colleu o teléfono e marcou un dos números que lle facilitaban. Alén saltou un contestador e el deixou gravado a súa mensaxe: «Son Lobo! Estou colgado! Estou en situación crítica. Sacádeme de aquí. Telefonádeme de inmediato. Repito: de inmediato». O aparello soou despois de dúas horas eternas. Era Carlos, que enviou un coche do SECED a buscalo. Mikel salvara a vida e non fora detido, a diferenza dos outros membros de ETA instalados en Madrid.

Os seguintes foron días complicados: Mikel non sabía que pensarían del en ETA despois do ocorrido, pero cando contactou cos seus xefes todo parecía en orde. A finais daquel verán de 1975 pedíronlle que buscase pisos en Barcelona e un tempo despois en Madrid. Cando levou a Jon e Ezkerra a un dos apartamentos madrileños controlados polo SECED, a súa sorpresa foi maiúscula: había restos de comida recentes, probablemente esquecidos por algún equipo de vixilancia policial. Os dous etarras decidiron cambiar de vivenda ao día seguinte e non lle comunicaron a Gorka o seu novo enderezo. Parecían desconfiar. E as sospeitas creceron cando un contacto lles dixo que a BBC se referira a un infiltrado dos servizos secretos españois en ETA. Neses termos expuxéronllo a Gorka. «Despois de todo o que pasei saídesme con isto! Aquí están os "ferros" [armas]», respondeu el, moi alterado. Eles propuxéronlle que, para demostrar a súa inocencia, fóra a Francia ou ben participase en todas as «accións» que ían levar a cabo. Gorka díxolles que si, que cando volvese de entregar unhas chaves en Barcelona tomaría parte nas *ekintzas* (accións, atentados). E despedíronse.

Na seguinte reunión entre Lobo e os membros do SECED baralláronse distintas opcións. Expúxose a posibilidade de infiltrar novos topos. Ou a de forzar unha redada na que Mikel quedase ferido, limpando dese modo a súa imaxe. Pero a decisión tomouna aquela noite a cúpula do SECED, reunida na oficina de Castilla 5. «Acabouse a infiltración, Lobo. Imos detelos», informouno Carlos a Mikel Lejarza. Era a orde dos seus superiores. Mikel pensaba que podía seguir traballando desde dentro, pero acatou a decisión. Tiña medo, iso si: inquietáballe quedar como un estorbo ao final da operación e desaparecer «como un etarra morto máis». «En España non se opera así», tranquilizouno o inspector.

Lejarza pasou a noite do 18 de setembro de 1975 encerrado nunha habitación do hotel Colón de Barcelona. Mentres, centenares de policías se despregaron en Madrid, Barcelona, Bilbao e San Sebastián nunha das maiores ofensivas levadas a cabo contra ETA. A «Operación Lobo» pechouse con 158 detencións, segundo os datos do SECED[112]. Sete dos dez integrantes da cúpula da banda foron ao cárcere. Mújica Arregi e Pérez Beotegi convertéronse nos dous primeiros detidos en relación co asasinato de Carrero Blanco. Despois houbo outras actuacións policiais derivadas da información que proporcionara Lejarza. A rama político-militar de ETA quedou practicamente desarticulada[113]. Lobo converteuse aquel día no home máis buscado por quen crera que se trataba dun compañeiro máis na loita. «No sur de Francia comezaron a aparecer numerosos carteis e fotos de Mikel Lejarza acusándoo de traizoar o pobo vasco e poñéndolle prezo á súa cabeza»[114].

O 27 de setembro de 1975, nove días despois da gran redada que fixo posible Lobo, foron fusilados os etarras Ángel Otaegi e Juan Paredes Manot, ademais de tres activistas do FRAP (Ramón García Sanz, Humberto Baena Alonso e José Luis Sánchez Bravo). As execucións leváronse a cabo despois de que o ditador Franco, xa moi enfermo, desatendese as múltiples peticións de clemencia —incluída a do Papa Paulo VI— que chegaron ao palacio do Pardo desde todo o mundo. Dous meses, despois, o 20 de novembro, Franco morreu no complexo hospitalario La Paz. Empezaba unha nova época. ETA asasinara ata entón a máis de corenta persoas[115]. É complicado saber cantos asasinatos impediu o traballo das forzas e corpos de seguridade do Estado.

V. O DESENLACE DA «OPERACIÓN ANIDO»

José Antonio Anido Martínez coñecería ben os episodios e os antecedentes reunidos nestas páxinas. Quizá Jokin Azaola ou Mikel Lejarza ou os relatos do lendario xefe Sáinz aliviasen algúns dos seus desvelos mentres tivo aloxado na súa casa de Bayona o «tesoureiro de ETA», Zorion Zamakola. Escoitaría tamén detalles doutras operacións memorables da loita contra ETA. A de Sokoa, en 1986, cando os servizos secretos españois lograron vender a ETA dous mísiles terra-aire que levaban ocultos dous transmisores que permitiron localizar o almacén onde escondían boa parte do seu armamento e da súa documentación («Estivo a vivirse máis dun ano da operación de Sokoa na loita contra ETA», resumiu anos despois o tenente xeneral Sáenz de Santamaría o alcance do achado[116]). Ou o caso de Luís Casares Pardo, que se presentou resentido en Inchaurrondo porque os membros do comando «Eibar» escondidos na súa casa paliaban o aburrimento do peche «á conta dos seus familiares», e que acabou convertido nun confidente valiosísimo do xeneral Rodríguez Galindo, ao que puxo sobre a pista de varios comandos, e ao que proporcionou os fíos que conduciron ao nobelo de Bidart[117].

Durante dous meses José Antonio Anido aguantou a presión e as teimas do seu inquilino, ata que este lle propuxo que pasase ao servizo do responsable do aparato político de ETA, Mikel Albizu Iriarte (Antza). «Era un ascenso pola miña valía persoal e polo eficaz que era conseguindo todo o que me pedían», explica no testemuño recollido en *Sangre, sudor y paz*. Antza —engade— era un home culto, con estudos universitarios, que mesmo tratou de ensinarlle éuscaro. Non tiña ao parecer delitos de sangue pero en xullo de 1985 axudara a escapar do cárcere de Martutene o seu admirado Joseba Sarrionaindia e a

Kepa Pikabea Burrunza, ex-diputado de HB. Nas moitas conversacións que compartiron, Antza avogaba por unha saída política, aínda que defendía «sen concesións» a violencia de ETA. O xove garda civil dáballe a razón mentres o conducía dun lugar a outro polas estradas francesas. Facía ademais dilixentemente todos os recados que o seu *xefe* lle pedía: levar notas, «darlles consignas á xente»… «A calidade da información que obtiña era agora moito maior. Coñecer gran parte do que pensaba, facía ou dicía o xefe de ETA era o máximo ao que podiamos aspirar»[118].

A finais de 1994, o audaz infiltrado viviu desde dentro unha importante operación contra ETA desenvolvida en Francia. O 17 de novembro, á primeira hora da mañá, axentes da policía gala irromperon nun piso de Toulon, a uns mil quilómetros da fronteira con Hendaia, onde sabían que Félix Alberto López de la Calle, Mobutu, responsable do aparato militar de ETA, tivera unha reunión con outros catro encargados de información e captación. Todos foron detidos.

A caída de Mobutu deixou ao descuberto parte dun sistema de seguridade que ETA ideara para blindar os movementos e as comunicacións dos seus dirixentes, e ao que denominara *Sarea* («A rede», en éuscaro). A documentación que os axentes atoparon no piso resultou moi valiosa: en oito grandes bolsas atopáronse copias de cartas que enviaran a decenas de supostos simpatizantes de ETA coa proposta de incorporarse ás filas da organización terrorista e 250 formularios para remitir a outras tantas persoas que pretendían recrutar[119]. A pista que conduciu a Mobutu proporcionouna ao parecer «a fonte denominada Eduardo»[120]: é dicir, Luís Casares.

A policía francesa compartiu a documentación intervida coa Garda Civil e algúns papeis chegaron á Comandancia de Pamplona. A maioría dos datos eran apelidos e alcumes de mozos que se destacaron en manifestacións ou sabotaxes promovidos por Jarrai. Había tamén unha anotación que chamou a atención dos especialistas do Servizo de Información: «Mariló Gorostiaga. Vive na rúa Tecería, non se sabe o número. Cociñeira da H.T. de Iruña, na parte vella. A mellor forma de pillala é á hora da comida. É *loditxu* [gordita]. Ten dúas amigas que se poden tocar»[121].

Os axentes non tardaron en saber que se trataba de María Dolores Gorostiaga Retuerto, nacida en Baracaldo (Biscaia) o 3 de maio de 1956, veciña do número 30 da rúa Tecería, en Pamplona, e cociñeira da Herriko Taberna da rúa del Carmen. Souberon tamén que vivira en Madrid e que tiña un vehículo ao seu nome: un Renault 18. Durante varios días, os gardas civís vixiaron discretamente algúns dos seus movementos sen descubrir nada sospeitoso. Unicamente chamoulles a atención o feito de que nunca utilizase o coche. Aínda que o detalle non

era especialmente significativo, non descartaron a posibilidade de que a muller o adquirise para deixarllo a algún liberado de ETA. Polo si ou polo non, facilitouse a matrícula do automóbil a todos os membros do Servizo de Información: sempre cabía a posibilidade de que alguén se topase con el.

A mañá do 14 de decembro de 1994, mércores, varios axentes descubriron o Renault 18 NA-1140-L de cor verde metalizado circulando por Pamplona. Empezaron a seguilo a unha distancia prudencial, aínda que suficiente para comprobar que dentro do vehículo viaxaban dous mozos. Estes, ademais, realizaron algunhas manobras de contra vixilancia que resultaron sospeitosas. Organizouse un equipo para manter o seguimento e pediuse axuda á Comandancia de Guipúscoa, arroupando a solicitude cunha argumentación contundente: os ocupantes do Renault 18 mostraran un comportamento propio de persoas que toman precaucións para non ser descubertas; se tiñan algunha relación con ETA, esa circunstancia avalaba a sospeita de que fosen activistas liberados; de ser así, era lóxico pensar que noutro tempo foron legais e que fuxiron ao caer os comandos dos que dependían; se non fuxiran de Navarra —unha hipótese que se antollaba remota polos propios datos que manexaban e porque os axentes que os vían non coñecían os seus rostros—, fuxiran doutro sitio; e como en Guipúscoa si tiñan noticias de mozos que cruzaran a fronteira por mor de diferentes operacións policiais, non resultaba desatinado pensar que os sospeitosos procedesen de alí.

Durante catro días, o seguimento do coche foi poñendo ao descuberto case toda a infraestrutura de ETA en Navarra: os gardas civís descubriron que pisos utilizaban os presuntos etarras, con quen se reunía e por onde se movían. Mesmo identificaron a dous deles: Iñaki Cañas Cartón e Aritz Arnaiz Laskurain. Efectivamente, ambos fuxiran de Guipúscoa uns meses antes. Os axentes estaban ilusionados coa operación. O 17 de decembro gravaron en vídeo o encontro que mantiveron os liberados nunha cafetería da avenida de Pío XII con dous mozos que parecían dispostos a colaborar con eles. Un era David Pla Martín. No encontro, os membros de ETA déronlles un manual caseiro para detectar posibles seguimentos da Policía ou a Garda Civil.

A operación precipitouse ao día seguinte, cando os ocupantes do Renault 18 pareceron recear dun vehículo que levaban detrás. Os gardas civís non o pensaron dúas veces e aproveitaron un semáforo en vermello para abordar os terroristas e reducilos de forma contundente. Nas horas seguintes quedou desarticulada case toda a infraestrutura de ETA en Navarra[122].

José Antonio Anido seguiría con interese as noticias sobre a caída do comando Nafarroa, un contratempo relevante para ETA. Estaban

a acumularse os reveses, en boa medida grazas ao seu impagable traballo. Pero tamén el foi descuberto aqueles mesmos días. Ocorreu que Zorion Zamakola, o seu compañeiro de piso en Bayona, aproveitou unha viaxe a Estrasburgo para visitar os pais de Anido. Estes coñecían máis ou menos en que andaba metido o seu fillo e sabían como actuar, se chegaba o caso. Recibiron con naturalidade o visitante, pero Zamakola púxose «moi nervioso» nun momento da conversación e marchou de forma un tanto brusca sen dar demasiadas explicacións. O matrimonio contou por teléfono ao seu fillo o que sucedera e José Antonio Martínez Anido enseguida atou cabos: «Cando [o meu pai] me deu a descrición, xeóuseme o sangue. Era sen ningunha dúbida Zorion Zamakola. Inmediatamente supuxen que vira a fotografía da miña xura de bandeira, vestido de garda civil, que os meus pais tiñan encima da cómoda do salón. Descubríranme»[123].

O infiltrado avisou os seus xefes, que activaron de inmediato o plan de seguridade que previran para ese suposto. Anido recolleu apresuradamente algunhas das súas pertenzas no piso de Bayona e ao saír reparou nun coche desde o que alguén parecía vixialo. «Creo que non estou morto porque detectaron a seguridade que me daba a miña unidade e non tiveron ocasión de facelo», escribiu tempo despois. Tomou un avión a Bruxelas mentres os seus pais eran trasladados a España pola Unidade de Servizos Especiais da Garda Civil.

O 24 de maio de 1995 o diario *Egin* abriu a súa primeira páxina cun comunicado de ETA no que se denunciaba a existencia dun topo nos ambientes abertzales do sur de Francia. A noticia, que incluía unha fotografía do suposto infiltrado, explicaba que este se facía chamar Josep Anido, que frecuentara manifestacións e actos convocados por refuxiados, e que se deixou ver por bares e sociedades da parte vella de Bayona. Era un aviso a navegantes, pero chegaba demasiado tarde.

Cando o 20 de outubro de 2011 a BBC emitiu o vídeo no que tres encapuchados anunciaron o cesamento do fogo «definitivo» de ETA, algúns veteranos do Servizo de Información da Garda Civil creron recoñecer a un dos portavoces: David Pla Martín. Era o mesmo ao que gravaran en vídeo en decembro de 1994, cando se reuniu nunha cafetería de Pamplona cos liberados do comando Nafarroa. Co tempo converteuse no responsable do aparato político de ETA. El foi o encargado de explicar as razóns do cesamento do fogo, aínda que seica o seu labor fora máis ben o de disfrazalas: quen tratara de seguir os seus pasos durante tantos anos sabían que cando en outubro de 2011 falou con solemnidade das «novas condicións políticas», do «esgotamento» do modelo autonómico, da «encrucillada» de Euskal Herria ou da «articulación do proxecto independentista», quizá o que realmente estaba a recoñecer é que el e os seus compañeiros foran derrotados.

Florencio Domínguez chegou a unha concusión similar despois de analizar documentadamente as «claves» da derrota: «ETA e a súa contorna presentaron o abandono da violencia como unha decisión unilateral, pero tratouse dunha decisión forzada polo Estado que, a través das súas ferramentas xudiciais e policiais, conducira á banda á impotencia operativa». E engade: «ETA non deixou o terrorismo porque evolucionase ou por cambios nas circunstancias políticas, senón por incapacidade para desenvolver un nivel de violencia minimamente eficaz para os seus intereses»[124].

CAPÍTULO IX

AS PRIMEIRAS VÍTIMAS DE ETA

MARÍA JIMÉNEZ RAMOS
Universidade de Navarra

O nome da primeira vítima non mortal de ETA oficialmente recoñecida nunca se fixo público. Con todo, a peripecia que viviu recóllese en varios documentos da Garda Civil datados nos días posteriores ao 6 de xuño de 1965[1]. Esa tarde un cabo primeiro e un garda segundo do posto de Vera de Bidasoa (Navarra), da 123.º Comandancia de Fronteiras, viron como cinco individuos cruzaban a fronteira 34 de forma clandestina. Os axentes decidiron darlles o alto e alcanzáronos á altura dun casarío de nome Usane. Pedíronlles a documentación e os sospeitosos mostráronlla: un deles mostrou un pasaporte español; outro, un venezolano; outros dous, pasaportes franceses; e o quinto, un libro de familia, un resgardo da solicitude do DNI expedido en Madrid, unha cartilla militar e un cartón de identidade militar como voluntario da Agrupación Central de Transmisións do Exército do Aire. Chamábase, de acordo cos papeis, Julio Mejorada Cejudo.

Os problemas empezaron cando os gardas empezaron a preguntar e os homes, a contradicirse. A parella de axentes decidiu que debían ir ao cuartel de Vera para «a súa completa identificación». Pero había outro problema, esta vez numérico: eran dous contra cinco, de modo que os gardas pedíronlle a «un paisano» que avisase o sarxento comandante do posto para que enviase outra parella. Namentres, ordenáronlles aos cinco homes que continuasen o camiño cara á vila mentres os vixiaban «a unha distancia prudencial».

De acordo co relato dos gardas, de repente e de forma súbita tres dos individuos abalanzáronse sobre eles e intentaron quitarlles o subfusil e o mosquetón que levaban. Os axentes trataron de utilizar as súas armas, pero a pericia non estivo da súa parte: o cabo montou o ferrollo no seguro de recámara aberta e o garda cambiou de posición correcta

a cabeza do seguro, de maneira que a peza non encaixaba. En definitiva, quedaron en mans dos seus agresores. A base de golpes, os homes deixaron o cabo inconsciente. Os berros do seu compañeiro, a quen pegaba para quitarlle o mosquetón, fixéronlle recobrar a consciencia e acudir na súa axuda. Os agresores, entón, fuxiron en dirección á fronteira. O cabo seguiu os seus pasos ata que chegou á Venta Luzurniaga e pediu que lle levasen unha escopeta. Durante a espera, viu como tres dos individuos cruzaban a fronteira. A pesar de estar xa en solo francés, o axente perseguiunos, pero non logrou alcanzalos.

De volta ao lugar da agresión, a Garda Civil atopou un bornal con pertenzas varias, entre elas dous panos coas iniciais J. J. E. e J. B. bordadas, un folleto da *Union de la Gauche Socialiste* e unha pistola calibre 6,35 milímetros cun cargador e tres cartuchos coa inscrición «Fabrique D'Armes de Guerre de Grande Precision, Looking Class Patent». Con todo, segundo a secuencia que describiron os gardas, en ningún momento os individuos fixeran ademán de utilizar a súa pistola. Ao contrario, empregáronse a fondo para desarmar os axentes. O porqué da súa actitude explicouno a propia ETA nun *Zutik*: «Poderían matalos, pero cumpren as ordes dadas no sentido de evitar as mortes nunha eventualidade deste tipo. Ademais, a súa misión é outra e o encontro foi totalmente accidental»[2].

A historia do ocorrido na fronteira aquela tarde de primavera de 1965 tivo consecuencias para todos os seus protagonistas. Por unha banda, a Garda Civil regresou ao día seguinte ao lugar dos feitos e recuperou o subfusil Z-45 do cabo. Pouco despois a Policía francesa informounos de que rexistraran un establecemento comercial en Biarritz de nome Ikar ante a presenza de Julen Madariaga. Segundo os axentes franceses, Madariaga manifestara que Ikar se creara o 1 de maio de 1962 para «encubrir» as actividades de ETA. Tamén deu algúns detalles sobre a documentación que gardaba e asegurou que procedía de «tres afiliados á ETA procedentes de España». A partir de aí, identificáronse a catro dos cinco individuos que interviñeran no enfrontamento na fronteira: o que se facía chamar Julio Mejorada era, en realidade, Javier Imaz Garay; os outros tres, José María Benito del Valle Larrinaga, Sabino Uribe Cuadra e Juan José Etxabe Orobengoa. Máis adiante saberíase que Julen Madariaga tamén participara no frustrado cruzamento da fronteira (ver o capítulo III).

Outro dos ecos inesperados do encontrón na fronteira foi que a IV Asemblea de ETA á que se dirixían os etarras foi postergada e que Xabier Zumalde, alias o Cabra, foi elixido líder dun «comando de choque» que debía investigar sobre o paradoiro dos seus compañeiros (ver o capítulo III). Por entón, Zumalde era un acabado de chegar ás filas de ETA. Con todo, o seu nome aparecerá máis adian-

te neste capítulo ligado a un episodio con certas tinguiduras cinematográficas.

Dalgunha maneira este episodio, que non sería nin o primeiro nin o último ocorrido na fronteira navarra, tivo certa transcendencia histórica. Un dos gardas civís figura como o primeiro ferido de ETA recoñecido de forma oficial polo Ministerio do Interior. Cando ocorreu o enfrontamento fronteirizo, o axente tiña 41 anos. A cualificación de vítima do terrorismo chegoulle exactamente 41 anos despois, en 2006. Asignóuselle unha incapacidade permanente total, o terceiro grao de gravidade dos cinco recoñecidos por lei[3]. Aínda que sabemos que houbo algún outro ferido en datas anteriores, para os efectos oficiais, trátase da primeira vítima, e o primeiro sobrevivente, de ETA.

I. OS PRIMEIROS MORTOS

Pasaron tres anos desde que os cinco etarras que cruzaron a fronteira á altura de Vera de Bidasoa decidiron deixar con vida os dous gardas civís cos que se toparon ata que noutro encontro fortuíto, dous membros de ETA optasen por asasinar a José Antonio Pardines, con quen comezou o contador de vítimas mortais da banda. Con todo, a ominosa lista de vítimas do terrorismo en España iniciouse uns anos antes, en 1960, co asasinato da bebé de 22 meses Begoña Urroz Ibarrola na estación de Amase de San Sebastián.

Durante décadas, Begoña Urroz foi considerada a primeira vítima de ETA. O seu nome encabezaba as listaxes realizadas por institucións públicas e investigacións académicas, aínda que non sen algunhas discusións ao redor da autoría do atentado. O día do seu asasinato, o 27 de xuño, estableceuse en España de maneira oficial como Día das Vítimas do Terrorismo. Pese ao simbolismo atribuído ao bebé, pasaron cincuenta anos da súa morte ata que se lles deu voz aos seus pais. Foi en xaneiro de 2010, cando o xornalista de *El País* Jesús Duva viaxou ata unha minúscula vila de Navarra, Beinza-Labayen, e publicou unha ampla reportaxe que comezaba así:

> Unha tía miña, Soledad Arruti Etxegoyen, traballaba na consigna da estación de Amase, en San Sebastián. Eu adoitaba ir axudala para gañar unhas pesetiñas. Aquel día deixei a miña nena con ela mentres eu ía a un comercio próximo a comprarlle uns zapatiños para ir a Navarra. Cando volvín, había unha lea tremenda. Estalara unha bomba! A miña filla estaba abrasada e outras persoas, entre elas a miña tía, feridas. Foi horrible[4].

Pronunciou estas palabras Jesusa Ibarrola, nai de Begoña Urroz, que falaba por primeira vez en público do asasinato da súa filla cando xa cumprira 83 anos. O seu recordo, como describía o xornalista, mantíñase lúcido e forte, pero non puido evitar o pranto ao lembrar a traxedia. Pasarían décadas ata que se dese por sentado que foi o DRIL o responsable, entre outras accións, dunha cadea de ataques con maletas bomba perpetrados entre o 26 e o 29 de xuño de 1960 en Madrid, San Sebastián e Bilbao. No segundo deles faleceu a nena (ver o capítulo III).

Desde entón e ata a morte do ditador en novembro de 1975, o terrorismo causou en España polo menos 69 vítimas mortais atribuídas a oito organizacións: ETA, FRAP, GRAPO, Front d'Alliberament de Catalunya, Colectivo Hoz y Martillo, Movemiento Ibérico de Liberación, DRIL e extrema dereita. Existen ademais nove casos de vítimas mortais nos que a autoría do atentado que lles custou a vida non está esclarecida[5].

TÁBOA 1
Vítimas mortais do terrorismo en España (1960-1975)

Organización	*Número de vítimas*
ETA	45
FRAP	5
GRAPO	5
Front d'Alliberament de Catalunya	1
Colectivo Hoz y Martillo	1
Movimiento Ibérico de Liberación	1
DRIL	1
Extrema dereita	1
Descoñecido	2
Total	69

O ano máis sanguento foi 1975, cando se rexistraron case a metade das vítimas do período en cuestión, un total de 33. Madrid foi a provincia onde máis persoas foron asasinadas —26—, seguida por Guipúscoa, con 12. A capital de España foi escenario de atentados terroristas con resultado de morte dun amplo abanico de organizacións, desde ETA ata os GRAPO, pasando polo FRAP e outros grupos.

En calquera caso, o principal obxectivo de todas elas durante estes anos foron os axentes das forzas e corpos de seguridade do Estado. Faleceron ata 36 funcionarios pertencentes aos devanditos corpos, fronte aos 31 asasinados que eran civís. A todos eles súmanse dúas persoas das que se descoñece a súa dedicación. A media de idade das vítimas era de 37 anos e 42 delas —o 60%— estaban casadas, a gran maioría con fillos. Calcúlase que o terrorismo deixou entre 1960 e 1975, 179 nenos orfos en España.

II. O MAPA DOS ASASINADOS POR ETA

ETA foi responsable de 45 dos 69 asasinatos cometidos en España durante a ditadura, é dicir, do 65%. Máis da metade, vinte e seis deles, cometéronse no País Vasco, mentres dezaseis tiveron Madrid como escenario.

TÁBOA 2
Localización por provincias dos asasinatos de ETA (1968-1975)

Provincia	*Número de vítimas*
Guipúscoa	17
Madrid	16
Biscaia	7
Áraba	1
Barcelona	1
Francia	3
Total	45

Por municipios, suman 21 aqueles en os que ETA causou algún atentado mortal, encabezados por Madrid, con dezaseis vítimas.

TÁBOA 3
Localización por municipios dos asasinatos de ETA (1968-1975)

Municipio	*Número de vítimas*	*Municipio*	*Número de vítimas*
Arrigorriaga	1	Madrid	16
Ataun	1	Mondragón	2
Azpeitia	1	Oñate	3
Barcelona	1	Oyarzun	1
Bilbao	2	Pasajes	1
Deba	1	San Sebastián	2
Galdácano	1	Usurbil	1
Gecho	1	Villabona	1
Guernica	2	Villareal	1
Hernani	1	Zarauz	1
Irún	1	Francia	3

Ao final da táboa anterior noméase Francia, sen especificar ningún municipio, e asígnanse tres vítimas. Trátase do caso dos tres mozos galegos desaparecidos en solo francés en marzo de 1973. A localización xeográfica deste suceso non é a única incógnita que se cerne sobre un dos casos quizá máis crueis do terrorismo durante o réxime franquista. O acceso á documentación procedente do sumario permite reconstruír algúns detalles dun episodio cuxa sombra se estende ata a actualidade, cando as familias dos tres desaparecidos seguen clamando xustiza.

1. OS TRES MOZOS GALEGOS DESAPARECIDOS

A última vez que Julio García Souza e Josefa Carneiro García viron con vida o seu fillo Jorge Juan foi o 17 de marzo de 1973. O mozo de 23 anos aproveitara a festividade de San Xosé para viaxar desde Irún á súa terra natal, A Coruña, e pedirlle a man á súa noiva. Sete meses despois Julio e Josefa concederon unha entrevista a *La Voz de España* na que expresaban a súa angustia pola desaparición do seu fillo e dos dous amigos cos que residía na localidade fronteiriza:

> Poida que fose a ETA. *El Caso* supón que os mataron ou que están prisioneiros nun casarío francés. Fala de matóns aos que teme a xendarmería. Non sei, é todo moi turbio… e ninguén fai nada para aclaralo. Cada día temos menos esperanzas. A policía de Irún mostrouse moi fría.

> Ensinounos un cadro con fotografías de desaparecidos como dicindo «non crean vostedes que o seu fillo é o único»[6].

Para entón xa colleran impulso algunhas versións máis ou menos consistentes sobre do paradoiro de Jorge Juan García Carneiro, Humberto Fouz Escobero e Fernando Quiroga Veira, todos eles naturais de Galicia e residentes no municipio vasco. Fora Humberto Fouz quen arrastrara ata alí os seus dous amigos. Tiña 29 anos e era políglota: falaba francés, inglés, italiano, alemán e ruso, idiomas que aprendera nas súas estancias en Inglaterra, Bélxica, Francia, Suíza e Suecia. Aquilo convertía o seu currículo en algo pouco habitual nesa época. A través do seu cuñado, Cesáreo Ramírez Ponte, lograra un traballo como intérprete xefe do departamento comercial na empresa Traffic, SA, na que gañaba 25.000 pesetas (2600 euros actuais). Con elas comprou un Austin 1300 que estreara nunha viaxe á Coruña en outubro de 1972 para asistir á voda dun amigo[7].

A bonanza na que se instalou Humberto Fouz animou a Fernando Quiroga, de 25 anos, a trasladarse ao País Vasco, onde atopou traballo como axente de aduanas. Pouco despois seguiuno Jorge Juan García, que conseguira un emprego ao que se ía a incorporar o 1 de abril. Coa perspectiva dun posto fixo, aproveitou a ponte para pedir matrimonio a Rosa Pita Aradas. A voda e o resto dos plans dos tres mozos truncáronse o sábado 24 de marzo de 1973.

Despois do xantar, os tres amigos e Cesáreo Ramírez, que os aloxaba no seu domicilio, acudiron ao bar Castilla de Irún a xogar unha partida de cartas. Cara ás catro da tarde subiron ao Austin, deixaron a Ramírez no seu traballo nas oficinas de Renfe e puxeron rumbo a Francia. O plan era acudir a Hendaia ou a San Xoán de Luz para ver a película *O* último tango en París, por entón prohibida en España. Nunca se volveu saber deles.

O cuñado de Humberto Fouz, Cesáreo, acudiu á comisaría de Irún o 17 de abril, tras vinte e catro días sen ter noticias dos seus tres hóspedes. A principal hipótese apuntaba a que tiveran un accidente de tráfico e o vehículo caera ao mar. Deuse aviso ás autoridades francesas, incluída a Comandancia Naval, para que rastrexasen as inmediacións da estrada de Hendaia. Non se obtivo ningún resultado e o xuíz de instrución número 3 de San Sebastián decretou o sobresemento provisional do caso o 18 de maio de 1973.

Ese mesmo mes comezaron a circular polo País Vasco francés panfletos asinados por uns imprecisos «Traballadores españois» nas que se falaba do asasinato dos tres mozos e achegábase un relato de «feitos comprobados con toda exactitude». Dicíase que a noite do 24 de marzo atopábanse no bar La Licorne «cantando cancións da terra» cando va-

rios membros de ETA se enfrontaron con eles nunha «bárbara malleira» na que a un dos galegos arrincáronlle un ollo; que o xefe do grupo, o etarra Tomás Pérez Revilla, decidiu que o enfrontamento acabase nun triplo asasinato; que outro membro do comando, Ceferino Arévalo Imaz, recoñecera a fazaña «estando na cama cunha amiga»; e que o coche das vítimas estaba a utilizalo con matrícula falsa outro etarra, Pedro Alquizu Leizarreta, que fanfurriñaba de participar nos feitos. Os panfletos chamaban á recollida de sinaturas para pedir xustiza ás autoridades francesas, ás que acusaban de complicidade cos culpables. Tamén instaban a enviar cartas aos xornais para visibilizar o ocorrido e criticaban o silencio dos «xerarcas católicos españois», cos que dicían poñerse en contacto sen obter resposta. Na outra cara dos panfletos figuraban as fotografías dos tres mozos «covarde e salvaxemente asasinados»[8].

Un dos poucos datos coñecidos sobre a orixe dos panfletos facilitouno en 2005 o ex-subcomisario da Policía Nacional condenado pola súa participación nos GAL José Amedo, que asegurou que os panfletos saíron da propia Dirección Xeral do Corpo[9]. En calquera caso, a versión que difundían gardaba importantes coincidencias coa que o xornalista Alfredo Semprún comezou a publicar no diario *ABC* o 26 de decembro de 1973. Semprún trasladouse ao sur de Francia para investigar o rastro do comando responsable do asasinato de Carrero Blanco. Cara ao final da páxina achegaba novos detalles procedentes dos «nosos informadores» sobre o ocorrido aos tres mozos galegos. Relataba que a pelexa tivera lugar cando os mozos trataran de defender «o bo nome de España» fronte a oito pistoleiros de ETA «completamente bébedos». Humberto Fouz falecería practicamente no acto debido ao impacto dun botella, que lle provocou a saída de masa encefálica. O seu corpo sería arroxado á baía de San Xoán de Luz, para o que os etarras utilizarían unha lancha que tamén pertencía á organización terrorista identificada co nome «Dragón». Os outros dous serían retidos nunha granxa de Saint Palais propiedade de ETA ata que Pérez Revilla decidiu asasinalos de dous tiros na caluga e enterrar os seus corpos nos arredores[10].

A publicación desta versión do acontecido nun xornal nacional empuxou definitivamente ás familias dos tres mozos a interpoñer unha querela contra o etarra Pérez Revilla polos delitos de homicidio, asasinato e roubo. A denuncia, presentada o 7 de xaneiro nun xulgado de San Sebastián, apuntaba directamente a todos os membros de ETA que Semprún mencionara en sucesivas informacións: Tomás Pérez Revilla (Oso), Manuel Murua Alberdi (o Casero), Ceferino Arévalo Imaz (o Ruso), Jesús de la Fuente Iruretagoyena (Basacarte), Prudencio Sudupe Azcune (Pruden), Sabino Achalandabaso Barandica (Sabin), Pedro Arquizu Leizarreta (o Quepa*),* e Lucio Ochoantesana Badiola (Luken).

A pesar de que o xuíz se negou a solicitarlles ás autoridades francesas que abrisen unha investigación xudicial, si pediu un informe ao Corpo Xeral de Policía. O documento remitiuse ao xulgado con data do 14 de febreiro. Nel detallábanse dúas xestións que os investigadores realizaran con ambos os etarras e que achegaban novos detalles ao caso: Jesús María Muñoa Galarraga confirmou desde o cárcere de Burgos a existencia dunha granxa propiedade de ETA V Asemblea en Saint Palais; e Jesús María Zabarte Arregi, que despois sería coñecido como o carniceiro de Mondragón, admitiu ante os axentes preguntarlle a Pérez Revilla polo ocorrido cos tres mozos galegos: «Canto menos saibas do asunto, moito mellor», respondéralle. Tamén comprobaron que un Austin 1300 de características similares ao de Humberto Fouz circulara por territorio francés coa matrícula falsa Z-0978-B, que pertencía en realidade a unha furgoneta dun veciño residente en Villanueva de Giloca (Zaragoza). No mesmo informe a Policía apuntaba a dous posibles autores materiais do triplo asasinato: Tomás Pérez Revilla e Ceferino Arévalo[11].

Sucesivos informes confirmaron nos meses seguintes as hipóteses apuntadas polos investigadores. Incluso un documento interno da Comisaría Xeral de Investigación Social describiu un posible desenvolvemento dos feitos.

> Existe a posibilidade de que espantados polas consecuencias que puidese ter para os agresores as bárbaras malleiras que lles propinaran aos tres traballadores españois, decidisen ocultar o sucedido e para iso asasinaron friamente as tres vítimas e fixeron desaparecer os cadáveres e o coche no que viaxaban[12].

A pesar da información solicitada, o xuíz de instrución denegou o procesamento dos etarras sospeitosos. Comezou entón un tira e afrouxa de recursos por parte das familias para que se solicitase a Francia a apertura dunha investigación e de denegacións por parte do xuíz, que o 17 de abril de 1975 declarou o sumario «concluso». Sobreseuno de forma provisional o 18 de outubro de 1975[13].

«A nosa vida é neste momento un tormento», afirmara un ano antes nunha entrevista Jaime Quiroga, pai de Fernando[14]. Recoñeceu que, en compañía do seu xenro, rastrexara a costa francesa e que concluíra que era «imposible que un coche se perdese sen deixar rastro». Tamén lidara cunha intempestiva chamada anónima na que alguén afirmaba que os mozos estaban vivos e pedía que non fixese pública a información, o que chamou a atención de Semprún, o xornalista que máis de preto seguía o caso.

> Esa chamada telefónica evitaba que as tres familias tratasen de mover cantos resortes se poñían ao seu alcance a fin de lograr que a Policía francesa levase a fondo unha investigación apenas iniciada superficialmente e abandonada tras as febles declaracións duns cantos asustadizos cidadáns de San Xoán de Luz?[15]

Fose cal fose a intención, Jaime Quiroga incidía na angustia do día a día da súa vida desde a desaparición: «É espantoso. Ninguén parece ou quere preocuparse da súa sorte». A irmá de Humberto Fouz, Isabel, tamén se lamentou anos despois do deixamento policial e institucional: «Cando fomos á policía, tomáronnos de broma», declarou. Engadiu tamén que «ao Goberno de Franco interesoulle o asunto cando pensou que podían ser dos seus. Ata que viron que eran uns pobres rapaces e que os seus pais non eran ninguén. Aí decidiron darlle carpetazo ao tema»[16].

Nos anos seguintes a información sobre o caso foi aparecendo a contagotas. En 1984 esfumouse calquera posibilidade de que o sospeitoso de matar os mozos puidese dar algunha información sobre o ocorrido: o 28 de xuño Tomás Pérez Revilla faleceu na unidade de queimados do hospital de Biarritz 45 días despois de sufrir un atentado dos GAL[17]. No seu historial terrorista quedara probada a súa participación no secuestro do empresario navarro Felipe Huarte en 1973, delito do que foi amnistiado. O seu papel na desaparición dos tres mozos galegos nunca chegou a aclararse.

A investigación non volveu reactivarse ata setembro 1997, cando a exhumación dun panteón do cemiterio francés de Biriatou no que supostamente se atopaban os restos doutro desaparecido, Eduardo Moreno Bergaretxe (Pertur)[18], sacou á luz tres cadáveres que algunhas informacións relacionaron cos tres mozos galegos. A incógnita mantívose durante case dous anos, ata que en marzo de 1999 o ministro do Interior, Jaime Mayor Oreja, respondeu a unha pregunta realizada no Pleno do Senado por Coral Rodríguez Fouz, sobriña de Humberto Fouz e senadora do Partido Socialista. O ministro confirmou que os restos non pertencían aos tres mozos.

Para entón, Coral Rodríguez xa se puxera á fronte das reivindicacións, e mesmo das investigacións, para esclarecer o caso. En 2000 escribiu dúas cartas a un dos implicados, Manuel Murua Alberdi, preso no cárcere de Logroño, das que non obtivo resposta[19]. Tamén instou sen éxito á Comisión de Dereitos Humanos do Parlamento Vasco a que preguntase ao etarra Josu Ternera —que fora responsable do devandito órgano cando era parlamentario de Euskal Herritarrok— sobre o paradoiro dos mozos. En 2001 logrou información sobre a localización da granxa na que supostamente se desenvolveron parte dos feitos.

Púxoa en mans do entón ministro de Interior, Mariano Rajoy, e en 2002 Francia anunciou que reabría o caso, aínda que pedía «paciencia». Foi unha esperanza frustrada.

Coral Rodríguez achegou en outubro de 2004 datos máis concretos sobre a localización da granxa: situada en Beyrie Sur Joyeuse, a dez quilómetros do centro de Saint Palais; en 1973 pertencía a Arnaud Etchamendy, un estudoso da lingua vasca vinculado á «esquerda abertzale». Posteriormente dividira a parcela en dous casaríos: Casa Harandokia, onde vivía o seu fillo Arnaud, e Maison Arteaga, onde residía o seu fillo Eric. A resposta dos investigadores foi que o terreo era demasiado extenso para conseguir unha orde xudicial que autorizase a escavación e que eran necesarios datos máis concretos.

En 2005 o caso reactivouse de novo. Foi grazas a unhas informacións difundidas nun documental emitido en Antena 3 e no diario *El Mundo* nas que se revelaba que a leira onde se situaba a granxa pertencera ao fundador de Herri Batasuna Telesforo Monzón[20]. Con todo, non se logrou a autorización de Francia para escavar naqueles terreos.

Nos últimos anos Coral Rodríguez, xa desde fóra da política, reclamou que en España se sigan os pasos que Irlanda do Norte deu cos denominados *dissapeared*, as dezaseis persoas secuestradas, asasinadas e enterradas por distintas faccións do IRA entre 1972 e 1985 e cuxo paradoiro se mantivo durante décadas oculto[21]. En 1999 os gobernos irlandés e británico crearon a Comisión Independente para a Localización dos Restos das Vítimas e lograron atopar os cadáveres de doce daquelas vítimas[22]. Ata agora, ningunha institución accedeu á petición de Coral Rodríguez. «O caso dos tres galegos é o que máis me chamou á atención porque representa o máximo abandono posible», resumía o avogado Javier Mendoza, que dedicou boa parte da súa traxectoria á asistencia xurídica ás vítimas do terrorismo e que se involucrou persoalmente nos pormenores dun caso que, máis de catro décadas despois, aínda segue sen esclarecerse[23].

III. UNHA APROXIMACIÓN AO PERFIL DAS VÍTIMAS

As vítimas mortais de ETA entre 1968 e 1975 divídense case a partes iguais entre civís e membros das forzas e corpos de seguridade: 23 os primeiros —incluídos dous cargos políticos, o presidente do Goberno, Luís Carrero Blanco[24], e o alcalde de Oyarzun, Antonio Echeverría Albisu— fronte aos 21 axentes. Só cinco das vítimas eran mulleres, falecidas todas elas no atentado contra a madrileña cafetería Rolando o 19 de setembro de 1974.

A idade media das vítimas era 38 anos. Máis da metade —28— estaban casadas, polo que se pode afirmar que ETA deixou no período en cuestión polo menos 27 persoas viúvas[25]. Ademais, a organización terrorista provocou tamén que 72 fillos quedasen orfos.

Máis alá das tráxicas implicacións familiares que tiveron os asasinatos de cada unha das vítimas, algúns destes crimes tiveron consecuencias na traxectoria da banda terrorista. A continuación expóñense con detalle dous deles: o do taxista Fermín Monasterio e o do alcalde Antonio Echeverría, primeiro civil e primeiro edil asasinados por ETA, respectivamente. O crime de Monasterio non se encadrou na posterior campaña contra taxistas, aos que con frecuencia se cualificou de «acusóns»[26], pero lanzou á sociedade a inquietante mensaxe de que calquera cidadán que obstaculizase o camiño dos terroristas era susceptible de converterse en vítima. No caso de Echeverría, o seu asasinato veu seguido dunha ameaza precisa contra todos os alcaldes, que debían abandonar os seus postos ou, pola contra, pasaban a converterse en obxectivo dos terroristas. Tanto Monasterio como Echeverría foron só os primeiros: ao longo da súa historia ETA acabou coa vida de polo menos 16 taxistas[27] e de 68 persoas que ocupaban diferentes cargos políticos[28].

TÁBOA 4
Profesión das vítimas de ETA (1968-1975)

Grupo profesional	*Número de vítimas*
Civil	21
Garda Civil	14
Policía Nacional[29]	7
Político	2
Policía Municipal	1

1. O PRIMEIRO CIVIL ASASINADO POR ETA

O contador das vítimas civís de ETA iniciouse a tarde do 9 de abril de 1969. Fermín Monastrio Pérez nacera en Isar, unha pequena vila de Burgos. Tiña 38 anos e era taxista. Vivía desde había cinco anos no barrio de Arangoiti, en Bilbao, xunto á súa muller, María del Rosario Burgos, e as súas tres fillas: María del Rosario, de trece anos; María de

la Adoración, de dez; e María del Mar, de cinco. Aquela tarde de abril circulaba pola zona vella da capital biscaíña, a mesma zona na que ETA acomodara un piso para un dos seus comandos, o que integraban Mario Onaindia, Txutxo Abrisketa, Víctor Arana Bilbao e Miguel Etxeberria Iztueta (MaKagüen). A Policía descubrírao e varios axentes esperaban no seu interior a aparición dos terroristas, que pasaran unha semana escondidos en Cantabria (ver o capítulo VIII). Os tres primeiros foron arrestados en canto puxeron un pé na vivenda. O cuarto, Etxeberria, logrou fuxir a pesar das feridas que dous disparos dos axentes lle ocasionaran.

Ao chegar á rúa, topouse co taxi libre de Fermín Monasterio, que se detivo ante o sinal do etarra. Etxeberria pediulle que se dirixise a Burgos pola estrada de Basauri e emprenderon o camiño. Mario Onaindia relata nas súas memorias a sucesión posterior de feitos: á altura de Arrigorriaga, o taxista deuse conta de que o seu pasaxeiro estaba ferido e as respostas sobre a orixe das lesións non o convenceron, polo que lle pediu que baixase do coche. «Echeverría sacoulle a pistola e ameazou con matalo se non o levaba ao enderezo onde lle indicaba ou polo menos lle deixaba o taxi. Pero o taxista resistiuse e disparoulle dous tiros», escribe Onaindia[30]. Segundo a información que publicou *El Diario Vasco*, os impactos foron catro: no tórax, a ingua, a man e o corazón[31]. Despois de ferilo de morte, Etxeberria sacou a Fermín Monasterio do seu taxi e deixouno tirado na estrada no termo municipal de Arrigorriaga. Un compañeiro atopouno cara ás seis e media da tarde e levouno ao hospital de Basurto, onde faleceu[32].

«Indignación… e pena», titulaba *El Correo Español* o seu editorial ao día seguinte[33]. O crime conmocionou a unha sociedade que ata entón só experimentara o inesperado asasinato do garda civil José Antonio Pardines e o atentado planificado que lle custara a vida ao inspector Melitón Manzanas (ver os capítulos III, IV, VII e VIII). Pero o crime de Fermín Monasterio era diferente pola inquietante ameaza que lanzaba a todos aqueles cidadáns correntes dispostos a contradicir os terroristas.

As mostras de apoio á familia de Fermín Monasterio fixéronse visibles no funeral que se celebrou ao día seguinte na parroquia de San Pedro Apóstolo de Deusto. Case cincocentos dos setecentos taxistas de Bilbao colapsaron o tráfico da entón avenida do Exército (hoxe Lehendakari Aguirre), e luciron crespóns negros nas antenas dos seus aparellos de radio. Unha multitude encheu a igrexa. Autoridades provinciais e locais tamén acudiron á cerimonia.

A situación de vulnerabilidade e desamparo na que quedaron a viúva e as tres fillas de Fermín Monasterio espertou certa preocupación nunha época na que a Administración non desenvolvera ningún sistema

de axudas para as vítimas dun terrorismo aínda incipiente. Quizá por iso foi a propia sociedade a que respondeu. Deu o primeiro paso o gobernador civil de Biscaia, Guillermo Coll San Simón, que se interesou pola familia da vítima e abriu unha subscrición popular para que recibise doazóns. El mesmo estreouna con 25.000 pesetas. Seguiulle o Concello de Bilbao, con 50.000 pesetas, e unha señora que de forma anónima doou outras 25.000 pesetas[34]. Só tendo en conta estas doazóns, a familia recibiría 100.000 pesetas, o que na actualidade, unha vez aplicada a actualización do IPC, supoñería unha cifra superior aos 13.300 euros[35].

En definitiva, as primeiras axudas económicas ás vítimas do terrorismo viñeron dalgúns concidadáns que, como se demostraría despois, estiveron por encima do entón compromiso pasaxeiro das institucións. A reacción tras o asasinato do taxista tivera como precedente a manifestada tras o crime de José Antonio Pardines: a prensa da época fíxose eco da entrega ao pai do garda civil asasinado dun cheque por valor de 50.000 pesetas (o que hoxe supoñería máis de 6.800 euros) en concepto dun donativo anónimo procedente de San Sebastián[36].

A filla mediana de Fermín Monasteiro, Dori, lembra que volveu ao colexio dous días despois do asasinato[37]. «Ao teu pai non o matou ETA, matouno a Garda Civil», espetoulle unha compañeira. Aquela frase gravada na memoria da nena gardaba relación coa versión dos feitos que ETA fixera circular por panfletos que repartira pola Universidade de Deusto. Neles acusaba o instituto armado, ao que se refería como «escoria humana» de ser responsable do asasinato do taxista, consideraba a versión oficial do ocorrido como unha «novela policial», chamaba os xornalistas «prostituídos» e aseguraba que a organización «lamenta publicamente e oficialmente a morte do señor Monasterio, sexa cal sexa a súa orixe»[38].

A pesar dos efectos da propaganda, as tres fillas de Monasterio continuaron estudando. Recibiron bolsas de estudos da Deputación de Biscaia ata que, coa chegada do PNV tras as primeiras eleccións forais, llelas retiraron. «Hai moita xente da Guerra Civil que necesita a bolsa máis que vostede», lembra Dori que lle dixeron á súa nai[39].

Tampouco foi demasiado reconfortante o respaldo da Igrexa. O bispo de Bilbao, José María Cirarda, escribiu uns días despois do crime unha pastoral na que se lamentaba por quen «sofre máis vivamente neste momento» e mencionaba a «a viúva e os fillos do taxista morto» e a «os detidos, porque son responsables de delitos ou porque a Xustiza incoou o seu proceso, aínda que quizá, ao seu final, aparezan inocentes». Quizá se refería en especial a José Ángel Ubieta, vigairo xeral da diocese de Bilbao e que fora detido —e despois posto en liberdade provisional— no transcurso da investigación do asasinato de

Monasterio. Agora ben, a sentenza do proceso de Burgos declarou probado que varios sacerdotes, incluído Ubieta, axudaran a fuxir a Miguel Etxeberría. O etarra non foi detido ata trinta anos despois, en 1998, na localidade mexicana de San Luís de Potosí. A Audiencia Nacional condenouno a oito anos de cárcere por fabricar explosivos para ETA, pero non puido facelo polo crime de Fermín Monasterio, que fora amnistiado en 1977. Etxeberria só estivo no cárcere ata 2003 e desde entón foi un militante activo en organizacións da «esquerda abertzale». Faleceu en xuño de 2017, cando tiña 72 anos, en Llodio, onde se organizou un acto para honrar a súa traxectoria como «militante histórico»[40].

2. ETA pon a diana sobre os alcaldes

A última vítima de ETA de 1975 foi tamén a primeira que tiña a alcaldía dun municipio. Antonio Echeverría Albisu era alcalde de Oyarzun. O 24 de novembro, o mesmo día que Franco recibía sepultura no Valle de los Caídos, un membro de ETA militar chamou á porta do casarío Ollarri-Arre, preto da praza de Oyarzun. Alí residía o alcalde, solteiro de 33 anos, xunto ao seu pai, a súa irmá e o marido desta. Foi precisamente o cuñado do rexedor quen abriu a porta[41]. Atopou un mozo duns vinte e cinco anos, 1,65-1,70 m de altura, rubio, vestido con pantalón e xersei marrón. Díxolle que quería ver a Antonio Echeverría, que lle traía un recado de parte doutro alcalde da provincia. En canto Echeverría apareceu, o mozo disparoulle no peito. Malferido, trasladárono a unha clínica de San Sebastián onde ingresou cadáver. No traxecto, de acordo coa crónica de *ABC*, pediulles perdón aos seus familiares.

Ao día seguinte *El Diario Vasco* levou o crime á portada, aínda que no interior do xornal postergouno á páxina 8, a unha sección chamada «Guipúzcoa, hombres y problemas»[42]. *ABC*, pola súa banda, encaixouno na sección de sucesos. Este último diario relataba como Antonio Echeverría, que era o alcalde máis novo de Guipúscoa, lidara recentemente cunha polémica no pleno relacionada con ETA: dous concelleiros foran expulsados despois de participar nunha «xornada de loita» tras as execucións dos membros de ETA Juan Paredes Manot e Ángel Otaegi o 27 de setembro de 1975. Os edís, ao parecer, incitaran á folga e estaban á fronte dalgúns piquetes.

Con todo, nin a familia de Echeverría nin os medios viron como máis probable a hipótese de que se trataba dun atentado de ETA e apuntaron a un móbil económico: o alcalde protagonizara algunhas informacións no xornal *La Voz de España* nas que se falaba da súa

empresa inmobiliaria. Ademais, ata entón ETA non puxera na diana os políticos locais e a única vítima cun cargo político que causara ata entón era o presidente do Goberno, o almirante Luís Carrero Blanco. Con todo, a propia organización terrorista encargouse de disipar as dúbidas. Ao día seguinte, nunha chamada a Radio Montecarlo, reivindicou o asasinato de Antonio Echeverría e ameazou a todos os alcaldes se non dimitían nun prazo de dous meses. ETA militar abría así a veda á persecución de cargos públicos, que mantería ata o final da súa traxectoria violenta.

IV. OS SOBREVIVENTES DE ETA

Non están todos os que son —ou foron—, pero si son todos os que están. A base de datos da Dirección Xeral de Atención ás Vítimas do Ministerio do Interior recolle que 48 persoas resultaron feridas entre o 6 de xuño de 1965 —data na que se rexistra á primeira persoa ferida— e o 17 de decembro de decembro de 1975. Máis da metade —un total de 27— padeceron atentados atribuídos a ETA ou á súa contorna radical. As restantes divídense entre un ferido dos GRAPO e vinte relacionados con outros grupos ou autores sen especificar[43].

TÁBOA 5
Feridos polo terrorismo en España (1965-1975)

Organización terrorista	*Número de vítimas*
ETA	25
Contorna de ETA	2
GRAPO	1
Outros autores ou grupos	20
Total	42

O ano no que se rexistraron máis feridos foi 1974, debido en gran medida a que ETA perpetrou entón o seu primeiro atentado indiscriminado: o que afectou á madrileña cafetería Rolando. No plano estatístico, isto supón que 1974 foi o ano da ditadura con máis feridos a causa do terrorismo, cun total de vinte. Como xa ocorrese cos atentados mortais, tamén no caso dos lesionados, a maioría —21— padeceron atentados en Madrid, seguida polos nove feridos rexistrados na provincia de Guipúscoa. Hai cinco persoas, todas elas militares de pro-

fesión, que sufriron atentados en solo estranxeiro: tres delas no Sahara, unha en Francia e outra en Guinea Ecuatorial.

Máis da metade dos feridos polo terrorismo foron civís, un total de vinte e oito, mentres que os vinte restantes dividíanse entre cinco gardas civís, seis militares e dez policías. A idade media das vítimas era de 32 anos, cinco anos menos que a idade media dos asasinados no mesmo período.

No que respecta a ETA, a organización terrorista é responsable do 54% do total dos feridos polo terrorismo rexistrados en España —2597—, aínda que entre 1965 e 1975 causou só 27, o que supón o 1% do total. Noutras palabras, o 99% dos feridos oficialmente recoñecidos causados por ETA foron vítimas de atentados perpetrados despois do fin da ditadura.

TÁBOA 6
Localización por provincias dos feridos por ETA (1968-1975)

Provincia	*Número de vítimas*
Madrid	15
Guipúscoa	7
Biscaia	4
Navarra	1
Total	27

Os feridos de ETA en Madrid concéntranse en dous atentados: o magnicidio que acabou coa vida do presidente do Goberno, Luís Carrero Blanco, que feriu a dúas persoas; e o atentado contra a cafetería Rolando, que provocou lesións a trece, aínda que as informacións de prensa elevaron a cifra a máis de setenta. O desfasamento pode explicarse pola ausencia dunha lexislación específica para asistir as vítimas do terrorismo, así como que, para cando se aprobaron as primeiras medidas legais neste ámbito na segunda metade da década dos noventa, os afectados poderían falecer, poderían descoñecer que tiñan dereito a acceder a axudas, poderían non considerar necesario solicitar ningún tipo de recoñecemento ou atoparían dificultades para probar que as súas lesións gardaban relación co atentado que sufriran anos atrás.

Máis da metade dos feridos de ETA durante a ditadura eran civís, que sumaban dezasete persoas fronte aos dez axentes das forzas de seguridade, que se repartían en seis policías e cinco gardas civís. A idade media de todos eles era de 31 anos.

Táboa 7
Profesión dos feridos por ETA (1965-1975)

Grupo profesional	*Número de vítimas*
Civil	17
Policía Nacional	6
Garda Civil	5

No que respecta á gravidade das secuelas padecidas, o grupo máis numeroso confórmano as trece persoas que sufriron lesións de pouca gravidade. No extremo oposto atópase un home que tiña 37 anos cando sufriu o atentado contra a cafetería Rolando, onde traballaba como apoderado xeral. Trinta e oito anos despois o Estado recoñeceulle unha grande invalidez relacionada coas secuelas que lle deixaba o ataque. Trátase do primeiro grande inválido causado por ETA.

Táboa 8
Gravidade das secuelas dos feridos de ETA (1965-1975)

Gravidade das secuelas	*Número de vítimas*
Grande invalidez	1
Incapacidade permanente absoluta	2
Incapacidade permanente total	11
Lesións	13

Por último, e como mostra da atención institucional prestada aos feridos causados polo terrorismo, nos últimos anos da ditadura, resulta interesante reparar nas datas nas que a Administración recoñeceu oficialmente os lesionados nos atentados de ETA como feridos. O primeiro en ser recoñecido foi unha vítima do atentado contra a cafetería Rolando, perpetrado en 1974, e que pasou a integrar a listaxe oficial de vítimas en 1988, é dicir, case catorce anos despois do ataque. Foi o único que o logrou durante a década dos oitenta. Xa nos noventa, seis persoas foron recoñecidas como feridas, catro delas ao final da década, durante 1999. Os vinte feridos restantes repártense en dez recoñecidos na primeira década dos anos 2000 e outros dez, na segunda, entre 2011 e 2015. Dáse a circunstancia de que un ferido na cafetería Rolando en 1974 foi recoñecido como ferido en novembro de 2015, 41 anos despois do atentado que padeceu.

TÁBOA 9
Anos de demora do Estado no recoñecemento dos feridos de ETA (1965-1975)

Data do atentado	*Data do recoñecemento*	*Anos de demora*	*Data do atentado*	*Data do recoñecemento*	*Anos de demora*
6-VI-65	8-III-06	40,8	13-IV-74	30-VII-01	26,9
18-VII-69	8-VII-91	22,0	13-IV-74	19-VI-09	34,8
29-IV-73	13-IV-99	26,0	13-IV-74	5-IX-12	38,0
27-IX-73	15-III-90	16,5	13-IV-74	5-IX-12	38,0
20-XII-73	17-IX-03	29,7	13-IV-74	14-XII-13	38,4
20-XII-73	1-X-14	40,8	13-IV-74	27-II-13	38,5
1-V-74	4-VIII-00	26,3	13-IV-74	27-XI-15	41,2
28-VIII-74	20-XII-11	37,3	18-XII-74	9-VII-12	37,6
13-IX-74	18-II-88	13,4	18-XII-74	12-XII-12	38,0
13-IX-74	13-IV-99	24,6	24-IV-75	3-X-12	37,4
13-IX-74	29-IX-00	26,0	14-IX-75	16-X-00	25,1
13-IX-74	12-XII-00	26,2	5-X-75	13-IV-99	23,5
13-IV-74	9-III-01	26,5	5-X-75	13-IV-99	23,5
13-IV-74	2-VII-01	26,8	13-IX-74	30-VII-01	26,9

De acordo coas cifras achegadas na táboa anterior, os feridos de ETA durante a ditadura tiveron que esperar unha media de 30,5 anos para que o Estado os recoñecese de maneira oficial. Son incontables aqueles cuxo recoñecemento nunca chegou.

V. OS REFÉNS DE ETA: AS HISTORIAS DOS SECUESTRADOS

Entre 1966 e 1967 ETA celebrou a súa V Asemblea. Os asistentes decidiron dividir a súa estrutura en catro «frontes»: cultural, económico, político e militar. Tamén se ratificou na estratexia acción-reacción-acción e impúxose a liña terceiromundista, acuñando o concepto de «Pobo Traballador Vasco» como suxeito da revolución nacional. Algúns militantes, como José Luis Álvarez Enparantza abandonaron a organización escudándose en que se impuxo a liña marxista en detrimento da etnonacionalista[44]. O que estaba fóra de discusión era a escaseza de recursos: a pesar de contar cuns douscentos militantes, ETA só dispoñía de catro ou cinco vehículos, entre coches e motos, e tres

maltreitas multicopistas. Por iso, a dirección tomou cartas no asunto e decidiu que os membros de ETA deixasen de pagar cota e autorizou que se realizasen atracos a bancos e secuestros con fins económicos. O primeiro atraco produciuse en 1965 (ver o capítulo III). Dous anos despois, os terroristas perpetraron o seu primeiro secuestro[45].

A vítima foi José Pablo Echeverría Ugalde, director da sucursal do Banco Guipuscoano de Villabona[46]. Residía na parte superior da oficina bancaria xunto á súa esposa, María Vitoria Galarza Ayastuy, que estaba embarazada do seu terceiro fillo. Eran máis das nove da noite cando chamaron ao timbre. Echeverría pensou que era alguén da familia, pero topouse con tres homes armados que en ningún momento se identificaron como membros de ETA e que lle ordenaron que collese as chaves do banco e baixase con eles. Atáronlle as mans á muller, entraron na sucursal, abriron a caixa forte e levaron unha cantidade superior ao millón de pesetas. Antes de marchar, ataron o director e dixéronlle que estivese «tranquilo» e que darían aviso para que o liberasen[47].

«Pero atáronme moi mal», lembra Echeverría cincuenta anos despois. Non lle custou demasiado desatarse, aínda que confesa que ao principio non se atrevía a desatender as ordes dos seus captadores e saír por se o estaban esperando no exterior. Ao final decidiuse a subir ao seu domicilio e liberar a súa muller. Ata que a investigación policial non avanzou, a José Pablo Echeverría non lle confirmaron que os homes que o retiñan eran integrantes de ETA. Dous deles foron identificados: Juan José Etxabe Orobengoa e José María Eguren Menchaca. «A Policía xa os coñecía e sabía que estaban a facer falcatrúas», asegura Echeverría. Seis meses máis tarde, o director do banco sufriu un novo atraco de ETA, esta vez á luz do día e con dous terroristas armados con metralletas. Ninguén resultou ferido, pero a partir de entón tomáronse algunhas medidas de seguridade, como repartir as chaves da caixa forte ou instalar a apertura retardada.

Tras a sorte de ensaio xeral que supuxo o breve rapto de José Pablo Echeverría, ETA secuestrou a polo menos outras catro persoas durante a ditadura, entre 1970 e 1973[48]: outro director dunha sucursal do Banco Guipuscoano, nesta ocasión de Elgoibar, José Ángel Aguirre, o 30 de outubro de 1970; o cónsul de Alemaña en San Sebastián, Eugen Beihl Schaefer, raptado o 5 de decembro de 1970 e liberado vinte e cinco días despois; o industrial Lorenzo Zabala Suinaga, secuestrado en Abadiano (Biscaia) o 19 de xaneiro de 1972 e posto en liberdade o 22 dese mesmo mes; e outro industrial, Felipe Huarte Beaumont, secuestrado en Pamplona o 16 de xaneiro de 1973 e liberado dez días máis tarde. A pesar de que os secuestrados, a ollos da Administración, reciben a consideración de feridos, ningún dos mencionados está recoñecido de maneira oficial polo Ministerio do Interior[49].

Tanto o secuestro de José Ángel Aguirre como o de Felipe Huarte tiveron motivacións económicas. No caso do primeiro, o rapto perseguía o acceso á caixa forte do banco. Como o director non adoitaba gardar as chaves, oito terroristas armados pasaron a noite en casa de Aguirre xunto a el e a súa esposa, ameazándoos, ata que pola mañá o caixeiro da sucursal lles abriu a caixa forte e levaron catro millóns de pesetas —que hoxe supoñerían 495.000 euros—[50].

No caso de Felipe Huarte, o *modus operandi* foi bastante máis sofisticado[51]. Destacados membros de ETA, entre eles Tomás Pérez Revilla, Jesús María Zabarte Arregi ou o entón xefe militar Eustakio Mendizábal Benito, idearan o rapto do industrial, fillo de Felipe Huarte Goñi, o responsable de trazar unha rede de empresas que contribuíron de forma decisiva na industrialización de Navarra. Antes de levar o seu refén, os secuestradores deixaron na casa familiar unha nota na que detallaban as súas reivindicacións: a readmisión dos traballadores despedidos da empresa Torfinasa, que atravesaba un conflito laboral, a aceptación das demandas das persoas en folga e o pago de cincuenta millóns de pesetas (hoxe 4.647.000 euros), o que significaba que era a primeira vez que ETA esixía un rescate económico. Segundo Iker Casanova, «o rescate pagado pola familia Huarte supuxo a maior inxección económica que ETA recibira en toda a súa historia. Probablemente era unha cantidade maior que a reunida en todos os atracos realizados ata o momento e supoñería o saneamento das finanzas da organización a curto prazo»[52].

A organización terrorista tamén valorou como un éxito o secuestro de Lorenzo Zabala, xerente da fábrica Motobic. Horas despois de secuestralo na entrada da empresa, ETA emitiu un comunicado no que ameazaba con executalo nun prazo de 48 horas se non se atendían «as peticións dos traballadores»[53]. Tratábase, por tanto, do primeiro secuestro que tiña como obxectivo exercer presión nun conflito laboral que xiraba ao redor dunha posible expansión da empresa fóra de Biscaia, o que espertara tensións entre os empregados. As negociacións entre a empresa e os traballadores precipitáronse e chegaron a un acordo o día 21. Á primeira hora do día seguinte Lorenzo Zabala foi posto en liberdade. O xornalista e ex-membro de ETA Anjel Rekalde describiría o resultado como «un éxito redondo e espectacular» e unha «declaración de intencións con moito maior eco e máis transparencia e fortuna que todos os documentos crípticos e as ladaíñas panfletarias»[54].

Por último, o de Eugen Behil en 1970 foi o primeiro secuestro de ETA con motivación política. A organización terrorista fixo público un comunicado ao día seguinte do rapto no que informaba de que a sorte do cónsul honorario da República Federal de Alemaña dependía do resultado do proceso de Burgos que se celebraba naqueles días e

esixía que os terroristas xulgados non fosen condenados á morte. É dicir, o que buscaban era o seu efecto propagandístico no ámbito internacional.

As vicisitudes do cativerio foron diariamente recollidas pola prensa. Os secuestradores fixeron públicas varias probas de vida, entre elas unha carta de Beihl á súa esposa.

> Querida Boni: no segundo día do meu cativerio só penso en ti e nas horas amargas que debes estar a pasar. Tranquilízate. Estou moi ben e estanme tratando moi humanamente. Lucy que quede por agora en Alemaña. Lin o xornal. Dálles as grazas á Embaixada e ao Consulado xeral polo interese que demostran pola miña liberdade. Por favor, recollede toda a correspondencia consular que está pendente na oficina. Ten valor e confianza, espero que todo se arranxará, con todo agarimo, Eugen Beihl[55].

Beihl tamén lle escribiu ao cónsul alemán en Bilbao, ao seu irmán Karl, ao embaixador de Alemaña en España e ao xornal *La Voz de España*. Publicouse unha imaxe súa no diario *Sud-Ouest* na que aparecía xogando ás cartas custodiado por un terrorista provisto dun pasamontañas[56]. Namentres, o Goberno español decretou o estado de excepción en Guipúscoa durante tres meses. Os secuestradores, pola súa banda, cambiaron a localización do cónsul en varias ocasións. O histórico dirixente de Herri Batasuna Jon Idígoras relataría nas súas memorias outro episodio que revelaba a falta de destreza dos etarras naqueles primeiros secuestros e tamén a conivencia dunha parte da sociedade coa actividade de ETA.

> Ao parecer, e nun descoido do comando que custodiaba o señor Beihl, este fuxiu da casa onde estaba confinado, nunha bela aldea de Zuberoa, e entrou no bar da vila dándose a coñecer e solicitando axuda para poder escapar. Os escasos e estupefactos clientes reaccionaron inmediatamente e avisaron os captadores, aos que lles recomendaron que, en diante, tivesen máis coidado…[57]

Idígoras tamén afirmaba que o secuestro do cónsul foi «un acto propagandístico» con vistas á comunidade internacional que «tivo os seus efectos»[58]. Segundo revelaría o padre Piarres Larzabal, secretario de Anai Artea —organización de axuda aos «refuxiados» de ETA que presidía Telesforo Monzón— o Goberno alemán garantira a ETA a non execución dos procesados en Burgos a cambio da liberación de Beihl e comprometíase a romper relacións económicas coa ditadura de Franco se os acusados eran sentenciados a penas de morte[59]. Finalmente, Beihl foi liberado na cidade alemá de Colonia e ao día seguinte viaxou nun avión militar ata Biarritz para regresar despois a San Se-

bastián. Antes de partir, apareceu na televisión alemá, onde dixo que os secuestradores o trataran «humanitariamente» e que non gardaba «ningún rancor»[60]. Dous días despois fíxose pública a sentenza do proceso de Burgos: seis dos dezaseis etarras xulgados foron condenados a penas de morte, pero todas elas foron conmutadas pouco despois por penas de cárcere.

VI. VALENTÍN PARRA TOSTADO: UN CASO POR ESCLARECER

O nome de Valentín Parra Tostado non aparece en case ningunha listaxe de vítimas do terrorismo. Tampouco está no rexistro oficial do Ministerio do Interior nin na maioría de traballos sobre os asasinados por ETA. Con todo, unha relación actualizada da Oficina de Atención ás Vítimas da Audiencia Nacional recolle o seu nome, a data e o lugar no que apareceu o seu cadáver e apunta, entre interrogantes, a ETA como sospeitosa da súa morte.

A historia remóntase a 1975. O 26 de xullo *Sud-Ouest* publicou unha información que tres días máis tarde recollería *El Diario Vasco*. Nela dábase conta do achado dun cadáver en augas do río Nivelle, en San Xoán de Luz. Atopárao un pescador que regresaba a terra e que o extraera dun barral. A noticia detallaba que, a pesar da localización do cadáver, estaba «correctamente vestido» cunha camisa branca, un pantalón gris, unha gravata vermella de raias e zapatos de coiro dunha marca española. Especificábase, mesmo, que levaba un protector de nocellos[61].

A información do diario francés tamén apuntaba a que o home, duns corenta anos, fora asasinado. Estaba atado de pés e mans, presentaba un sinal de estrangulamento no pescozo e mostraba signos de ser torturado. Os investigadores sospeitaban que o corpo fora trasladado á beira no maleteiro dun coche e que, mesmo, podería ser lanzado ao río desde a ponte do Nivelle. En calquera caso, a funeraria de Baiona ía ser o destino do cadáver mentres se aclaraba o ocorrido.

Durante case un ano a historia do corpo sen identificar do río Nivelle non volveu ser noticia. Ata o 30 de xuño de 1976. Ese día varios medios publicaron que a vítima fora identificada: tratábase de Valentín Parra Tostado, un home nado nunha pequena vila de Cáceres, Miajadas, o 27 de outubro de 1935. Cando faleceu, como apuntaban as primeiras hipóteses, tiña exactamente corenta anos[62].

A pista definitiva para poñerlle nome ao cadáver estaba cosida no forro interior do pantalón. Era unha etiqueta na que se lía «Sastrería Miajadas. Juan Bejerano». A Policía española comezou entón a tirar

do fío e localizou a unha irmá que, finalmente, recoñeceu o corpo e deu algúns detalles sobre a vida do seu Valentín Parra. Relatou que, a pesar de que no seu carné de identidade figuraba estudante como profesión, o seu irmán traballara en varios restaurantes e bares do sur de Francia e que nalgún momento frecuentou o casino de Biarritz[63].

As investigacións achegaron tamén algúns detalles sobre o seu asasinato. Valentín Parra fora asfixiado. Durante a autopsia descubriuse que tiña aloxada unha esponxa nas vías respiratorias que lle causara a morte e que, xa cadáver, fora introducido nun saco e tirado ao río. Ademais, revelouse un dato que se presumía clave: no peito de Valentín Parra estaban gravadas cunha navalla as siglas de ETA V. Para a prensa da época non había dúbidas sobre a autoría e mesmo se barallou algunha teoría de certa sofisticación: para *ABC*, todo apuntaba a que Parra fora confundido cun membro do grupo parapolicial ATE (Antiterrorismo ETA)[64]. En calquera caso, o titular era inequívoco: Valentín Parra fora vítima de ETA V Asemblea.

O caso, con todo, permaneceu fóra dos rexistros oficiais e no esquecemento, quizá porque, como apunta Juan Francisco López[65], a vítima non contaba con máis familia que dúas irmás maiores ca el. Ata 2004. Ese ano Xabier Zumalde, primeiro xefe militar de ETA, publicou as súas memorias baixo o título *Las botas de la guerrilla*. Nelas referíase a mediados dos anos setenta como a época na que comezou a «guerra sucia» contra os «refuxiados» que ata entón se movían libremente no sur de Francia. Zumalde sitúa o seu inicio o 6 de abril de 1975, coa voadura da librería Mugalde de Hendaia. Asegura que pouco despois, en maio, tiveron noticia da presenza dun membro do servizo secreto español coñecido como o Anticuario, que respondería ao nome de Sebastián Pallega, e tería a «misión de liquidar refuxiados». Regresaría a España. En palabras do Cabra:

> Tras a rápida desaparición do Antiquario outro individuo, (este pertencente ao Servizo de Información do Exército Español) *é cazado en S*an Xoán de Luz, interrogado e axustizado. O seu cadáver aparece o 26 de xullo na ría da Nivelle. Segundo a Policía, estaba coas mans atadas e tiña suxeitos os seus pés a un bloque de cemento. Parecía ter marcas e trazas de ser estrangulado. Así as cousas, en moi pouco tempo a fermosa terra de Iparralde cubríase de sangue dun e doutro lado[66].

Sen mencionar o seu nome, todo indica que Zumalde se refería a Valentín Parra.

Un documento inédito podería mostrar algún dato máis á investigación. Trátase dunha nota breve da Policía, responsable das pescudas, emitida unha vez que o cadáver fora identificado. Afirma que Valentín Parra traballara entre 1970 e 1975 en varios establecementos hostaleiros

no sur de Francia e apostaba por unha hipótese ao redor da súa morte: «o peito do citado levaba a sigla V, feita despois de morto coa folla dunha navalla. O que fai pensar que ETA V procedeu á execución deste último»[67].

Aínda así, non se atoparon máis probas sobre o caso e Valentín Parra segue sen ser oficialmente considerado como vítima do terrorismo.

CONCLUSIÓNS

As estatísticas sobre a violencia que ETA demostran que a maioría das súas vítimas foron asasinadas ou feridas durante a Transición e a actual democracia. Só unha pequena parte dos seus atentados tiveron lugar durante os últimos anos da ditadura. Dos máis de 850 asasinados pola organización en toda a súa historia, só 45 perderon a vida entre 1968 e 1975. Dos 2597 feridos oficialmente recoñecidos atribuídos a ETA, só 27 corresponden a atentados perpetrados entre 1967 e o final da ditadura. Dos preto de noventa secuestros co selo de ETA, apenas cinco se desenvolveron durante o dito período. En definitiva, a organización terrorista causou a maior parte das súas vítimas durante a Transición e a democracia, unha proba máis de que o carácter antifranquista non constitúe un feito diferencial no ADN de ETA.

Con todo, a actividade da banda nos seus primeiros compases de existencia resultou clave en moitos aspectos: ETA foi o grupo terrorista que máis violencia exerceu nos anos finais da ditadura —a ela débense o 65% dos asasinatos e máis do 50% dos feridos— e os atentados que levou a cabo marcarían boa parte da súa estratexia posterior. Neste período perpetrou o primeiro asasinato dun civil, o taxista Fermín Monasterio, e lanzou a primeira ameaza aos cargos públicos para que abandonasen os seus postos tras acabar coa vida do rexedor de Oyarzun, Antonio Echeverría. Tamén comezou os secuestros, tanto os que perseguían fins económicos como os que serviron para dirimir conflitos laborais ou para influír en cuestións políticas. En definitiva, a actividade de ETA durante o final da ditadura foi unha sorte de ensaio xeral —con dramáticas consecuencias— previo ao despregamento de violencia que viría a partir da instauración da democracia.

As vítimas mortais deste período foron case a partes iguais civís e membros das forzas de seguridade, maioritariamente homes cunha idade media de 38 anos. Tamén se poden achegar algunhas cifras dos danos colaterais: ETA deixou 27 persoas viúvas e polo menos 72 orfos. En canto aos feridos, máis da metade eran civís, cunha idade media similar á dos falecidos. Outro aspecto que comparten uns e outros é a

falta de atención recibida polo Estado nunha época de ausencia de lexislación para atender os damnificados. O feito de que particulares tivesen que abrir unha conta corrente para recadar fondos para a familia de Fermín Monasterio é un exemplo. Tamén hai datos que confirman esta hipótese, como a media de 30,5 anos que a Administración necesitou para recoñecer os feridos en atentados de ETA cometidos no franquismo. Seguindo no ámbito da reparación ás vítimas, é esencial ter en conta que todos os atentados terroristas aos que se fan referencia neste capítulo foron amnistiados en outubro de 1977 e na maioría deles ninguén foi condenado.

Case medio século despois dalgúns dos acontecementos que marcaron os episodios iniciais da historia da organización terrorista, aínda quedan incógnitas relevantes por resolver. Algunhas delas seguen xerando dor a moitas persoas, como o paradoiro dos cadáveres dos tres mozos galegos desaparecidos en 1973, unha información que ningún dos terroristas implicados revelou a pesar de que nunca serían xulgados polos devanditos crimes. Hai outros interrogantes que quizá non teñan nin sequera a capacidade de xerar sufrimento, como as circunstancias que envolveron o asasinato de Valentín Parra. Cabe a posibilidade de que a súa morte non tivese relación con ETA. Pero tamén é posible que a tivese e que a súa familia, máis de corenta anos despois, aínda non o saiba.

ANEXOS

Panfleto aparecido no País Vasco francés en maio de 1973 con referencia á desaparición dos tres mozos galegos.



TRES JÓVENES TRABAJADORES GALLEGOS
ASESINADOS EN FRANCIA
POR MANIFESTARSE ESPAÑOLES

José Humberto Fone Escobedo 28 años

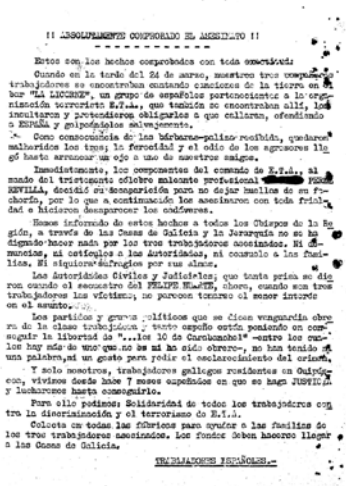
Jorge Juan García Carneiro 23 años

Fernando Quiroga Vieira 15 años

Fueron COBARDE y SALVAJEMENTE ASESINADOS el 24 de Marzo de 1973 en San Juan de Luz (Francia) por un numeroso grupo de fanaticos españoles de E T A

FONTE: «Causa n.º 290», Xulgado de Instrución número 3 de San Sebastián, 1973.

Panfleto asinado por «Traballadores españois» aparecida no País Vasco francés en maio de 1973.



!! ABSOLUTAMENTE CONFORMADO EL ASESINATO !!

Estos son los hechos comprobados con toda exactitud:

Cuando en la tarde del 24 de marzo, nuestros tres compañeros trabajadores se encontraban cantando canciones de la tierra en el bar "LA LOCHEE", un grupo de españoles pertenecientes a la organización terrorista E.T.A., que también se encontraban allí, los insultaron y pretendieron obligarles a que callaran, ofendiendo a ESPAÑA y golpeándolos salvajemente.

Como consecuencia de las bofetadas recibidas, quedaron malheridos los tres; la ferocidad y el odio de los agresores llegó hasta arrancar un ojo a uno de nuestros amigos.

Inmediatamente, los componentes del comando de E.T.A., al mando del tristemente célebre malcante profesional [redacted] PEDRO KENVILLA, decidió su desaparición para no dejar huellas de su fechoría, por lo que a continuación los asesinaron con toda frialdad e hicieron desaparecer los cadáveres.

Somos informado de estos hechos a todos los Chispos de la Región, a través de las Casas de Galicia y la Zeta rgia no se ha dignado hacer nada por los tres trabajadores asesinados. Ni denuncias, ni artículos a las Autoridades, ni consuelo a las familias. Ni siquiera sufragios por sus almas.

Las Autoridades Civiles y Judiciales; que tanta prisa se dieron cuando el secuestro del FELIPE HUARTE, ahora, cuando son tres trabajadores las víctimas, no parecen tenerse el menor interés en el asunto.

Los partidos y grupos políticos que se dicen vanguardia obrera de la clase trabajadora y tanto empeño ponían en conseguir la libertad de "...los 10 de Carabanchel" -entre los cuales hay más de uno que no se ni ha sido obrero-, no han tenido ni una palabra, ni un gesto para pedir el esclarecimiento del crimen.

Y solo nosotros, trabajadores gallegos residentes en Guipúzcoa, vivimos desde hace 7 meses empeñados en que se haga JUSTICIA y lucharemos hasta conseguirlo.

Para ello pedimos: Solidaridad de todos los trabajadores contra la discriminación y el terrorismo de E.T.A.

Colecta en todas las fábricas para ayudar a las familias de los tres trabajadores asesinados. Los fondos deben hacerse llegar a las Casas de Galicia.

TRABAJADORES ESPAÑOLES.-

FONTE: «Causa n.º 290», Xulgado de Instrución número 3 de San Sebastián, 1973.

Voda de Fermín Monasterio e María del Rosario Burgos



FONTE: álbum familiar.

El Correo Español, 21-I-1972



EL CORREO ESPAÑOL
EL PUEBLO VASCO

UNA FAMILIA ANGUSTIADA

LOS PRINCIPES DE ESPAÑA, EN TOKIO
★ FUERON RECIBIDOS POR EL PRINCIPE HEREDERO DEL JAPON Y SU ESPOSA

★ *Vacaciones en Mallorca para los niños de Belfast*

NURIA: TODOS A SALVO

La Gaceta del Norte, 27-XII-1970



GRAN INCENDIO EN UN HOTEL DE BRUSELAS (Pág. 8)

LA GACETA DEL NORTE

6ª EDICION

HENAO, 8. APARTADO 125 — TELEFONO 214790* — FUNDADO EL AÑO 1901 — DOMINGO 27 DICIEMBRE 1970 — TELEX: 33.773

EJEMPLAR: CINCO PESETAS

EXTRAÑO FINAL DEL SECUESTRO

EL CONSUL BEIHL, EN CASA

LLEGO AYER A SAN SEBASTIAN DESPUES DE HABER SIDO LIBERADO EN WIESBADEN (ALEMANIA)

LOS ABOGADOS DEFENSORES FIRMARON EL ACTA

LA SENTENCIA SERA CONOCIDA ESTA SEMANA PROXIMA

(Páginas DIEZ y ONCE.)

FERNANDO MUGICA, ENVIADO ESPECIAL

NIEVE EN LA REGION

EL EX PRESIDENTE BELAUNDE, DEPORTADO

(INFORMACION EN LA PAGINA OCHO)

«LA GACETA DEL NORTE» HACE BALANCE DEL AÑO ECONOMICO

Balance positivo en su conjunto y moderado optimismo de cara a 1971

(PAGINA ONCE «G-Y»)

La Gaceta del Norte, 30-VI-1976



SEIS — 30-6-76 REGIONAL LA GACETA DEL NORTE

A FALTA SOLO DE LA APROBACION OFICIAL

El M.O.P. y el Sindicato del Transporte llegan a un acuerdo sobre el "canon de coincidencia"

EL «CANON DE COINCIDENCIA»

SE APLICARA A LA REPARACION DE CARRETERAS

COTIZARA TAMBIEN EL «SERVICIO PROPIO»

NAVARNIZ: CUARTO HERMANO QUE SE ORDENA FRANCISCANO

Sus tres hermanos mayores llevan en la Orden desde hace años

Según "La Voz de España"

Unos 200 millones de pesetas han sido pagados por industriales vascos a ETA

APARECIO MUERTO FLOTANDO SOBRE LAS AGUAS DEL RIO NEVILLE EL 26 DE JULIO DEL PASADO AÑO

La Policía le ha identificado como víctima de ETA - V Asamblea

El día 10 de julio se celebrará en Burgos la gran asamblea regional de Castilla la Vieja, de la Asociación U. D. E.

RUIZ DE GORDOA, EN VITORIA, PARA ASISTIR AL SEPELIO DE SU MADRE POLITICA

TORMENTA Y LARGO APAGON EN PAMPLONA

SENSACIONALES OFERTAS
60
ANIVERSARIO
Mantequerías Leonesas
Champ
Ideal
bledine
Codorníu
Viña Rosaura
marbú
Nivea
Kraft
DEL 28 DE JUNIO AL 3 DE JULIO

Entrega dun cheque donativo a Ángela Vega Rodríguez, viúva do sarxento José Acedo Panizo



FONTE: Garda Civil

Víctimas mortais do terrorismo en España (1960-1975)[68]

Data	*Vítima*	*Grupo profesional*	*Cargo*	*Años*	*Estado civil*	*Fillos*	*Municipio*	*Provincia*	*Grupo*
27/6/60	Begoña Urroz	Civil		1, 10	Solteira		San Sebastián	Guipúzcoa	DRIL
13/6/62	Manuel Eleuterio Liañez Benítez						Madrid	Madrid	Descoñecido
7/6/68	José Antonio Pardines Arcay	Garda civil	Axente	25	Solteiro		[69]Villabona	Guipúzcoa	ETA
2/8/68	Melitón Manzanas González	Policía Nacional	Inspector	59	Casado	1	Irún	Guipúzcoa	ETA
9/4/69	Fermín Monasterio Pérez	Civil	Taxista	38	Casado	3	Arrigorriaga	Vizcaya	ETA
7/3/71	Dionisio Medina Serrano	Garda civil	Axente	35	Casado	1	Barcelona	Barcelona	*Front d'Alliberament de Catalunya*
29/8/72	Eloy García Cambra	Policía Municipal	Axente	44	Casado	4	Galdácano	Vizcaya	ETA
2/11/72	Roger Tur Palier	Político	Cónsul en Francia de Zaragoza	68	Casado	1	Zaragoza	Zaragoza	Colectivo Hoz y Martillo
24/3/73	José Humberto Fouz Escobedo	Civil	Empregado en empresa de transportes	28	Solteiro		Francia	Francia	ETA
24/3/73	Jorge Juan García Carneiro	Civil	Desempregado	23	Solteiro		Francia	Francia	ETA
24/3/73	Fernando Quiroga Veiga	Civil	Empregado en axencia de aduanas	25	Solteiro		Francia	Francia	ETA
1/5/73	Juan Antonio Fernández Gutiérrez	Policía Nacional	Subinspector	21	Solteiro		Madrid	Madrid	FRAP

1/5/73	Manuel Pedregal Manzano						Madrid	Madrid	FRAP
27/9/73	Francisco Jesús Anguas Barragán	Policía Nacional	Axente	24	Solteiro		Barcelona	Barcelona	Movimiento Ibérico de Liberación
20/12/73	Juan Antonio Bueno Fernández	Policía Nacional	Inspector	52	Casado	1	Madrid	Madrid	ETA
20/12/73	Luis Carrero Blanco	Militar e político	Presidente do Gobierno	69	Casado	5	Madrid	Madrid	ETA
20/12/73	José Luis Pérez Mogena	Civil	Condutor Parque Móvil de Ministerios	33	Casado	2	Madrid	Madrid	ETA
3/4/74	Gregorio Posadas Zurrón	Garda civil	Cabo primeiro	33	Casado	2	Azpeitia	Guipúzcoa	ETA
2/6/74	Manuel Pérez Vázquez	Garda civil	Axente	29	Solteiro		Ataun	Guipúzcoa	ETA
11/9/74	Martin Duran Grande	Garda civil	Axente	21	Solteiro		Bilbao	Vizcaya	ETA
13/9/74	Antonio Alonso Palacín	Civil	Mecánico	30	Casado		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	María Jesús Arcos Tirado	Civil	Telefonista	28	Casada		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Félix Ayuso Pinel	Policía Nacional	Inspector	46	Solteiro		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Francisca Baeza Alarcón	Civil	Mestra	45	Solteira		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Baldomero Barral Fernández	Civil	Panadeiro	24	Casado	2	Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Gerardo García Pérez	Civil	Camareiro		Casado	3	Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Francisco Gómez Vaquero	Civil	Cociñeiro	31	Casado	2	Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Antonio Lobo Aguado	Civil	Ferroviario	55	Casado	2	Madrid	Madrid	ETA

13/9/74	Manuel Llanos Gancedo	Civil	Camareiro	26	Solteiro		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Luis Martínez Marín	Civil	Axente comercial	74	Solteiro		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	M.ª Josefina Pérez Martínez	Civil	Ama de casa	21	Casada	2	Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	Concepción Pérez Paino	Civil	Administrativa na Dirección Xeral de Seguridade	65	Solteira		Madrid	Madrid	ETA
13/9/74	M.ª Ángeles Rey Martínez	Civil	Estudante	20	Solteira		Madrid	Madrid	ETA
29/10/74	Jerónimo Vera García	Garda civil	Sarxento	45	Casado	2	Pasajes	Guipúzcoa	ETA
17/12/74	Argimiro García Estévez	Garda civil	Garda civil	50	Casado	7	Mondragón	Guipúzcoa	ETA
17/12/74	Luis Santos Hernández	Garda civil	Subtenente	52	Casado	2	Mondragón	Guipúzcoa	ETA
29/3/75	José Díaz Linares	Policía Nacional	Axente	30	Solteiro		San Sebastián	Guipúzcoa	ETA
22/4/75	José Ramón Moran González	Policía Nacional	Inspector	32	Casado	1	Guecho	Vizcaya	ETA
6/5/75	Andrés Segovia Peralta	Garda civil	Axente	41	Casado	2	Guernica	Vizcaya	ETA
7/5/75	Fernando Llorente Roiz	Policía Nacional	Inspector	51	Casado	3	Bilbao	Vizcaya	ETA
14/5/75	Domingo Sánchez Muñoz	Garda civil	Tenente	48	Casado	4	Guernica	Vizcaya	ETA
5/6/75	Mariano Román Madroñal	Garda civil	Axente	37	Casado	5	San Sebastián	Guipúzcoa	ETA
6/6/75	Ovidio Díaz López	Policía	Cabo primeiro	31	Casado	1	Barcelona	Barcelona	ETA
26/6/75	Fernando Fernández Moreno	Civil	Carpinteiro	26	Solteiro		Ceuta	Ceuta	Descoñecido

5/7/75	Carlos Arguimberri Elorriaga	Civil	Condutor de autobuses	43	Solteiro		Deba	Guipúzcoa	ETA
14/7/75	Lucio Rodríguez Martínez	Policía Nacional	Axente	23	Solteiro		Madrid	Madrid	FRAP
31/7/75	Francisco Expósito Camio	Civil	Taxista	54	Casado	4	Usurbil	Guipúzcoa	ETA
2/8/75	Casimiro Sánchez García	Garda civil	Axente	41	Casado	4	Madrid	Madrid	GRAPO
8/8/75	Demetrio Lesmes Martin	Civil	Garda xurado	55	Casado	3	Hernani	Guipúzcoa	ETA
16/8/75	Antonio Pose Rodríguez	Garda civil	Tenente	49	Casado		Madrid	Madrid	FRAP
14/9/75	Juan Ruiz Muñoz	Policía Nacional	Axente	49	Casado	1	Barcelona	Barcelona	FRAP
29/9/75	Diego del Rio Martin	Policía Nacional	Axente	24	Casado	1	Barcelona	Barcelona	Descoñecido
1/10/75	Agustín Ginés Navarro	Policía Nacional	Axente	45	Casado	2	Madrid	Madrid	GRAPO
1/10/75	Antonio Fernández Ferreiro	Policía Nacional	Axente	23	Solteiro		Madrid	Madrid	GRAPO
1/10/75	Joaquín Alonso Bajo	Policía Nacional	Axente	33	Casado	1	Madrid	Madrid	GRAPO
1/10/75	Miguel Castilla Martín	Policía Nacional	Axente	31	Casado	1	Madrid	Madrid	GRAPO
5/10/75	Esteban Maldonado Llorente	Garda civil	Axente	20	Solteiro		Oñate	Guipúzcoa	ETA
5/10/75	Juan José Moreno Chamorro	Garda civil	Axente	26	Casado	3	Oñate	Guipúzcoa	ETA
5/10/75	Jesús Pascual Martin Lozano	Garda civil	Axente	25	Solteiro		Oñate	Guipúzcoa	ETA
5/10/75	Ignacio Etxabe Orobengoa	Civil	Empresario hostaleiro	39	Casado	3	Elorrio	Guipúzcoa	Extrema derecha
8/10/75	Juan Antonio Alba Escalera	Policía Nacional	Cabo				Barcelona	Barcelona	Descoñecido

8/10/75	José San Nicolás Sánchez	Policía Nacional	Cabo				Barcelona	Barcelona	Descoñecido
8/10/75	José Martínez Vélez	Civil		50	Casado	1	Barcelona	Barcelona	Descoñecido
8/10/75	Antonia Pérez Fuentes	Civil		49	Casada	1	Barcelona	Barcelona	Descoñecido
8/10/75	Antonio Martínez Pérez	Civil		22	Solteiro		Barcelona	Barcelona	Descoñecido
12/10/75	German Aguirre Irausegui	Civil	Taxista	38	Casado	2	Villareal	Álava	ETA
18/10/75	Manuel López Triviño	Garda civil	Axente	48	Casado	6	Zarautz	Guipúzcoa	ETA
24/11/75	Antonio Echevarria Albisu	Político	Alcalde de Oyarzun	33	Solteiro		Oyarzun	Guipúzcoa	ETA

Feridos polo terrorismo recoñecidos polo Ministerio do Interior (1960-1975)[70]

Fecha acto	*Municipio*	*Provincia*	*Data de nacemento*	*Grupo profesional*	*Idade*	*Grado recoñecido*	*Data resolución*	*Banda acto*
29/7/63	Madrid	Madrid	29/11/47	Otros	15	Total(IP)	16/11/82	OUTROS
6/6/65	Vera De Bidasoa	Navarra	29/3/24	Garda civil[71]	41	Total(IP)	8/3/06	ETA
18/7/69	Hondarribia	Guipúzcoa	27/6/41	Garda civil	28	Total(IP)	8/7/91	ETA
6/2/71	Barcelona	Barcelona	24/12/27	Outros	43	Lesións	30/12/00	OUTROS
6/2/71	Barcelona	Barcelona	9/10/39	Outros	31	Lesións	12/12/00	OUTROS
6/2/71	Barcelona	Barcelona	11/10/44	Outros	26	Lesións	23/10/12	OUTROS
2/4/72	San Sebastián	Guipúzcoa	11/9/44	Outros	27	Lesións	28/11/12	OUTROS
11/6/72	Madrid	Madrid	30/8/35	Militar	36	Grande invalidez	13/4/99	OUTROS
2/3/73	Barcelona	Barcelona	8/12/36	Outros	36	Grande invalidez	20/12/11	OUTROS
29/4/73	Baracaldo	Vizcaya	14/11/43	Policía Nacional	29	Lesións	13/4/99	ETA
1/5/73	Madrid	Madrid	25/1/41	Policía Nacional	32	Lesións	16/7/01	OUTROS
27/9/73	Bilbao	Vizcaya	13/2/47	Policía Nacional	26	Total(IP)	15/3/90	ETA
20/12/73	Madrid	Madrid	4/11/24	Outros	49	Total(IP)	1/10/14	ETA
20/12/73	Madrid	Madrid	5/8/53	Outros	20	Lesións	17/9/03	ETA
1/5/74	Tolosa	Guipúzcoa	19/9/35	Outros	38	Total(IP)	4/8/00	Contorno radical ETA
6/7/74	San Sebastián	Guipúzcoa	18/1/49	Policía Nacional	25	Total(IP)	9/4/12	OUTROS
28/8/74	San Sebastián	Guipúzcoa		Outros		Lesións	20/12/11	ETA

11/9/74	Bilbao	Vizcaya	1/1/00	Outros	74	Lesións	1/10/13	OUTROS
13/9/74	Madrid	Madrid	13/2/37	Outros	37	Grande invalidez	5/9/12	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	16/2/26	Policía Nacional	48	Absoluta (IP)	29/9/00	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	11/1/43	Outros	31	Total(IP)	12/12/00	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	3/5/41	Outros	33	Total(IP)	14/2/13	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	5/10/42	Policía Nacional	31	Total(IP)	13/4/99	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	5/4/68	Outros	6	Lesións	27/11/15	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	20/9/52	Outros	21	Lesións	30/7/01	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	17/5/50	Outros	24	Lesións	2/7/01	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	4/10/36	Outros	37	Lesións	9/3/01	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	16/11/28	Outros	45	Lesións	18/2/88	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid		Outros		Lesións	27/2/13	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid		Outros		Lesións	19/6/09	ETA
13/9/74	Madrid	Madrid	29/9/48	Policía Nacional	25	Lesións	5/9/12	ETA
18/12/74	Sahara	Países Extranjeros		Militar		Total(IP)	31/3/15	OUTROS
18/12/74	Urduliz	Vizcaya		Garda civil		Total(IP)	12/12/12	ETA
18/12/74	Urduliz	Vizcaya	15/4/36	Outros	38	Total(IP)	9/7/12	ETA
22/1/75	Guinea Ecuatorial	Países Extranjeros	27/2/52	Militar	22	Lesións	31/5/16	OUTROS
24/4/75	San Sebastián	Guipúzcoa	24/8/48	Policía Nacional	26	Lesións	3/10/12	ETA

9/5/75	Sahara	Países Extranjeros	17/3/53	Militar	22	Total(IP)	7/7/10	OUTROS
11/5/75	Sahara	Países Extranjeros	7/6/53	Militar	21	Lesións	23/5/13	OUTROS
26/6/75	Ceuta	Ceuta	18/5/52	Outros	23	Total(IP)	30/12/83	OUTROS
17/7/75	Barcelona	Barcelona	31/12/36	Otros	38	Lesións	2/8/01	OUTROS
19/7/75	Madrid	Madrid	24/2/48	Policía Nacional	27	Total(IP)	25/11/87	OUTROS
2/8/75	Madrid	Madrid	17/6/27	Outros	48	Lesións	27/11/12	GRAPO
14/9/75	Legazpi	Guipúzcoa	5/2/32	Outros	43	Absoluta (IP)	16/10/00	Contorno radical ETA
29/9/75	Barcelona	Barcelona	3/8/48	Policía Nacional	27	Total(IP)	20/1/93	OUTROS
5/10/75	Oñate	Guipúzcoa	29/4/48	Garda civil	27	Total(IP)	13/4/99	ETA
5/10/75	Oñate	Guipúzcoa	2/12/46	Garda civil	28	Lesións	13/4/99	ETA
8/10/75	Francia	Países Extranjeros	6/1/35	Militar	40	Lesións	22/5/01	OUTROS
17/12/75	Madrid	Madrid		Outros		Lesións	11/10/12	OUTROS

CAPÍTULO X

XUÍZO E RESPONSABILIDADE

José María Ruiz Soroa
Abogado

A tese que se tenta desenvolver razoadamente neste breve capítulo final é a de que o nacionalismo vasco, entendido non tanto como un partido político concreto senón como un movemento ou comuñón de discurso e de ideacións políticas, é responsable de que nun determinado momento histórico Txabi Echebarrieta e Iñaki Sarasketa asasinasen a José Antonio Pardines e puxesen en marcha o ciclo da violencia no País Vasco (ver os capítulos III e VII); unha violencia que puido ser catalogada inicialmente como a propia dunha loita ou resistencia armada ante un réxime (ditatorial) considerado estranxeiro, pero que pronto se converteu en terrorismo. Insistimos na formulación desde o comezo: «é responsable», non «é *o responsable*», porque non avogamos por unha única e absorbente responsabilidade nun feito histórico complexo como este.

En si mesma, esta da responsabilidade do nacionalismo vasco é unha idea pouco menos que obvia para moitas persoas, algo que *va de soi* para moitos vascos, pero que quizais precisamente por iso carece dun desenvolvemento argumentativo aínda hoxe. E, sobre todo, carece da derivada política que resultaría prudente e consecuente: os contidos máis extremosos dunha ideoloxía partidista responsable dun terrorismo longo e penoso debesen ser revisados e reconsiderados polos seus mantedores, se non antes, polo menos ao final da violencia inducida por eles. Algo (a revisión) que, basta mirar e escoitar, nin sucedeu nin se espera.

O desenvolvemento da tese require, como é bastante obvio, de dous pasos lóxicos: o primeiro, o de comprobar que o ideario nacionalista existente nos anos cincuenta do pasado século tivo unha relevancia causal significativa na decisión de ETA de adoptar a violencia como

método de acción, e como operou de feito esta conexión causal; este punto, ademais de expor a necesidade da súa verificación concreta na realidade histórica, roza o sempre torturado (aínda que bastante falso) dilema entre *axencia e estrutura* ou ben *liberdade e determinismo* cando se trata das accións humanas: veñen estas determinadas por unha estrutura previa, sexa económica, social ou cultural, ou son froito dunha libre decisión estratéxica do axente implicado? No caso que nos ocupa, por exemplo, o nacionalismo radical sostén actualmente e con gran convicción a tese da determinación estrutural da violencia etarra por un prolongado pasado de opresión da nación vasca que foi vivencialmente actualizado para a xeración dos sesenta pola Guerra Civil e o franquismo. O nacionalismo institucional prefire formulalo doutro xeito: ETA sería só un *síntoma* dun *conflito* subxacente, unha formulación que tamén aposta no fondo polo peso determinante da estrutura. Os historiadores máis solventes, pola contra, inclínanse hoxe por rexeitar calquera tipo de determinismo e por resaltar en cambio o carácter de opción estratéxica voluntariamente decidida que tivo a dos primeiros etarras. Algo no que se pode estar de acordo sempre que non se esqueza que eses actores actuaban dentro dunha historia que eles non construíran, senón que lles viña ata certo punto dada a priori como realidade política, económica e cultural.

O segundo paso lóxico, unha vez contestado afirmativamente o primeiro, incumbe ao concepto mesmo de responsabilidade. Porque aínda que é relativamente intuitivo aplicar a noción de responsabilidade («poñer a cargo dun axente as consecuencias dun feito») aos seres humanos que perpetran un crime, é máis complicado o estender a noción de responsabilidade ao ata certo punto anónimo «proceso de ideación» que proporciona o marco mental necesario mínimo para que eses seres humanos se motiven e consideren razoable realizar a acción criminal. O de responsabilidade é un concepto marcado indeleblemente pola súa orixe na dogmática xurídico-penal e é por iso polo que tende a ser conectado en exclusiva coa intención ou a culpa humanas, en definitiva coas accións persoais conscientes; polo que, se afirma, son as persoas, non as ideas, as que delinquen. Veremos, con todo, que a responsabilidade social e histórica por un proceso de uso da violencia pode conectarse tamén ao previo sostemento dunhas ideas concretas por un partido ou comuñón política, por moito que non poida derivarse unha responsabilidade persoal e estritamente xurídica diso. Pero si unha doutro tipo, social, político ou histórico, e a cargo non tanto de persoas concretas como de idearios políticos particulares.

É curioso sinalar que non existe ningunha repugnancia no noso ambiente intelectual a admitir que o franquismo, ou o nacionalcatolicismo, foron e son responsables de inspirar a execución de verdadeiros

crimes; sería difícil discutir, mesmo, que o franquismo foi responsable (de novo, non «o responsable») da violencia de ETA porque só dentro do seu réxime autoritario e represivo tivo sentido o nacemento desa violencia. Tampouco suscitaría reparos a afirmación dunha relación de responsabilidade entre a ideoloxía nazi e os crimes do totalitarismo alemán. E, con todo, a simple proposición da idea dunha responsabilidade do nacionalismo vasco polo terrorismo de ETA levantaría, con seguridade, cautelosas reservas, distingos e matizacións teóricas e políticas, cando non un directo rexeitamento.

Convén precisar, porque iso limita moi particularmente o ámbito deste comentario, que imos examinar a causalidade e responsabilidade do nacionalismo vasco como ideario tan só no que se refire ao primeiro momento da violencia etarra nos anos sesenta do pasado século, ao momento do seu nacemento en concreto. Podería estenderse o estudo, sen dúbida, á influencia e responsabilidade sobre a violencia posterior que tiveron as estruturas ideacionais xeradas polo nacionalismo como reacción á primeira violencia. Porque sucede que a violencia inicial crea ela mesma novas estruturas sociais e culturais que dan sentido ao que se fai (no caso dos axentes) ou ao que sucede (no caso dos interesados e os espectadores), e esas novas estruturas poden ser en si mesmas causativas ou coadxuvantes da prolongación da violencia mesma ás veces, aínda que noutras son opostas á súa extensión. Pois ben, é máis que probable desde un punto de vista histórico que o discurso e a práctica políticos do nacionalismo vasco ante os primeiros casos de violencia —un discurso que non foi desde logo unitario pero que si adoptou unha gramática común— constituíse en si mesmo unha nova estrutura de oportunidade para o asentamento do terrorismo na sociedade e a súa aceptación —entusiasta ou resignada— por amplos sectores sociais. E é que sucede que esas que chamamos *estruturas* non son algo así como datos ou feitos naturais que estarían aí desde sempre, senón que son en gran parte o froito de previas decisións humanas e dos procesos postos en marcha por estas. Neste sentido, toda a estrutura de significado político e cultural construída arredor do eixo argumentativo do *conflito* (gramática discursiva común de todo o nacionalismo vasco desde os setenta ata hoxe) operou sen dúbida como un ideario lexitimador, se non da práctica terrorista directamente, si da súa consideración como actor político polo menos atendible —se non mesmo digno— e, por iso, serviu para facelo perdurar (problema político, negociación, empate infinito etc.). Insistimos, con todo, non imos ampliar a nosa atención a tan complexo e prolongado período.

Por último, e como obrigado recoñecemento dos nosos límites e servidume, facemos patente que nos apoiamos no que a coñecementos históricos sobre o nacemento e a motivación da primeira ETA se refire

no corpus doutrinal forxado pola historiografía de carácter universitario e de obxectividade científica probada. Remitimos por todas ao lector á obra de Gaizka Fernández Soldevilla ao redor das orixes intelectuais, sociais e culturais de ETA (*La voluntad del gudari*) como lugar onde atopar os apoios documentados das nosas afirmacións, as cales non se repiten no noso texto[1]. Como escribiu Sabino Arana acerca da súa primeira obra sobre as *batallas estelares*, «eu, certamente, non fixen máis que copiar, pois que eu non me propuxen escribir historia, senón sacar conclusións do xa investigado por outros: interpretala, non descubrila; e para divulgar a interpretación, facer ameno o traballo». Así eu tamén, aínda que espero que, a diferenza daqueloutro bilbaíno do meu mesmo barrio, non trastornase a historiografía en lenda tendenciosa.

I. XÉNESE DA VIOLENCIA DE ETA

Na decisión inicial dos mozos de ETA de usar da violencia a principios dos anos sesenta preséntase unha inevitable multicausalidade, como sucede en case todos os actos humanos de orientación social. Agora ben, a causalidade da acción social, como ensina Max Weber, hai que entendela non tanto á maneira en que se busca e estuda unha causa na natureza física, senón como unha hipótese de probabilidade, aquilo que fai que un fenómeno *poida ocorrer* tendo en conta o factor de que se trate, pero admitindo que tamén *poida non ocorrer*. No ámbito humano, as causas non son senón xanelas de oportunidade que se abren para que se produza o que ao final sucedeu. Neste sentido, cremos que na xénese da violencia de ETA confluíron unha serie de xanelas que facían posible e plausible a decisión de utilizala e que entre elas xoga un papel significativo un concreto ideario e un particular sentimento. O recurso á violencia non foi unha pura casualidade histórica, a pesar de que así o escribiu un autor tan informado como Kepa Aulestia. As casualidades son moi raras na historia, advertía Julio Caro Baroja, os feitos que o ser humano produce teñen un sentido dentro dunha complexa rede de circunstancias concorrentes. Por iso precisamente podemos reconstruílos e interpretalos como actos dotados de sentido, podemos *comprendelos*.

A complexidade dos factores causais acentúase cando a decisión que se examina non procede dun suxeito humano concreto e particular senón dunha organización, que funciona como actor colectivo. A atribución dunha racionalidade determinante é máis complexa para os actores colectivos que para os individuais, debido a que xunto á procura duns fins determinados, aqueles actúan tamén motivados polas

constricións organizativas e adquire un peso importante un factor que non conta nas decisións individuais, o de manter operativa e facer crecer a organización mesma (algo que pode chegar a ser a lóxica predominante das decisións posteriores).

Obviando este último aspecto (que efectivamente foi volvéndose cada vez máis importante daquela, ao longo da historia de ETA, pero que é de menor alcance no seu comezo), pode afirmarse que existe un consenso historiográfico xeral en que a decisión inicial de utilizar a violencia se tomou de maneira razoada e razoable polos membros de ETA por crela útil (estratexia instrumental), e despois dun longo proceso de maduración, pero sobre a base da presenza no seu ánimo dunha argumentación de fondo (foi unha acción conforme a principios). A argumentación podía ser —e era en efecto— moi simple e vulgar. Ademais non respondía á verdade histórica na maior parte das súas afirmacións e supostos. Pero iso é o de menos: converteuse de feito nunha argumentación dotada da suficiente *verosimilitude* como para prender nas mentes daqueles axentes e, por iso, foi capaz de xustificar que se dese o paso á violencia como método de acción política. Esta argumentación básica ou crenza codificada axuntaba nun só núcleo dous elementos que en realidade eran diversos na súa orixe: o primeiro estribou na adopción do aranismo máis estrito ou fundamentalista como canon político: Euskadi era unha patria ocupada por un estranxeiro. O segundo foi a interiorización persoal da memoria recibida da Guerra Civil de 1936 como unha guerra de exterminio nacional e o potente sentimento de humillación e desquite que suscitou á xeración dos fillos. Detallarémolos, antes comentaremos outras determinacións concorrentes.

A actitude dos que se vían como sucesores dos *gudaris* do trinta e sete implicaba tamén un non desdeñable impacto dunha ruptura xeracional dentro do nacionalismo: en efecto, na esixencia dos mozos nacionalistas nos cincuenta de facer *algo*, algo que fose efectivo para construír a patria independente máis alá da humilde tarefa de conservar o credo ou código nacionalista nas familias, manifestábase unha crítica rupturista coa xeración que dirixía o PNV no exilio, á que se consideraba acomodaticia por unha banda e demasiado subordinada á política da oposición española. Hai moito de *xuvenilismo* crítico na xénese de ETA.

Concorreron, como non, outras análises de carácter táctico ou estratéxico sobre o valor da violencia nos procesos políticos de carácter *soi dissant* revolucionarios ou anticoloniais, que son comúns á atmosfera intelectual daquela época en toda Europa Occidental e que fascinaron a moitos mozos en moitos países e situacións diversas (ver o capítulo I). A evolución inicial de ETA foi a propia dun grupo redu-

cido e pechado de persoas que ía perfilando a súa ideoloxía abertzale radical decantándose no contexto internacional da descolonización por abrazar o tercermundismo (con referencias intelectuais en Frantz Fanon ou Jean Paul Sartre e inspiración en casos como os de Alxeria ou Cuba) e un certo socialismo revolucionario. Agora ben, as achegas dese marxismo difuso e pouco traballado e dos métodos de acción preconizados polo discurso descolonizador non deben sobrevalorarse. Pode comprobarse nos seus propios textos de adoutrinamento, tal como o chamado *Libro Blanco de ETA* de mediados dos sesenta, que o recurso á violencia se xustificaba xa desde antes moi fácil e directamente recorrendo simplemente á doutrina escolástica máis clásica: o que non era lícito moralmente por motivos persoais, tal como matar a outro, si o era cando concorría ou ben superior da patria ou unha situación de tiranía inxusta. Así, é significativo que nos funerais por Txabi Echebarrieta celebrados nos Xesuítas de San Sebastián se xustificou polo oficiante a violencia recorrendo á idea de Juan de Mariana no século XVI sobre o tiranicidio. Os exemplos descolonizadores do terceiro mundo e o prestixio intelectual da ideoloxía anticolonialista e revolucionaria non fixeron senón superpoñerse a unha xustificación básica da violencia como única arma ao alcance dunha nación oprimida que xa existía, dotándoa iso si dunha carrocería intelectual máis ao gusto dos tempos.

Desde logo, a realidade política e social que se vivía no País Vasco des xeito cotián (a opresión exercida polo réxime autoritario nacional-católico) creaba un marco especial que daba certa pátina de credibilidade para o recurso á violencia (ver o capítulo II). A opresión era real en todos os ámbitos, desde o político ao cultural pasando polo económico-social. Con todo, tampouco convén esaxerar a importancia do antifranquismo na xénese de ETA: en primeiro lugar porque ETA naceu claramente orientada contra España como nación ou Estado opresor do propio pobo nacional, non contra o réxime autoritario imperante nela. En segundo, porque a represión non era social e vivencialmente tan forte como ás veces se pinta, aplicando retrospectivamente realidades posteriores dos anos setenta (cando a represión consecuencial ao activismo etarra alcanzou un grande impacto en Vasconia) aos anos sesenta, en que existía un apreciable conformismo ou franquismo sociolóxico na sociedade vasca, ademais de que o desenvolvemento económico xa despegado aplacaba o sentimento de falta de liberdade. Escribiu neste sentido Juan Aranzadi que aínda que existiu unha discusión prolongada en ETA acerca da violencia, que culminou nunha decisión racional e instrumental de adoptala, a realización efectiva desta opción foi ao final forzada e non natural precisamente porque a violencia non terminaba de encaixar

naquel ambiente. Precisamente, se algo desesperaba os activistas era o conformismo da sociedade e os valores dominantes nela, que vían como materialistas e aburguesados. A elección da violencia non é ás veces soamente estratéxica senón tamén idealista, pois persegue fins sentidos como transcendentes polo axente. Os etarras dos sesenta érano.

O clima da sociedade vasca baixo o franquismo nos sesenta non facía (aínda) facilmente comprensible unha morte, precisamente porque existía unha aceptación pasiva do réxime máis que outra cousa. A fertilidade asasina de ETA na década seguinte fai ás veces que o intérprete actual considere a decisión inicial de matar como pouco menos que lóxica e fácil, pero non foi así na realidade. Custoulles moito aos etarras dar o paso da teorización á execución.

Vaiamos entón ao núcleo das ideacións nacionalistas que os futuros etarras integraran como esquema plausible de comprensión do mundo (*razón* como explicación) e como motivos para actuar como actuaron (*razón* como motivación).

O seu primeiro compoñente era un nacionalismo calcado directamente ao do primeiro Arana, o que estableceu a verdade fundamental de que Euskadi era unha nación oprimida por España cuxa única posibilidade de sobrevivir como colectivo era a independencia. É sabido que o propio Arana entrou nunha práctica política moito máis matizada e acomodaticia en canto empezou a intervir na política institucionalizada do seu tempo, sostido polos foralistas de Sota, e que a coexistencia no nacionalismo vasco dunha dualidade entre un núcleo intransixente aranista inicial e un comportamento posibilista e realista (o *péndulo)* marcou todas as fases do seu desenvolvemento. Ao que agora nos interesa, o máis rechamante desta dualidade é o feito de que a práctica política posibilista e moderada efectivamente practicada polo nacionalismo nunca revisou a purista e extremosa teorización doutrinal básica do *primeiro grito aranista*, que se conservou como verdade fundamental non suxeita a revisión, por moito que non fose a que inspirase o comportamento político da maioría nacionalista que interveu en política práctica. Esta é unha anomalía que provocou que en determinados momentos históricos sucesivos unha minoría de *puros ou fundamentalistas* puidese apartarse do tronco común da política *jeltzale* simplemente reivindicando a mensaxe do seu fundador. Unha mensaxe que implica, precisamente polo seu fundamentalismo, a condena das políticas progresivas, autonomistas ou *intervencionistas no español* (así as cualificaba José Antonio Etxebarrieta) como traizón ou polo menos erro e desvío da doutrina correcta: Euskadi está subxugado por outra/s nación/s e a tarefa dos vascos é lograr a súa independencia; todo o demais é accesorio ou subsecuente desta.

Os mozos de ETA enlazan así co primeiro Arana radical e antiespañol. Co apóstolo, non co político. Non se perden nos aspectos que puidésemos considerar *folclóricos* do seu nacionalismo, mesmo o corrixen na consideración da lingua e non a raza como o elemento identitario cohesionador e relegan á nada o seu catolicismo reaccionario, pero aceptan como pensamento único a súa doutrina inicial sobre a situación de negación e opresión nacional que padece Euskadi e a necesidade da independencia para a súa supervivencia como pobo. Que esta ligazón fose directa ou a través dalgúns personaxes *aberrianos* intermedios é agora o de menos; o importante é que unha doutrina extremosa, simple e fundamentalista que clama contra a situación de opresión nacional que vive desde hai dous séculos Euskadi estaba aí, conservada polo nacionalismo sen retocar nin actualizar, disposta a cativar as mentes de quen sentise que vivían realmente como seres humanos esa opresión.

Afirmar que a violencia futura estaba xa en xerme en e desde o fundamentalismo de Arana sería un determinismo histórico reducionista, escribiuse con razón. Pero negar que ese fundamentalismo pensado na época liberal decimonónica puidese chegar a motivar noutras circunstancias os seus crentes tanto como para examinar a hipótese da violencia, e que de feito os motivou no caso de ETA, sería negarlles ás ideas calquera valor causativo na historia. E, como lembraba Max Weber, non son certamente as ideas as que moven o mundo, sen dúbida, pero si funcionan ás veces como unha especie de «cambios de agullas» que, nun momento dado, fan que os intereses dos actores tomen unha dirección que sen elas non adoptarían.

E así foi neste caso: os mozos de ETA sentiron realmente que estaban a vivir un momento histórico en moitos aspectos parecido ao sentido polo primeiro Arana, aquel momento de tinguiduras agónicas que condensou na frase «isto vaise». Politicamente ven os seus maiores do PNV cada vez máis adaptados e acomodados, mesmo economicamente integrados no *desarrollismo* franquista. Socialmente perciben ese desenvolvemento como outra nova invasión de inmigrantes que vai terminar pronto coa identidade vasca. Son vivencias coincidentes coas de Arana na Biscaia do primeiro desenvolvemento mineiro no século pasado na que os foros eran unha mera nostalxia política inoperante.

No canon explicativo do nacionalismo toda a historia do século XIX é a historia dunha violencia continua exercida por España sobre Euskadi, que se materializa nas guerras carlistas e o refugallo foral. Pero todo isto soa afastado nos sesenta. En cambio, a Guerra Civil española de 1936 (a dos pais) séntese próxima e aínda actuante, aínda que na forma reconstruída que desde o primeiro momento lle deu o naciona-

lismo e o Goberno vasco do 37 e que mantivo no exilio: como unha nova guerra entre España e o País Vasco na que os heroicos *gudaris* foran derrotados e humillados. O pobo vasco como mártir. Este é o segundo compoñente do núcleo ideacional e emocional que move a ETA, que falaba en 1964 «dos *gudaris* de todos os tempos que ofrendaron a súa vida pola independencia, en especial os da guerra 36/37, vítimas da última e máis incivilizada agresión estranxeira perpetrada contra Euskal Herria». Se nos anos cincuenta gran parte do socialismo español está a revisar o seu comportamento durante a época republicana e aceptando a súa cota parte de culpa no desastre, se os comunistas están a propoñer unha política de reconciliación nacional entre os fillos de ambos os bandos, o nacionalismo vasco en cambio non fai (salvo contadas excepcións) senón manter intacta unha *memoria de bandos*: a guerra como contenda armada en termos de xenocidio e humillación nacional colectiva (por moito que a súa política real traballase coa do resto da oposición española).

Sucede ademais que a represión franquista practicamente conseguiu desarraigar mediante unha represión salvaxe as memorias socialistas, comunistas ou anarquistas da sociedade vasca, mentres que a levidade da represión co nacionalismo permitiu a conservación familiar e privada da súa memoria particular.

Esta memoria da Guerra Civil é a que herdan os mozos nacionalistas dos anos sesenta, dunha forma tan activa como para traducirse en ánimo de desquite ou desquite contra un inimigo aínda presente nas institucións. Mario Onaindia explicábao: «Marchamos da casa para continuar a súa guerra» porque «a experiencia de ETA nos anos sesenta tivo moito de Hamlet, ou sexa, vingar a morte do pai, a humillación da derrota na Guerra Civil». A memoria da Guerra Civil fornece unha razón emocional potente os activistas de ETA para recorrer á violencia. E non hai que esquecer que, a diferenza das ideas que como artefacto construído poden ser representacións correctas ou incorrectas (e por iso corrixidas), as emocións son todas reais. Nun poema do ano anterior á súa morte, Txabi Echebarrieta daba sentido a ela precisamente dentro da Guerra Civil: «...xunto a Otxandiano e Mungia/ xunto a Bakio e Lekeitio/ xunto a Durango e Markina/ xunto a Etxebarria e Areitio/ na mesma Gernika/ caín eu, de vivo a morto».

Establecidos os dous compoñentes do núcleo ideacional que move a ETA á violencia nese preciso momento histórico é importante, para entender correctamente o que aquí se afirma (e o que non se afirma), subliñar que a existencia dese ideario seminal á disposición da mocidade nacionalista nese preciso momento histórico foi un determinante da súa opción pola violencia, pero que o foi no sentido weberiano de constituír unha hipótese para volvela máis probable. A probabilidade

non é senón a medida da posibilidade dun feito, e o que as mentes duns activistas nacionalistas estivesen dominadas por esas ideas e esas emocións simplemente aumentaba as *chances* de que se producise un engarce político coa violencia, enganche que en ausencia dese ideario emocional fose moito máis estraño, case contraditorio. Como se sinalou reiteradamente, existía no País Vasco unha oposición sindical e política clandestina significativa contra o franquismo e, con todo, os seus membros non consideraron o recurso á violencia naqueles anos e opinarían radicalmente en contra se chegasen a consideralo.

O cal significa que só dentro dunha *cosmovisión nacionalista radical* tiña algunha probabilidade de que a hipótese pola violencia frutificase. As técnicas revolucionarias anticoloniais sobre o uso da violencia só podían prender en mentes que previamente definisen a súa realidade propia como unha colonial e nese sentido o nacionalismo radical e o sentimento de desquite guerracivilista son condicións necesarias previas para que se produza a violencia.

Condicións necesarias, aínda que non suficientes, hai que ser coidadoso neste punto para non incorrer no erro de sobredeterminar a acción polas ideas: a maioría dos mozos nacionalistas de EGI ou, en xeral, a maioría do PNV, rexeitaron de plano o recurso á violencia naqueles anos, o que indica que o ideario non levaba necesariamente á violencia nin a facía altamente probable. Simplemente proporcionaba un fundamento á posibilidade real da súa verificación. Unha posibilidade que se verificou nun reducido grupo de persoas e, nese sentido, pode afirmarse que o nacionalismo radical foi causa da violencia.

Podería aducirse en contra desta afirmación o defecto tantas veces denunciado das «filosofías da historia»: que tenden a ser propostas desde o presente cara atrás, é dicir, que a reconstrución histórica dun proceso de decisión está moi influenciada polo que sabemos que sucedeu posteriormente, de maneira que o feito de que ETA se dedicase posteriormente a matar gardas civís con afán lévanos a crer que era lóxico que o fixese xa a primeira vez que o fixo. Pero a lexítima denuncia do sempre posible presentismo na interpretación histórica non pode levar a prescindir das conexións reais existentes e documentadas entre certos datos do pasado. En último termo, se un grupo organizado de persoas decidiu reflexivamente optar pola violencia na súa práctica política fíxoo entre outras cousas movido por un determinado ideario e sentimento. Supoñer que a decisión foi puramente casual é contrario á evidencia de que a acción social humana está motivada (tamén) por fins e principios, máxime cando é unha acción que os seus propios autores perciben como difícil e contraintuitiva no mundo social en que habitan.

É curioso observar que a mellor demostración desta tese, é dicir, que a opción pola violencia dos mozos de ETA nos sesenta do século pasado veu en gran parte ocasionada polo núcleo ideacional e sentimental do aranismo radical sumado a unha memoria concreta da Guerra Civil, achégana os propios teóricos do nacionalismo vasco actual (sobre todo o radical) cando tentan explicar (e ás veces xustificar) o fenómeno da violencia terrorista etarra. En efecto, explican a ETA como consecuencia predicible dun conflito histórico de longa duración en que España oprimiu a nación vasca e, guerra tras guerra, impuxo sempre pola violencia o seu afán exterminador da identidade separada dun pobo distinto. Nese *continuum* de violencia a de ETA era pouco menos que «inevitable» (José M.ª Lorenzo Espinosa), ou dito de maneira máis sibilina pero de igual intención, non foi senón un síntoma puntual dun *conflito* máis fondo e perdurable. Deixemos por un momento de lado a probada falsidade histórica deste canon e poñámonos no lugar de quen o patrocina porque *o cren verdadeiro*: para eles, se o pasado foi así como din, a violencia de ETA era inevitable como reacción; o cal significa implicitamente que para uns militantes nacionalistas situados nos anos sesenta e *que cresen firme e emocionalmente nese canon*, este só era motivo máis que suficiente para tomar as armas. Se o relato nacionalista do pasado pretende *explicar* hoxe a violencia de ETA é porque ese mesmo relato foi capaz de xerala. Simplemente sucedería que o que hoxe se propón como epistemoloxía explicativa dunha historia xa terminada, funcionou na realidade desa historia como motivo para a acción para aqueles que o creron cos ollos pechados.

Por outra banda, a propia historia da evolución de ETA desde o momento mesmo da súa aposta pola violencia demostra que só a parte da organización inspirada no radicalismo abertzale foi a que en todo momento persistiu nesa opción, mentres que a inspirada no revolucionarismo ou o esquerdismo sociopolítico se inclinou constantemente a abandonala. E iso desde o momento inicial mesmo. O balance da importancia dun ou doutro factor móstrase desequilibrado a favor do nacionalismo radical. Algo significa ese desequilibrio.

Podería dicirse: ben, pero ETA terminou xa e con todo subsiste intacto o canon intelectual do abertzalismo radical, e o guerracivilismo máis nacionalista segue sendo promovido polo nacionalismo mesmo desde o Goberno. Entón? Entendo que iso non pode interpretarse como un argumento en contra do feito de que nun pasado concreto ese canon e esa memoria colaboraron a xerar a violencia. O que sucede, simplemente, é que as estruturas de oportunidade modificáronse ao longo dos anos, en gran parte como consecuencia desa mesma violencia real, e volvéronse contrarias ao seu uso na actualidade.

II. A RESPONSABILIDADE

A responsabilidade é unha categoría fuxidía en canto abandonamos o ámbito do estritamente persoal e pasamos ao campo do social ou colectivo. No territorio do Dereito, facer a alguén responsable dun feito é tanto como poñer as súas consecuencias de toda orde a cargo desa persoa ao atribuílas á súa acción deliberada ou á súa omisión culpable. É unha categoría traballada desde antigo pola dogmática xurídica, sobre todo pola penalista, para montar e lexitimar sobre ela o castigo a quen infrinxise a lei gravemente. Está dominada polas precaucións garantistas do Dereito Penal ilustrado e é por iso polo que o ámbito de aplicación da responsabilidade é moi restritivo e limítase aos autores, cómplices ou indutores dun feito daniño.

Para o Dereito Penal non hai responsabilidade sen culpabilidade, e esta esixencia fai imposible falar en puridade da responsabilidade das sociedades como colectivos, ou das ideas como causas de motivación da acción. Non son responsables porque non son culpables. Facer responsables dun dano a unhas ideas, ou á súa difusión social, é unha proposición que soa estraña e afastada das esixencias xurídico penais. Delinquen as persoas, non as ideas, ninguén pode ser condenado só por propoñer os seus pensamentos ou convicción ao mundo exterior.

Con todo, outra cousa sucede cando saímos do estrito marco xurídico e tomamos os conceptos nunha acepción máis xeral: aí si que pode existir responsabilidade sen que concorra unha acción persoal intencional ou culpable. É xa clásica a afirmación de Karl Jaspers de que a sociedade alemá da época nazi debe ser considerada responsable do sucedido por moito que non fose culpable diso como colectivo.

Agora ben, é interesante sinalar que mesmo dentro do marco xurídico se utilizan outras concepcións diversas da responsabilidade fóra do campo estritamente xurídico penal. Por exemplo, resulta sumamente interesante para os fins deste comentario, o uso que se fai da noción de responsabilidade no campo do Dereito de Danos, é dicir, no sector do Dereito que trata dos danos patrimoniais sufridos por accidentes e da súa distribución entre as diversas persoas implicadas na súa causación. Dito doutra maneira, nas normas xurídicas que determinan que patrimonio debe soportar en último termo o custo de reparar as consecuencias dun dano accidental causado sen intención. Tamén aquí o Dereito máis clásico se baseou na idea de responsabilidade por culpa ou neglixencia da persoa causante, de maneira que só existía responsabilidade cando previamente existise unha conduta humana conceptuable como neglixencia culpable. A responsabilidade anoábase a unha conduta humana concreta e causativa. Con todo, os cambios sociais e económicos producidos nas modernas sociedades industriais fixeron

que, progresivamente, se admitise e se impuxese un concepto de responsabilidade diverso, o da responsabilidade por creación do risco.

A noción subxacente a esta nova definición da responsabilidade por danos é a seguinte: nas sociedades modernas existen determinadas persoas ou empresas que levan a cabo, no seu propio interese, actividades que crean obxectivamente unha situación de perigo ou risco para o resto da sociedade. Sexa a condución de vehículos a motor, sexa a fabricación de produtos químicos, estas actividades implican unhas situacións obxectivas de risco para as persoas, por moito que se realicen con suxeición ás cautelas regulamentarias establecidas. Pois ben, a idea é a de que cando ese risco se actualiza nun dano efectivo, nun sinistro accidental, resulta xusto poñer a cargo do patrimonio do axente ou empresa da actividade en cuestión a obrigación de reparar o dano causado, con independencia de que existise ou non culpa ou neglixencia concreta dalgunha persoa. Respóndese simplemente por crear un risco, unha oportunidade estatística de danos accidentais, mesmo cando a creación dese risco estea permitida e regulada pola lei.

Aínda que sexa de maneira indirecta, esta noción xurídica da responsabilidade patrimonial por creación do risco pódenos servir de referente suxestivo para entender certos casos de responsabilidade política e social pola creación e posta en circulación de procesos ou «paquetes» de ideación. Pois existen o que se chamou «pensadores temerarios», así como «intelectuais inventores de cadeas de antagonismos e agravios», que poñen en circulación marcos mentais máis ou menos complexos que *poden* (este é o risco) levar á violencia ás persoas que en moi concretas circunstancias os acepten como marcos de comprensión do mundo. A creación e difusión destes procesos de ideación non son nin moito menos causa segura e certa da violencia futura, pero si supoñen un aumento do risco desa violencia. Ideais como o do sionismo e a súa terra prometida, ou o da salvación do pobo serbio a través do *ethos* de Kósovo, non son en absoluto alleos á violencia criminal desatada pola súa prosecución na práctica. Eran ideais que facilitaban a aparición de comunidades discursivas pechadas e fundamentalistas nas que o uso da violencia aparecía como verosímil.

Nestes casos, a noción de responsabilidade (non xurídica, senón moral, política e histórica) pode aplicarse non só ao ideario posto en circulación por unha ou varias persoas, senón a quen o cultive e manteña vivo e vixente polo seu propio interese como movemento ou partido concretos, é dicir, polo forte atractivo mobilizador e a potente función cohesiva que exercen na parte da sociedade afectada, a pesar de levar o risco de que algunhas persoas tomasen tan en serio a narrativa circulante como para tentar levar a cabo pola violencia as esixencias da trama.

Baixemos ao terreo: o que se afirma é que o nacionalismo vasco á altura dos anos sesenta do século pasado mantiña deliberadamente vivos dous complexos discursivos ou emocionais que, a pesar de non formar parte nin inspirar a súa política práctica na oposición ao réxime franquista, resultábanlle tan familiares e confortables que nunca quixo abordar a incómoda tarefa de revisar.

O primeiro era a doutrina ou berro inicial de Arana, é dicir, a definición de Euskadi como unha nación oprimida que requiría da independencia para a súa salvación como pobo. Unha doutrina que moitos anos de política real puxeran entre paréntese, pois o partido se decantou polo posibilismo autonomista, pero que en ningún momento foi revisada ou matizada. Aquela doutrina e o seu fundador seguían sendo as *táboas da lei* para o nacionalismo, por moito que non inspirasen a política do partido no día a día, e seguían por iso vixentes. A do nacionalismo era unha *calculada ambigüidade* que facía *encaixe de palillos verbal* para cohonestar a tese fundamental aranista co posibilismo de José Antonio Aguirre. Que unha fracción dunha xeración adoptase a tese básica nun momento determinado na súa estrita literalidade e fundamentalismo e, consecuentemente, reclamase unha acción directa contra o poder colonial, ademais asasino, era unha posibilidade que non parece exporse aos *jeltzais*, que o confiaban todo á disciplina da comuñón nacionalista. Os militantes de ETA *eran fillos das ideas de JEL afastados da casa do pai* escribiu moi graficamente Telesforo Monzón. E, con todo, esa adopción é algo que sucedeu.

Nunca ningún nacionalista denunciou como *desviacionistas* ou *herexes doutrinais* os violentos de ETA. Criticaríaos por saír da disciplina do partido, pola súa impaciencia, polo seu «comunismo», mesmo por usar da violencia en contra da tradición e da liña estratéxica do partido, pero nunca se dixo que as súas afirmacións teóricas básicas sobre Euskadi como nación fosen incorrectas. O cal é lóxico porque non son outras que as de Arana. E esa é precisamente a mellor demostración da responsabilidade nacionalista por conservar intacto un canon ideacional que, en determinadas circunstancias, sen necesidade de ningunha modificación, podía abrir o paso á violencia, porque era en si mesmo *de alta voltaxe*. Normalmente non sucedeu, certo, na maioría dos casos así foi, pero o risco existía e actualizouse traxicamente nos sesenta.

E o mesmo pode dicirse, *mutatis mutandi*, da construción, apoio e mantemento dunha memoria da Guerra Civil como unha guerra entre España e Euskadi na que o papel do pobo vasco era o de mártir e o do pobo español o de xenocida. Aínda que existiron voces moi minoritarias que o matizaban, esta foi a visión adoptada polo Goberno vasco en 1936 e mantida incólume ao longo da guerra e a posguerra, introxec-

tada pola tribo nacionalista e transmitida no seo das familias á nova xeración. Por moito que nos anos cincuenta o PNV participase co resto de partidos españois no exilio nunha actividade internacional de denuncia do réxime franquista e procura dunha saída democrática conxunta, iso non modificou un chisco a súa memoria pública da guerra, e coidouse moitísimo de que a súa política posibilista non embazase a verdade inalterable daquela memoria. De forma que, se a algo tendeu, foi ocultarlles aos seus militantes o que facía ou a describilo mediante encaixe de palillos verbalista, nunca a revisar a memorización da Guerra Civil.

Á altura dos anos sesenta do século pasado, a memoria militante e maniquea da Guerra Civil só era sostida polo nacionalismo vasco dentro da oposición ao franquismo. Ademais, só o nacionalismo vasco, debido precisamente á relativa levidade da represión do réxime ditatorial para con el, podía controlar a conservación desa memoria dentro do sector da sociedade afín aos seus postulados e sentimentos. Curiosamente, por ser moito menos reprimidos podían seguir sentíndose como mártires. De aí, de novo, a súa responsabilidade polas consecuencias probablemente inesperadas que nun momento dado xerou esta memoria vingativa sobre unha nova xeración de activistas. En concreto, a resurrección política e activa do discurso indestrutible dos bandos, neste caso nacionais.

Ninguén o quixo directamente, salvo os propios membros de ETA, e con todo moitos —os nacionalistas— foron responsables por manter vivas estruturas culturais temerarias.

O cal pon fin á nosa breve recapitulación sobre o xuízo e a responsabilidade que merecen uns feitos xa afastados e case perdidos nun mar de violencia sobrevinda. Aínda que, todo hai que dicilo, sería quizais necesario engadir a esta análise outra máis actualizada: en concreto, un estudo das razóns de todo tipo polas que a violencia terrorista etarra non provocou unha deslexitimación e rexeitamento social dos canons nacionalistas que a inspiraron, de maneira que o nacionalismo puidese *salvar os mobles* no naufraxio de ETA, e poida hoxe seguir contando como discurso último o mesmo que inspirou a xénese desta (por moito que inspire a súa política cotiá nun cauteloso pero implacable posibilismo). A historia, escribía un historiador, non fai xustiza nin pon a cada un no seu sitio aínda que así nos gusta crelo; a historia xoga.

NOTAS

Introducción

[1] Patxo Unzueta: «Junio del 68», *El País*, 18-6-1998.

Capítulo I

* Este traballo enmárcase nun proxecto de investigación subvencionado pola Secretaría de Estado de Investigación, Desenvolvemento e Innovación «El terrorismo europeo en los años de plomo: un análisis comparativo», con referencia HAR2015-65048-P.

[1] Rapoport (1999 e 2004).

[2] Martín Álvarez e Rey Tristán (2017).

[3] A bibliografía sobre o conflito norirlandés é enorme. Como introdución xeral pode verse McKittrick e McVea (2012); sobre o IRA English (2012); sobre a UVF Cusack e McDonald (2008).

[4] Avilés e outros (2002) e Casals (2016).

[5] Sobre o terrorismo italiano nos anos de chumbo cabe destacar Drake (1989), Panvini (2009), Re (2013) e Satta (2016).

[6] Á marxe de numerosas publicacións en lingua alemá, sobre a RAF pódense consultar Aust (2009), Becker (1981) e Kellen (1990).

[7] Kassimeris (2001 e 2007).

[8] Narciso (2000) e Raby (1995).

[9] Ana Ferreira, da Universidade Nova de Lisboa, ten en curso unha investigación sobre as FP-25.

[10] Dartnell (1995).

[11] Van der Velpen (1988).

[12] Azcona e Re (2015), Radu (1988), Wickham-Crowley (1991) e Wright (1991).

[13] Sobre os *Weathermen*, ver Sprinzak (1990); e para un estudo comparado co caso da RAF, Varon (2004).

[14] Sobre o terrorismo palestino a mellor introdución atópase en Ensalaco (2008).

[15] Kawahara (1983).

[16] Steinhoff (2017).

[17] Existen varios libros sobre Carlos. Destaca Follain (2011). Sobre as RZ, ver Kraushaar (2008).

[18] Brillant (2000).

[19] «Youth and the Great Refusal», *The Nation*, 25-3-1968.

[20] Marwick (1998: 3-4).

[21] Marwick (1998: 10).

[22] Kalter (2008).

[23] Dreyfus-Armand e Portes (2000).

[24] Frank (2000).
[25] Gurr (1981), Stone (1983) e Spierenburg (1996 e 2008).
[26] Elias (1988).
[27] Eisner (2008).
[28] Pinker (2011: 106-116).
[29] Eisner (2008).
[30] Pinker (2011: 116-128 e 378-481).
[31] Sobre os movementos de protesta en Irlanda do Norte, ver Dooley (1998), O´Dochartaigh (2008), Prince (2006) e Purdie (1990).
[32] Sobre a contestación en Italia e a súa relación co inicio do terrorismo, ver Cazullo (2005), De Luna (2009), Donato (2014), Falciola (2015), Giannuli (2003), Licciardi (2014), Lumley (1994), Satta (2016: 65-152) e Scavino (2012).
[33] Sobre a contestación en Alemaña, ver: Cook (1982), Klimke (2008 e 2009), Markovits e Gorski (1993), e Thomas (2003).
[34] Aust (2008).
[35] Cook (1982).

Capítulo II

* Este artigo forma parte dun proxecto de investigación subvencionado pola Secretaría de Estado de Investigación, Desenvolvemento e Innovación (ref. HAR2015-64920-P, MINECO/FEDER), no marco dun Grupo de Investigación da UPV/EHU (ref. GIU 17/005).
[1] Euba (2016: 38-40).
[2] Un bo número de testemuños orais —tanto de gardas civís como de cidadáns que viviron esa época— confirman esta imaxe de normalidade. Entre outros moitos, o actor Luís Iriondo lembraba en 1983 que «cando eu era neno vivía en Azkoitia e había alí fillos de gardas civís cos que xogaba; eu ensináballes a falar en éuscaro (sic) mentres que eles me ensinaban castelán» (*Deia*, recorte en arquivo privado, sen data, *circa* 1983).
[3] Casquete (2012b: 270).
[4] *El País*, 28-8-1998. Fernández Soldevilla (2016: 255) engade que a partir de 1968 «a actuación policial fíxose retroactiva», no sentido de que «o convulso e turbio presente proxectouse cara ao pasado, contaminándoo» e presentando como *inmemorial* unha represión maior no País Vasco que no resto de España, que en realidade sería posterior ao primeiro asasinato de ETA.
[5] Rivera e De Pablo (en prensa).
[6] Este contraste permite entender, por exemplo, que Fusi (2017) titule «Espacios de libertad» o seu estudo sobre a cultura española entre 1960 e 1990, englobando o final do franquismo, a Transición e a consolidación da democracia. O escritor Javier Marías tamén sinalou que «a vida cotiá era máis agradable mesmo nunha ditadura que agora (…), aínda que politicamente agora esteamos moitísimo mellor que na etapa franquista na que eu nacín» (*XL Semanal*, 4-12-2017).
[7] Malefakis (2009: 249-256). Ver: http://www.tdcj.state.tx.us/death_row/dr_electrocutions_list_1923-1973.html (Acceso: 15-12-2017). Algo semellante sucede co número de encarcerados. En 1975 había en España 8840 presos; en 2005 eran case dez veces máis: 76.474. Aínda que hai que ter en conta o aumento de poboación e outros factores, son cifras significativas. De feito, en relación coa poboación, «en 1992 superáronse os 107 presos por cada 100.000 habitantes», a cifra de 1950 que, con 29.156 internos, foi a máis alta do período 1950-1975. En 1940 había 270.719 presos (González Sánchez [2011]).
[8] Fronte ás 16 execucións do franquismo en 1960-1975, incluíndo tanto delitos comúns como políticos, en Estados Unidos executouse neses anos a 191 persoas e en Francia a 45 (todos eles, loxicamente, comúns). A última execución nunha democracia consolidada como Francia é máis tardía que en España, pois tivo lugar en 1977. Mesmo en Gran Bretaña, onde

a última execución foi en 1964, entre 1952 e 1964 houbo 102 execucións, fronte ás 60 da España franquista no mesmo período (Portal [2014]).

[9] O número de naturais de Guipúscoa procesados por cada 10.000 habitantes foi de 11,2; en Biscaia, 7,2; Áraba, 5 e Navarra 4,8. Na maior parte das provincias españolas esta cifra estaba entre 3 e 1 (Del Águila [2001: 270-277] e Núñez de Prado e Ramírez [2013: 278-280]).

[10] Portal (2014: 36-45).

[11] Jáuregui (2014: 460) e Fernández Soldevilla e López Romo (2012: 331). Ver Gurruchaga (1985: 295).

[12] Villa (2009: 161).

[13] Ulazia (2016: 113-115). Ulazia (2016: 113-115). A análise das cifras, a partir da documentación existente, non debe facernos perder de vista o inxusto desta represión, que en casos coma estes castigaba só a propagación de ideas contrarias ao réxime ou a pertenza a organizacións clandestinas, e non —como en outros— accións violentas. O que pretendemos é coñecer o mellor posible o alcance numérico desa represión e da oposición ao réxime, con relación ao conxunto da poboación.

[14] Ibarra (2016: 7, 12, 123 e 161-186).

[15] Díaz Balerdi (2010: 33). Estornés (2013: 99) engade que en San Sebastián «a xente da rúa aplaudía e aclamaba» a Franco e pregúntase «onde estaba máis dun que logo alardearía de padecer na oposición». Ver tamén Molina (2013).

[16] Villa (2009: 165).

[17] Fuertes (2017). Ver entre outros Hernández Burgos (2013).

[18] Rivera e De Pablo (2014: 484).

[19] Arquivo do Nacionalismo Vasco, EBB, 81-7 e 111-19.

[20] Zumalde (2004: 423) e Inza (2006: 311).

[21] Elustondo (2017: 800).

[22] Algunha cata en fontes arquivísticas apunta conclusións interesantes. Por exemplo, con motivo dos fusilamentos de Txiki e Otaegi en setembro de 1975 houbo nas dúas provincias costeiras folgas que sempre se interpretaron como apoio a ETA e oposición ao réxime. Con todo, consérvanse cartas de donos de bares que confesan que pecharon por ameazas, así como felicitacións á actuación policial, escritas nun castelán case incomprensible, ao proceder de campesiños euscaldúns.

[23] Rivera e De Pablo (en prensa). Juan Pablo Fusi denomina a esta etapa «os anos da ruptura» (Fusi e Pérez [2017]: 27-44).

[24] González Portilla (2009: vol. I, 599-612 e vol. II, 593-607) e Álvarez Llano (2008: 592).

[25] Álvarez Llano (2008: 590-614).

[26] Agirreazkuenaga e Urquijo (2008: 16-17), Villa (2009: 158) e Arrieta e Barandiaran (2003: 201-204).

[27] García Zúñiga (2009), Torre e García Zúñiga (2009), Sáenz del Castillo (2015) e González de Langarica (2007).

[28] Molina (2005).

[29] Villa (2009: 20-21).

[30] Villa (2009: 160) e Arquivo do Nacionalismo Vasco, EBB, 111-8.

[31] Centre des Arquives Diplomatiques de Nantes (Consulado de Bilbao, D-2/3, 68-80). En 1969, o cónsul falaba do ambiente dos cineclubs en Bilbao, onde as autoridades permitían proxectar películas minoritarias, moi afastadas da ideoloxía do réxime, e mesmo producidas no bloque do leste. Entre estes citaba expresamente o Cineclub FAS, de obediencia católica, pero para nada «clerical e conservador».

[32] Publicouno co título *Afrikar iraultzaren alde* a editorial donostiarra Lur en 1970. Ver Torrealdai (1999).

[33] González Portilla (2009, vol. I: 612).

[34] Bultó (1976: 289 e ss.) e De Pablo e Rubio (2006: 43-58).

[35] Díaz Balerdi (2010: 29 e 39-40). Este autor relativiza ese impulso, pois —con independencia do seu tamaño e calidade— o número de museos no País Vasco pasou de 14 en 1975

a 112 en 2010. Á vez, recalca que esta evolución hai que situala no contexto internacional: en 2001 o 90% dos museos existentes no mundo tiña menos de cincuenta anos (ide.: 36 e 63).

[36] Arrieta e Barandiaran (2003: 197-198).

[37] Rivera e De Pablo (2014: 602).

[38] De Pablo (2015: 351).

[39] Torrealdai (1997: 115 e 134-135).

[40] Rivera e De Pablo (2014: 602-603).

[41] Díaz Noci (2012) e Zalbidea (1998).

[42] Guasch (1985), Jáuregui *et alii* (1993) e Fusi (1997).

[43] Un libro recente chega a afirmar, sen indicar ningunha fonte: «O Estado vasco que os prisioneiros buscaran defender foi gradualmente desmantelado poucos días despois do Pacto de Santoña en agosto de 1937. O primeiro acto de Franco despois daquel foi declarar formalmente que calquera uso falado do éuscaro era ilegal». Noutro lugar, repite que «o éuscaro foi prohibido e levou consigo fortes penas», poñendo como única fonte unha multa do comandante militar de Las Arenas a un veciño en 1938 «por consentir que a un fillo seu o chamase na vía pública co nome de Yonchu» (Lyon [2017: 64 e 94]). Esta multa demostra a persecución do éuscaro no primeiro franquismo, pero non a súa prohibición. Euba (2016: 190) conclúe: «Sería erróneo e reducionista asumir que o franquismo simplemente reprimiu, censurou e prohibiu calquera expresión relacionada coa cultura vasca. O folclore vasco ou o éuscaro non eran manifestacións perseguidas *per se*; máis ben trataban de mantelas nun plano non institucionalizado, non vehicular».

[44] Así, un informe dun militante comunista mostraba en 1957 «a hexemonía dos símbolos cotiáns do nacionalismo vasco nas danzas, o deporte ou a música». Aizpuru (2014: 91) e Lamikiz (2002).

[45] Ibarra (2016: 114) e Villa (2009: 193-194).

[46] Arregi (2003: 207 e 209-210).

[47] É significativo que só o 10% dos sacerdotes vasco-navarros asinasen o documento de 1960. En Araba, segundo un informe da policía de 1973, dos 396 sacerdotes residentes na diocese, 153 serían «afectos», 98 «indiferentes» e 145 «progresistas, con distintos matices» (Arquivo Xeral da Administración, 32/11436).

[48] Cirarda (2011: 158-159).

[49] Pagola (1992: 355).

[50] Barroso (1995) e De Pablo, Goñi e López de Maturana (2013: 526-541).

[51] López de Maturana (2014: 292-298).

[52] López de Maturana (2014: 225-326), Rivera (2009) e López Romo, Losada e Carniceiro (2013: 139-150).

[53] Este feito parece contradicir a afirmación de Ibarra (2016: 16), no sentido de que «as autoridades da ditadura franquista estaban ao servizo dos intereses do grupo de Neguri (…), nunca decidiron nada que puidese prexudicar os intereses de tal grupo».

[54] Agirreazkuenaga e Urquijo (2008), Aizpuru (2010: 142 e 149-151) e Canales (2006: 327-345). Xa nos anos setenta, esta renovación afectou tamén a diversos concellos guipuscoanos, con exemplos como o do futuro dirixente de Herri Batasuna e concelleiro de Vergara no tardofranquismo, José Luis Elcoro. Outro membro da Mesa Nacional dese partido, Pablo Gorostiaga, foi tamén concelleiro da localidade arabesa de Llodio ao final da ditadura.

[55] Arrieta e Barandiaran (2003: 84), Alonso Olea (1995) e Pérez (2009: 289-292).

[56] *El Diario Vasco*, 17-11-1976. Caspistegui (1997) e Vázquez de Prada (2012 e 2016).

[57] Aroca (2013: 79-113) e Pérez (2001).

[58] Estornés (2017: 23-134).

[59] Ibarra (1987), Pérez (2001), Rivera (2008: 291-301) e Aroca (2013: 79-113).

[60] López Romo, Losada e Carnicero (2013: 20 e 129-138) e Aroca (2013: 79-113).

[61] López Romo, Losada e Carnicero (2013: 139-150) e Recalde (2004: 87-170).

[62] De Pablo, Mees e Rodríguez Ranz (2001: 240-245).

[63] En abril de 1969 dous mozos de EGI morreron en Navarra, ao explotarlles unha bomba que ían colocar. Este feito significou o final do uso da violencia por EGI, aínda que un

sector (o denominado EGI-*Batasuna*) terminaría fusionándose con ETA en 1972, e afastaríase definitivamente do PNV (De Pablo [2015: 389]).

[64] Arrieta (2007) e Mota (2016).

[65] De Pablo, Mees e Rodríguez Ranz (2001: 237-313).

[66] O nome de «manifesto fundacional» non aparece neste documento, datado en «xullo de 1959», aínda que o texto ten ese sentido, pois —antes de expoñer os seus principios— anuncia que, «para delimitar definitivamente» o seu campo de acción, «estimouse procedente continuar as actividades da nosa organización baixo a nova denominación ETA» (De Pablo, Mees e Rodríguez Ranz [2001: 236]).

[67] A bibliografía sobre ETA, que inclúe esta etapa, é moi ampla. Ver por exemplo Jáuregui (1981), Garmendia (1979-1980), Fernández Soldevilla (2016) e Fernández Soldevilla e López Romo (2012).

Capítulo III

* O autor desexa agradecer as útiles suxestións, correccións e achegas de Abel García Roure, Florencio Domínguez Iribarren, José Luis de la Granja, Raúl López Romo, María Jiménez, Jesús Casquete, Manuel Aguilar Gutiérrez, Juan Francisco López Pérez, José Antonio Pérez Pérez, Carmen Rial, Javier Gómez, José Francisco Briones Aparicio, Cristina Cuesta, Josu Ugarte, Enrique Fernández Rodríguez, María del Carmen Alba, Jesús Rueda, Lorenzo Castro, José María Ruiz Soroa, Carlos de Miguel, Rosana de Andrés, Mercedes Domenech, Arturo Cajal e Mauricio Martín. Este traballo enmárcase en dous proxectos de investigación subvencionados pola Secretaría de Estado de Investigación, Desenvolvemento e Innovación: «El terrorismo europeo en los años de plomo: un análisis comparativo», con referencia HAR2015-65048-P, e «Héroes y villanos de la patria. La creación y socialización de arquetipos (anti-)nacionales en la historia contemporánea vasca en perspectiva comparada », con referencia HAR2015-64920-P, MINECO/FEDER.

[1] «Causa n.º 16/68», San Sebastián, 1968, AIMN, Arquivo Intermedio Militar Noroeste, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa. Fernández Calderín (2014: 306) situaba esta causa en JTMT43, o Xulgado Togado Militar Territorial n.º 43, Burgos, pero alí só se gardan algúns documentos soltos, probablemente do fiscal.

[2] «Folla de servizos de José Antonio Pardines», 1968, Centro Memorial das Vítimas do Terrorismo (CMVT). *La Revista de El Mundo*, 7-6-1998.

[3] Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010: 1218). *El Caso*, 15-6-1968. *Punto y Hora de Euskal Herria*, 8 ao 15-10-1982.

[4] Garmendia (2006: 144). http://www.atxaga.eus/testuak-textos/de-euzkadi-a-euskadi.

[5] Domínguez Iribarren (2017).

[6] Sánchez e Simón (2017, vol. II: 659) e López Romo (2015). http://www.europapress.es/nacional/noticia-censo-interior-reconoce-10181-victimas-terrorismo-cifra-853-asesinados-eta-20170618102154.html

[7] Aranzadi (2000), Azurmendi (1998), Domínguez Iribarren (2003a), Estornés (2013), Juaristi (1997 e 1999), Onaindia (2003), Unzueta (1997) e Unzueta e Barbería (2003). Sobre a bibliografía acerca das vítimas de ETA, ver Jiménez Ramos (2017a e 2017b).

[8] Fernández Soldevilla e López Romo (2012: 340).

[9] Krutwig (2006: 15). *El Mundo*, 25-6-2004. Sobre o lehendakari Aguirre, ver Mees (2014).

[10] De Pablo (2006). *Zutik* (Caracas), n.º 15, 10-1961. Sobre Sabino Arana e a súa doutrina, ver De la Granja (2015). Sobre as orixes da violencia de ETA, ver Fernández Soldevilla (2016).

[11] Ver toda a colección de *Gudari*, especialmente n.º 2, 6-1961, n.º 7, 1-1962, n.º 11, 1962, n.º 13, 1962, n.º 15, 1963, e n.º 20, 1963. Tamén Fernández Soldevilla (2016).

[12] Álvarez Enparantza (1997: 177) e *Fernández Soldevilla (2013: 50-52). Zutik, n.º 50, 1968.*

[13] Alcedo Moneo (1996: 145-146), Álvarez Enparantza (1997: 187), Garmendia (1996: 152), Jáuregui (1985: 136 e 204-263) e Krutwig (2006: 36). *Garaia*, n.º 28, 10-3-1977. *Libro Blanco*, en Hordago (vol. I: 196).

[14] *Alderdi*, XI-1959. *Eusko Gaztedi* , 9-1959. «Carta de Francisco de Cáceres á Agustín del Río», Santander, 26-10-1959, Arquivo Histórico Provincial de Cantabria, Fondo «*Alerta*», Cartapacio 433-3.

[15] Fernández Soldevilla (2017), Juaristi (1999: 95-99) e Rincón (1964: 215-218). *Memoria del Gobierno Civil de Vizcaya de 1960*, 1961, Arquivo do Goberno Civil de Biscaia (AGCV). Hordago (vol. I: 31, 32 e 369). *Punto y Hora de Euskal Herria*, 18 ao 24-8-1977. *Zuzen*, n.º 79, 2004. *Irrintzi*, n.º 9, 11-1959. *Sabindarra*, n.º 22, 11/12-1971. *Alderdi*, 11-1959. *Eusko Gaztedi* , 11-1959, I-1960. *Oficina de Prensa de Euskadi*, 10-11-1959, 14-10-1959, 16-11-1959, 20-11-1959, 26-11-1959, 1-12-1959, 7-1-1960 e 11-1-1960. O Xulgado Especial Nacional de Propaganda Ilegal foi unha especie de antecedente do Tribunal de Orde Pública. As tres bombas de outono de 1959 non estaban entre os delitos polos que foron condenados os membros de EGI e Etarte («Sentenza da Causa n.º1», 16-11-1960, Tribunal Superior de Xustiza do País Vasco). Sobre o FNV e *Jagi-Jagi*, ver Fernández Soldevilla (2016).

[16] Aizpuru (2016: 235 en nota) e Sánchez (2011: 25 en nota). *The New York Times*, 17-3-1960.

[17] Jáuregui (2006: 204).

[18] «Orixe e desenvolvemento de ETA», 10-1964, LBF, *Lazkaoko Beneditarren Fundazioa*, ETA/ 002, 06. Tamén en LBF, ETA/ 002, 08.

[19] Hórdago (vol. VII: 267-268 e 273), onde se inclúe unha nota de Patxo Unzueta acerca dos textos. Tamén hai copia en LBF, ETA/ 002, 08.

[20] *Zuzen*, n.º 79, II-2004.

[21] *La Vanguardia*, 28-6-1960. *El Diario Vasco*, 1-7-1960, e 10-2-1961. Ernest Lluch (*El Correo*, 19-9-2000). *Boletín informativo de la Brigada de Investigación Social*, n.º 2045/II, 23-2-1961, AHN, Arquivo Histórico Nacional, FC-Ministerio de Interior, Policía H, expediente 53102. *El Nacional*, 29-6-1960.

[22] *Zutik* (Caracas), n.º 4, 1960.

[23] Aizpuru (2016), Ibáñez (2017: 34-37) e Sainz González (1993: 142). «Causa n.º 118/61», San Sebastián, San Sebastián, 1968, AIMN, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa. Hordago (vol. I: 367-372). *Zutik*, 20-11-1961. *Zutik* (Caracas), n.º 13, 1961. *Euzkadi Azkatuta*, n.º 47, 9-1961. *Gudari*, n.º 4, 8-1961. Ver os boletíns da Brigada de Investigación Social de 1961, AHN, FC-Ministerio de Interior, Policía H, expediente 53102.

[24] Jáuregui (1985: 137 e 204-263) e Sainz González (1993: 142-143). «Principios», 5-1962, en Hordago (vol. I: 532). Tamén en LBF, ETA/ 005, 13. *Zutik*, 4-1961, 12-1961/1-1962, n.º 8, 12-1962, n.º especial *Aberri Eguna*, 1963, e n.º 12, 1963. «Origen y desarrollo de ETA», 10-1964, LBF, ETA/ 002, 08. A cita de Etxabe en *Interviú* , 13 ao 19-7-1978.

[25] *Zutik* (Caracas), n.º 22, 1962. *Zutik*, n.º 8, 12-1962. EGI tamén tiña a Manzanas na súa lista negra (*Gudari*, n.º 37, 1966, e n.º 42, 1967).

[26] Fernández Soldevilla e López Romo (2012: 274), González Quella (2013: 429), Portell (1976: 14), Unzueta (1980: 3) e Zumalde (2004: 72). A cita de Zalbide en Iraultza , n.º 1, 1968.

[27] *Garaia*, n.º 28, 10-III-1977. *Memoria del Gobierno Civil de Guipúzcoa de 1963*, 1964, AHPG, Arquivo Histórico Provincial de Guipúscoa, caixa 3674/0/1. *Gudari*, n.º 20, 1963. *Zutik Berriak*, 13-12-1963, 7-2-1964, e 26-10-1964. *Zutik* (Caracas), n.º 38, 1964. *Zutik*, n.º 26, 1964. O informe policial en Carrión (2002: 164). *ABC*, 6-12-1970. *Interviú*, 13 a 119-7-1978. *Deia*, 25-5-2017.

[28] Carrión (2002: 164). *Zutik*, 13-12-1963. *Oficina de Prensa de Euskadi*, 24-12-1963. *Gudari*, n.º 31, 1965.

[29] Álvarez Enparantza (1997: 207), Krutwig (2006 e 2014) e Ugarte Muñoz (2017). *Zutik, n.º 16, 1963, e n.º 19, 1964. Alderdi, n.º 203, 3-1964.*

[30] Jáuregui (1985: 225-237) e Zalbide (1974: 203). «Notas a la III Asemblea» e «La insurrección en Euskadi», en Hordago (vol. III: 123-124 e 21-70). «Origen y desarrollo de ETA», 9-1964, LBF, ETA/ 002, 08.

[31] «Manifiesto de ETA al pueblo vasco», 1-1-1964, LBF, ETA/ 005, 13. *Memoria del Gobierno Civil de Guipúzcoa de 1964*, 1965, AHPG, caixa 3674/0/1. «Origen y desarrollo de ETA», 9-1964, LBF, ETA/ 002, 06.

[32] Batista (2008: 107-110), Garmendia (2006: 120-121) e Sánchez e Simón (2017, vol. I: 58-59). *Unidad*, 9-6-1965. *La Vanguardia*, 10-6-1965. *ABC*, 11-6-1965. *Zutik* (Caracas), n.º 55, 6-1965.

[33] Zumalde (2004: 81-101).

[34] Garmendia (2006: 118-123), Jáuregui (1985: 245-247), Onaindia (2001: 194), Uriarte (2005: 64) e Sullivan (1988: 58). «Bases teóricas de la guerra revolucionaria», en Hordago (vol. III: 515).

[35] Zumalde (2004). *La Gaceta del Norte*, 12-9-1965. A documentación dos Cabras en Hordago (vol. VI).

[36] Ugarte (2018). *Zutik*, n.º 51, 3-1967. *Zutik* (Caracas), n.º 66, xullo 1966.

[37] Garmendia (1996: 311-316), González Quella (2013: 375-470), Hordago (vol. 7: 74-99), Jáuregui (1985: 411-459), López Romo (2015), Onaindia (2001: 253-254), Uriarte (2005: 70) e Zumalde (2004: 171-174).

[38] Ugarte (2018). *ABC*, 24-4-1967 e 22-10-1967. «Sentenza da Causa 31/69», 12-1970, CDMH, Centro Documental da Memoria Histórica.

[39] «V Asemblea Nacional de ETA. 2.ª Sesión (Actas)», «Manifiesto», 1968, e «La acción-represión en Euskadi», 7-1968, en Hordago (vol. VII: 97, 471-477 e 518-523). *ABC*, 10-5-1968. *Diario de Navarra*, 10-5-1968. *Gudari*, n.º 47, 1968. Acerca das ameazas ás familias dos membros das FOP, ver *Oficina de Prensa de Euskadi*, 12 e 18-6-1968, *El Correo Español*, 22-6-1968, « Datos estadísticos, base Memoria 1968», 14-3-1969, AGCV, e *Interviú*, n.º 1153, 1-4-1998.

[40] Carrión (2002: 347) e Onaindia (2001: 306). *El Correo Español*, 14 e 15-3-1968, e 2-12-1982. *La Hoja del Lunes*, 15-5-1968. *La Gaceta del Norte*, 16-6-1968. *El Diario Vasco*, 30-4-1968, e 1-5-1968. *La Voz de España*, 30-4-1968, e 1-5-1968. *Unidad*, 30-4-1968, e 1-5-1968. «Sentenza da Causa 31/69», 12-1970, CDMH. «Diario da 551.ª Comandancia da Garda Civil», 1968, CMVT. A prensa non ratificaba que a bomba do cuartel de Sondica producise lesións aos nenos. Doutra banda, os medios informaron de que os dous etarras foran feridos cando colocaban unha bomba na sede eibarresa de *El Correo Español*, pero non de que volvesen alí para desactivala.

[41] Carrión (2002: 330-347), Fernández Soldevilla e López Romo (2012: 26-28), Garmendia (1996: 355-358 e 2006: 142-143), Jáuregui (1985: 455-456 e 2006: 247), Sullivan (1988: 84-85), Unzueta (1980) e Uriarte (2005: 79 e 90). *Zutik Berriak*, 1967. *Kemen*, 1967, e «Manifiesto», 1968, en Hordago (vol. VII: 326 e 472). A cita de Etxabe no documental *Or*ígenes. Euskadiko Gasteri Berria (Txalaparta, 1994). O informe do tenente coronel en Sánchez e Simón (2017, vol. I: 58).

[42] Etxebarrieta (1996: 50 e 53), Garmendia (2006:144), Jáuregui e Veiga (1984: 194) e Morán (2003: 21). Na «Sentenza da Causa 31/69», CDMH, detállanse os asuntos tratados naquel BT. Sobre a fascinación que as armas (e a morte) exercían en Txabi Echebarrieta, ver Krutwig (2014: 126), Lorenzo (1993: 61, en nota), Onaindia (2001: 312) e Zulaika (2014: 55).

[43] «Causa n.º 16/68», AIMN. O testemuño de Gorostidi na película *El proceso de Burgos* (1979) e *Orígenes. Euskadiko Gasteri Berria* (Txalaparta, 1994). Acerca da pistola de Sarasketa, ver Onaindia (2001: 310-311). Segundo a declaración dun dos líderes de ETA xulgados no proceso de Burgos, reproducida no «Sumario n.º 336/1969» do Tribunal de Orde Pública, CDMH, José María Escubi déralle o Astra Falcón a Sarasketa no *Biltzar Ttipia* do 2 de xuño de 1968. Ese testemuño tamén confirma que Echebarrieta portaba unha pistola «calibre nove milímetros longo (…) comprada en París por ETA».

[44] «Diario da 551.ª Comandancia da Garda Civil», 1968, AGMI, Arquivo Xeral do Ministerio do Interior.

[45] Sánchez e Simón (2017, vol. II: 659). *El Correo Español*, 15-6-1968. *ABC*, 25-1-1970. «Sentenza da Causa 55/68», JTMT43.

[46] Tanto ETA (*Zutik*, n.º 49, 7-1968) como o Goberno vasco no exilio (*Euzko Deya* [París], n.º 502, 5/6-1968) reclamaron o mérito de conseguir o indulto de Franco, xa fóra por presión popular ou diplomática.

[47] *Berria*, 25-VIII-2017.

[48] *La Vanguardia*, *ABC*, *El Correo Español*, *El Diario Vasco*, *La Voz de España*, *Unidad*, *La Voz de Galicia*, 8 e 9-6-1968. *El Caso*, 15-6-1968. *Por que*, 19-6-1968. Acerca de Fermín Garcés, ver o capítulo V.

[49] *Iraultza*, n.º1, 1968. *Zutik*, n.º 49, 7-1968. Hordago (vol. VII: 484-488). Levi (2006: 554).

[50] «Causa n.º 16/68», AIMN. Información complementaria, probablemente do fiscal, no escrito, n.º 2084-1, 28-6-1968, JTMT43.

[51] Ver o seu testemuño en *El Mundo* e *ABC*, 25-6-2016. Neste último diario, por exemplo, declaraba: «mirei adiante e vin como caía o garda morto ao chan. Tireime do camión a por eles, que lle deron catro tiros máis ao garda».

[52] *Egin*, 7-VI-1978.

[53] *La Revista* de *El Mundo*, 7-VI-1998.

[54] «Causa n.º 16/68», AIMN. «Diario da 551.ª Comandancia de la Garda Civil», 1968, AGMI. *Por que*, 19-6-1968.

[55] «Causa n.º 16/68», AIMN. ETA insinuou que Pardines fora atropelado, non tiroteado (*Zutik*, n.º 49, 7-1968), fábula que repetiron algúns dos seus apoloxistas (ver o capítulo IV).

[56] Castro (1998: 46-48). *ABC*, 16-6-1968. *El Correo Español*, 16-6-1968. *El País*, 4-6-1977. Segundo declarou posteriormente a Sullivan (1988: 85), Sarasketa si disparara polo menos unha vez durante a súa «formación militar» en ETA. A visión de ETA sobre o xuízo en *Zutik* , n.º 49, 7-1968.

[57] Sánchez e Simón (2017, vol. II: 659). «Diario da 551.ª Comandancia da Garda Civil», 1968, AGMI. «Informe da 551.ª Comandancia da Garda Civil para a confección da memoria anual de 1968», 14-3-1969, AHPG, c. 3675/0/1.

[58] Baseándose na sentenza, Sánchez e Simón (2017, vol. I: 75) consideran «evidente que Sarasketa tamén disparou contra Pardines». A mesma idea en Silva, Sánchez e Araluce (2017: 19-23).

[59] Foi o seu ex-compañeiro Gregorio López Irasuegui (Goyo) quen definiu a Txabi Echebarrieta como «o primeiro que matou e o primeiro en morrer» (Casquete, 2012: 274).

[60] Beck (2003: 237). *Zutik*, n.º 49, VII-1968.

[61] «Extracto do Negociado de Orde Pública», 16-8-1968, AHPG, c. 530. Trátase do expediente da esposa de E. O., que en 1968 fora confinada en Navas de San Juan (Xaén) por «perigosa política». Inclúe os seus antecedentes, a transcrición das declaracións que fixo ao ser detida e a acta de entrada e rexistro no seu domicilio.

[62] «Sentenza da Causa 55/68», JTMT43.

[63] *Egin*, 7-VI-1978.

[64] *La Revista de El Mundo*, 7-6-1998. Castro (1998: 46-47).

[65] «Causa n.º 16/68», AIMN. *ABC*, 8-6-1968. *El Correo Español*, 8 e 9-6-1968.

[66] Segundo a xa citada declaración dun dos líderes de ETA xulgados no proceso de Burgos, reproducida no «Sumario n.º 336/1969» do Tribunal de Orde Pública, CDMH, o 2 de xuño de 1968 Sarasketa unicamente recibira seis balas xunto á súa pistola. De acordo coa «Causa n.º 16/68», AIMN, o 7 de xuño realizaría seis tiros: dous en Aduna e outros catro en Venta-Aundi. É dicir, baleiraría o cargador. Así se explicaría que en Régil se desfixese da súa arma: carecía de munición.

[67] Alcedo Moneo (1996: 154-157), Carrión (2002: 349-350), Garmendia (1996: 360), Jáuregui e Veiga (1984: 261-262), Morán (2003: 22-23), Onaindia (2001: 334-336), Reinares (2014: 149-150) e Uriarte (2005: 90-91). Sobre a relación entre vinganza e violencia, ver Waldmann (2001). «O Primeiro Mártir da Revolución», 1968, en Hordago (vol. VII: 484). *Zutik*, n.º 50, 12-1968. A cita de Zalbide en Iraultza , n.º 1, 1968. A cita da Comisión de Defensa Nacional en Casanellas (2014: 36).

[68] *Mundo Obrero*, n.º 16, 9-1968. *Gudari*, n.º 48, 1968. *Alderdi*, n.º 246-247, 1969. *Zutik*, n.º 50, 12-1968. «Melitón Manzanas, executado», 1968, en Hordago (vol. VII: 532-533). «Comunicado de prensa», 13-10-1968, LBF, ETA/ 05, 13.

[69] Carrión (2002: 271-410), Casanellas (2014: 36-37 e 311), Domínguez Iribarren (2000: 334), Fernández Soldevilla (2013: 63-64), Garmendia (2006: 145), Jáuregui (2006: 248), López Romo (2015), Portell (1976: 86), Sainz (1993: 180-181), Uriarte (2005: 107) e Zumalde (2004: 424). *Iraultza*, n.º 1,12-1968. «Chamamento ao Goierri», 1968, LBF, ETA/ 05, 13.

[70] «Manifesto de ETA», 2-1968, Arquivo Histórico Provincial de Biscaia.

[71] Elorza (1995: 52), Onaindia (2001: 390-426) e Zumalde (2004: 487-488). Acerca da posterior historia de ETA, ver Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010), Domínguez Iribarren (1998a, 1998b, 2000 e 2003), Fernández Soldevilla (2013 e 2016), Leonisio, Molina e Muro (2017), López Romo (2015), Marrodán (2013 e 2014) e Reinares (2001).

[72] Fernández Soldevilla (2016). Para unha reflexión teórica respecto da elección racional do terrorismo por parte dunha organización, ver Crenshaw (1981 e 2011)..

[73] Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010: 53-54 e 93-94). *Punto y Hora de Euskal Herria*, 13 ao 19-10-1977. *Egin*, 11-10 e 29-11-1977.

[74] Egaña Sevilla (1996: 284 e 2017: 121). *El País*, 11-3-1978. *ABC*, 12-3-1978. *Egin*, 12-3-1978. *La Vanguardia*, 18-4-2011. *Crónica de El Mundo*, 30-3-2008. O comunicado de ETA en LBF, 006, 01. «Extracto del Negociado de Orden Pública», 16-8-1968, AHPG, c. 530.

[75] *El Diario Vasco*, 1-II-1979. *El Correo Español*, 1 e 6-2-1979. *ABC*, 1-2-1979, e 8-6-2004. *El Mundo*, 8-6-2004 e 7-6-2008. *El Diario de Aragón*, 29-3-2006. «Sentenza n.º 104/1981» da Audiencia Nacional, CMVT.

[76] *El País*, 14-63-1990. Escrito, n.º 2084-1, 28-6-1968, JTMT43. «Sentenza 43/95» da Audiencia Nacional, 3-11-1995, CMVT.

[77] Sánchez e Simón (2017, vol. II: 659-660). López Romo (2015).

[78] Domínguez Iribarren (2017).

Capítulo IV

* Realizado no proxecto de investigación HAR2014-51956-P. Agradézolle a Gaizka Fernández Soldevilla a súa lectura e suxestións, a Arantza López a súa axuda co deseño da base de datos e a Rafa Leonisio os datos do Euskobarómetro.

[1] Jiménez Ramos (2017a: 6).

[2] López Romo (2018).

[3] Pode consultarse a citada selección no apartado de bibliografía deste capítulo. O labor de documentación realiceina nas bibliotecas do Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo, da Universidade do País Vasco e da Fundación Sancho el Sabio.

[4] Trátase da haxiografía de Lorenzo Espinosa (1993).

[5] Howarth (1997).

[6] Martínez Martín (2005).

[7] Judt (2011: 23 y 25).

[8] López Romo (2015) e Castells (2017).

[9] Jiménez Ramos (2017a: 56 e 2017b: 57).

[10] Concepto empregado por Martín Alonso en http://www.revistadelibros.com/articulos/yugoslavia-el-incendio-de-las-naciones

[11] http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/ensayos-de-montaigne--0/html/

[12] De Pablo (2005: 406).

[13] Alonso (2010: 122-148).

[14] Cit. en Medem (2003: 422).

[15] Fernández Soldevilla e López Romo (2012: 255-292).

[16] Hordago (vol. VII: 485 e 489).

[17] Lorenzo Espinosa (1993: 14, 139 e 134).

[18] Madariaga (2014: 154).
[19] Casquete e Cruz (2009).
[20] Egaña Sevilla (2015a :403). Ver unha crítica ao traballo deste autor en Fernández Soldevilla (2018).
[21] Egaña Sevilla (2017: 135).
[22] Rivera (2004).
[23] «Cuatro historiadores acusan de "plagio" a una enciclopedia sobre la Guerra Civil», *El País*, 16-12-1999.
[24] Domínguez Iribarren (2003b).
[25] http://paralalibertad.org/arcadi-espada-diarios-el-tratamiento-periodistico-del-terrorismo/
[26] Parejo (2008).
[27] Parejo (2003).
[28] Caminos, Armentia e Marín (2013: 146, 150 e 157). Este estudo analiza os anos 1996-1998.
[29] Irujo e Arques (1993: 697).
[30] Calleja (1997).
[31] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 19).
[32] Fernández Calderín (2014: 306).
[33] Marrodán (2013).
[34] Baeza (1995: 148).
[35] Batista (1999: 70). Unha crítica a este en Juaristi (1999: 120).
[36] Kurlansky (2015: 254).
[37] Jáuregui (1985: 456).
[38] Sullivan (1988: 86).
[39] Mate (2006: 5).
[40] Fernández Soldevilla (2016).
[41] Aranzadi (2001: 524 e 525).
[42] Molina (2012: 297).
[43] Juaristi (1999: 117).
[44] Hordago (1979-1981).
[45] Nas táboas 3 e 4 o total xeral non alcanza os 70 libros porque nalgúns casos foi imposible determinar que persoa aparece citada de forma predominante e noutros casos non se menciona ningunha das dúas.
[46] Joseba Arregi: «Idealistas y desesperanzados», *El Correo*, 13-11-2017.
[47] Della Porta (2013).
[48] Febvre (1982: 166 y 167).
[49] Judt (2012: 375).
[50] Daniel (2004: 142).
[51] Gómez (2013) e Castells (2013).

Capítulo V

[1] A terceira militante de ETA que se escondía tras aquela carapucha era Izaskun Lesaka, nacida en Pamplona en 1975, alcumada La Literaria (sic), debido á súa participación directa na redacción dos últimos comunicados da organización terrorista difundidos ata o momento da súa detención, un feito que se produciu en outubro de 2012.
[2] Hai que destacar algunhas importantes iniciativas impulsadas para rescatar do esquecemento a memoria das vítimas do terrorismo mediante a localización dos lugares onde foron asasinadas. Con este obxectivo traballan proxectos como o Mapa do Terror de COVITE http://mapadelterror.com/victims/jose-pardines-arcay/, libros como o de Uribe (2011) ou a exposición do artista Eduardo Nave *A la hora en el lugar,* que serviu para inaugurar as acti-

vidades da Fundación Centro para la Memoria de las Víctimas del Terrorismo en Vitoria en maio de 2016.

[3] Si existen, con todo, diferentes referentes memoriais que lembran o nome do primeiro asasinado por ETA. Un deles sitúase na súa vila, Malpica de Bergantiños (A Coruña), onde un ano despois do seu asasinato o concello desta localidade galega lle dedicou unha rúa. O acto contou coa presenza do entón director xeral da Garda Civil, Luís Díez Alegría. Ver a este respecto *La Voz de Galicia*, 18-6-1969. Na inscrición da placa só aparece o nome completo da vítima e un lacónico «falecido en acto de servizo», sen maiores referencias sobre a causa da súa morte.

[4] Martínez Gorriarán (2011: 370-371).

[5] http://maverickpress.blogspot.com.es/2014/09/cuando-belloch-prohibio-el-par-movil.html

[6] Ibídem.

[7] Ibídem.

[8] Molina Aparicio (2015: 181-223).

[9] Esta serie de iniciativas tiveron continuidade practicamente ata a actualidade e contaron co apoio da sociedade vasca, representado por unha longa serie de grupos e colectivos pacifistas. Como exemplo diso hai que citar a iniciativa denominada *Ehunberri*, que expuxo no ano 2015 unha nova cadea humana co mesmo obxectivo que o proxecto impulsado polo escultor Jorge Oteiza, materializado uns meses máis tarde por diversas asociacións pacifistas (*El Mundo*, 2-12-2015).

[10] Todas estas iniciativas tiveron lugar nun contexto moi concreto, marcado por diversas cuestións e debates relacionados coa violencia en Euskadi, como as políticas e procesos de reinserción dos presos de ETA. Un día máis tarde daquela iniciativa impulsada por varios colectivos pacifistas, unha trintena de membros desta organización encarcerados na prisión de Nanclares de Oca (Áraba) dirixíronse por carta á Comisión de Dereitos Humanos do Gobierno vasco. O obxecto da misiva era poder acceder á reinserción tras a súa renuncia á violencia de ETA. Ver a este respecto *El País*, 27-12-1993, unha iniciativa que provocou o rexeitamento de Herri Batasuna e da propia organización terrorista. Esta iniciativa estaría dalgún modo na orixe da futura *Vía Nanclares,* encamiñada precisamente á reinserción de presos de ETA.

[11] Como se apuntou, é necesario lembrar aquí a natureza das palabras utilizadas como descualificación ou grave insulto: *txakurra* (can) é un non-humano, un animal que obedece o seu amo e ao seu amo é ao que hai que atacar, polo que matar o *txakurra* é perfectamente lexítimo. Ver a este respecto Castells Arteche e Rivera Blanco (2015: 289).

[12] O argumento do conflito vasco e a inevitable violencia de resposta de ETA foi repetido por toda a literatura de combate (*literatura partisana* chamárona algúns autores) difundida polos propagandistas da esquerda abertzale. Sen ánimo de exhaustividade, ver, entre outros moitos, Letamendia (1994), Agirre (2010) e Egaña (2017).

[13] Fernández Soldevilla (2016).

[14] En calquera caso, non se puido localizar o documento orixinal citado na publicación sinalada máis abaixo, o que podería ofrecer algunhas dúbidas a súa autenticidade e contido, así como acerca da organización que asinaba as ameazas, o Comité da Resistencia Vasca, un nome habitualmente utilizado naqueles anos por diferentes organizacións nacionalistas, desde os Cabras á propia ETA, pasando por EGI ou o PNV.

[15] *Unidad*, 8-VI-1968.

[16] Juaristi (1999: 105-139).

[17] Tal e como pode constatarse en López Romo (2015) e como puido constatar o equipo de investigación do Instituto de Historia Social Valentín de Foronda a partir da análise exhaustiva da prensa dentro do proxecto titulado *Historia y memoria del terrorismo en el País Vasco, 1968-2011,* que desenvolve actualmente dentro do convenio establecido coa Fundación Centro para la Memoria de las Víctimas del Terrorismo.

[18] *Interviú*, n.º 1.153, 1998.

[19] *Público*, 7-VI-2008.

[20] *Interviú*, n.º 1.153, 1998. *Público*, 7-VI-2008.

[21] «Expediente de José Antonio Pardines Arcay», CMVT.

[22] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 20).

[23] *Público*, 7-VI-2008.

[24] La *Voz de Guipúzcoa*, 11-6-1968. Acompañaron a familia autoridades e personalidades tan destacadas como os gobernadores civil e militar de Guipúscoa, o tenente xeneral director da Garda Civil e o xeneral xefe da III Zona deste mesmo corpo, o comandante militar de Mariña, o coronel xefe do Sector Aéreo, o presidente da deputación, o alcalde de San Sebastián, o presidente e fiscal da Audiencia Provincial, o subxefe provincial do Movemento, o xefe superior de Policía de Bilbao e o comandante xefe da Policía Armada de Guipúscoa.

[25] Tal como recolleu a prensa, ao funeral asistiron, entre outras autoridades, o capitán xeneral da VIII Rexión Militar, tenente xeneral don José Angosto e Gómez-Castrillón; xeneral xefe da VI da Garda Civil, don Ángel Delgado Saavedra; gobernador civil accidental da provincia da Coruña; presidente da deputación; alcalde de Malpica, xefe superior da Policía da Provincia; coronel xefe do Terzo número 64 da Garda Civil; delegados provinciais de Información e Turismo e Sindicatos, representantes da Policía Armada, Garda Civil, Mariña, así como os alcaldes das vilas limítrofes. A prensa daquel día recolleu diversas mostras de consternación e solidariedade. Destaca, pola súa importancia e singularidade, unha doazón anónima que realizou un industrial guipuscoano a través un cheque por un valor de 50.000 pesetas (6759 euros), que lle foi entregado persoalmente á familia do asasinado polo gobernador de Guipúscoa, don Enrique Oltra Moltó. Ver *La Voz de Galicia* 20-6-1968.

[26] Ibídem.

[27] Ibídem.

[28] Entre os últimos traballos do autor destacamos: *Trece entre mil*, *el infierno vasco*, *1980* e *Contra la impunidad*, documentais que reflicten de forma moi gráfica e elocuente a situación de indefensión e abandono que viviron as vítimas do terrorismo no País Vasco. Hai que destacar que actualmente Cristina Costa, filla de Enrique Costa, delegado de Telefónica en San Sebastián, asasinado polos Comandos Autónomos Anticapitalistas en 1982, está a elaborar un documental sobre a vida e o asasinado de José Antonio Pardines titulado *Nacional I,* en referencia á estrada onde foi asasinado. A mesma sensación de soidade e abandono constátase en todas as entrevistas realizadas ata o momento a vítimas do terrorismo dentro do proxecto de investigación titulado *Historia y memoria del terrorismo en el País Vasco, 1968-2011.*

[29] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 68-70).

[30] *ABC*, 25-IV-2016.

[31] *El Mundo*, 25-IV-2016.

[32] As declaracións da noiva de Luengos en Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 882-338). Sobre o caso de Olaciregui, cfr. *El País*, 25-3-2012.

[33] *El País*, 16-XI-2001.

[34] *El Mundo*, 10-IX-2017.

[35] *El País*, 11-3-1978. Sin embargo, como ha apuntado Gaizka Fernández Soldevilla (ver el capítulo III), nada parece indicar que José Acedo Panizo participase en el operativo dispuesto para capturar a los asesinos de Pardines. Tampoco ETA mencionó esta circunstancia en el comunicado enviado para reivindicar el atentado que costó la vida al exagente Acedo Panizo.

[36] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 76).

Capítulo VI

* Desexo agradecer a axuda prestada para a redacción deste traballo a Martín Alonso, Santiago de Pablo, Txato Etxaniz, José Antonio Pérez, Rubén Vega, Ibon Zubiaur e Ulrich Wyrwa. Martín Alonso, ademais dos seus perspicaces comentarios, regaloume o título do traballo. José Luis Hernández Luís, do Centro Documental da Memoria Histórica, en Salamanca, facilitoume o acceso a valiosos documentos. Gaizka Fernández Soldevilla, ademais

da súa dilixencia como editor, proporcionoume materiais depositados no Centro Memorial das Vítimas do Terrorismo sen os cales algúns fíos argumentativos do meu traballo non poderían sequera ser abordados. Os testemuños de dous informantes anónimos contribuíron a esclarecer pormenores relevantes da investigación.

A opción pola toponimia en español e por «Echebarrieta» obedece a un criterio dos editores e non do autor do capítulo.

Este traballo enmárcase no Grupo de Investigación da UPV/EHU «El nacionalismo vasco en perspectiva comparada» (GIU 17/005) e no proxecto do Ministerio de Economía e Competitividade «Heroes e viláns da patria» (HAR 2015-64920-P).

[1] Hoffman (2006: 40).

[2] Waldmann (1998) e Townshend (2008).

[3] Rapoport (1977).

[4] Hoffman (2006: 3).

[5] Trátase da definición recollida na Sección 2656f(d) do Título 22 do Código dos EUA. É a mesma definición que manexan todos os Informes sobre Terrorismo por Países deste país. Ver por exemplo: «Country Reports on Terrorism 2015», O.S. Department of State, 6-2016, 406 (https://www.state.gov/documents/organization/258249.pdf). Na súa Decisión Marco do Consello sobre a loita contra o terrorismo, do 13 de xuño de 2002, a Unión Europea incorpora así mesmo a dimensión política do fenómeno terrorista como un trazo clave para a súa comprensión. Ver respecto diso http://eur-lex.europa.eu/legal-content/É/TXT/?uri=uriserv:O.J.L._.2002.164.01.0003.01.SPA.

Conceptualizacións similares que subliñan a vocación política do terrorismo en: Laqueur (1987: 72), Della Porta (1980: 19), Reinars (1998: cap. I, esp. pp. 18-19), Waldmann (1998: 9-14), Schneckener (2002), González Quella (2003: 445-475), Cruz (2008: 135-158), Elter (2008: 17-25) e Pfahl-Traughber (2016: 17). O título da principal revista académica dedicada ao fenómeno, *Terrorism and Political Violence*, é ben expresivo do recoñecemento da natureza política do fenómeno.

[6] Melville (1997 [1851]: 217).

[7] Waldmann (1998: 12-13).

[8] Hoffman (2006: 40-41).

[9] Ryan (1991).

[10] Elter (2008: 12).

[11] Maquiavelo (1981, Cap. XVII: 92).

[12] Koyré (2015 [1943]) e Keane (2010).

[13] Marschall (2017).

[14] Arendt (2017: 87, 90 y 61).

[15] Swift (2009 [1710]: 31 e 33, respectivamente).

[16] Casquete (2009).

[17] Vilar (2004: 80).

[18] Swift (2009 [1710]: 39).

[19] Eliade (1998: 72. Énfase no orixinal).

[20] Girardet (1986: 13).

[21] Fernández Soldevilla (2016).

[22] Marwick (1998).

[23] Manea (2005).

[24] *El Diario Vasco*, 8-6-1968. *Por qué*, 19-6-1968. F.J.B.O., dirixente da organización, declarou en sede policial en marzo de 1968 que para a falsificación de carnés ETA contaba coa colaboración dunha «moza que traballa na Xefatura de Tráfico de Bilbao» (CDMH, R.s. n.º 1664 -ampliación-, p. 6).

[25] Casquete (2012a).

[26] *La Revista* de *El Mundo*, 7-VII-1998.

[27] Fondo Historia Contemporánea-EHU. MO-00088, Cartapacio 5, N.º Doc. 3.

[28] Hordago (vol. VII: 485).

[29] Lorenzo (1993: 134). Nunhas dilixencias policiais solicitadas tras a súa detención en marzo de 1968 a F.J.B.O., un dirixente etarra, apúntase a un taller sito en Mondragón como o lugar onde a organización manipulaba os seus vehículos (CDMH, R. s. n.º 1664 –ampliación-, p. 8).

[30] Madariaga (2014: 154).

[31] Un destacado activista de ETA deses anos apostila: «A lenda da pistola de Txabi, antes de Eskubi, é a mesma que a que me contaron a min sobre a miña. Un conto para mozos románticos feito á medida» (Fonte anónima n.º 1).

Alxeria e a súa loita pola independencia, culminada en 1962, foi obxecto de atención dispar por parte das dúas ramas do nacionalismo vasco. Nunca foi un referente para Sabino Arana nin os seus herdeiros, pero para ETA será un exemplo referencial para importar, con matices, ao País Vasco (De Pablo, 2017).

Dºutra banda, convén engadir que outros movementos terroristas recorreron á mesma estrutura narrativa e incorporaron nos seus relatos épicos, verdade ou non, armas utilizadas contra réximes fascistas co fin de dotar dunha pátina de lexitimidade ao servizo das súas causas ulteriores. É o caso das Brigadas Vermellas, que se fixeron cunha partida de armas empregadas pola resistencia ao fascismo durante a II Guerra Mundial, para décadas despois volverse contra a democracia italiana. Renato Curcio, un dos seus líderes, declarou: «Xusto despois do masacre da Piazza Fontana [atentado en 1969 que custou a vida a 17 persoas] circularon algunhas pistolas no movemento. Ao principio non lles demos demasiada importancia ás pistolas (…). As pistolas e algunhas metralladoras eran excedentes da guerra. Os partisanos gardáranas e transferíronnolas en cerimonias en parte conmovedoras» (Jansen, 2007: 176). Alberto Franceschini, outro terrorista que foi detido xunto a Curcio, realizou manifestacións idénticas: *La Repubblica*, 5-9-1990, «Franceschini: "Le Brigate Rosse usarono armi dei partigiani"».

[32] «Sumario n.º 336, 235/1972», CDMH.

[33] *Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-5-1988. Idéntica versión en Núñez (1993, vol. II: 237). O xornalista Antoni Batista (2007: 127) faise eco, ben que de forma elíptica, da lenda de que a pistola que utilizou Echebarrieta para asasinar a Pardines foi empregada na Guerra Civil ao soster que «era unha arma da guerra que volveu cargarse trinta anos despois».

[34] A pistola non sería o único fío de continuidade na narrativa do nacionalismo radical cos *gudaris* de 1936. Os dirixentes de HB Itziar Aizpurua e Jokin Gorostidi sostiveron que, non moi lonxe do lugar en que foi abatido Echebarrieta, en Bidegoyan, caeu o primeiro *gudari* da Guerra Civil, o tolosano Mikel Alberdi (*Punto y Hora de Euskal Herria*, 15-6-1979). Nas narrativas ultra abertzales é recorrente a vocación por facer dos *gudaris* nacionalistas na contenda civil e dos membros de ETA elos dunha mesma cadea épica ancestral unidos nunha mesma causa, a emancipación vasca do xugo español.

[35] «Causa n.º 16/68», AIMN, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa. Trátase do segundo consello de guerra contra Sarasketa celebrado no curso de dúas semanas. O anterior, anulado por un defecto de forma, condenárao a unha pena de 58 anos de cárcere.

[36] «Causa n.º 16/68», AIMN, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa.

[37] De la Granja, De Pablo e Casquete (2012) e De la Granja (2015: cap. II).

[38] As informacións sobre a Astra 600-43 aquí recollidas atópanse en Antaris (1988: 104-109 e 2009: 286-303). Debo o acceso a estes materiais á xentileza de Txato Etxaniz. Ver ademais: http://www.militaria-fundforum.de/showthread.php?t=128741 (Acceso: 7-7-2017)

[39] Fonte anónima n.º 1.

[40] No interrogatorio ao que foi sometido nas oficinas da Comisaría do Corpo Xeral de Policía en Vitoria, o etarra en cuestión (alias Cándido, Jorge e Valentín) sinalou o seu cuñado, J.A.A.M., directivo da fábrica de armas de Guernica, como a persoa que en agosto de 1967 lle fixo entrega de cincuenta balas do calibre nove curto. Ademais, ao detido constáballe que J.A.A.M. lle facilitara a ETA «municións, e reparar e empabonar (sic) unha pistola».Este último proporcionoulle acubillo no seu domicilio. Cinco días despois desta confesión, o seu cuñado era detido; dous días máis tarde érao o xefe de taller da fábrica de armas. Tratouse dun exemplo clásico de detencións en cadea a partir das confesións obtidas pola Brigada de

Investigación Social. Ambos foron condenados en 1970 polo Tribunal de Orde Pública a seis meses e un día de prisión por delito de asociación ilícita, ademais dunha multa de 10.000 pesetas. Ver CDMH, R.s. n.º 1664 –ampliación–; Sumario n.º 102 de 1968, Xulgado de Orde Pública. Sentenza n.º 138 (1970). Ademais: Fonte anónima n.º 2.

[41] *Berria*, 2-VI-2013.

[42] Á luz da nova evidencia dispoñible (ver o capítulo III), as varias declaracións de Sarasketa hai que tomalas con prudencia no relativo á autoría do asasinato de Pardines ou, expresado máis claramente, se algún dos proxectís que acabaron coa vida do garda civil saíu da pistola que el portaba. Este extremo non afecta a outros pormenores do seu relato como os aquí recollidos.

[43] *Egin*, 7-VI-1978.

[44] *Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-V-1988.

[45] *La Revista* de *El Mundo*, 7-VI-1998.

[46] «Causa n.º 16/68», AIMN, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa. O Partido Nacionalista Vasco activou as súas conexións internacionais no espectro demócrata-cristián e outras instancias (como o Vaticano ou o Padre Arrupe, xeneral dos Xesuítas) para que non se fixese efectiva a sentenza de morte contra Sarasketa. Ver *Euskadi. Boletín Informativo del PNV*, n.º 2, 1968

[47] *Egin*, 8-VI-1983.

[48] *Iraultza*, n.º 1, 1968.

[49] *El Correo Español*, 22-VI-1968.

[50] *Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-V-1988.

[51] Hordago (vol. VII: 487).

[52] *El País*, 18-VI-1998.

[53] Hordago (vol. VII: 483-4).

[54] É o caso, por exemplo, de Arantza Arruti, en 1968 dirixente de ETA e liberada en Navarra, e logo procesada no proceso de Burgos, para quen «Txabi foi o noso Che Guevara» (*Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-5-1988).

[55] López Romo (2015).

[56] «Sumario n.º 336», 235/72 (4), Tribunal de Orde Pública, CDMH.

[57] *Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-V-1988.

[58] Ibídem.

[59] Fernández Soldevilla (2016: 245). Ver o capítulo III.

[60] *La Revista* de *El Mundo*, 7-VI-1998.

[61] Fonte anónima n.º 1.

[62] Fondo Historia Contemporánea-EHU. MO-00148, Cartapacio 6, N.º Doc. 24.

[63] *El País*, 11-III-1978.

[64] Egaña Sevilla (1996: 284) e Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010: 103).

[65] «Comunicado de ETA al Pueblo Vasco», 11-3-1978, LBF, ETA 006, 01. *Egin*, 12-3-1978.

[66] http://oarsoaldea.hitza.eus/2017/10/05/inaki-sarasketa-omenduko-dute-hilaren-14an/ (Acceso: 20 de novembro de 2017)..

[67] Mikel Buesa: «Precisiones sobre el asesinato de Pardines Arcay a manos de ETA», *Libertad Digital*, 14-6-2015. http://www.libertaddigital.com/cultura/historia/2015-06-14/mikel-buesa-precisiones-sobre-el-asesinato-de-jose-antonio-pardines-arcay-a-manos-de-eta-75928/ (Acceso: 7-7-2017).

[68] *Eldiario.es*, 19-4-2016. «Causa n.º 16/68», AIMN, Fondo do Tribunal Militar Cuarto, Guipúscoa.

[69] Casquete (2009a, 2009b e 2009c). Acerca da noción de «comunidades de memoria», ver Booth (2006).

[70] Lorenzo (1993). *Iraultza*, n.º 1, 1968.

[71] Ibídem.

[72] Ibídem: 22.

[73] Ibídem: 25.

[74] Ibídem: 27.
[75] Ibídem: 34.
[76] Casquete (2009a: 230-239).
[77] *Iraultza*, n.º 1, 1968.
[78] Hordago (vol. VIII: 124).
[79] O manifesto foi impreso nun casarío de Berango despois de que o propio Echebarrieta llo confiase a outro destacado dirixente etarra. Fonte anónima n.º 1.
[80] Hordago (vol. VII: 477).
[81] Garmendia (1979-1980, vol. I: 224).
[82] Unzueta (1988: 149) e Lorenzo Espinosa (1993: 105-106).
[83] *Gara*, 11-VI-2000.
[84] Juaristi (1999: 109-110).
[85] Juaristi (1997: 372).
[86] *ABC*, 14-VI-1968.
[87] Hordago (vol. VI: 525 e 530).
[88] *Punto y Hora de Euskal Herria*, 25-III-1988.
[89] Hordago (vol. V: 245).
[90] Fondo Historia Contemporánea-EHU, MO-00149, MO-00150, MO-00151, MO-00152 e MO-00268. Nunhas follas atopadas en Erandio-Bilbao convidando ás misas en memoria de Echebarrieta, sen sinatura pero (segundo as autoridades) «suponse» que de ETA, atópase un exemplo temperán do cualificativo despectivo de «txakurra» para referirse aos corpos de seguridade. Di así: «Non nos importan os "txakurras" de Franco nin as autoridades da Igrexa que ante os feitos acontecidos gardan silencio». Ibídem: MO-00278, Cartapacio 6, N.º Doc. 151. A despersonalización e animalización dun ser humano, neste caso os membros da policía e a garda civil (co tempo, tamén dos *ertzainas*), cando non a remisión á bacterioloxía (piollo, peste…) adoitan ser un recurso lingüístico que precede de forma xustificativa á súa eliminación posterior.
[91] *ABC*, 7-VII-1968.
[92] Tribunal de Orden Público, CDMH, Sumario n.º 336/69, 235/72(4), p. 80.
[93] Núñez (1993, vol. II: 109).
[94] *Boletín Quincenal*, n.º 22, CMVT.
[95] Ibídem.
[96] Fondo Historia Contemporánea-EHU. MO-00128, Cartapacio 6, N.º Doc. 4.
[97] Alcedo (1996). *Punto y Hora de Euskal Herria*, 26-V-1988.
[98] Pelay Orozco (1978: 588).
[99] González de Durana (2006: 160 y 166).
[100] *Gara*, 7-VI-2008.
[101] *Egin*, 8-VI-1978. *ABC*, 10-VI-1978.
[102] Joseba en referencia a José Antonio, o seu irmán.
[103] Ver o perfil de Gregorio Fernández Riaño na páxina de apoio a presos do GRAPO do Socorro Vermello Internacional: http://www.presos.org.es/ARCHIVOS/caidos.php?idc=0015 (Acceso: 7-7-2017). Fernández Riaño era o responsable do comando morto cando tentaba subtraer a arma a un policía municipal en Musquiz. Ver así mesmo *La Vanguardia*, 31-10-1979.
[104] *La Vanguardia*, 3-VI-1980.
[105] Onaindia (2004). Algúns anos a homenaxe inclúe, ademais de a Txabi Echebarrieta, ao seu irmán José Antonio, así mesmo membro de ETA e avogado no proceso de Burgos que faleceu de morte natural en 1973; e a Joseba Asensio, etarra falecido na prisión de Herrera de la Mancha en 1986. En 2004, a homenaxe aos irmáns Echebarrieta tivo lugar o 7 de xuño no marco da campaña electoral ao parlamento español. O principal orador do nacionalismo radical evocou, «que nun país sen esperanza, desvertebrado e humillado sentaron as bases da esquerda abertzale moderna» (*Gara*, 7-6-2004).
[106] Elter (2008: 117).
[107] Arendt (2017: 36).
[108] Ibídem.

Capítulo VII

[1] Juliá (1999) e Trythall (1970).

[2] Jaime (2002: 77-94).

[3] Resulta de especial interese a normalidade da convivencia entre gardas civís e poboación que se rexistraba ata a década dos sesenta no País Vasco (López Corral [2009: 478]). Ver o capítulo II.

[4] Silva, Sánchez e Araluce (2017: cap. I).

[5] Sánchez e Simón (2017: cap. II).

[6] López Corral (2009: 481-487) e Sánchez e Simón, (2017: cap. II).

[7] Jaime (2002: 81).

[8] Tal e como afirmaba Manuel Ballbé (1985: 484) a mediados dos oitenta, «a realidade actual móstranos que máis das dúas terceiras partes da Administración policial está ocupada e controlada por oficiais e mandos militares de carreira, desde os seus máis altos órganos de decisión». Todos os xenerais do exército en 1976 incorporáronse ás Forzas Armadas na Guerra Civil ou antes. En 1980 o número de xenerais de brigada que entraran a formar do exército durante a contenda civil continuaba sendo moi elevado, o 85,1% (Agüero [1995: 144, 188 e 236]).

[9] Fernández Soldevilla (2016: 235).

[10] Domínguez Iribarren (2000: 331-332).

[11] Silva, Sánchez e Araluce (2017: cap. II).

[12] Fernández Soldevilla (2016: 248-251).

[13] Aulestia (1998: 30-36).

[14] Domínguez Iribarren (2000: 334).

[15] Na devandita asemblea impoñerase a tendencia terceiromundista —que se caracterizará por seguir o ronsel das loitas pola independencia que tiveran lugar nas colonias—, impoñéndose sobre o resto (etnolingüística e obreirista).

[16] Fernández Soldevilla (2015 y 2016: 238).

[17] Hoffman (1999: cap. II).

[18] Fernández Soldevilla (2016: 239).

[19] Casanellas (2014: 33).

[20] López Corral (2009: 478) e Silva, Sánchez e Araluce (2017: cap. II).

[21] Tal e como se recolle na «Carta aos intelectuais» da IV Asemblea (1965), «a ditadura do xeneral Franco está a ser para o noso pobo infinitamente máis positiva que unha República democrático-burguesa, que afogase as nosas aspiracións sen crear unhas tensións como as que agora dispoñemos para lanzar o pobo á loita».

[22] Jáuregui (2006: 249-251).

[23] López Corral (2009: 483-485).

[24] Alcedo (1996: 145-163).

[25] Del Águila (2001).

[26] Domínguez Iribarren (2006b: 281).

[27] Fernández Soldevilla (2013: 63).

[28] López Corral (2009: 485).

[29] Casanellas (2014: 56).

[30] Casanellas (2010: 379-392).

[31] Casanellas (2014: 62).

[32] Sánchez Corbí (2016).

[33] Belloch (1998: 84).

[34] As entrevistas recollidas no presente texto foron realizadas polo autor no marco dunha investigación publicada. Ver Jaime (2002). Constitúen entrevistas informativas realizadas con técnicas semiestruturadas en profundidade. Foron realizadas entre o 4 de marzo de 1994 e o 10 de setembro de 1997. Os elevados niveis de desorientación existentes en relación coa loita contra o terrorismo durante os anos setenta son recoñecidos por diversos membros da

Garda Civil en distintas entrevistas: «Ao principio da actividade terrorista, a información que se posuía sobre ETA era nula, e dábanse paus de cego» (entrevista n.º 11). «[A finais dos sesenta] a información que tiñamos sobre os vascos era nula e non existían criterios fixos de actuación. En certa ocasión pregunteille ao meu superior que tiñamos que facer se viamos a mozos pintar símbolos nacionalistas nas paredes; o oficial sen saber moi ben que dicir, indicou resignado que se lles botase a pintura pola cabeza» (entrevista n.º 17). Noutra entrevista, un oficial da Benemérita afirma: «[Na loita contra o terrorismo] esa carencia de doutrina que había a finais dos sesenta prolongarase ata os setenta. A finais desta década traduciuse un manual inglés sobre o IRA e tivo tamén lugar unha recollida de ideas sobre a base dun manual sobre contraguerrilla procedente da experiencia portuguesa en África. (...) En relación con ETA, esta era aínda suficientemente rural para que puideran valerlle eses textos. Quizá era demasiado práctico para os oficiais, pero para os gardas eu creo que non» (entrevista n.º 17).

[35] Sánchez e Simón (2017: cap. III).
[36] Casanellas (2014: 123).
[37] Jáuregui (2006: 247).
[38] Díaz Fernández (2006: 146-179).
[39] Casanellas (2014: 126-127).
[40] Ibídem: 134.
[41] Ibídem: 139.
[42] UNED/RTVE: documental *La red Gladio y España*, 21-6-2017, http://www.rtve.es/alacarta/videos/uned/uned-1-21042017-red-gladio/3985807 (Acceso: 10-11-2017).
[43] Javier García: «El reguero de Stefano», *El País*, 5-III-1989.
[44] Casanellas (2014: 107-125).
[45] Iniesta (1984: 220) e López Corral (2009: 489-492).
[46] López Corral (2009: 494).
[47] Casanellas (2014: 146 y 151).
[48] Sullivan (1986: 182) e Woodworth (2002: 33-42).
[49] Urbano (1997: 157).
[50] Cabezas (2003: 33 y 35).
[51] Aguado (1985, vol. VII: 203-209).
[52] Rodríguez Galindo (1995: 11-21).
[53] Casanellas (2014: 160).
[54] Domínguez Iribarren (2000: 344-346).
[55] Casanellas (2014: 179).
[56] VVAA (1975).
[57] Sánchez e Simón (2017: cap. V).
[58] Casanellas (2014: 183).
[59] Cerdán e Rubio (2003: cap. V).
[60] *ABC*, 6-VI-1975.
[61] Martín (1984).
[62] Belloch (1998: 52-53).
[63] Morán (1997: 86-109).
[64] Casanellas (2014: 145).
[65] Ibídem: 187.
[66] Jaime (2002: cap. IV) e Casanellas (2014: 199).
[67] Domínguez Iribarren (2006b: 280) e Clarke (1984: 198).
[68] Domínguez Iribarren (2006b: 292).
[69] Casanellas (2014: 237).
[70] Sánchez Soler (2010).
[71] Casanellas (2014: 241).
[72] Ibídem: 248.
[73] Ibídem: 269.
[74] Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010: 84).

[75] Casanellas (2014: 272).
[76] Laksfoss (1996).
[77] Sánchez Corbí (2016).
[78] Jaime (2002: 235).
[79] Casanellas (2014: 239).
[80] Jaime (1997 e 2002: 90) e Tejerina (1999).
[81] Belloch (1998: 69-70).
[83] Alonso, Domínguez Iribarren e García (2010), Calleja e Sánchez-Cuenca (2006) e Cuesta (2000).
[84] Clark (1990: cap. III).
[85] Ibarra (1987).
[86] Jaime (2002: 91).
[87] Calleja (2006: 27).
[88] Domínguez Iribarren (1998: 225-231).
[89] Ibarra (1987: 103-104).
[90] Jaime (2002: 142).
[91] Muñoz Alonso (1982: 146).
[92] Wolf (1981: cap. VIII).
[93] Clark (1984: cap. II).
[94] Clark (1984: 222) e Reinares (1996: 297-326).
[95] Clark (1984: cap. II).
[96] Domínguez Iribarren (2006b: 277-286).
[97] Sánchez Soler (2010: 314).
[98] Morán (1997: 86-109).

Capítulo VIII

[1] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 232). O relato das peripecias do garda civil José Antonio Anido Martínez procede principalmente do testemuño que el mesmo puxo por escrito anos despois, e que aparece recollido no libro citado. Dese texto están tomados todos os detalles que figuran nestes primeiros parágrafos.
[2] *La Opinión*, 14-XI-2014.
[3] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 232).
[4] Domínguez Iribarren (1998b: 108-109).
[5] Rueda (1993: 174).
[6] *ABC*, 16-10-1995. Irujo e Arqués (1993: 672-760) e Morán (1997: 344-356).
[7] *El País*, 10-III-2001.
[8] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 233).
[9] Domínguez Iribarren (1998a: 220-221) e Fernández Soldevilla (2017).
[10] Núñez (1993, vol. I: 49).
[11] Sáinz (1993: 120).
[12] Núñez (1993, vol. I: 61-67).
[13] Casanellas (2011: 51-52).
[14] Sáinz (1993: 155-156).
[15] Fernández Soldevilla (2016: 202).
[16] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 36).
[17] Marrodán (2013, vol. I: 22).
[18] Fernández Soldevilla (2016: 165).
[19] Núñez (1993, vol. III: 14).
[20] Fernández Soldevilla (2016: 245).
[21] Entrevista a Juan José Etxabe Orobengoa, en *Orígenes. Euskadiko Gasteri berria* (Txalaparta, 1994).

[22] Onaindia (2001: 311).
[23] Fernández Soldevilla (2016: 245).
[24] Onaindia (2001: 309).
[25] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 20).
[26] Juaristi (1999: 125).
[27] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 23). Todo o relato dos feitos posteriores á morte de Pardines procede deste libro, que recolle á súa vez o relato que figura na sentencia do consello de guerra, datada o 27 de xuño de 1968.
[28] Núñez (1993, vol. II: 107-110).
[29] Onaindia (2001: 320).
[30] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 19).
[31] Onaindia (2001: 335).
[32] Casanellas (2011: 59).
[33] Sáinz (1993: 177-178).
[34] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 22).
[35] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 78).
[36] Sáinz (1993: 179-182).
[37] Onaindia (2001: 370).
[38] Sáinz (1993: 199-204).
[39] Marrodán (2013, vol. I: 24).
[40] Uriarte (2005: 90-91).
[41] Onaindia (2001: 376-383).
[42] Ibídem: 342.
[43] Uriarte (2005: 97).
[44] Marrodán (2013, vol. I: 25-26).
[45] Juaristi (2006: 149-150).
[46] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 78).
[47] Sáinz (1993: 219).
[48] Casanellas (2011: 113).
[49] Sáinz (1993: 183-185, 203, 213-214 e 219).
[50] Uriarte (2005: 99).
[51] Onaindia (2001: 404-407) e Uriarte (2005: 99).
[52] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 41).
[53] Sáinz (1993: 215).
[54] Uriarte (2005: 99).
[55] *El Diario Montañés*, 22-X-2014.
[56] Uriarte (2005: 100).
[57] *El Diario Montañés*, 22-X-2014.
[58] Uriarte (2005: 98-100).
[59] Onaindia (2001: 408, 411-423).
[60] Uriarte (2005: 100).
[61] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 80).
[62] Casanellas (2011: 80).
[63] Sáinz (1993: 217).
[64] Juaristi (2006: 154).
[65] Reinares (1990: 362).
[66] Casanellas (2011: 14).
[67] Portell (1974: 87).
[68] Uriarte (2005: 118).
[69] Onaindia (2001: 426-487).
[70] Garmendia (1996: 454-455).
[71] Uriarte (2005: 127-135).
[72] Sánchez y Simón (2017, vol. I: 83-84).
[73] «Sentenza da Causa 31/69», 12-1970, CDMH.

[74] Uriarte (2005: 118).
[75] Marrodán (2013, vol. I: 29-30).
[76] Sánchez y Simón (2017, vol. I: 87).
[77] Zabalza (2000: 27-28).
[78] Marrodán (2013, vol. I: 29-30).
[79] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 28).
[80] Portell (1974: 178-179).
[81] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 28).
[82] Marrodán (2013, vol. I: 33-35).
[83] Forest (1993: 27-28) e Marrodán (2008: 225).
[84] *El Mundo*, 20-XII-2003.
[85] Sáinz (1993: 267).
[86] Estévez e Mármol (1998).
[87] Domínguez Iribarren (2006a: 39).
[88] Sáinz (1993: 300).
[89] Casanellas (2011: 92-97 y 169).
[90] Calleja (1997: 206).
[91] Vinader (1999: 128).
[92] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 143).
[93] Sáinz (1993: 328).
[94] Fernández Soldevilla (2016: 204-205). *Interviú*, 11 ao 17-5-1978. *Pueblo,* 21-12-1977. *Egin*, 21-12-1978.
[95] Sáinz (1993: 328-352), Zavala (1997: 550-557) e Bardavío, Cernuda e Jáuregui (2000: 180-183).
[96] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 167-169).
[97] Sáinz (1993: 352).
[98] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 89).
[99] Sáinz (1993: 272).
[100] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 101).
[101] Pérez Viñuela (inédito: 14).
[102] Vinader (1999: 43). O relato sobre a «Operación Lobo» construíuse tomando como referencia principal o testemuño do propio infiltrado, que lle propuxo ao xornalista Xavier Vinader que recollese e publicase a súa historia. Hai outro libro que reconstrúe con detalle a súa traxectoria: Cerdán e Rubio (2004).
[103] Vinader (1999: 43-47).
[104] Ibídem: 47-64.
[105] López Romo (2014: 165).
[106] Sáinz (1993: 357-371).
[107] Vinader (1999: 72).
[108] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 110).
[109] Vinader (1999: 87).
[110] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 110).
[111] Vinader (1999: 128).
[112] Vinader (1999: 184-235).
[113] Toral (2015: 60).
[114] Sánchez e Simón (2017, vol. I: 111).
[115] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 1210).
[116] *El País*, 24-II-1995.
[117] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 174, 211 e 218-219).
[118] Ibídem: 234.
[119] Domínguez Iribarren (1998a: 21-22).
[120] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 228).
[121] Marrodán (2015, vol. III: 203-204).
[122] Marrodán (2015, vol. III: 206-211).

[123] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 234).
[124] Domínguez Iribarren (2017).

Capítulo IX

[1] «Nota Informativa n.º 131», 8-6-1965, Servizo de Información da Garda Civil, 123.ª Comandancia de Fronteiras Pamplona (Navarra); «Nota Informativa n.º 3147», 10-6-1965, Segunda Sección de EM (SIGC) Madrid; e «Nota Informativa n.º 1177», 15-7-1965, do SIGC, 143.ª Comandancia da Garda Civil San Sebastián.
[2] *Zutik*, n.º 55, VI-1965.
[3] A Lei 29/2011 de recoñecemento e protección integral ás vítimas do terrorismo establece no seu capítulo segundo, sección primeira, o baremo dos danos sufridos, que para os feridos se concerta en cinco niveis, que de maior a menor gravidade son grande invalidez, incapacidade permanente absoluta, incapacidade permanente total, incapacidade permanente parcial e lesións non invalidantes.
[4] Jesús Duva: «La primeira vítima de ETA», *El País*, 30-1-2010.
[5] Ver a táboa completa nos anexos deste capítulo.
[6] *La Voz de España*, 18-X-1973.
[7] «Causa n.º 290», Xulgado de Instrución número 3 de San Sebastián, 1973.
[8] Ibídem.
[9] Documental *El crimen más oculto de ETA*, emitido en Antena 3 en novembro de 2005.
[10] Alfredo Semprún: «Surgió una posible pista en Alsasua», *ABC*, 26-12-1973.
[11] Informe número 265 da Brigada Provincial de Investigación Social, Comisaría do Corpo Xeral de Policía, 14-2-1974.
[12] «Nota informativa da Brigada Rexional de Investigación Social de San Sebastián», 27 de abril de1973, incluída nun informe da Comisaría Xeral de Investigación Social do 28 de xaneiro de 1975, «Causa n.º 290», Xulgado de Instrución número 3 de San Sebastián, 1973.
[13] «Causa n.º 290», Xulgado de Instrución número 3 de San Sebastián, 1973.
[14] *ABC*, 9-IX-1973.
[15] Ibídem.
[16] Santiago Romero: «El crimen más oscuro de ETA», *La Opinión de A Coruña*, 24-4-2017.
[17] *El País*, 29-VII-1984.
[18] Sobre Pertur, véxase Fernández Soldevilla (2013).
[19] No documental *El crimen más oculto de ETA*, Manuel Murua foi gravado con cámara oculta e recoñeceu que recibira as cartas, que as tomaba como unha «ameaza» e que o consultaba con «Garaikoetxea», en referencia ao entón parlamentario vasco e ex-lehendakari Carlos Garaikoetxea, e que este lle aconsellou que «non fixese caso».
[20] *El Mundo*, 9-XI-2005.
[21] *El Mundo*, 15-XI-2017.
[22] http://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-10814888 (Acceso: 8-XII-2017).
[23] Entrevista persoal realizada a Javier Mendoza, San Sebastián, 17-3-2017.
[24] A pesar da condición de almirante de Luís Carrero Blanco, incluír en categoría de civil en tendendo que o principal motivo do seu asasinato foi o cargo político que tiña como presidente do Goberno.
[25] Na cuantificación das persoas viúvas tívose en conta que no atentado contra a cafetería Rolando faleceu un matrimonio, o formado por Baldomero Barral Fernández e María Josefina Pérez Martínez.
[26] De la Calle e Sánchez Cuenca (2004: 53-79).
[27] Dato extraído do Mapa do Terror de COVITE, dispoñible en www .mapadelterror. com (Acceso: 9-12-2017).
[28] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 822).

[29] Nas listaxes do Ministerio do Interior e da Audiencia Nacional, os axentes do Corpo de Policía Armada e de Tráfico, o Corpo Xeral de Policía e a Brigada de Investigación Social aparecen baixo a etiqueta de «Policía Nacional», aínda que esa denominación é posterior.

[30] Onaindia (2001: 414).

[31] *El Diario Vasco*, 11-IV-1969.

[32] Alonso, Domínguez Iribarren e García Rey (2010: 25-26).

[33] *El Correo Español*, 10-IV-1969.

[34] *El Diario Vasco*, 11-IV-1969.

[35] Un documento del Archivo Histórico Provincial de Vizcaya fechado en 1975 arroja información sobre las pensiones que recibieron las familias de dos Axentes de policía y dos de la Garda civil asesinados por ETA. Se trata de uno de los documentos más antiguos relativo a las pensiones de los que se tiene constancia. En él se especifica, por ejemplo, que el inspector de Policía José Ramón Morán, asesinado en Guecho el 22 de abril de 1975, percibía un sueldo de 44.097 pesetas, por lo que a su viuda y a su hija les correspondía una pensión de 21.081 pesetas, algo menos de la mitad del sueldo. Esta proporción se mantiene en los casos del inspector Fernando Llorente y del teniente de la Garda civil Domingo Sánchez. Sin embargo, varía en el caso del Garda civil Andrés Segovia Peralta, muerto en Guernica el 6 de mayo de 1975: pese a su sueldo de 31.581 pesetas, su viuda y sus hijos recibirían 9.381 pesetas.

[36] *La Voz de Galicia*, 20-VI-1968.

[37] Entrevista realizada o 28-11-2017 polo grupo de investigación do proxecto «Historia y memoria del terrorismo en el País Vasco, 1968-2011» (Centro Memorial das Víctimas do Terrorismo-Instituto Valentín Foronda da UPV/EHU).

[38] «Nota Informativa n.º 1735», 19-4-1969, Servizo de Información da Garda Civil, 541.ª Comandancia de Bilbao. Máis información sobre o caso no Arquivo Histórico Provincial de Biscaia.

[39] Ibídem.

[40] *Aiaraldea Gaur*, 6-VI-2017 (https://aiaraldea.eus/laudio/1497217507929-mikel-etxeberria-iztueta-hil-da-ezker-abertzaleko-militante-historikoa).

[41] Algunhas informacións, como a publicada en *ABC*, 25-11-1975, afirman que foi a súa irmá quen abriu a porta.

[42] *El Diario Vasco*, 25-XI-1975.

[43] Jiménez Ramos e Marrodán (2018).

[44] Fernández Soldevilla (2016).

[45] Silva, Sánchez e Araluce (2017: 36-37) e Ugarte (2018).

[46] Ibídem.

[47] Entrevista telefónica realizada a José Pablo Echeverría Ugalde, 9-11-2017.

[48] Llera e Leonisio (2015: 141-160).

[49] Jiménez Ramos e Marrodán (2018).

[50] Pérez (2008: 5).

[51] Marrodán (2013, vol. I: 35-41).

[52] Casanova (2008: 140).

[53] Pérez (2008: 18).

[54] Rekalde (1998: 126).

[55] *La Gaceta del Norte*, 6-XII-1970.

[56] «Secuestro del cónsul Beihl,» no blog Españoles secuestrados dispoñible na internet en http://cronologiasecuestros.blogspot.com.es/1970/12/secuestro-del-consul-beihl.html.

[57] Idígoras (2000: 207).

[58] Ibídem.

[59] *El País*, 21-II-1981.

[60] *Madrid*, 26-XII-1970.

[61] *El Diario Vasco*, 29-VII-1975.

[62] *La Gaceta del Norte*, 30-VI-1976.

[63] Ibídem.

[64] *ABC*, 30-VI-1976.

[65] Juan Francisco López: «Así torturó la banda terrorista ETA», *La Tribuna del País Vasco*, 20-11-2016 (https://latribunadelpaisvasco.com/not/5290/asi-torturo-la-banda-terrorista-eta-i-/).

[66] Zumalde (2004: 358).

[67] A elaboración desta táboa realizouse con información da lista de falecidos a causa do terrorismo do Ministerio do Interior, a Oficina de Atención ás Vítimas da Audiencia Nacional, Alonso, Domínguez e García Rey (2010), López Romo (2015), as hemerotecas de *El País*, *ABC, El Diario Vasco* e *La Vanguardia*, así como do Mapa del Terror de COVITE (www.mapadelterror.com).

[68] Así aparece na listaxe oficial do Ministerio do Interior, aainda que o asasinato se produciu no término de Aduna.

[69] Esta táboa elaborouse a partir da información facilitada pola Dirección Xeral de Atención ás Vítimas do Ministerio do Interior ao Centro Memorial, destinada á elaboración do informe Jiménez Ramos e Marrodán (2018).

[70] Aínda que na lista oficial atribúeselle a categoría profesional «Outros», a información recabada (ver Introducción do capítulo) apunta a que a vítima era garda civil.

Capítulo X

[1] Fernández Soldevilla (2016).

OS AUTORES

Florencio Domínguez Iribarren

Doutor en Comunicación Pública pola Universidade de Navarra. Exerceu de redactor xefe da axencia de noticias Vasco Press e analista nos xornais *La Vanguardia*, *El Correo* e *Diario de Navarra*. Actualmente traballa como director do Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo. É autor de *ETA: estrategia organizativa y actuaciones (1978-1992)* (1998), *De la negociación a la tregua. ¿El final de ETA?* (1998), *Dentro de ETA. La vida diaria de los terroristas* (2002), *Las raíces del miedo* (2003), *ETA en Cataluña. Desde Terra Lliure a Carod Rovira* (2005), *Josu Ternera: una vida en ETA* (2006), *Las conexiones de ETA en América* (2010) e *La agonía de ETA* (2012). É tamén coautor de *La historia de ETA* (2000) e *Vidas rotas: historia de los hombres, mujeres y niños víctimas de ETA* (2010) (2010). Recibiu, entre outros, o Premio Javier Bueno da Asociación de la Prensa de Madrid ao xornalismo especializado, o Premio Internacional COVITE, a Gran Cruz do Mérito Civil e o Premio de Periodismo Francisco Cerecedo.

Juan Avilés Farré

Catedrático de Historia Contemporánea da UNED. Foi investigador principal en catro proxectos de investigación. O último deles, actualmente en curso, é « El terrorismo europeo en los años de plomo: un análisis comparativo, 1968-1980», financiado polo Ministerio de Economía e Competitividade. Desde o inicio a súa liña investigadora buscou situar a historia contemporánea de España nun contexto internacional. Nos últimos anos centrouse na análise comparativa internacional de ondas terroristas como a de inspiración anarquista de fins do século XIX, a do terrorismo europeo dos anos de chumbo e a de inspiración yihadista nas últimas décadas. Publicou oito libros de investigación, sendo os máis recentes: *La daga y la dinamita: los anarquistas y el nacimiento del terrorismo* (2013) e *Historia del terrorismo yihadista: de Al Qaeda a Daesh* (2017); así como 40 artigos de investigación en revistas e libros colectivos, en español, francés, inglés e italiano.

SANTIAGO DE PABLO

Catedrático de Historia Contemporánea da Universidade do País Vasco. Durante o curso 2009-2010 foi investigador invitado na Universidade de Nevada, Reno (Estados Unidos), e impartiu cursos e conferencias en universidades de Francia, Alemaña, Italia, Reino Unido, Colombia, Arxentina, Nova Zelandia, Xapón, Ghana etc. É autor de numerosos libros sobre a historia vasca do século XX, así como sobre as relacións entre a historia e o cinema. Entre os máis recentes cabe destacar *Creadores de sombras. ETA y el nacionalismo vasco a través del cine* (2017) (2017), que foi publicado orixinalmente en inglés en 2012, co título de *The Basque Nation On-Screen. Cinema, Nationalism, and Political Violence*; e *La patria soñada. Historia del nacionalismo vasco desde su origen hasta la actualidad* (2015). Como coautor, escribiu entre outros *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco* (2012) e *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco* (1999-2001 e 2005). Foi guionista ou asesor de varios documentais históricos, entre os que destaca a longametraxe cinematográfica *Una esvástica sobre el Bidasoa* (2013). Dirixe a revista de investigación sobre temas vascos *Sancho el Sabio*, editada en Vitoria.

GAIZKA FERNÁNDEZ SOLDEVILLA

Doutor en Historia Contemporánea pola Universidade do País Vasco, traballa como responsable da área de Arquivo, Investigación e Documentación do Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo. É autor dos libros *Héroes, heterodoxos y traidores. Historia de Euskadiko Ezkerra (1974-1994)* (2013), *La calle es nuestra: la Transición en el País Vasco (1973-1982)* (2015) e *La voluntad del gudari. Génesis y metástasis de la violencia de ETA* (2016). É coautor, xunto a Raúl López Romo, de *Sangre, votos, manifestaciones. ETA y el nacionalismo vasco radical (1958-2011)* (2012) e, xunto a Sara Hidalgo, de *La unión de la izquierda vasca. La convergencia PSE-EE*. Foi guionista ou asesor de varios documentais e coordinador de distintos proxectos de investigación. Colabora habitualmente co diario *El Correo* e con publicacións académicas. Forma parte do Consello de Redacción da revista *Grand Place*.

RAÚL LÓPEZ ROMO

Doutor en Historia Contemporánea pola Universidade do País Vasco, traballa como responsable da área de Educación e Exposicións do Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo. É autor de catro libros e coautor doutros dous. Entre eles figuran *Años en claroscuro. Nuevos movimientos sociales y democratización en Euskadi* (2011), *Euskadi en duelo. La central nuclear de Lemóniz como símbolo de la transición vasca* (2012) o el *Informe Foronda: los efectos del terrorismo*

en la sociedad vasca (2015). Tamén escribiu con Gaizka Fernández Soldevilla *Sangre, votos, manifestaciones: ETA y el nacionalismo vasco radical* (2012). Coordina o Arquivo Online sobre a Violencia Terrorista en Euskadi (www.arovite.com).

José Antonio Pérez Pérez

Doutor en Historia Contemporánea pola Universidade do País Vasco, na actualidade é coordinador do proxecto «Historia e memoria do terrorismo no País Vasco, 1968-2011» (Instituto de Historia Social Valentín de Foronda e Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo). É autor de diversos traballos sobre movemento obreiro, violencia política e transición no País Vasco. Entre as súas últimas obras destaca *Euskadi 1960-2011: dictadura, transición y democracia* (2017), libro do que é editor xunto a Juan Pablo Fusi.

Javier Gómez Calvo

Doutor en Historia Contemporánea pola Universidade do País Vasco e investigador do proxecto «Historia y memoria del terrorismo en el País Vasco, 1968-2011» (Instituto de Historia Social Valentín de Foronda e Centro para a Memoria das Vítimas do Terrorismo). Foi investigador posdoutoral no Instituto Universitario de Lisboa (ISCTE-IUL) e responsable do Centro Documental da Fundación Fernando Buesa. A súa liña de investigación estivo orientada cara ao estudo da violencia política durante o franquismo, destacando o libro *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava* (2014).

Jesús Casquete

Profesor titular de Historia do Pensamento e dos Movementos Sociais e Políticos na Universidade do País Vasco, e *fellow* do Centro de Estudos sobre Antisemitismo de Berlín. Cursou estudos de Ciencia Política na *New School for Social Research* e na Universidade de Columbia, ambas en Nova York. Foi investigador invitado no *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung* de Berlín, na Universidade Humboldt de Berlín, na Universidade de Múnic e no Instituto de Filosofía do CSIC. Foi bolseiro en repetidas ocasións da Fundación Alexander von Humboldt. É autor de *Política, cultura y movimientos sociales* (1998), *El poder de la calle. Ensayos sobre acción colectiva y movimientos sociales* (2006), *En el nombre de Euskal Herria* (2009), *Berlin 1. Mai. Un ritual político en el nuevo milenio* (2009) y *Nazis a pie de calle. Una historia de las SA en la República de Weimar* (2017). Colaborou con diferentes diarios, como *El Correo*, *El País* ou *eldiario.es*, ademais de en revistas especializadas como *Claves de razón práctica* e *La aventura de la historia*.

Óscar Jaime Jiménez

Doutor en Ciencia Política pola Universidade de Salamanca, exerce como profesor titular de Ciencia Política na Universidade Pública de Navarra. Foi asesor executivo do director xeral da Policía e da Garda Civil (2004-2009), director do Instituto de Estudos de Policía na Dirección Xeral da Policía (2005-2009) e secretario xeral técnico no Gabinete de Estudos de Seguridade Interior da Secretaría de Estado de Seguridade do Ministerio do Interior (2010-2012). Ten a medalla ao mérito da Garda Civil.

Roncesvalles Labiano Juangarcía

Graduada en Historia e Xornalismo pola Universidade de Navarra. Desde 2015 é persoal investigador en formación (PIF) da Facultade de Comunicación da mesma universidade, onde investiga, baixo a dirección de María del Mar Larraza e Javier Marrodán, sobre a representación das vítimas de ETA no cinema e a literatura. É coautora do libro *Relatos de plomo. Historia del terrorismo en Navarra. La sociedad contra ETA* (2015).

Javier Marrodán Ciordia

Licenciado en Ciencias da Información e doutor en Comunicación Pública pola Universidade de Navarra. Traballou como redactor en *Diario de Navarra* (1988-2007) e foi director da revista *Nuestro Tiempo* (2007-2011). Desde 2011 é profesor da Facultade de Comunicación da Universidade de Navarra. É autor de *Regreso a Etxarri-Aranatz* (2004), sobre as vítimas do terrorismo, e dirixiu o proxecto «Relatos de plomo», sobre a historia do terrorismo en Navarra, que deu lugar a tres volumes publicados entre 2013 e 2015. En 2017 escribiu e publicou con varios alumnos de Xornalismo *Auschwitz en primera persona. Una aventura periodística.*

María Jiménez Ramos

Xornalista especializada en comunicación política, máster en Relacións Internacionais e Estudos Africanos, experta universitaria en análise de terrorismo yihadista e doutoranda no departamento de Proxectos Xornalísticos da Facultade de Comunicación da Universidade de Navarra, onde desenvolve a súa tese ao redor dos testemuños de vítimas do terrorismo. Coautora do traballo de investigación «Relatos de plomo. Historia del terrorismo en Navarra», plasmado nunha triloxía. É directora de Comunicación de COVITE, o Colectivo de Vítimas do Terrorismo, e responsable do OIET, Observatorio Internacional de Estudos sobre Terrorismo. É tamén profesora asociada no Grao de Xornalismo da Universidade de Navarra. En 2016 recibiu o

Premio Antonio Beristáin de investigación vitimolóxica por un traballo sobre a bibliografía dedicada aos asasinados pola organización terrorista ETA.

JOSÉ M.ª RUIZ SOROA

Licenciado en Dereito pola Universidade de Deusto, licenciado en Ciencias Políticas pola UNED e doutor en Dereito pola Universidade do País Vasco, da que foi profesor titular, actualmente está xubilado. No terreo político, é autor de *Tres ensayos liberales* (2008) e *El esencialismo democrático* (2010). É comentarista habitual nos diarios *El Correo* e *El País* e colaborador en *Claves de Razón Práctica* e *Revista de Libros*.

BIBLIOGRAFÍA

AGUADO, Francisco (1985): *Historia de la Garda civil*. Madrid: CUPSA y Planeta.

AGÜERO, Felipe (1995): *Militares, civiles y democracia. La España postfranquista en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza.

AGIRRE, Joxean (coord.) (2012): *No les bastó Gernika. Euskal Herria, 1960-2010*. Andoain: Euskal Memoria Fundazioa.

AGIRREAZKUENAGA, Joseba e URQUIJO, MIKEL (coords.) (2008): *Bilbao desde sus alcaldes: Diccionario biográfico de los alcaldes de Bilbao y gestión municipal en la Dictadura. Vol. 3: 1937-1979*. Bilbao: Ayuntamiento de Bilbao.

ÁGUILA, Juan José del (2001): *El TOP. La represión de la libertad*. Barcelona: Planeta.

AIZPURU, Mikel (2010): *Barakaldo, una ciudad industrial: esplendor, crisis y renovación (1937-2004)*. Bilbao: Beta III milenio.

AIZPURU, Mikel (2014): «Nacionalismo vasco, separatismo y regionalismos en el Consejo Nacional del Movimiento», *Revista de Estudios Políticos*, n.º 164, pp. 87-113.

AIZPURU, Mikel (2016): «¿El primer informe policial sobre ETA? Los archivos franquistas como fuente para la investigación histórica», *Sancho el Sabio*, n.º 39, pp. 223-251.

ALCEDO MONEO, Miren (1996): *Militar en ETA. Historias de vida y muerte*. San Sebastián: Haranburu.

ALONSO, Fernando (2005): *Por qué luchamos los vascos*. Tafalla: Txalaparta.

ALONSO, Martín (2010): «Estructuras retóricas de la violencia política», en RIVERA, Antonio e CARNICERO HERREROS, Carlos (eds.): *Violencia política: historia, memoria y víctimas*. Madrid: Maia, pp. 101-165.

ALONSO, Rogelio, DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio e GARCÍA, Marcos (2010): *Vidas rotas. Historia de los hombres, mujeres y niños víctimas de ETA*. Madrid: Espasa.

ALONSO OLEA, Eduardo (1995): «El largo camino para la recuperación del concierto económico de Vizcaya y Guipúzcoa, 1968-1981», en TUSELL, Javier e SOTO, Álvaro (eds.): *Historia de la transición y consolidación democrática en España (1975-1986)*. Madrid: UNED, vol. I, pp. 377-406.

ÁLVAREZ ENPARANTZA, José Luis (1997): *Euskal Herria en el horizonte*. Tafalla: Txalaparta.

ÁLVAREZ LLANO, Roberto (2008): *Historia económica del País Vasco-Navarro: desde los orígenes hasta comienzos del siglo XXI*. Bilbao: Edición del autor.

ANTARIS, Leonardo M. (1988): *Astra Automathic Pistols*. Sterling, Co.: FIRAC.

ANTARIS, Leonardo M. (2009): *Astra Firearms and Selected Competitors*. Davenport, IA: FIRAC.

ARANZADI, Juan (2000): *Milenarismo vasco. Edad de Oro, etnia y nativismo*. Madrid: Taurus. (1.ª ed.: 1981).
ARANZADI, Juan (2001): *El escudo de Arquíloco. Sobre mesías, mártires y terroristas. Vol. I. Sangre vasca*. Madrid: Antonio Machado.
ARANZADI, Juan, JUARISTI, Jon e UNZUETA, Patxo (1994): *Auto de terminación. (Raza, nación y violencia en el País Vasco)*. Madrid: El País Aguilar.
ARENDT, Hannah (2017 [1972]): *Verdad y mentira en política*. Barcelona: Página indómita.
ARETXAGA, Begoña (1988): *Los funerales en el nacionalismo vasco radical. Ensayo antropológico*. San Sebastián: Baroja.
ARJONA, Daniel e FERNÁNDEZ, Silvia (coords.) (2006): *1968: las primeras víctimas de ETA*. Madrid: Unidad Editorial.
AROCA, Manuela (2013): *El sindicalismo socialista en Euskadi (1947-1985): de la militancia clandestina a la reconversión industrial.* Madrid: Biblioteca Nueva y Fundación Francisco Largo Caballero.
ARREGI, Joseba (2003): «La segunda industrialización en Euskadi y Navarra: una sociedad, la vasca, en la encrucijada», en CASPISTEGUI, Francisco Javier e LARRAZA, María del Mar (eds.): *Modernización, desarrollo económico y transformación social en el País Vasco y Navarra*. Pamplona: Eunate, pp. 205-219.
ARREGI, Joseba (2015): *El terror de ETA: la narrativa de las víctimas*. Madrid: Tecnos.
ARRIETA, Leyre (2007): *Estación Europa: la política europeísta del PNV en el exilio (1945-1977)*. Madrid: Tecnos.
ARRIETA, Leyre e BARANDIARAN, Miren (2003): *Diputación y modernización, Gipuzkoa 1940-1975*. San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa.
ARZUAGA, Julen (2012): *Oso latza izan da. La tortura en Euskal Herria*. Andoain: Aise Liburuak e Euskal Memoria Fundazioa.
AULESTIA, Kepa (1998): *HB, Crónica de un delirio*. Madrid: Temas de Hoy.
AUST, Stefan (2008): *Baader-Meinhof: the secret history of the RAF*. Oxford University Press.
AVILÉS, Juan, SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio, CASALS, Xavier e CASTRO, Lorenzo (2009): dossier «Terrorismo en la España democrática», *Historia del Presente*, n.º 14, pp. 5-72.
Azcona, José Manuel e Re, Matteo (2015): *Guerrilleros, terroristas y revolución (1959-1988): identidad marxista y violencia política de ETA, Brigadas Rojas, Tupamaros y Montoneros*. Pamplona: Aranzadi.
AZURMENDI, Mikel (1998): *La herida patriótica. La cultura del nacionalismo vasco*. Madrid: Taurus.
BAEZA, Álvaro (1995): *ETA nació en un seminario: el gran secreto: historia de ETA de 1952-1995*. Madrid: ABL.
BALLBÉ, Manuel (1985): *Orden público y militarismo en la España constitucional*. Madrid: Alianza.
BARBERÍA, José Luis e UNZUETA, José Luis (2003): *Cómo hemos llegado a esto*. Madrid: Taurus.
BARROSO, Anabella (1995): *Sacerdotes bajo la atenta mirada del régimen franquista. Los conflictos sociopolíticos de la Iglesia en el País Vasco desde 1960 a 1975*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
BATISTA, Antoni (1999): *Diario privado de la guerra vasca*. Barcelona: Plaza y Janés.
BATISTA, Antoni (2008): *Madariaga. De las armas a la palabra*. Barcelona: RBA.
BAUMAN, Michael (1979): *Terror or love? Bommi Baumann's own story of his life as a West German urban guerrilla*. Nueva York: Grove Press.

BECK, Aaron T. (2003): *Prisioneros del odio. Las bases de la ira, la hostilidad y la violencia*. Barcelona: Paidós.
BECKER, Jillian (1981): «Case study I: Federal Germany», en CARLTON, David e SCHAERF, Carlo (eds.): *Contemporary terror: studies in sub-state violence*. Londres: MacMillan, pp. 122-138.
BARDAVÍO, Joaquín, CERNUDA, Pilar e JÁUREGUI, Fernando (2000): *Servicios secretos*. Barcelona: Plaza y Janés.
BELLOCH, Santiago (1998): *Interior. Los hechos clave de la seguridad del Estado en el último cuarto de siglo*. Barcelona: Grupo Zeta.
BIZKARRALEGORRA OTAZUA, Elisabete (2017): *Ser basque izan: la resistencia vasca no violenta en el franquismo (1957-1977)*. San Sebastián: Utriusque Vasconiae.
BOOTH, W. James (2006): *Communities of Memory. On Witness, Identity, and Justice*. Ithaca: Cornell University Press.
BRILLANT, Bernard (2000): «La contestation dans toutes ses états», en Dreyfus-Armand, Geneviève *et alii*: *Les années 68: le temps de la contestation*. Bruselas: Complexe.
BRUNI, Luigi (1987): *ETA. Historia política de una lucha armada I*. Tafalla: Txalaparta.
BULTÓ, Ignacio (dir.) (1976): *Estudios sociológicos sobre la situación social de España 1975*. Madrid: Fundación FOESSA.
CABEZAS, Jorge (2003): *Yo maté a un etarra: secretos de un comisario de la lucha antiterrorista*. Barcelona: Planeta.
CALLEJA, José María (1997): *Contra la barbarie. Un alegato a favor de las víctimas de ETA*. Madrid: Temas de Hoy.
CALLEJA, José María (2006): *Algo habrá hecho. Odio, muerte y miedo en Euskadi*. Madrid: Espasa.
CALLEJA, José María e SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio (2006): *La derrota de ETA, De la primera a la última víctima*. Madrid: Adhara.
CAMINOS, José María; ARMENTIA, José Ignacio e MARÍN, María Flora (2013): «El asesinato de Miguel Ángel Blanco como ejemplo de *key event* en el tratamiento mediático de los atentados mortales de ETA», *adComunica*, n.º 6, pp. 139-160.
CANALES, Antonio (2006): *Las otras derechas: derechas y poder local en el País Vasco y Cataluña en el siglo XX*. Madrid: Marcial Pons.
CASPISTEGUI, Francisco Javier (1997): *El naufragio de las ortodoxias: el carlismo (1962-1977)*. Pamplona: Universidad de Navarra.
CARCEDO, Diego (2004): *Sáenz de Santamaría: el general que cambió de bando*. Madrid: Temas de Hoy.
CARRIÓN, Gabriel (2002): *ETA en los archivos secretos de la policía política de Franco, 1952-1969*. Alicante: Agua Clara.
CASALS, Xavier (2016): *La transición española: el voto ignorado de las armas*. Barcelona: Pasado y Presente.
CASANELLAS, Pau (2010): «Lecciones para después de la crisis. El Plan Udaberri (1969) y la lucha del espionaje franquista contra la "subversión" en el País Vasco», en NAVAJAS, Carlos e ITURRIAGA, Diego (eds.): *Novísima. Actas del II Congreso internacional de Historia de nuestro tiempo*. Logroño: Universidad de la Rioja.
CASANELLAS, Pau (2011): *Morir matando. El franquismo en crisis ante la violencia política (1968-1977)*. Tesis defendida en la Universidad Autónoma de Barcelona. Publicada como (2014): *Morir matando. El franquismo ante la práctica armada, 1968-1977*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

CASANOVA, Iker (2010): *ETA 1958-2008: Medio siglo de historia*. Tafalla: Txalaparta.
CASANOVA, Iker e ASENSIO, Paul (1999): *Argala*. Tafalla: Txalaparta.
CASQUETE, Jesús (2009a): *En el nombre de Euskal Herria. La religión política del nacionalismo vasco radical*. Madrid: Tecnos.
CASQUETE, Jesús (2009b): «"Sobre tumbas, pero avanzamos": Horst Wessel y el troquel martirial en el nacionalsocialismo», en CASQUETE, Jesús e CRUZ, Rafael (eds.): *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: La Catarata, pp. 171-214.
CASQUETE, Jesús (2009c): «Martyr Construction and the Politics of Death in National Socialism», *Totalitarian Movements and Political Religions*, n.º 10, pp. 265-283.
CASQUETE, Jesús (2012a): «Proceso de Burgos», en, PABLO, Santiago de, GRANJA, José Luis, MEES, Ludger e CASQUETE, Jesús (coords.): *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Madrid: Tecnos, pp. 636-647.
CASQUETE, Jesús (2012b): «Txabi Etxebarrieta», en PABLO, Santiago de *et alii*: *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Madrid: Tecnos, pp. 270-281.
CASQUETE, Jesús e CRUZ, Rafael (eds.): *Políticas de la muerte: usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
CASTELLS, Luis (2013): «La historia del terrorismo en Euskadi: ¿entre la necesidad y el apremio?», en ORTIZ DE ORRUÑO, José María e PÉREZ, José Antonio (eds.): *Construyendo memorias: relatos históricos para Euskadi después del terrorismo*. Madrid: Los Libros de la Catarata, pp. 210-244.
CASTELLS, Luis (2017): «La sociedad vasca ante el terrorismo: las ventanas cerradas (1977-2011)», *Historia y Política*, n.º 38, pp. 347-382.
CAZZULLO, Aldo (2015): *I ragazzi che volevano la rivoluzione, 1968-1978: storia di Lotta Continua.* Milán: Mondadori.
CERDÁN, Manuel e RUBIO, Antonio (2003): *Lobo. Un topo en las entrañas de ETA*. Barcelona: Plaza & Janés.
CIRARDA, José María (2011): *Recuerdos y memorias (De mi ayer a nuestro hoy)*. Madrid: PPC.
CLARK, Robert P. (1984): *The Basque Insurgents: ETA, 1952-1980*. Wisconsin: University of Wisconsin.
CLARK, Robert P. (1990): *Negotiating with ETA. Obstacles to Peace in the Basque Country*. Reno: University of Nevada.
COCKBURN, James S. (1991): «Patterns of violence in English society: homicide in Kent, 1560-1985», *Past and Present*, n.º 130, pp. 70-130.
COOK, Schura (1982): «Germany: from protest to terrorism», en ALEXANDER, Jonah e MYERS, Kenneth A. (coords.): *Terrorism in Europe*. Londres: Croom Helm, pp. 154-178.
CRENSHAW, Martha (1981): «The Causes of Terrorism», *Comparative Politics*, n.º 13, pp. 379-399.
CRENSHAW, Martha (2011): *Explaining Terrorism: Causes, Processes, and Consequences*. Londres y Nueva York: Routledge.
CRUZ, Rafael (2008): *Repertorios. La política del enfrentamiento en el siglo XX*. Madrid: CIS.
CUESTA, Cristina (2000): *Contra el olvido. Testimonios de víctimas del terrorismo*. Madrid: Temas de Hoy.
CUSACK, Jim e MCDONALD, Henry (2008): *UVF: the endgame*. Dublin: Poolbeg Press.

DARTNELL, Michael (1995): *Action Directe: Ultra left terrorism in France, 1979-1987*, Londres: Frank Cass.
DELLA PORTA, Donatella (1990): *Il terrorismo di sinistra*. Bolonia: Il Mulino.
DELLA PORTA, Donatella (2013): *Clandestine political violence*. Cambridge: Cambridge University.
DE LUNA, Giovanni (2009): *Le ragioni di un decennio, 1969-1979: militanza, violenza, sconfitta, memoria.* Milán: Feltrinelli.
DÍAZ BALERDI, Iñaki (2010): *Archipiélagos imaginarios. Museos de la Comunidad Autónoma del País Vasco*. Vitoria: Gobierno vasco e Nerea.
DÍAZ FERNÁNDEZ, Antonio (2006): *Los servicios de inteligencia españoles. Desde la guerra civil hasta el 11-M. Historia de una transición*. Madrid: Alianza.
DÍAZ NOCI, Javier (2012): «Historia del periodismo vasco (1600-2010)», *Mediatika*, n.º 13, pp. 1-261.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (1998a): *ETA: Estrategia organizativa y actuaciones, 1978-1992*. Bilbao: UPV/EHU.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (1998b): *De la negociación a la tregua. ¿El final de ETA?* Madrid: Taurus.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2000): «La violencia nacionalista de ETA», en JULIÁ, Santos (dir.): *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, pp. 327-361.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2003a): *Las raíces del miedo. Euskadi, una sociedad atemorizada*. Madrid: Aguilar.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2003b): «Las víctimas, personajes secundarios de la película del terror», en VVAA: *Terrorismo, víctimas y medios de comunicación*. Madrid: Fundación Víctimas del Terrorismo y Federación de Asociaciones de la Prensa de España, pp. 83-86.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2006a): *Josu Ternera. Una vida en ETA*. Madrid: La Esfera de los Libros.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2006b): «El enfrentamiento de ETA con la democracia», en ELORZA, Antonio (coord.): *La historia de ETA*. Madrid: Temas de Hoy, pp. 272-435.
DOMÍNGUEZ IRIBARREN, Florencio (2017): «Las claves de la derrota de ETA», Informe del Centro Memorial de las Víctimas del Terrorismo, n.º 3.
DONATO, Gabriele (2012): *La lotta è armata:sinistra revoluzionaria e violenza politica in Italia, 1969-1972*. Roma: Derive-Approdi
DOOLEY, Brian (1998): *Black and green: the fight for civil rights in Northrn Ireland and Black America*. Londres: Pluto.
DRAKE, Richard (1989): *The revolutionary mystique and terrorism in contemporary Italy*. Bloomington: Indiana University.
DREYFUS-ARMAND, Geneviève e PORTES, Jacques (2000): «Les interactions internationales de la guerre du Viêt-Nam et mai 68», en Dreyfus-Armand, Geneviève *et alii*: *Les années 68: le temps de la contestation*. Bruselas: Complexe.
EGAÑA SEVILLA, Iñaki (1996): *Diccionario histórico-político de Euskal Herria*. Tafalla: Txalaparta.
EGAÑA SEVILLA, Iñaki (2011): *El Franquismo en Euskal Herria. La solución final*. Andoain: Euskal Memoria Fundazioa.
EGAÑA SEVILLA, Iñaki (2015a): *Iheslariak. Exilio vasco*. Andoain: Aise Liburuak e Euskal Memoria Fundazioa.
EGAÑA SEVILLA, Iñaki (2015b): *Nuevo diccionario histórico político de Euskal Herria*. Tafalla: Txalaparta.
EGAÑA SEVILLA, Iñaki (2017): *Breve historia de ETA*. Tafalla: Txalaparta.

EISNER, Manuel (2008): «Modernity strikes back? A historical perspective on the latest increase in interpersonal violence, 1960-1990», *International Journal of Conflict and Violence*, n.º 2, pp. 289-316.
ELIADE, Mircea (1998): *Lo sagrado y lo profano*. Paidós: Barcelona.
ELIAS, Norman (1988): *El proceso de civilización: investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas.* México: FCE.
ELORZA, Antonio (1995): *La religión política. «El nacionalismo sabiniano» y otros ensayos sobre nacionalismo e integrismo*. San Sebastián: R&B.
ELORZA, Antonio (coord.) (2000): *La historia de ETA*. Madrid: Temas de Hoy. (2.ª ed.: 2006).
ELTER, Andreas (2008): *Propaganda der Tat. Die RAF und die Medien*. Fráncfort del Meno: Suhrkamp.
ELUSTONDO, Miel A. (2017): *RV Resistencia Vasca: erresistentziaren ahotsak (1960-1975)*. Oñate: IVAP.
ENGLISH, Richard (2012): *Armed Struggle: a history of the IRA*. Londres: Macmillan.
ENSALACO, Mark (2008): *Middle Eastern terrorism: from Black September to September 11*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
ESTÉVEZ, Carlos e MÁRMOL, Francisco (1998): *Carrero. Las razones ocultas de un asesinato*. Madrid: Temas de Hoy.
ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia (2013): *Cómo pudo pasarnos esto. Crónica de una chica de los 60*. San Sebastián: Erein.
ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia (2017): *Cuando Marx visitó Loyola: ELA-STV, un sindicato vasco durante el periodo franquista*. San Sebastián: Erein.
ETXEBARRIETA ORTIZ, Javier (1996): *Poesía y otros escritos. 1961-1967*. Tafalla: Txalaparta.
EUBA, Argibel (2016): *Basker: documentales suecos sobre cultura vasca en la década de 1960*. Bilbao: UPV/EHU.
FALCIOLA, Luca (2015): *Il movimento del 1977 in Italia.* Roma: Carocci.
FEBVRE, Lucien (1982): *Combates por la historia*. Barcelona: Ariel.
FEIJOO, María (2016): *Zagales: de Extremadura a Zarautz durante la gran emigración*. Zarauz: Ayuntamiento de Zarautz.
FERNÁNDEZ CALDERÍN, Juanfer (2014): *Agujeros del sistema. Más de 300 asesinatos de ETA sin resolver*. Vitoria: Ikusager.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka (2013): *Héroes, heterodoxos y traidores. Historia de Euskadiko Ezkerra (1974-1994)*. Madrid: Tecnos.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka (2016): *La voluntad del gudari. Génesis y metástasis de la violencia de ETA*. Madrid: Tecnos.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka (2017): «Otoño del 59. Los "primeros pinitos" de ETA», *Grand Place*, n.º 8, pp. 197-207.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka (2018): «La verdad sobre el caso Batarrita. Dictadura, propaganda y microhistoria en el País Vasco», *Hispania Nova*, n.º 16, pp.261-292.
FERNÁNDEZ SOLDEVILLA, Gaizka e LÓPEZ ROMO, Raúl (2012): *Sangre, votos, manifestaciones. ETA y el nacionalismo vasco radical (1958-2011)*. Madrid: Tecnos.
FOLLAIN, John (1998): *Jackal: the complete story of the legendary terrorist, Carlos the Jackal*. Arcade Publishing.
FOREST, Eva (1993): *Operación Ogro. Cómo y por qué ejecutamos a Carrero Blanco*. Fuenterrabía: Iru.
FUSI, Juan Pablo (1997): «La cultura en el País Vasco (1940-1990)», *Cuadernos de Alzate*, n.º 16, pp. 45-57.

FUSI, Juan Pablo (2017): *Espacios de libertad: la cultura española bajo el franquismo y la reinvención de la democracia (1960-1990)*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
FUSI, Juan Pablo e PÉREZ, José Antonio (eds.) (2017): *Euskadi 1960-2011. Dictadura, transición y democracia*. Madrid: Biblioteca Nueva.
FRANK, Robert (2000): «Imaginaire politique et figures symboliques internationales: Castro, Hô, Mao et le *Che*», en Dreyfus-Armand, Geneviève *et alii*: *Les années 68: le temps de la contestation.* Bruselas: Complexe, pp. 31-47.
FUERTES, Carlos (2017): *Viviendo en dictadura: la evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo*. Granada: Comares.
GARCÍA ZÚÑIGA, Mario (2009): «El desarrollo antes del desarrollismo: la industrialización de Álava», *Revista de Historia Industrial*, n.º 41, pp. 91-124.
GARMENDIA, José María (1996): *Historia de ETA*. San Sebastián: Haranburu. (1.ª ed.: 1979-1980).
GARMENDIA, José María (2006): «ETA: nacimiento, desarrollo y crisis (1959-1978)», en ELORZA, Antonio (coord.): *La historia de ETA*. Madrid: Temas de Hoy, pp. 77-170.
GIRARDET, Raoul (1986): *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Seuil.
GÓMEZ, Javier (2013): *Matar, purgar, sanar: la represión franquista en Álava, 1936-1945*. Madrid: Tecnos.
GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2003): *La violencia en la política*. Madrid: CSIC.
GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2013): *El laboratorio del miedo. Una historia general del terrorismo, de los sicarios a Al Qu'ida*. Barcelona: Crítica.
GONZÁLEZ DE DURANA, Javier (2006): «Basílica de Aránzazu: mito y secreto», *Historia y Política*, n.º 15, pp. 147-170.
GONZÁLEZ DE LANGARICA, Aitor (2007): *La ciudad revolucionada. Industrialización, inmigración, urbanización. (Vitoria, 1946-1965)*. Vitoria: Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz.
GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel (ed.) (2009): *La consolidación de la metrópoli de la Ría de Bilbao*. Bilbao: BBVA.
GONZÁLEZ SÁNCHEZ, Ignacio (2011): «Aumento de presos y Código Penal: una explicación insuficiente», *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, n.º 13, pp. 04:1-04:22 (http://criminet.ugr.es/recpc/13/recpc13 04.pdf)
GRANJA, José Luis de la (2000): *El nacionalismo vasco (1876-1975)*. Madrid: Arco Libros.
GRANJA, José Luis de la (2015): *Ángel o demonio: Sabino Arana. El patriarca del nacionalismo vasco*. Madrid: Tecnos.
GRANJA, José Luis de la; PABLO, Santiago de e CASQUETE, Jesús (2012): «España», en PABLO, Santiago de; GRANJA, José Luis de la; MEES, Ludger e CASQUETE, Jesús (coords.): *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Madrid: Tecnos, pp. 230-255.
GUASCH, Anna María (1985): *Arte e ideología en el País Vasco (1940-1980): un modelo de análisis sociológico de la práctica pictórica contemporánea*. Madrid: Akal.
GURR, Ted R. (1981): «Historical trends in violent crime: a critical review of the evidence», *Crime & Justice*, n.º 3, pp. 295-353.
GURRUCHAGA, Ander (1985): *El código nacionalista vasco durante el franquismo*. Barcelona: Anthropos.
GURRUCHAGA, Carmen (2001): *Los jefes de ETA*. Madrid: La Esfera de los Libros.
HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio (2013): *Franquismo a ras del suelo: zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*. Granada: Universidad de Granada.

HOFFMAN, Bruce (1999): *A mano armada. Historia del terrorismo*. Madrid: Espasa Hoy.
HOFFMAN, Bruce (2006): *Inside Terrorism*. New York: Columbia University.
HORDAGO, Equipo (1979-1981): *Documentos Y.* San Sebastián: Hordago, 18 vols.
HOWARTH, David (1997) «La teoría del discurso», en MARSH, David e STOKER, Gerry (eds.): *Teoría y métodos de la ciencia política*. Madrid: Alianza, pp. 125-142.
IBÁÑEZ, Víctor Javier (2017): *Una resistencia olvidada. Tradicionalistas mártires del terrorismo*. Córdoba: Auzolan.
IBARRA, Pedro (1987): *El movimiento obrero en Vizcaya: 1967-1977. Ideología, organización y conflictividad*. Bilbao: UPV/EHU.
IBARRA, Pedro (1989): *La evolución estratégica de ETA. De la «guerra revolucionaria» (1963) hasta después de la tregua (1989)*. San Sebastián: Kriselu. (1.ª ed.: 1987).
IBARRA, Pedro (2016): *Memoria del antifranquismo en el País Vasco: por qué lo hicimos (1966-1976)*, Arre: Pamiela.
IDIGORAS, Jon (2000): *El hijo de Juanita Gerrikabeitia*. Tafalla: Txalaparta.
INIESTA, Carlos (1984): *Memorias y recuerdos. Los años que he vivido en el proceso histórico de España*. Barcelona: Planeta.
INZA, Jokin (2006): *Hombre libre sin patria libre: memorias desde la resistencia vasca (1936-1980)*, Bilbao: Fundación Sabino Arana.
IRUJO, José María e ARQUES, Ricardo (1993): *ETA, la derrota de las armas: todas las sombras, secretos y contactos de la organización terrorista al descubierto*. Barcelona: Plaza & Janes.
JAIME, Oscar (2002): *Policía, terrorismo y cambio político en España, 1976-1996*. Madrid: Tirant lo Blanch e Universidad de Burgos.
JAIME, Oscar (1997): «The policing of social protest in Spain», *European University Institute Working Paper, Robert Schuman Centre* (Florencia), nº 8.
JANSEN, Christian (2007): *Italien seit 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
JÁUREGUI, Fernando e VEGA, Pedro (1984): *Crónica del antifranquismo*. Barcelona: Argos Vergara, vol. II.
JÁUREGUI, Gurutz (1985): *Ideología y estrategia política de ETA. Análisis de su evolución entre 1959 y 1968*. Madrid: Siglo XXI. (1.ª ed.: 1981).
JÁUREGUI, Gurutz *et alii* (1993): *Haritzaren negua. Ama Lur y el País Vasco de los años 60*. San Sebastián: Filmoteca Vasca.
JÁUREGUI, Gurutz (2006): «ETA: orígenes y evolución ideológica y política», en ELORZA, Antonio (coord.): *La historia de ETA*. Madrid: Temas de Hoy, pp. 171-276.
JIMÉNEZ RAMOS, María (2017a): «Escribir sobre las víctimas: la bibliografía dedicada a los asesinados por ETA», *e-Eguzkilore*, n.º 2.
JIMÉNEZ RAMOS, María (2017b): «ETA: de la barbarie terrorista al reto de escribir el relato», *Cuadernos del Centro Memorial de las Víctimas del Terrorismo*, n.º 4, pp. 54-72.
JIMÉNEZ RAMOS, María e MARRODÁN, Javier (2018): *Los supervivientes. Informe sobre los heridos por el terrorismo en España*. En prensa.
JUARISTI, Jon (1997): *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*. Madrid: Espasa.
JUARISTI, Jon (1999): *Sacra Némesis. Nuevas historias de nacionalistas vascos*. Madrid: Espasa.
JUARISTI, Jon (2006): *Cambio de destino. Memorias*. Barcelona: Seix Barral.
JUDT, Tony (2011): *El refugio de la memoria*. Madrid: Taurus.
JUDT, Tony (2012): *Pensar el siglo XX*. Madrid: Taurus.

JULIÁ, Santos (coor.) (1999): *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy.
KALTER, Christoph (2008): «Les damnées de Nanterre: extréme gauche, tiers monde et années 68», en *Les années 68: un monde en mouvement*. París: Bibliothéque de Documentation Internationale et Contemporaine.
KASSIMERIS, George (2001): *Europe's last red terrorists: the Revolutionary Organization 17 November*. Londres: Hurst.
KASSIMERIS, George (2007): «For a place in history: explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November», *The Journal of Conflict Studies*, n.º 27, pp. 129-145.
KAWAHARA, Hiroshi (1983): «L'intreccio tradizionalismo-modernismo nel terrorismo giapponese», en Della Porta, Donatella e PASQUINO, Gianfranco (coords.): *Terrorismo e violenza política*. Bolonia: Il Mulino, pp. 207-234
KEANE, John (2010): «Lying, Journalism, Democracy», en: http://www.johnkeane.net/wp-content/uploads/2010/01/jk-lectures-lying-media-and-democracy.pdf-revised.pdf. Acceso: 7-VII-2017.
KELLEN, Konrad (1990): «Ideology and rebellion: Terrorism in West Germany», en REICH, Walter (coord.): *Origins of terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Washington: Woodrow Wilson Center, pp. 43-58
KLIMKE, Martin (2008): «West Germany», en Klimke, Martin e Scharloth, Joachim (coords.): *1968 in Europe: a history of protest and activism, 1956-1977*. Nueva York: Palgrave Macmillan, pp. 97-110
KLIMKE, Martin (2009): *The «other» Alliance: global protest and student unrest in West Germany and the United States, 1962-972*. Princeton University.
KOYRÉ, Alexandré (2015 [1943]): *La función política de la mentira moderna*. Madrid: Pasos Perdidos.
KRAUSHAAR, Wolfgang (2008): «À l'ombre de la Fraction Armée Rouge: genèse des Cellules Révolutionnaires», en Gargiulo, Giuseppe e Seul, Otmar: *Terrorismes: l'Italie et l'Allemagne à l'épreuve des «années de plomb», 1970-1980*. París: M. Houdiard, pp. 115-121.
KRUTWIG, Federico (2006): *Vasconia*. Pamplona: Herritar Berri. (1.ª ed.: 1963).
KRUTWIG, Federico (2014): *Años de peregrinación y lucha*. Tafalla: Txalaparta.
KURLANSKY, Mark (2015): *La historia vasca del mundo*. Bilbao: El Gallo de Oro.
LAKSFOSS, Elisabeth (1996): *El debate parlamentario sobre la política antiterrorista de España entre 1977-1982*. Tesina realizada para el Master de Relaciones Internacionales. Instituto Universitario Ortega y Gasset.
LAMIKIZ, Amaia (2002): «Ambiguous "Culture": Contrasting Interpretations of the Basque Film Ama Lur and the Relationship Between Centre and Periphery in Franco's Spain», *National Identities*, n.º 4/3, pp. 291-306.
LAQUEUR, Walter (1987): *The Age of Terrorism*. Boston, MA: Little, Brown and Company.
LEONISIO, Rafael; MOLINA, Fernando e MURO Diego (eds.) (2017): *ETA's Terrorist Campaign. From Violence to Politics, 1968–2015*. Londres: Routledge.
LETAMENDIA, Francisco (1994): *Historia del nacionalismo vasco y de ETA*. San Sebastián: R&B. 3 vols.
LEVI, Primo (2006): *Trilogía de Auschwitz*. Barcelona: El Aleph.
LICCIARDI, Gabriele (2014): *Macchie rosse: l'operaismo italiano tra politica e lotta armata*. Rimini: Nda Press.
LLERA, Francisco José e LEONISIO, Rafael (2015): «Los secuestros de ETA y sus organizaciones afines, 1970-1997: una base de datos», *Revista Española de Ciencia Política*, n.º 37, pp. 141-160.

LÓPEZ CORRAL, Miguel (2009): *La Garda civil, Claves históricas para entender a la Benemérita y a sus hombres (1844-1975)*. Madrid: La Esfera de los Libros.
LÓPEZ DE MATURANA, Virginia (2014): *La reinvención de una ciudad: poder y política simbólica en Vitoria durante el franquismo (1936-1975)*. Bilbao: UPV/EHU.
LÓPEZ ROMO, Raúl (2015): *Informe Foronda: los efectos del terrorismo en la sociedad vasca (1968-2010)*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
LÓPEZ ROMO, Raúl (2018): «Las víctimas en el centro del relato: posibilidades y riesgos», en RIVERA, Antonio (ed.): *Naturaleza muerta: usos del pasado en la Euskadi de después del terrorismo*. Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
LÓPEZ ROMO, Raúl; LOSADA, María e CARNICERO, Carlos (2013): *Rojo esperanza: los socialistas vascos contra el franquismo*. Vitoria: Ikusager.
LORENZO ESPINOSA, José Mari (1993): *Txabi Etxebarrieta. Armado de palabra y obra*. Tafalla: Txalaparta.
LORENZO ESPINOSA, José María (1995): *Historia de Euskal Herria. Tomo III: el nacimiento de una nación*. Tafalla: Txalaparta.
LORENZO ESPINOSA, José María (ed.) (1996): *Txabi Etxebarrieta. Poesía y otros escritos*. Tafalla: Txalaparta.
LUMLEY, Robert (1994): *States of emergency: cultures of revolt in Italy from 1968 to 1978.* Londres: Verso.
LYON, David (2017): *Bitter Justice: The Penitentiary of El Puerto De Santa María and its Basque Dimension, 1936–1949*. Reno: Center for Basque Studies.
MADARIAGA, Julen (2014): *Egiari zor*. San Sebastián: Erein.
MALEFAKIS, Edward (2009): «La dictadura de Franco: ¿un régimen bifurcado?», en TOWNSON, Nigel (coord.): *España en cambio: el segundo Franquismo, 1959-1975*. Madrid: Siglo XXI, pp. 249-256.
MANEA, Norman (2005): *El regreso del húligan*. Barcelona: Tusquets.
MAQUIAVELO, Nicolás (1981): *El príncipe*. Madrid: Alianza.
MARKOVITS, Andrei S. e GORSKI, Philip S. (1993): *The German left: red, green and beyond.* Oxford University.
MARRODÁN, Javier (2008): «Carrero Blanco, un magnicidio sobrevenido», en VÁZQUEZ DE PRADA, Mercedes: *Terrorismo y magnicidio en la historia*. Pamplona: Eunsa, pp. 219-240.
MARRODÁN, Javier (coord.) (2013 y 2014): *Relatos de plomo. Historia del terrorismo en Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 3 vols.
MARSCHALL, Stefan (2017): «Lügen und Politik im "Postfaktischen Zeitalter"», *APuZ*, n.º 13, pp. 17-22.
MARTÍN, Rodolfo (1984): *Al servicio del Estado*. Barcelona: Planeta.
MARTÍN ÁLVAREZ, Alberto e REY TRISTÁN, Eduardo (coords.) (2017): *Revolutionary violence and the New Left: transnational perspectives*. Nueva York: Routledge.
MARTÍNEZ GORRIARÁN, Carlos (2011): *Jorge Oteiza, hacedor de vacíos*. Madrid: Marcial Pons.
MARTÍNEZ MARTÍN, Jesús Antonio (2005): «Presentación al dossier sobre historia de la lectura», *Ayer*, n.º 58, pp. 11-14.
MARWICK, Arthur (1998): *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, 1958-1974*. Oxford: Oxford University.
MCKITTRICK, David e McVea, David (2012): *Making sense of the Troubles: a history of the Northen Ireland conflict*. Londres: Penguin.
MEES, Ludger (coord.) (2014): *La política como pasión. El lehendakari José Antonio Aguirre (1904-1960)*. Madrid: Tecnos.
MELVILLE, Herman (1997 [1851]): *Moby Dick*. Barcelona: Planeta.

MOLINA, Fernando (2013): «¿Intersección de procesos nacionales? Nacionalización y violencia política en el País Vasco, 1937-1978», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n.º 35, pp. 63-87.
MOLINA, Fernando (2005): *José María Arizmendiarrieta, 1915-1976. Biografía*. Mondragón: Caja Laboral.
MOLINA, Fernando (2012): *Mario Onaindia (1948-2003). Biografía patria*. Madrid: Biblioteca Nueva.
MOLINA APARICIO, Fernando (2015): «"El conflicto vasco", relatos de historia, memoria y nación», en MOLINA APARICIO e PÉREZ PÉREZ, José Antonio (eds): *El peso de la identidad. Mitos y ritos de la historia vasca*. Madrid: Marcial Pons, pp. 181-223.
MONZÓN, Telesforo (1986): *Hitzak eta idazkiak*. S. l.: Jaizkibel.
MORÁN, Gregorio (2003): *Los españoles que dejaron de serlo. Cómo y por qué Euskadi se ha convertido en la gran herida histórica de España*. Barcelona: Planeta. (1.ª ed.: 1982).
MORÁN, Sagrario (1997): *ETA entre España y Francia*. Madrid: Editorial Complutense, 1997.
MOTA, David (2016): *Un sueño americano: el Gobierno Vasco en el exilio y Estados Unidos (1937-1979)*. Oñate: IVAP.
MUÑOZ, Alejandro (1982): *El terrorismo en España*. Barcelona: Planeta e Instituto de Estudios Económicos.
MURO, Diego (2007): *Ethnicity and violence: the case of radical Basque nationalism*. New York: Routledge.
NARCISO, Raimundo (2000): *ARA: Acção Revolucionária Armada: a história secreta do braço armado do PCP*. Lisboa: Dom Quixote.
NÚÑEZ, Luis (coord.) (1993): *Euskadi eta Askatasuna. Euskal Herria y la Libertad, 1966-1969. La V Asamblea*. Tafalla: Txalaparta.
NÚÑEZ DE PRADO, Sara e RAMÍREZ, Raúl (2013): «La oposición al franquismo en las sentencias del TOP: organizaciones políticas y movimientos sociales», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n.º 35, pp. 263-285.
Ó DOCHARTAIGH, Niall (2008): «Northern Ireland», en KLIMKE, Martin e SCHARLOTH, Joachim (coords.): *1968 in Europe: a history of protest and activism, 1956-1977*. Nueva York: Palgrave Macmillan, pp. 137-152
ONAINDIA, Mario (2001): *El precio de la libertad. Memorias (1948-1977)*. Madrid: Espasa.
ONAINDIA, Mario (2003): *Guía para orientarse en el laberinto vasco*. Temas de Hoy: Madrid. (1.ª ed.: 2000).
ONAINDIA, Mario (2004): *El aventurero cuerdo. Memorias (1977-1981)*. Madrid: Espasa-Calpe.
PABLO, Santiago de (2002): «La Dictadura franquista y el exilio», en GRANJA, José Luis e PABLO, Santiago de (eds.): *Historia del País Vasco y Navarra en el siglo XX*. Madrid: Biblioteca Nueva, pp. 89-115.
PABLO, Santiago de (2005): «Silencio roto (solo en parte). El franquismo y la transición en la historiografía vasco-navarra», *Vasconia*, n.º 34, pp. 383-406.
PABLO, Santiago de (2006): «De la guerra civil al Estatuto de Guernica», en BAZÁN, Iñaki (dir.): *De Túbal a Aitor. Historia de Vasconia*. Madrid: La Esfera de los Libros, pp. 724-816. (1.ª ed.: 2002).
PABLO, Santiago de (2015): *La patria soñada. Historia del nacionalismo vasco desde su origen hasta la actualidad*. Madrid: Biblioteca Nueva.
PABLO, Santiago de (2017a): *Creadores de sombras: ETA y el nacionalismo vasco a través del cine*. Madrid: Tecnos.

PABLO, Santiago de (2017b): «Entre el recelo y la fascinación: el nacionalismo vasco y la independencia de Argelia», en MARTÍN CORRALES, Eloy e PICH MITJANA, Josep (eds.): *La independencia de Argelia. Secesionismo e independentismo en el Norte de África*. Barcelona: Bellaterra.

PABLO, Santiago de; MEES, Ludger e RODRÍGUEZ RANZ, José Antonio (2001): *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco. II: 1936-1979*. Barcelona: Crítica.

PABLO, Santiago e RUBIO POBES, Coro (2006): *Eman ta zabal zazu. Historia de la UPV/EHU, 1980-2005*. Bilbao: UPV/EHU.

PABLO, Santiago de; GOÑI, Joseba e LÓPEZ DE MATURANA, Virginia (2013): *La Diócesis de Vitoria: 150 años de historia (1862-2012)*. Vitoria: ESET e Obispado de Vitoria.

PAGOLA, José Antonio (1992): *Una Ética para la paz: los obispos del País Vasco, 1968-1992*. San Sebastián: Idatz.

PANVINI, Guido (2009): *Ordine nero, guerriglia rossa: la violenza politica nell'Italia degli anni Sessanta e Settanta (1966-1975)*. Turin: Einaudi.

PAREJO, Nekane (2003): *Fotografía y muerte: representación gráfica de los atentados de ETA, 1968-1997*. Lejona: UPV/EHU.

PAREJO, Nekane (2008): «La fotografía como testigo de la violencia de ETA», en AMADOR, María Pilar (dir.): *La imagen como reflejo de la violencia y como control social: actas del Primer Congreso Internacional sobre Imagen, Cultura y Tecnología*. Madrid: Universidad Carlos III, pp. 236-249.

PAYNE, Stanley G. (1974): *El nacionalismo vasco: de sus orígenes a la ETA*. Barcelona: Dopesa.

PELAY OROZCO, Miguel (1978): *Oteiza, su vida, su obra, su pensamiento, su palabra*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.

PEREIRA, Rui (2001): *La guerra desconocida de los vascos*. Tafalla: Txalaparta.

PÉREZ, José Antonio (2009): «Foralidad y autonomía bajo el franquismo (1937-1975)», en CASTELLS, Luis e CAJAL, Arturo (eds.): *La autonomía vasca en la España contemporánea (1808-2008)*. Madrid: Marcial Pons, pp. 285-320.

PÉREZ, José Antonio (2001): *Los años del acero. La transformación del mundo laboral en el área industrial del Gran Bilbao (1958-1977). Trabajadores, convenios y conflictos*. Madrid: Biblioteca Nueva.

PÉREZ, Kepa (2008): *Secuestrados. Todos los secuestrados de ETA 1970-1997*. Asociación para la Defensa de la Dignidad Humana.

PÉREZ VIÑUELA, Amador (inédito): «Ahora que todavía me acuerdo. Reflexiones de un Garda civil sobre su destino en Navarra (1977-1980)».

PHAL-TRAUGHBER, Armin (2016): «Terrorismus – Merkmale, Formen und Abgrenzungsprobleme», *APuZ*, n.º 24-25, pp. 10-19.

PINKER, Steven (2011): *The better angels of our nature: why violence has declined*. Nueva York: Viking.

PORTAL, Almudena (2014): «Los muertos del régimen de Franco entre 1952 y 1975», *Aportes*, n.º 85, pp. 7-50.

PORTELL, José María (1976): *Los hombres de ETA*. Dopesa: Barcelona. (1.ª ed.: 1974).

PRINCE, Simon (2006): «The global revolt of 1968 and Northern Ireland». *The Historical Journal*, n.º 49, pp. 851-875.

PURDIE, Bob (1990): *Politics in the streets: the origins of the Civil Rights Movement in Northern Ireland.* Belfast: Blackstaff.

RABY, Dawn Linda (1995): «O DRIL (1959-1961): experiência única na oposição ao Estado Novo», *Penélope*, n.º 16, pp. 63-86.

RADU, Michael (coord.) (1988): *Violence and the Latin American revolutionaries*. New Brunswick: Transaction Books.
RAPOPORT, David C. (1977): «The Politics of Atrocity», en ALEXANDER, Yonah e FINGER, Seymour Maxwell (eds.): *Terrorism – Interdisciplinary Perspectives*. Nueva York: John Jay.
RAPOPORT David C. (1999): «Terrorism», en *Encyclopaedia of violence, peace and conflict*. San Diego: Academic Press, vol. III.
RAPOPORT, David C. (2004): «Four waves of modern terrorism», en Cronin, Audrey Kurth e Ludes, James M. (coords.): *Attacking terrorism: elements of a grand strategy*. Washington: Georgetown University.
RE, Matteo (2013): *Pertenencia a banda armada: ataque al corazón del Estado y terrorismo en Italia (1970-1988*). Madrid: Biblioteca Nueva.
RECALDE, José Ramón (2004): *Fe de vida*. Barcelona: Tusquets.
REINARES, Fernando (1990): «Sociogénesis y evolución del terrorismo en España», en GINER, Salvador (director): *España, sociedad y política*. Madrid: Espasa Calpe.
REINARES, Fernando (1995): «Las democracias europeas ante el desafío terrorista: algunas consideraciones», *Revista de Estudios Europeos*, n.º 11, pp. 3-10.
REINARES, Fernando (1996a): «The political conditioning of collective violence: Democratization and insurgent terrorism in Spain», relatorio presentado na Conferencia Internacional *European Democracies Against Terrorism: Government Policies, Societal responses and Supranational Cooperation in the face of an Evolving Challenge*, celebrada en Oñate os días 2 e 3 de maio de 1996.
REINARES, Fernando (1996b): «The political conditioning of collective violence: Regime change and insurgent terrorism in Spain», *Research on Democracy and Society*, vol. III, pp. 297-326.
REINARES, Fernando (1998): *Terrorismo y antiterrorismo*. Barcelona: Paidós.
REINARES, Fernando (2001): *Patriotas de la muerte. Quiénes han militado en ETA y por qué*. Madrid: Taurus. (Reed.: 2011).
REKALDE, Anjel (1998): *Mugalaris. Memoria del Bidasoa*. Tafalla: Txalaparta.
RINCÓN, Luciano (1964): *Nuestros primeros veinticinco años*. París: Ruedo Ibérico.
RIVERA, Antonio (2004): «Cuando la mala historia es peor que la desmemoria (acerca de los mitos de la historia contemporánea vasca)», *El Valor de la Palabra*, n.º 4, pp. 41-72.
RIVERA, Antonio (2008): *La utopía futura. Las izquierdas en Álava*. Vitoria: Ikusager.
RIVERA, Antonio (dir.) (2009): *Dictadura y desarrollismo. El franquismo en Álava*. Vitoria: Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz.
RIVERA, Antonio e PABLO, Santiago de (2014): *Profetas del pasado. Las derechas en Álava*. Vitoria: Ikusager.
RIVERA, Antonio e PABLO, Santiago de (2017): «¿Qué sabemos y qué no sabemos del franquismo en el País Vasco y Navarra?», *Cuadernos de Alzate*, n.º 48-49, pp. 17-38
RODRÍGUEZ GALINDO, Enrique (1995): «La lucha contra el terrorismo», *Cuadernos de la Garda civil*, n.º 12, pp. 11-21.
RUEDA, Fernando (1993): *La Casa. El Cesid: Axentes, operaciones secretas y actividades de los servicios secretos españoles*. Madrid: Temas de Hoy.
RYAN, Charlotte (1991): *Prime Time Activism. Media Strategies for Grassroots Organizing*. Boston, MA: South End Press.
SÁEZ DE LA FUENTE, Izaskun (2002): *El Movimiento de Liberación Nacional Vasco, una religión de sustitución*. Bilbao: Desclée de Brouwer.

SÁENZ DEL CASTILLO, Aritza (2015): *Las damas de hierro: la participación de las mujeres en el mercado laboral de Vitoria-Gasteiz (1950-1975)*. Bilbao: UPV/EHU.
SAINZ GONZÁLEZ, José (1993): *Testimonios de un policía español*. Autoedición.
SÁNCHEZ, Gabriel (2011): «ETA: "jo ta ke" a la prensa», *Cuadernos de Periodistas*, n.º 23, pp. 13-25.
SÁNCHEZ CORBÍ, Manuel Ángel e SIMÓN, Manuela (2017): *Historia de un desafío. Cinco décadas de lucha sin cuartel de la Garda civil contra ETA*. Barcelona: Península, 2 vols.
SÁNCHEZ CORBÍ, Manuel Ángel (2016): «Como la Garda civil derrotó a ETA», *Cuadernos de la Garda civil. n*úmero especial, pp. 31-46.
SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio (2001): *ETA contra el Estado. Las estrategias del terrorismo*. Barcelona: Tusquets.
SÁNCHEZ SOLER, Mariano (2010): *La transición sangrienta, Una historia violenta del proceso democrático en España (1975-1983)*. Barcelona: Península.
SATTA, Vladimiro (2016): *I nemici della Repubblica: storia degli anni di piombo*. Milán: Rizzoli.
SCHNECKENDER, Ulrich (2002): *Netzwerke des Terrors. Charakter und Strukturen des transnationalen Terrorismus*. Berlín: Stiftung Wissenschaft und Politik, SWP-Studie 42.
SEGURA, Antoni (2009): *Euskadi: crónica de una desesperanza*. Madrid: Alianza.
SILVA, Lorenzo; SÁNCHEZ, Manuel e ARALUCE, Gonzalo (2017): *Sangre, sudor y paz. La Garda civil contra ETA*. Barcelona: Península.
SPIERENBURG, Pieter (1996): «Long term trends in homicide: theoretical reflections and Dutch evidence, Fifteenth to Twentieth centuries», en JOHNSON, Eric A. e MONKONNEN, Eric H. (coords.): *The civilization of crime: violence in town and country since the Middle Ages*. Urbana y Chicago: University of Illinois, pp. 63-105.
SPIERENBURG, Pieter (2008): *A history of Murder: personal violence in Europe from the Middle Ages to the present*. Cambridge: Polity.
SPRINZAK, Ehud (1990): «The psychopolitical formation of extreme left terrorism in a democracy: the case of Weathermen», en Reich, Walter (coord.): *Origins of terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Washington: Woodrow Wilson Center, pp. 65-85.
STEINHOFF, Patricia (2017): «Transnational ties of the Japanese armed left: shared revolutionary ideas and direct personal contacts», en MARTÍN ÁLVAREZ, Alberto e REY TRISTÁN, Eduardo (coords.): *Revolutionary violence and the New Left: transnational perspectives*. Nueva York: Routledge, pp. 163-180.
STONE, Lawrence (1983): «Interpersonal violence in English society, 1300-1980», *Past and Present*, vol. 102, pp. 22-33.
SWIFT, Jonathan (2009): *El arte de la mentira política*. Madrid: Sequitur.
SULLIVAN, John (1988): *El nacionalismo vasco radical, 1959-1986*. Madrid: Alianza.
TEJERINA, Benjamín (1996): «Civil society, political violence and social movements. The case of the Basque Country», relatorio presentado na Conferencia Internacional *European Democracies Against Terrorism: Government Policies, Societal responses and Supranational Cooperation in the face of an Evolving Challenge*, celebrada en Oñate os días 2 e 3 de maio de 1996.
THOMAS, Nick (2003): *Protest movements in 1960s West Germany: a social history of dissent and democracy*. Oxford University.
TORAL, Mikel (ed.) (2015): *La calle es nuestra. La Transición en el País Vasco (1973-1982)*. Vitoria: Kultura Abierta.

TORRE, Joseba e GARCÍA ZUÑIGA, Mario (2009): «Intervencionismo y mercado en la industrialización de Álava y Navarra», en TORRE, Joseba de la (ed.): *Entre el mercado y el Estado: los planes de desarrollo durante el franquismo*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra, pp. 347-376.
TORREALDAI, Joan Mari (1997): *Euskal kultura gaur: liburuaren mundua*. Oñate: Jakin.
TORREALDAI, Joan Mari (1999): *La censura de Franco y el tema vasco*. San Sebastián: Kutxa Obra Social.
TOWNSHEND, Charles (2008): *Terrorismo. Una breve introducción*. Madrid: Alianza.
TRYTHALL, John William Donald (1970): *Franco. A Biography*. Londres: Rupert-Hart Davis.
UGARTE, Josu (coord.) (2018): *La bolsa y la vida. La extorsión y la violencia de ETA contra el mundo empresarial.* Madrid: La Esfera de los Libros.
UGARTE MUÑOZ, Antón (2017): «Bibliografía anotada de Federico Krutwig», *Sancho el Sabio*, n.º 40, pp. 261-289.
ULAZIA, Joxeangel (2016): *No pudieron romper el cerco: crímenes y represión franquista contra ELA*. Arre: Pamiela.
UNZUETA, José Luis (1980): «La V Asamblea de ETA», *Saioak*, n.º 4, pp. 3-52.
UNZUETA, José Luis (1988): *Los nietos de la ira. Nacionalismo y violencia en el País Vasco*. Madrid: El País-Aguilar.
UNZUETA, José Luis (1997): *El terrorismo. ETA y el problema vasco*. Barcelona: Destino.
URBANO, Pilar (1997): *Yo entré en el Cesid*. Madrid: Plaza y Janés.
URIARTE, Eduardo (2005): *Mirando atrás. Del proceso de Burgos a la amenaza permanente*. Barcelona: Ediciones B.
URIBE, Willy (2011): *Allí donde ETA asesinó*. Madrid: Lince.
VAN DER VELPEN, Jos (1988): *Les CCC, L'Etat et le terrorisme*. Editions EPO.
VARON, Jeremy P. (2004): *Bringing the war home: The Weather Underground, the Red Army Faction, and revolutionary violence in the Sixties and Seventies*. University of California.
VÁZQUEZ DE PRADA, Mercedes (2012): «La reorganización del carlismo vasco en los sesenta: entre la pasividad y el separatismo», *Vasconia*, n.º 38, pp. 11-140.
VÁZQUEZ DE PRADA, Mercedes (2016): *El final de una ilusión: auge y declive del tradicionalismo carlista (1957-1967)*. Madrid: Schedas.
VILAR, Pierre (2004): *Memoria, historia e historiadores*. Granada: Universidad de Granada.
VILLA, Imanol (2009): *Historia del País Vasco durante el franquismo*. Madrid: Sílex.
VINADER, Xavier (1999): *Operación Lobo. Memorias de un infiltrado en ETA*. Madrid: Temas de Hoy.
VVAA (1975): *Euskadi. El último estado de excepción de Franco*. Chatillon-sous-Bagneux: Ruedo Ibérico.
WALDMANN, Peter (1998): *Terrorismus. Provokation der Macht*. Múnich: Gerling Akademie Verlag.
WALDMANN, Peter (2001): «Revenge Without Rules: On the Renaissance of an Archaic Motif of Violence», *Studies in Conflict & Terrorism*, n.º 25, pp. 435-450.
WICKHAM-CROWLEY, Timothy P. (1991): *Guerrillas and revolution in Latin America: a comparative study of insurgents and regimes since 1956*. Princeton University.
WIEVIORKA, Michel (1991): *El terrorismo. La violencia política en el mundo*. Barcelona: Plaza & Janés.
WOLF, John (1981): *Fear of Fear. A Survey of Antiterrorist Operations and Controls in Open Societies.* Nueva York: Penum Press.

WOODWORTH, Paddy (2002): *Guerra sucia, manos limpias. ETA, el GAL y la democracia española*. Barcelona: Crítica.
WRIGHT, Thomas C. (1991): *Latin America in the era of the Cuban Revolution*. Westport: Praeger.
ZABALZA, Ricardo (Colectivo) (2000): *Voluntarios. Semillas de libertad*. Tafalla: Txalaparta.
ZABALZA, Ricardo (Colectivo) (2015): *ETA: una historia en imágenes, 1951-1978*. Tafalla: Txalaparta.
ZALBIDE, José Luis (1974): *Hacia una estrategia revolucionaria vasca*. S. L.: Laubu-ru.
ZALBIDEA, Begoña (1998): «La Prensa del Movimiento en Euskadi», *Vasconia*, n.º 27, pp. 225-233.
ZAVALA, José María (1997): *Matar al Rey. La Casa Real en el punto de mira de ETA*. Madrid: Alianza Actualidad.
ZULAIKA, Joseba (2014): *Vieja luna de Bilbao. Crónicas de mi generación*. San Sebastián: Nerea.
ZUMALDE, Xabier (2004): *Mi lucha clandestina en ETA. Memorias del primer jefe del Frente Militar (1965-1968)*. Arrigorriaga: Status ediciones.

LISTA DE SIGLAS

17N	*Epanastatiki Organosi 17 Noemvri* (Organización Revolucionaria 17 de Noviembre).
17N	*Epanastatiki Organosi 17 Noemvri* (Organización Revolucionaria 17 de Novembro)
AD	*Action Directe* (Acción Directa)
AGMI	Arquivo Xeral do Ministerio del Interior
AHN	Arquivo Histórico Nacional
AHPG	Arquivo Histórico Provincial de Guipúscoa
AIMN	Arquivo Intermedio Militar Noroeste
ANV	Acción Nacionalista Vasca
ATE	Antiterrorismo ETA
BIS	Brigada de Investigación Social
BR	*Brigate Rosse* (Brigadas Vermellas)
CAA	Comandos Autónomos Anticapitalistas
CDMH	Centro Documental da Memoria Histórica
CCOO	Comisións Obreiras
CXP	Corpo Xeral de Policía
CIA	*Central Intelligence Agency* (Agencia Central de Intelixencia)
CMVT	Centro para a Memoria das Víctimas do Terrorismo
CNT	Confederación Nacional do Traballo
COVITE	Colectivo de Víctimas do Terrorismo
DGSI	*Direction Générale de la Sécurité Intérieure*
DRIL	Directorio Revolucionario Ibérico de Liberación (ou *Directório Revolucionário Ibérico de Libertaçâo*)
EGI	*Eusko Gaztedi* (Xuventude Vasca) do Interior
EGI-*Batasuna*	EGI-Unidade
ELA-STV	*Eusko Langileen Alkartasuna*-Solidaridade de Traballadores Vascos Tamén STV ou ELA
ELA-MSE	*Eusko Langileen Alkartasuna*-Movemento Socialista de Euskadi
EPK	*Euskadiko Partidu Komunista* (Partido Comunista de Euskadi). Oficialmente PCE-EPK
EVX	*Nihon Segikun* (Exército Vermello Xaponés)
ESBA	*Euskadiko Sozialisten Batasuna* (Unidade dos Socialistas de Euskadi)
ETA	*Euskadi ta Askatasuna* (Euskadi e Liberdade)
ETA *berri*	ETA nova
ETA *zarra*	ETA vella
ETA V	ETA V Asemblea
ETA VI	ETA VI Asemblea

ETAm	ETA militar
ETApm	ETA político-militar
FAC	*Front d'Alliberament de Catalunya*
FARC	Forzas Armadas Revolucionarias de Colombia
FCSE	Forzas e Corpos de Seguridade do Estado
FLP	Fronte de Liberación Popular
FNV	Fronte Nacional Vasca. Tamén *Euzko Aberri Alkartasuna*
FOP	Forzas de Orde Pública
FP-25	*Forças Populares 25 de Abril*
FPLP	*Al Yabha As Sabiyy li Tahrir Filastin* (Fronte Popular de Liberación de Palestina)
FRAP	Fronte Revolucionaria Antifascista e Patriota
GAL	Grupos Antiterroristas de Liberación
GAO	Grupos de Apoio Operativos
GAR	Grupo Antiterrorista Rural
GEO	Grupo Especial de Operacións
GOSI	Grupos Operativos do Servizo de Información
GRAPO	Grupos de Resistencia Antifascista Primeiro de Outubro
IRA	*Irish Republican Army* (Exército Republicano Irlandés)
JTMT43	Xulgado Togado Militar Territorial n.º 43
KAS	*Koordinadora Abertzale Sozialista* (Coordinadora Patriota Socialista)
LBF	*Lazkaoko Beneditarren Fundazioa* (Fundación dos Beneditinos de Lazcano)
LKI	*Liga Komunista Iraultzailea* (Liga Comunista Revolucionaria).
MIL	Movemento Ibérico de Liberación
OAS	*Organisation de l'Armée Secrète* (Organización do Exército Secreto).
OIT	Organización Internacional do Traballo
OPEP	Organización de Países Exportadores de Petróleo
PCE	Partido Comunista de España
PCEr	Partido Comunista de España revolucionario
PCP	*Partido Comunista Português*
PNV	Partido Nacionalista Vasco. Tamén EAJ-PNV
PNV-*Aberri*	PNV-Patria. Tamén *Aberri* o PNV
PRP	*Partido Revolucionário do Proletariado*
PSOE	Partido Socialista Obreiro Español
PTV	Pobo Traballador Vasco
RAF	*Rote Armee Fraktion* (Fracción do Exército Vermello)
RZ	*Revolutionäre Zellen* (Células Revolucionarias)
SDS	*Students for a Democratic Society* (Estudantes por unha Sociedade Democrática)
SECED	Servizo Central de Documentación
SIGC	Servizo de Información da Garda Civil
TOP	Tribunal de Orde Pública
UCD	Unión de Centro Democrático
UXT	Unión Xeral de Traballadores
UNED	Universidade Nacional de Educación a Distancia
UPV/EHU	Universidade do País Vasco/*Euskal Herriko Unibertsitatea*
USE	Unidade de Servizos Especiais
UVF	*Ulster Voluntary Force* (Forza Voluntaria do Ulster)
ZEN	Zona Especial Norte